Беларускае гістарычнае таварыства

42

Беларускі гістарычны зборнік

Беласток 2014

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Skład: Adam Pawłowski
Korekta: Witalis Łuba
Wydawca: Białoruskie Towarzystwo Historyczne
Adres redakcji: 15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, tel. 85 744 61 11
E-mail: ebma@interia.pl
Strona internetowa: http://bzh.kamunikat.org
Nakład: 500 egz.

Zrealizowano:
- dzięki dotacji Ministra Administracji i Cyfryzacji,
- przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego w Białymstoku,
- przy pomocy finansowej Prezydenta Miasta Białegostoku.

Na okładce: Sergiusz Dubiński (z prawej) wśród uczestników badań archeologicznych kurhanów koło wsi Cecele w 1911 roku (I strona); plan terenu badań archeologicznych okolic wsi Cecele (IV strona).

Spis treści

artykuły

materiały źródłowe

artykuły recenzyjne

in memoriam

Contents

academic papers

source materials

reviews

(see table of contents in Polish)

Наталля Сліж
(Гродна)

Тэстамент берасцейскага бурмістра Станіслава Баброўскага, 1639 г.*

Тэстаменты мяшчан даўно прыцягваюць увагу даследчыкаў. Гістарыяграфія прадстаўлена працамі, якія ахопліваюць розныя аспекты ў вывучэнні дадзенага віду крыніц[1]. Дакументы апошняй волі берасцейскіх мяшчан фрагментарна разглядаліся ў гістарыяграфіі[2]. Асобныя тэстаменты былі надрукаваны[3]. Аднак на сённяшні дзень тэма так і застаецца маладаследаванай.

Тэстаменты адносяцца да прыватна-прававых дакументаў. У Вялікім Княстве Літоўскім яны рэгуляваліся судовай практыкай і Статутамі. Першыя артыкулы па складанню тэстаментаў былі ўключаны ў Статут 1529 г. Асобны раздзел, прысвечаны гэтаму віду дакумента, з'явіўся спачатку ў Статуце 1566 г. (раздз. 8), а пасля, у дапрацаваным варыянце, — у Статуце 1588 г. (раздз. 9)[4]. Аднак у гарадах з магдэ-

* Даследаванне выканана ў рамках праекта *Каталогі тэстаментаў жыхароў Кароны і Вялікага Княства Літоўскага да 1795 года*.

1 Гістарыяграфію па дадзенай тэматыцы гл.: Н. Білоус, *Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття*, Київ 2011, с. 9-17.

2 W. Zielecka-Mikołajczyk, *Prawosławni i unici w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*, Warszawa 2012, s. 46, 318-319, 322-324, 329.

3 У XIX ст. былі надрукаваны тэстаменты праваслаўных мяшчан у: *Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне* (dalej: *АВАК*), т. 6: *Акты Брестского гродского суда (поточные). Акты брестского подкоморского суда. Акты Брестской магдебургии. Акты Кобринской магдебургии. Акты Каменецкой магдебургии*, Вильна 1872, с. 242, 264, 273, 280, 284-287, 368, 369, 305-307, 375 і інш.; *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. 11 (1545-1823), *Документы быв. Брестского Симоновского монастыря. Документы и дела из архива Литовской духовной консистории*, Вильна 1890, с. 45-46, 52-53. Адзін з тэстаментаў за XVI ст. надрукаваны ў: *Тастаменты шляхты і мяшчан Беларусі другой паловы XVI ст. (з актавых кніг Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)*, падрыхт. А. Ф. Аляксандрава, В. У. Бабкова, І. М. Бобер; Нац. гіст. архіў Беларусі, Мінск 2012, с. 146-148.

4 M. Mikuła, *Testament publiczny i prywatny w Statutach litewskich na tle praktyki prawnej*, [w:] *Prawo blisko człowieka. Z dziejów prawa rodzinnego i spadkowego*, red. M. Mikuła, Kraków 2008, s. 177-193; W. Zielecka-Mikołajczyk, *Prawosławni i unici w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*, Warszawa 2012, s. 31-35.

бургскім правам мяшчанскія тэстаменты складаліся па Вейхбільдзе (Ius municipale) і Саксонскім люстры (Speculum Saxonum)[5]. Апошні звод утрымліваў артыкулы па спадкаемстве, але не па тэстаментах, таму Вейхбільд быў асноўным прававым дакументам. Артыкул LXV вызначаў, што апошняя воля агалошвалася ў здаровым розуме, пры 7 сведках, сужэнцы і нашчадках. Тэстамент маглі засведчыць паўнавартасныя асобы, але не дзеці, жанчыны, глухія, нямыя, праклятыя, выгнаннікі. Тэстастар/тэстатарка мелі права размеркаваць маёмасць са згоды сужэнца і нашчадкаў[6]. Адносна сужэнца гэта дзейнічала, калі былі сумесныя ўладанні. У тэстаменце фіксаваліся дарэнні маёмасці, размеркаванне маёмасці, пазыкі.

Тэстаменты XVII ст. складаліся пад уплывам свайго часу і былі неабходным элементам прыгатавання да смерці. У сувязі з гэтым рэлігійны элемент прысутнічаў у дакументах[7]. Акрамя таго, гэты від прадстаўляе пісьмовую культуру мяшчанства і парадак вядзення справаводства ў канцылярыі магістрата[8].

Тэстаменты мяшчан з'яўляюцца крыніцай не толькі жыцця канкрэтнай асобы, але саслоўя і горада. У параўнанні з дакументамі бедных мяшчан дакументы эліты змяшчаюць значна больш інфармацыі. У гэтым плане тэстамент берасцейскага бурмістра Станіслава Бабpоўскага ўтрымлівае каштоўныя факты як з гісторыі гарадскіх ураднікаў, так і з гісторыі Берасця. Акрамя таго, да гэтага дакумента дадаецца яго рэалізацыя: увядзенне спадкаемцаў у валоданне маёмасцю нябожчыка, інвентары ўладанняў. Наяўнасць гэтых крыніц дазваляе прадставіць больш поўна сітуацыю з маёмасцю бурмістра.

Станіслаў Бабpоўскі, як бурмістр ад каталіцкай суполкі, быў абраны на пасаду 16 сакавіка 1637 г. разам з праваслаўным мешчанінам Ярашам Сарокам, а 10 сакавіка 1638 г. з праваслаўным Янам Андрэеўскім. Кандыдатуры зацвердзіў войт Казімір Тышкевіч[9]. У сувязі са

[5] Магістрацкія кнігі дазваляюць казаць, што лацінскай версіяй Вейхбільда і Саксонскага люстра карысталіся ў заходніх гарадах ВКЛ — Вільня, Коўна, Берасце, Гародня. Адносна іншых гарадоў ВКЛ патрабуецца даследаванне.

[6] N. Jaskerus, *Juris Municipalis Majdeburgensis Liber vulgo Weichbild nuncupatus ex vetustissimis exemplaribus vigilanti opera nuper latinitatis datus, summaque diligentia recognitus, adjunctis simul glossis et lextus interpretationibs ad id necessariis*, Cracoviae 1535, fol. XLVII-XLVIII.

[7] K. Wiszowata, *Testament jako źródło historyczne*, „Białostockie Teki Historycznie", 2009, t. 7, s. 25-38.

[8] A. Bartoszewicz, *Testament jako źródło do badań nad piśmiennością mieszczańską w późnym średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 2011, nr 3-4, s. 293-302.

[9] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ), ф. 1786, воп. 1, спр. 2, арк. 23, 193.

сваімі абавязкамі прысутнічаў на пасяджэннях магістрата[10]. На пасаду бурмістра С. Бабро́ўскі патрапіў не выпадкова. Ён паспяхова займаўся гандлем, быў адукаваным чалавекам, валодаў як мінімум трыма мовамі — лацінскай, старабеларускай, польскай.

Тэстамент быў напісаны 4 студзеня 1639 г. і той жа дзень актыкаваны ў кнігі берасцейскага бурмістраўска-радзецкага суда (гл. дадатак 1). Усе тэстаменты заносіліся ў кнігі гэтага суда, а не вайтоўска-лаўніцкага. Інвентар начыння аптэкі быў складзены ўраднікамі 17 студзеня, а інвентары нерухомай маёмасці — 18 студзеня (гл. дадатак 2). Інфармацыя ва ўсіх дакументах не супярэчыць адно аднаму. Дадаткова тэстамент быў актыкаваны ў Метрыку ВКЛ. Выпіс быў занесены ў кнігі 11 лютага 1639 г.[11] Далёка не ўсе мяшчане маглі запісаць тэстамент у Метрыку ВКЛ. Але гэта не адзінкавы выпадак актыкацыі. У кнігах часам сустракаюцца дакументы апошняй волі віленскіх, ковенскіх, гарадзенскіх мяшчан.

Дакумент пачынаецца з тыповай фразы: „W Imie Przenaswiętszey Troycy Oyca i syna i ducha swię[teg]o stan sie wola Boża". Складзены быў ён па прычыне хваробы. Аднак тэстатар адзначыў, што дакумент напісаны ў свядомым стане. Душа даручалася Богу, а цела павінна была жонка пахаваць паводле хрысціянскага абраду ў езуіцкім касцёле ў Берасці[12]. На пахаванне прызначалася 200 злотых. Грошы жонка павінна была ўзяць з сумы за арэнду фальварка Казловічы, якую вінен магістрат. Дадаткова езуітам было запісана два свірны, якія былі пабудаваны на іх уладаннях[13]. Пасля смерці Бабро́ўскага берасцейскі магістрат увёў у валоданне свірнамі Гаспара Лаўкоўскага, рэктара берасцейскіх езуітаў[14]. Рэлігійная частка традыцыйная і даволі кароткая, змяшчае неабходныя і агульнапрынятыя фразы і распараджэнні аб пахаванні.

Асноўная ўвага ў тэстаменце была сканцэнтравана на размеркаванні маёмасці паміж спадчыннікамі. Але ў канцы агаворвалася, што пры ўмове выздараўлення ўся маёмасць вярталася да Бабро́ўскага. Зыходзячы з прадстаўленай інфармацыі ў дакументах бурмістра можна аднесці да заможнага мешчаніна. Пасля яго засталося два дамы на Рынку, аптэка, фальварак Дабровінскі, 3 агароды на вул. Ветраная,

[10] *АВАК*, т. 6, с. 270, 271, 278, 284, 300, 303, 305.

[11] НГАБ, ф. 1786, воп. 1, спр. 2, арк. 377-384.

[12] Езуіты ў Берасці пачалі сваю дзейнасць з 1620-х гг. Касцёл і кляштар былі пабудаваны ў цэнтры горада. Не захаваліся па прычыне пабудовы Брэсцкай крэпасці. Т. Блінова, *Брэсцкі езуіцкі калегіум*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 2, Мінск 1994, с. 100.

[13] НГАБ, ф. 1786, воп. 1, спр. 2, арк. 333-334.

[14] Тамсама, арк. 522-523.

6 свірнаў, 5 караблёў (тыпу скута), рухомыя рэчы (зброя, срэбра, лекі, віно і інш.), але наяўных грошай не было.

Сваю маёмасць бурмістр набыў дзякуючы сваёй працы аптэкара і купца. Гэтыя два заняткі былі звязаны паміж сабой. Баброўскі меў уласныя караблі і ездзіў гандляваць у Гданьск, які меў важнае значэнне ў балтыйскім гандлі[15]. Гданьск і Каралявец былі асноўнымі гарадамі ў Прусіі, з якімі гандлявалі мяшчане ВКЛ. Вывозілі ў Прусію прадукты харчавання і сыравіну, а прывозілі віны, прыправы, тканіну і інш.[16] Баброўскі меў магчымасць прывезці для аптэкі абсталяванне і лекі. Напрыклад, з Караляўца рэчы для аптэкі сабе прывёз гарадзенскі аптэкар і радца Ян Мерэеўскі (1600)[17]. Баброўскі супрацоўнічаў са сваім зяцем, люблінскім доктарам Янам Лаўэрманам, а партнёрам па гандлі быў Бернат Арагон. Бурмістр прасіў апошняга выплаціць пазыкі ў Гданьску, а таксама прывезці 3 000 дахоўкі з Гданьска на яго караблі.

Паспяховая гандлёвая дзейнасць дазволіла Баброўскаму мець кантакты са шляхтай. Сярод яго кліентаў быў крайчы ВКЛ і берасцейскі староста Гедыён Міхаіл Трызна (вінен 500 злотых за віно), берасцейскі падкаморы[18] (вінен 138 злотых за віно).

Баброўскі быў жанаты з Аленай Малішэўскай. У іх былі дзецi Ян, Фаўстын, Станіслаў і Агнешка. Станіслаў стаў манахам езуіцкага ордэна. Агнешка атрымала адукацыю, што было рэдкасцю для мяшчанак. Аб гэтым сведчыць яе ўласны подпіс у дакументах. Агнешка першы раз выйшла замуж за люблінскага радцу Яна Вазынскага. Другім мужам стаў люблінскі доктар Ян Лаўэрман (1613-1648)[19], сын радцы Давыда Лаўэрмана[20]. Іх заручылі пры бацьку жаніха, у прысутнасці

[15] M. Bogucka, *Gdańskie kontakty zbożowe w pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 1969, nr 4, s. 711-718; Z. Romaniuk, *Kontakty handlowe miast podlaskich z Gdańskiem w XV w.*, [w:] *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, t. II, red. M. Zemło, Supraśl 2002, s. 69-81.

[16] З. Ю. Копысский, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в.*, Минск 1966, с. 175, 188-190, 194, 219-225; Z. Guldon, L. Stępkowski, *Z dziejów handlu Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku: studia i materiały*, Kielce 1980, s. 99-102; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Związki handlowe ziem litewskich i białoruskich z Królewcem w świetle rejestrów celnych komory grodzieńskiej z lat 1600 i 1605*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie", Olsztyn 1993, nr 1, s. 21-33; J. T. Kotilane, *Russia's Foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century: Windows on the World*, Brill — Leiden — Boston 2005, p. 397, 436-437.

[17] Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 4-A2106, l. 73v.

[18] У дакуменце не згадваецца імя і прозвішча падкаморыя.

[19] S. Kośmiński, *Słownik lekarzów polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej*, Warszawa 1883, s. 265.

[20] Я. Лаўэрман атрымаў адукацыю ў галіне медыцыны і ў сваёй тытулатуры пісаўся як „доктар медыцыны".

апекуноў прызначаных ад люблінскага ўрада — Балтазара і Аляксандра Канопніцаў. Наступным чынам С. Бабpоўскі абяцаў у якасці пасагу даць 4 000 злотых і 5 000 у золаце і срэбры. Балтазар і Аляксандр Канопніцы павінны былі аддаць 3 000 злотых і 5 000 у золаце і срэбры, як гэта запісаў Ян Вазынскі. З агульнай сумы сужэнцы не атрымалі 2 000 злотых. Яе аддала маці Агнешкі 15 студзеня 1639 г.[21]

Спадчына была размеркавана наступным чынам. Алена Малішэўская атрымала палову фальварка Дабровінскі[22], 3 агароды на вул. Ветранай[23] (з іх выплаціць 30 злотых швагру Пятру Горычу, які стаў бернардынцам), 100 злотых з арэнды фальварка Казловічы, серабро, залаты ланцужок, хатнія рэчы, віно, свойскую жывёлу, застаўную сенажаць ад Карніловіча ў 100 злотых (з гэтых грошай павінна выплаціць пазыкі і чэлядзі). На частку Фаўстына прыйшліся палова новага дома на Рынку (разам з Янам быў абавязаны выплаціць грошы Алене), палова фальварка Дабровінскі, палова з 4 свірнаў на вул. Зароўскай, 4 кілімы, даламан і шапка. Ян атрымаў палову новага дома на Рынку, палову з 4 свірнаў на вул. Зароўскай, палову начыння аптэкі (да паўналецця гэтай часткай распараджаўся Ян Лаўэрман), дэлію і даламан. Станіславу былі вылучаны грошы — 500 злотых, бо ён стаў манахам. Агнешцы прызначаліся пасаг 4 067 злотых (большая яго частка была выдадзена), палова начыння аптэкі. Ёй былі выплачаны ўсе грошы ў адпаведнасці з воляй бацькі (1639)[24].

Асноўная ўвага ў дакуменце была сканцэнтравана на размеркаванні нерухомасці. Стан заможнасці Бабpоўскага дазваляў не апісваць у дэталях падзел рухомых рэчаў, як гэта часта рабілі маламаёмасныя мяшчане[25]. Такім чынам, багатая маёмасць была падзелена паміж усімі спадчыннікамі ў адпаведнасці з магдэбургскім правам. Асноўная нерухомасць перайшла сынам Яну і Фаўстыну, а Станіславу і Агнешцы грошы і рэчы. Жонка таксама атрымала забеспячэнне. Непаўналетнія дзеці — Ян і Фаўстын заставаліся пры ёй. На іх гадаванне прызначаліся грошы з пазыкі Булыгі. Алена Малішэўская на красавік 1640 г. ужо была замужам за Янам Фуніцкім. Берасцейскі магістрат выкупіў у яе застаўленыя Казловічы[26].

[21] НГАБ, ф. 1786, воп. 1, спр. 2, арк. 341-345.

[22] Берасцейскія ўлады ўвялі Алену ў валоданне фальваркам Дабровінскім і паловай дома на Рынку. За дом пазней павінны былі даць грошы яе сыны. НГАБ, ф. 1786, воп. 1, спр. 2, арк. 351-352.

[23] Незадоўга перад сваёй смерцю С. Бабpоўскі набыў з жонкай адзін з агародаў у Кацярыны Матфейчы за 10 злотых. НГАБ, ф. 1786, воп. 1, спр. 2, арк. 74-75.

[24] НГАБ, ф. 1786, воп. 1, спр. 2, арк. 469-471.

[25] Напрыклад, гл. аб тэстаментах гарадзенскіх мяшчан: N. Sliž, *Testamenty mieszczan grodzieńskich w pierwszej połowie XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", 2013, t. 61, z. 2, s. 305-316.

[26] *АВАК*, т. 6, с. 348-349.

У якасці апекуноў для жонкі і дзяцей прызначаліся наступныя асобы: Гедыён Міхаіл Трызна, ксёндз, рэферэндар і пісар ВКЛ Марцін Трызна, берасцейскі падстолі і падстароста Мікалай Табенскі, Бернат Арагон, Ян Малінерна, месцкі пісар Базыль Раповіч. Такі пералік апекуноў дадаткова сведчыць пра сувязі Бабroўскага са шляхецкім асяроддзем. Наяўнасць мяшчан у гэтым спісе сведчыць, што ў звычайных сітуацыях варта было разлічваць на іх дапамогу. Сведкамі пры складанні дакумента былі лентвойт Ян Кур'яновіч, бурмістр Ян Андрэеўскі, радца Лукаш Памаранскі, месцкі пісар Базыль Раповіч.

Інвентары дамоў, аптэкі і свірнаў значна дапаўняюць інфармацыю з тэстамента. Начынне аптэкі было апісана, каб увесці ў валоданне Агнешку і яе мужа. Інвентар падае даволі падрабязнае апісанне (гл. дадатак 2). У будынку знаходзіліся розныя жбаны, шкатулкі з зёлкамі, перагонны куб, патэльні, біклагі, шалі і інш. Акрамя таго былі два траўнікі і дзве лекарскія кнігі. З пераліку вынікае, што прадаваліся ў аптэцы лекавыя травы, парашкі, салодкія вырабы, спецыі, свечкі і інш.[27] Будынак аптэкі быў спалучаны з новым домам на Рынку.

Інвентары нерухомасці былі напісаны для таго, каб зафіксаваць стан маёмасці пасля смерці С. Баброўскага. Пасля дасягнення паўналецця сыны павінны былі атрымаць усё па рэестры. Бурмістр валодаў двума дамамі на Рынку. Найбольш верагодна, што ў старым доме ён жыў да пабудовы новага. Стары дом знаходзіўся каля крамаў, быў агароджаны (гл. дадатак 2). На тэрыторыі двара знаходзіліся гаспадарчыя пабудовы, стары дом з белай ізбой, каморай і сенямі, а таксама з печкай для выпякання хлеба. У тыле быў пабудаваны невялікі новы дом. У пабудовах вокны і дзверы былі на завесах. Дзверы зачыняліся ўнутранымі замкамі, клямкамі ці зашчэпкамі. Гэта была тыповая гарадская пабудова.

Новы дом прадстаўляе значна большую цікавасць па сваёй планіроўцы і ўнутраным убранні (гл. дадатак 2). Ён быў пабудаваны з каменя, меў два паверхі. На першым паверсе ў мэтах бяспекі на вокнах былі краты. Усе вокны былі зроблены са шкла. З памяшканняў пералічваліся склеп, дольная ізба, сені, пераходнае памяшканне, сталовая ізба, вялікая ізба, алькер, маляваная ізба, камора. Дзверы былі на завесах з замкамі ці кручкамі. У вялікую ізбу вялі маляваныя дзверы. У доме былі рознага віду шафы: умураваныя шафы з шуфлядамі, умураваныя ў сцены пад вокнамі малыя шафы, вялікая шафа ў куце, маляваная шафка[28]. З іншай мэблі — зэдлік, лавы, сталы, столікі, стол

[27] Інвентар аптэкі быў надрукаваны, гл.: *АВАК*, т. 6, с. 317-318; В. П. Грицкевич, *С факелом Гиппократа: Из истории белорусской медицины*, Минск 1987, с. 66-68.

[28] У дамах польскіх мяшчан тамсама былі розныя віды шафаў, як убудаваныя, так і стаячыя каля сцяны. Прызначаліся для посуду, кніг, вопраткі і іншых рэчаў.

з шуфлядамі, столік са скрыняй і замком, скрыня (у ёй была вопратка і зброя)[29], ложак (у маляванай ізбе)[30]. На жаль не згадваецца мэбля, якая была прывезна ці замоўлена ў мясцовых майстроў. Не выключана, што Бабро́ўскі прывозіў рэчы для дома з Гданьска. У вялікай ізбе быў рукамыйнік. На сценах вісела 21 вялікіх і малых намаляваных на палатне абразоў і 2 карціны[31]. Інвентар толькі згадвае наяўнасць абразоў, але не ўдакладняе ні выявы, ні паходжання. У вялікай ізбе ліхтар быў у выглядзе галавы аленя. У ім было 7 трубак для свечак[32]. З рухомых рэчаў згадваліся калаўрот, клавікорд[33], дэліі, даламан, зброя (мушкеты, пісталеты, ручніца, стрэльбы, бердыш і інш.). На тэрыторыі двара яшчэ знаходзіліся кухня, стайні і пякарня.

Інвентар гэтага дома сведчыць пра заможны стан Баброўскага, які не саступаў польскім купцам. Можна казаць, што пабудаваны ён быў з улікам тагачасных тэндэнцый у будаўніцтве і адпаведна абсталяваны. Унутры была даволі разнастайная мэбля. Акрамя таго, можна адзначыць пра мастацкі густ мешчаніна: у доме былі творы мастацтва і музычны інструмент. Гэта магла быць як даніна модзе, так і ўласнае захапленне бурмістра. Наяўнасць калаўрота сведчыла пра актуальнасць прадзення ў мяшчанскім асяроддзі. Зброя была штодзённай неабходнасці для мяшчан, асабліва для купцоў. Так як Баброўскі ездзіў на далёкія адлегласці, то баявы арсенал быў патрэбны. Паводле тэстамента ўсе рэчы павінны былі застацца ў гэтым доме. Варта адзначыць, што рэдка які інвентар так падрабязна падае апісанне дома. Далёка не кожны мешчанін мог сабе дазволіць такі побыт. Абмежаванасць крыніц не дазваляе параўнаць побыт С. Баброўскага з побытам іншых берасцейскіх мяшчан. Адзначым, што сярод выяўленых інвентароў гарадзенскіх дамоў падобных дамоў у той час не сустрэлася[34].

M. Bartkiewicz, *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1974, s. 33-36.

29 Скрыня вельмі распаўсюджана была ў мяшчанскім асяроддзі. Як правіла была зроблена з дрэва. M. Bartkiewicz, *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich*..., s. 25-32.

30 Пра ложак адзначаны толькі колер — зялёны. Але з гэтага апісання не зразумела ці ён быў пафарбаваны, ці накрыты зялёным намётам.

31 У дамах польскіх мяшчан было таксама распаўсюджана вешаць вялікую колькасць абразоў і карцін. Яны былі як мясцовага паходжання, так і замежнага. M. Bartkiewicz, *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich*..., s. 66-68.

32 Падобныя ліхтары былі папулярны сярод познаньскіх і люблінскіх мяшчан. M. Bartkiewicz, *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich*..., s. 82.

33 Клавікорд у асноўным быў пры дварах, у мяшчанскім асяроддзі сустракаўся вельмі рэдка. M. Bartkiewicz, *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich*..., s. 76-77.

34 Н. Сліж, *Гарадзенскія падворкі ў XVII ст.*, [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры. XVI-XX ст.*, рэд. А. Ф. Смаленчук, Н. У. Сліж, Мінск 2011, с. 222-254.

Чатыры свірны знаходзіліся недалёка ад Буга і былі прызначаны для захавання караблёў і прыналежных да іх рэчаў. Іх месцапалажэнне было абсалютна мэтазгодным. Карабельшчык Каспер кіраваў гэтай часткай гаспадаркі Бабро ўскага. Ён прысутнічаў пры інвентарызацыі. У бурмістра было чатыры караблі, і пяты быў толькі пабудаваны. Гэта сведчыць, што гандляваў Бабро ўскі на сур'ёзным узроўні, перавозіў вялікія партыі тавару. Гандаль у яго атрымліваўся даволі паспяхова, калі ён змог развівацца ў гэтым кірунку.

Зыходзячы з дакументаў можна сцвярджаць, што маёмасць была пакінута ў добрым стане. Не менш важна, што яна была размеркавана паміж спадкаемцамі мірным шляхам, без судовых працэсаў і згодна з воляй Бабро ўскага. Асноўны падзел і выплаты адбыліся ў першы месяц пасля смерці бурмістра. Гэта сведчыць пра ўменне дамаўляцца ўнутры сям'і і пра дастаткова добрыя адносіны паміж спадчыннікамі.

Такім чынам, тэстамент С. Бабро ўскага і інвентары прадстаўляюць свет заможнага берасцейскага ўрадніка. Дзякуючы сваёй працы і ўласным здольнасцям Бабро ўскі скончыў сваё жыццё як паспяховая асоба. Хаця пра гэта можна меркаваць толькі па вонкавых выніках, бо ўнутраныя тэндэнцыі не заўсёды адлюстраваліся ў крыніцах. Аднак бурмістр здолеў дасягнуць высокага ўзроўню ў прафесійнай, сацыяльнай, грамадскай, матэрыяльнай сферах. Пасля сябе ён пакінуў чацвярых дзяцей: тры сыны і дачку. Адзін з сыноў стаў манахам, дачка добра была выдадзена замуж, а два сыны павінны былі стаць спадчыннікамі і працягваць справу бацькі. Прафесійная дзейнасць дала магчымасць забяспечыць дабрабыт для сябе і сям'і, быць абраным на самую высокую пасаду ў гарадской сістэме кіравання — бурмістра, мець статус і сувязі ў мяшчанскім, шляхецкім асяроддзі ў ВКЛ і за мяжой.

Дадаткі

Дакументы напісаны на польскай мове XVII ст., якая выкарыстоўвалася ў ВКЛ. Першыя словы і часам літары ў назвах дакументаў напісаны чырвонымі чарніламі. Гэта адметнасць прысутнічае як элемент аздобы амаль ва ўсіх дакументах гэтай кнігі. Яна сведчыць пра заможны стан Берасця ў той час. Падобных элементаў не вынайдзена ў захаваўшыхся магістрацкіх кнігах гарадоў ВКЛ. Для вылучэння гэтай адметнасці літары пазначаны тлустым шрыфтам. Пры друку захаваны прынцып палітарнай перадачы. Тэксты прадстаўлены з тагачаснымі адметнасцямі мовы.

Дадатак 1.

Тэстамент берасцейскага бурмістра Станіслава Бабро ўскага, 1639 г.

НГАБ, ф. 1786, воп. 1, спр. 2.

[333]

Testament Stanisława Bobrowskiego burmistrza breskiego 4 I 1639.

Testament ostatniey woli P. Stanisława Bobrowskiego burmistrza breskie[g]o przyznany.

Actu Inquitate Braestensi Magni ducatu Lith, die 4 mensis January Anno D[omi]ni 1639.

Na urzędzie Burmistrzowskim y Radzieckim w miescie Krola Je[g]o M[o]sci Brz[eskim] przed nami Janem Jędzieiowskim Burmistrzem Brzeskim, Janem Kurianowiczem Lantwoyten, Łukaszem Pomarzanskim Raycą, Bazylim y Mikołaiem Rapowiczami Pisarzami urzędnikami mieyskimi brzeskimi z zacnie sławny Pan Stanisław Bobrowski Burmistrz Brzeski rell[igie]y rzymskie oczewiscie zeznał testament ostatniey woli y ku zapisaniu do xiąg mieskich radzieckich brzeskich na pismie s pieczęcią i s podpisem ręki swey własney [na piśmie] podałł żądaiąc aby byłł do xiąg wpisany. Ktory upisuiąc słowo do słowa tak w sobie ma.

W Imie Przenaswiętszey Troycy Oyca i syna i ducha swię[teg]o stan sie wola Boża. Amen. **Ja Stanisław** Bobrowski mieszczanin brzeski oznaymuię tym moim testamentem ostatniey woli mey. Iż ia będąc na ciele chory ale na umusle y pamięci dobrze zdrowy, zdrowym rozmysłem y s poradą przyiaciołł moich takowe rozrządzenie po smierci moiey miec chcę. Naprzod dusze moię gdy s te[g]o mizernego ciała za powołaniem Bozkim wynidzie w ręcę miłosierzdzia Pana Boga wszechmogące[g]o oddaię. A ciało ku pogrzebowi ktore pochowane byc ma w kosciele Oycow Jezuitow przez miła małżonkę moię Panią Halene Maliszewską porządkiem koscioła krzescianskiego. Na pogrzeb ciałą mego leguię złotych 200. Dobra moię leżącę ktorem s pracy rąk moich nabył to iest kamienica w miescie Brzesciu w Rynku stoiąca obmiedzę potomkow nieboszczyka Pana Słupskiego, a z drugą stronę potomkow Witowych tę kamienice potomkom moim to iest Janowi y Faustynowi Bobrowskim na wiecznosc w wolny szafunek zapisuię. S tym dokładem yż oni małżonce mey Paniey Halenie Maliszewskiey summę ode mnie osobliwym listem zapisem na urzędzie burmistrowskim zapisano oddac maią. Jakoż małżonka moia zwysz mianowana w tey

[334]

kamienicy moiey mieszkac ma nie wyliczaiąc sie nikomu s pozytkow przychodzących aż do oddania s pełna summy pieniędzy. Folwarek Dabrowinski moy własny pod Kozłowczami leżący tego folwarku połowica małżonce mey Halenie Maliszewskiey, a druga połowice Faustynowi Bobrowskiemu zapisuię na wiecznosc. Od ktorego folwarku inszych wszystkich potomkow moich oddalam. Dom w miescie Brzeskim na rogu leżący w Rynku obmiedzie nieboszczyka Jakuba Rączki ten dom Janowi Bobrowskiemu zapisuię. Do ktore[g]o małżonka moia i inni potomkowie wstępowac sie nie maią. Szpichlerze dwa na gruncie Ich Mscw Oycow Jezuitow zbudowa-

ne za pozwoleniem Ich Mscw tę dwa szpichlerze Ich Mscw Oycom Jezuitom brzeskim zapisuię. A drugie cztyry szpichlerze na grunce ratusznym na czynszu zbudowanę i na grunce Markowskim moim własnym kupnym zbudowanę, kture szpichlerze maią byc w dozorze u Je[g]o Msci Pana Bernata Aragonie[g]o i małżonki mey Haleny Maliszewskiey aż do wzrostu lat zupełnych potomkow moich. Ogrodow trzy na ulicy Wietrzney leżących małżonce mey zapisuię na wiecznosc. S ktorych ogrodow powinna będzie dac jako nayprzędzey Piotrowi Goriczowi szwagrowi memu ktory do zakonu bernardynskiego wstąpiłł złotych 30. Jakoż Piotr Goricz wziąwszy złotych 30 powinien będzie małżonkę y potomkom moim kwitowac bo iuż za ynsze dobra stała sie mu satisfactia za co też iest osobliwa kwitacya. Stanisławowi Bobrowskiemu synowi memu ktory zostałł jezuitom z miłosci rodzicielskie zapisuię złotych 500. Ktore maią oddac opiekunowie moy niżey mianowani s froktu gdanskiego y sprzedanie szkut[35]. Pani Jagnieszka Bobrowska Wazynska wyposażona iest. Ktora wzieła posagu 4 067 złotych. A ieszcze iey maią dac s tey ze kamienicy moiey poł pięta sta złotych. Ktora wziąwszy poł pięta sta ma kwitowac

[335]

potomkom moich i zrzeczenie uczynic ma ze wszystkich dobr leżących y ruchomych. Teyze corce mey odyskawszy dług od Je[g]o Msci Pana Mikołaia Łokieckie[g]o s tego długi złotych 270 małżonka moia oddac ma aby sie iey według regestru dosyc stało w posagu. Na Kozłowiczach ktore mam od miasta we 300 złotych od miasta[36] małżonka moia mieszkac ma do oddania pieniędzy. A gdy Panowie Burmistrze y Rayce oddadzą powinna będzie ustąpic i prawo zastawnę skasowac. S ktorey summy małżonka moia złotych 200 na pogrzeb dac ma. A 100 złotych małżonce mey należec będzie. Pieniędzy gotowych zadnych nie mam. Bułyżynskich reżow 7 w zastawie we złotych 175. Tę rzezy małżonka moia Halena Maliszewska trzymac ma do oddania pieniędzy. A gdy pieniędzę Bułyha odda powienien będzie ustąpic. A tę pieniędze na pozytek swoy małłżonka moia obrocic ma i to małżonce mey zapisuię. S ktorych wyzywienie potomkom moich do wzrostu lat ych dawac ma i ochędostwo dawac winna będzie. Złota nie mam. Srebra łyżek 2 tuziny i kufel srebny, tak ze kubek srebny to ma byc przy małżonce mey, ktore srebro przedawszy ma ona dłużki swoie y moie popłacic. Cyny, miedzi y naczynia aptekarskiego wszytkiego należy połowica Pani Jagnieszce Wazynskiey corce mey a druga połowica Janowi Bobrowskiemu synowi memu. Jednak to cyną, miedią y naczyniem

[35] Шкута (szkuta) — карабель з плоскім дном і мачтай пасярэдзіне быў прызначаны для перавозкі грузаў, мог змясціць прыкладна каля 100 тон зерня, абслугоўваўся 16-20 плытнікамі.

[36] Так у тэксце.

aptekarskim ma disponowac Pan Lauerman Doktor lubelski do wzrostu lat syna me[g]o Jana. Kilimow trzy starych, a czwarty nowy to przy małżonce zostawac ma. Szaty moię delia połgranatowa zielona takowey że masci y dołoman z guzami złocistemi adamaszkiem podszytę tę synowi memu miłemu Faustynowi Bobrowskiemu zostawuię. Delia lazurowa połgranatowa adamaszkiem podszyta

[336]

z guzami srebnymi pozłocistemi, do niey dołoman wiszniowy kitayką starą podszyty z guzikami srebnymi, tę delią i dołoman Janowi Bobrowskiemu zapisuię. Delia szalamami lisimi podszyta łazurowa tę pisarzowi mieskiemu Bazylemu Rapowiczowi zapisuię. Czapka czerwona połszkarłatna sobolem podszyta tę Faustynkowi leguię. S tey przyczyny iż Je[g]o Msc Xiądz Referendarz W[ie]lkie[g]o X[ię]stwa Lith[ewskieg]o darowałł onemy białogłowskie szaty i ubiory ktorem małżonce swey za iey przemysłęm posprawował to przy małżonce zostawac ma. Konie, woły i wszystko bydło rogate i nierogate to wszytko małżonce mey miłey zapisuię. Sianożęc od Korniłowicza we 100 złotych w zastawie ta przy małżonce ma byc do wykupna. S ktorey ona dług Szmierkowi za beczkę miodu przasne[g]o złotych 50. A żydowi Szay dług według porachowania regestrowe[g]o złotych 18 zapłacic powinna będzie. A złotych 32 co zostaną czeladzi drobney w kamienicy będącey małżonka moia popłacic ma. Tak ze czeladzi co na folwarku są małżonka moia s tegoż folwarku zapisanego załużone popłacic powinna będzie. Długu u Je[g]o Msci Pana Podkomorzego brzeskiego za wino y insze potrzeby przychodzi według regestru złotych 138, a zosobna złotych 100 gotowych pieniędzy pozyczanych ktore ia y zyda przez interesy pożyczyłł na to iest konik złoty y łancuszek. U Je[g]o Msci Pana Gedeona Michaela Tryzny Starosty brzeskiego za wino złotych 500. Tę długi małżonka moia odyskawszy za wino ktore do Brzescia maią mi przywiesc i furmanom oddac y zapłacic ma. Fure, dachowka ktora była wzięta sposobem pozyczanym y Je[g]o Msci Pana Szopskie[g]o ktorey dachowki 3 000 było, ktorey dachowki kupiwszy we Gdansku przyprowadziwszy ią na frior do Brzescia oddac ma Je[g]o Msc Pan Bernath ktorego ia uniżenie proszę aby na szkutach moich przyprowadzona była. Dłużki ktore mam we Gdansku o ktorych Je[g]o Msc Pan Bernath wie ktore odyskawszy komu będzie należało popłacic ma. Szkuta w kamienice nowa i na drugą szkutę drzewo ktorem miałł od Je[g]o Msci Pana Starosty Me[g]o M[iło]sciwe[g]o Pana tę szkute y drzewo do Brzescia spowadzic potrzeba. Ktorą przedawszy Je[g]o Msc Pan Bernath długi ktore by sie z rachunku pokazali popłacic ma. A wino ktore teraz przywiozą małżonce mey do wolnego szafunku zapisuię. Ktora też ma ostatka za wino dopłacic i dłużki wszytkie

[337]

ktore by sie po mnie słuszne pokazali popłacic y dosyc kazdemu uczy-

nic powinna będzie. Łancuszek złoty ktorem ia we społęk z nią z s połnego złota tak iey iako y mego sprawił to małżonce zapisuię. Jakoż ona względem tego łancuszka ma dług zapłacic Panu Janowi Malinnernowi złotych 150. Tak też Je[g]o Msci Xiędzu Rektorowi brzeskiemu jako sie z rachunku pokaże reszte zapłacic ma. Gdy go Pan Bog zwroci do Brzescia. Sprzeth domowy wszytek małżonce mey należac ma. Wina ktorego przez ręce sługi mego Boratinskie[g]o roznym ludziom wydawali tedy odyskawszy ma Boratinsky rachunek słuszny uczynic i s tych sługow ktore odyskanę będą Boratinskiemu zapłacone ma byc zasłużonę. A te wina ktore sie w sklepie zostali, te wina małżonka moia spieniężywszy na ratunek sobie y na poprawe kamienicy obrocic ma. Ochędoztwo kamieniczną, obrazy, kartinie to wszystko przy kamienicy zostawac ma. A zamykaiąc ia ostateczną wolą moie opiekunami zostawuię Wielmożnych Ich Mscow Panow Je[g]o Msci Pana Gedeona Michaela Tryznę Starostę Brzeskiego, Krayczego W[ie]lkie[g]o X[ię]stwa Lith[ewskieg]o, w Bodze Wielebnego Je[g]o Msci Xiędza Marcyana Tryznę Referendarza y Pisarza W[ie]lkie[g]o X[ię]stwa Lith[ewskieg]o, Je[g]o Msci Pana Mikołaia Tabeskie[g]o Podstolego y Podstarosciego Brzeskiego. Tak że Je[g]o Msci Pana Bernata Aragoniego. Ktorych Ich Mscow uniżenie proszę aby sie ubogą małżonka moią tak że dziatkami y maiętnoscią opiekali i krzywdy czynic nie dopuszczali. Tak że tez z mieszczan opiekunami zostawuię Pana Jana Malinnerna y Bazyle[g]o Rapowicza Pisarza miesckie[g]o aby też małżonkę moię tak że y dziatki w opiece mieli y porządek we wszystkiey maiętnosci mey podług tego testamentu mego sprawuiąc czynili. A com kom namieniłł na tym przestawali. Prosząc Pana Boga Wszechmogącego za dusze moię aby mie nie raczyłł za grzechi moię karac ale według swego niesmiertelnego miłosierdzia łaskę najswiętszą otrzymac dałł. W czym wszytkim jako sie zwysz pomieniło. Jesliby Pan Bog Wszechmogący do pierwszego zdrowia przyprowadzic raczył wolny sobie szafunek we wszytkiey maiętnosci zostawuię. A dla lepsze[g]o swiadectwa do tego testamentu mego pieczęc przycisnąłłem

[338]

y ręką podpisałem. Tak że y Panow pieczętarz o przyłożenie pieczęci y o podpis rąk prosiłem. To iest Pana Jana Kurianowicza Lantwoyta Brzeskie[g]o, Pana Jana Jędrzeiewskiego Burmistrza y Pana Łukasza Pomarzanskiego Rayce tak że y Bazyle[g]o Rapowicza Pisarza mieskie[g]o Brzeskiego. Ktorzy na prosbę moią uczynili przy pieczęciach przycisnionych ręcę swę podpisali. Pisan w Brzesciu dnia 4 January roku Panskiego 1639. U tego testamentu pieczęci przycisnionych 5 a podpis rąk tymi słowy. Stanisław Bobrowski ręką swą. Ustnie proszony pieczętarz do tego testamentu od Pana Stanisława Bobrowskiego rękę podpisałł Jan Kurianowicz Lantwoyt Brzeski mpa. Proszony ustnie pieczętarz do tego testamentu od Pana Bobrowskiego Burmistrza Brzeskiego Jana Andrzeiewski Burmistrz Brze-

ski mpa. Ustnie proszony do tego testamentu rękę podpisałł Łukasz Pomarzanski mpa. Do tego testamentu oczewisto proszony pieczętarz od Pana Stanisława Bobrowskie[g]o Burmistrza Brzeskie[g]o Mikołay Rapowicz Woytowski Pisarz. Ktory takowy testament oczewiscie przed urzędem zwysz mianowanym przyznany i do xiąg wieczystych mieskich brzeskich iesth upisany.

Дадатак 2.

Інвентары аптэкі, двух дамоў і чатырох свірнаў, 1639 г.

НГАБ, ф. 1786, воп. 1, спр. 2.

[353]

Inwentarz spisania naczynia aptekarskie[g]o po niebozczyku Panu Stanisławie Bobrowskim burmistrzu pozostałey a podług testamentu niebożczykowskiego P. Jagnieszcze Wazynskiey doktorowey teraznieyszey y P. Janowi Bobrowskiemu przynależącey przez urzęd burmistrowsky brzesky spisany dnie 17 January A[nno] D[omini] 1639.

Naprzod w aptece

Cyny konewek cenowych z seropami niektoremi tszczemi 26. Puszek cenowych wielkich 19. Miedzi ktoremi wielkimi y małemi proznich niemało. Puszek cenowych przez wierchi 3. Puszek mnieyszych cenowych 10. Puszek blaszanych 32. Szkatułł malowanych aptekarskich drzewanych z ziołami 56. Puszek drzewanych malowanych wielkich y małych ogułem 300. Pudeł malowanych 12. Mozdzierzow wielkich 2. S pisztołami mozdzierzow małych 2

[354]

szpiształami. Patel wielkich 3. Patel ręcznych 4. Patel miedzianych 2. Szkatułeczka mała srebrem oprawna apteczka. Szale 3. Patela miedziana do polewania swiec. Trans mazyna niektore, i inne proszki y materie. Instrument z deklem miedzianym. Form składanych marcepanowych. Skrzynia iedna pełna y szafa pełna. Przy ktorych formach xiąg czworo, to iest Herbarzow polskich 2, Antidotarium[37] 2. Alembikow[38] 2, ieden mnieyszy, a drugi większy szczapkami y z rurą iedną. Stoł apteczny s szufladami y safa w ktorey formy w sklepie. Forma do wosku. Flaszek 30 szklanych większych z roznemi oleykami y s comfectami. A małych flaszek szklanych siedm tak ze z oleykami. **Z osobna ka**mieniczney czyny i miedzi do gospodarstwa należącey garniec cenowy 1. Mis cenowych wielkich 7.

[37] Лекарская кніга.

[38] Алембік — прыстасаванне з медзі для ачышчэння напояў, гарэлкі, складаўся з катла, шапкі і трубаў. Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. 1, Warszawa 1900, s. 39.

Misa mnieysza 1. Talerzow tuzinow 5 przez dwoch. Połmiskow srzednich 11. Połmiskow z małęmi kraincami 7. miseczek 7. Naliwka 1. Miednica 1. Flaszek 6. Jaszczow 2. Flasza połgarcowa 1. Flaszka mnieysza 1. Kufel z nakrywko 1. Połgacowek cenowych 4. Kwarty 2. Połmiseczkow małych 6. Połkwarcie 1. Połmiskow z herbami 11. Lichtarzow cenowych 2. Miedz. Kociołkow miedzianych miernych 6. Kociołek z osobna 1 większy. Paneweczka małą 1. Patelka do smażenia pirożkow mała 1. S tey cyny P. Jan Lauerman Doktor Paniey

[355]

Stanisławowey dał ad fideles manus flaszek 2, połgarcowkę1, i iaszcz.

Inwentarz spisania **k**amienicy po niebozczyku Panu **S**tanisławie **B**obrowskim pozostałey przez urzęd burmistrowsky radziecky dnia 18 January A[nn]o **D[omi]ni 1639**.

Kamienica w miescie Brzeskim w Rynku stoiąca wszytka całą dokonczona, dachowką wszytka pokrita nową. W tey kamienicy drzwi dwoiste drzewiane z Rynku wchodząc na zawiasach zelaznych. Przy drzwiach w sieni w murze szafa drzewiana na 4 zawiasach. Pod kamienicą ława zelazem przybita. Drzwi zelazne w sieniach stoią proznie.

Do apteki drzwi zelaznie z zamkiem więtrznym. Okiennica drzewiana dwoista z Rynku na zawiasach zelaznych. W aptece pod okniem krata zelazna z wrzeciądzami y hantaba w murze. Z apteki do sklepiku murowane[g]o drzwi drzewiane na zawiasach zelaznych z zamkami więtrznymi. W sklepiku szafa iedna na zawiasach zelaznych, lisztew 3. W aptece szaf 2 drzewnianych z zameczkami więtrznymi y z zawiesami. Ław 3 zamczystych. W aptece stolik mały z szufladą. Krato zelazna do sieni z sklepiku. Skrzynia biała z szufladami y z zawiasami. Druga skrzynia czarna. Do sklepu podziemniego drzwi zelazne s kłodką zawiesistą. Blacha zelazna u czelusci izby dolney. Drzwi do izby dolney drzewiane malowane na zawiasach zelaznych pobielanych z zamkiem

[356]

więtrznym y z hantabami dwemia ze wnątrza i z wierzchu. W tey że izbie dolney piec cały nowy, okien 2 całych sklanych ze dwiemia kratami zelaznymi, ław 2. W sieniach na dole na tyła drzwi drzewiane dwoiste z zawiasami zelaznymi. Okno przy wschodku szklane s krato zelazno. Okno drugie na wschodzku sklanie. Przez kraty trzecia okno na gurze w sieniach szklane. Na gurze przed izbą stolową wielką okien 2 sklanych na tył. Do transitu drzwi drzewiane na zawiasach, ław 2 w sienich y wschod drzewiany na gurze. W sieniach na gurze alkierik murowany z okniem iednym sklanym y s piecikiem. Drzwi drzewiane na zawiasach. W sieniach szafka y skrzynia spieżarnia. Do izby wielkiey drzwi drzewiane na zawiasach zelaznych z hantabami dwiema y s klamko. W yzbie szaf dwie z szufladami w murze na zawiasach zelaznych z zamkami wnętrznemi. Szafek mniey-

szych pod oknami trzy z zamkami wnętrznemi y z szufladami na zawiasach zelaznych. Antwos cenowy wierzchny y spodny przy murze do wymywania rąk. Piec cały nowy, okien 3 sklanych nowych całych z okiennicami drzewianymi y z zaszczepkami zelaznymi. Lisztew 2 wielkich. A nad oknami tak ze lisztew 2. Stołow 3, zydel 1, stołkow sukniem kritych 4, ław 3, a koło pieca ław 2. Obicia kołtrym 3. Płociennych obracow wielkich y małych roznych w ramach wszytkich 8. W yzbie wielkiey lichtarz to iest głowa jelenia do swiec, w ktorey 7 rurek blaszanych.

[357]

Do alkierza drzwi drzewiane na zawiasach zelaznych pobielanych y zamek wnętrzny z antabami dwiema. W tem alkierzu w murze szafa z szufladami na zawiasach zelaznych z zamkiem wnętrznym. Pod oknami szaf 2 z zamkami. Szafa w kącie stoiąca za drzwiami. Szafka mała malowana stoią. Okien 2 sklanych z okiennicami drzewnianemi. Obrazow 11 małych i wielkich. Listew 3 malowanych. Stolik z skrzyneczką y z zamkiem wnętrznym. Ław 2. Piecie s kominem. Meluzina ze dwiemia rurami mosiądzowemi. Drzwi drzewiane do komory. Okienką w komorze sklane 1. Obrazow 2. Lisztewek 3 malowanych. Skrzynia z zamkiem wnętrznym. W tey skrzynie szaty. Delia połgranatowa zielona. Takowey że masci dołoman admaszkiem podszyte z guzami złocistymi. Delia łazurowa połgranatowa admaszkiem podszyta z guzami srebrnymi pozłocistymi. Dołoman wiszniowy kitayką szarą podszytę z guzikami srebnemi, klawikordzik y skrzynka mała. W tey ze komorze kołowrotek zelazny. Oganka. Berdyszow 2. Strzelby muszkietow 2. Rucznica 1. Pistoletow par 2. Muszkietow 3. Ptaszynka. Tę ptaszynkę Pani Stanisławowa mianowała ze Pan Doktor wziąłł. Kordelasz[39] 1 z nozem y s pilką. Kord szablasty. Ładowniczka[40] aksamitna krita. Łozko 1 zielone.

[358]

Drzwi drzewniane do malowaney izby na zawiasach zelaznych z zamkiem wnętrznym. W niey piec cały, stoł 1 wymykany z szufladami. Ramki lisztowiane w koło. Kortyn 2, ław 2, obraz 1. Drzwi wychodząc drzewniane na zawiasach zelaznych z zamkiem wnętrznym y ze dwiema hantabami y s klamką. Dwor wszytek odełowany. Na tyle kuchnia. Drzwi drzewniane z zawiasami. Wilki zelazne z obłozynami zelaznemi. Staienka za wszytkim. Drzwi na zawiasach z wrzeciądzem y kłodka zawiesista. Budynek nowy naprzeciw staienki to iest piekarnia s pieciem murowanym y s kominem przez ław i okien nie masz. Drzwi dwoie. Jednę do sieni, a drugie do yzby wrota tylne dwoiste ze trzemia kunami zelaznymi.

[39] Kordelas — халодная зброя, прамы ці скрыўлены доўгі нож аднаручны ці двухручны, выкарыстоўваўся для патрашэння звяроў, вядомы з позняга сярэднявечча.

[40] Патранташ.

Inwentarz spisania **d**omu **H**anusowskiego na rogu w miescie Brzeskim stoiącego. **S**przodku od Rynku **k**ramnic 2 z oknami dwiema na zawiasach zelaznych z łancuchami dwiema. Wrotą sprzodku. Kuna iedna, zawiasow 2, rygiel 1 zelazny. Szpichlerz na piwnicy ze dwoygiem, drzwi z zawiasami zelaznymi, łancuch 1. Okno dwoiste z zawiasami zelaznymi. Szopa wielkimi drzwiami. Kuna 1. Zaszczepka y proboy 1. Staienka dla koniey. Do staienki drzwi na zawiasach zelaznych. Piwnica s przegrodą. Drzwi na zawiasach dwoie od dworu z zamkiem wnętrznym iednym, a drugie drzwi z zaszczepką od Rynku z zawiasami y z ryglem. Trzecia drzwi u piwnicy z wierzchy na zawiasach zelaznych. Cwarte drzwi nad piwnicą z Rynku z zawiasami zelaznymi. Izba biala s komorą. Budynek stary. W yzbie okien 2 z okiennicami na zawiasach zelaznych. W komorze okno trzecie sklane z okiennicą ktore okno złe stare

[359]

potłuczonę. W izbie ław 3, lisztew 1. Lisztwy u drzwi do stawiania mis cenowych. Piec 1 chlebny do sieni, a drugi kaflany stary. Drzwi do komory drzewiane na zawiasach zelaznych zaszczepka i zamek wnętrzny. Drzwi izdebne na zawiasach zelaznych z zaszczepkami dwema i z hantabą. Drzwi trzecie u komorki na zawiasach y z wrzeciądze. Okiennica w sieniach stara z zawiaskami dwemia y s proboiem wielkim iednym. Połap z wierzchu cały. Budynek nowy tylny. W sieni drzwi na zawiasach z ryglem zelaznym y z zaszczepką y z klamką. W sieniach komorka. Drzwi na zawiasach. Okienko małe. Połapu w sieniach nie masz. Drzwi w yzbie białey na zawiasach z hantabą y z zaszczepką y z klamko. Lisztwy do naczynia, ław 3, okien 2 sklanych dobrych z okiennicami na zawiasach zelaznych s prochodniami. Piec stary kafłowy y drugy piec chlabowy z kominiem. Drzwi do komory na zawiasach z hantabą z wrzeciądzem ze dwiema zaszczepami. Okno jedno sklane, okiennica na zawiasach s prochodniem. Forta na tyle. Jeden zawias zelazny y hantaba. Na budynku nowym pokricie dobre. Dwor wszytek odylowany.

Na ulicy Zarowskiey szpichlerzow **c**ztyry

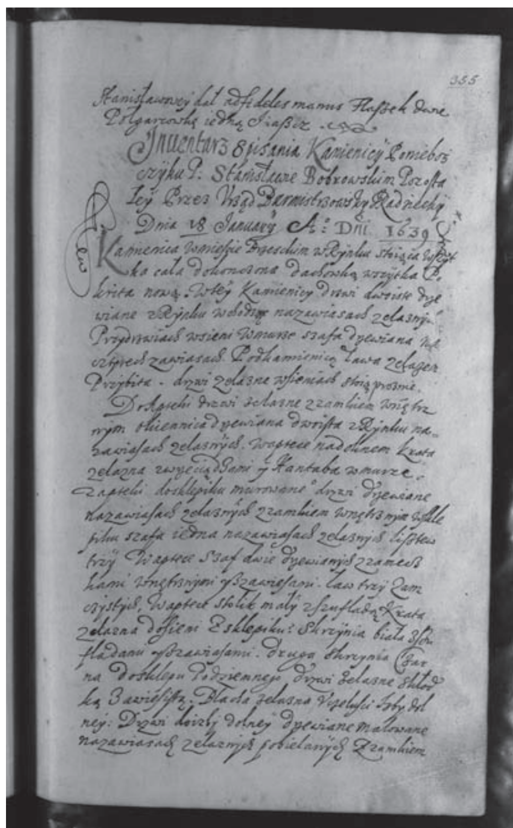
Jeden szpichlerz z ganeczkiem. Drzwi na zawiasach na gurze z zaszczepką. W tym że szpichlerzu statki na gurze wszytkie do trzech szkuth iako Kasper szkutnik niebożczykowski powiadał. Na co y regestrz iest przi nim. Kocieł o dwu wiadrach so szkut należący. Pomost na szpichlerzu. Szpichlerz słomo pokrity. Drugie drzwi na gurze z zawiasami zelaznymi z zaszczepką s proboiem y kłodka zawiesista. U tegoż szpichlerza na dole wrota ze dwiema kunami

[360]

ze dwiema proboiami y drugie drzwi na zawiasach. Dylow kopa. Na podworzy drzewa wielkiego może byc kopa. Warstath cały do szkuty procz balek łodzi dwie, do szkuth sztaba iedna, uręga iedna. Słoniny polcy 30.

Drugi spichlerz słomo pokryny wrota ze dwiema kunami. Trzecy spichlerz mały dranicami pokrity wrota ze dwiema kunami. Czwarty spichlerz dranicami pokrity ze dwema wrotami z zawiasami zelaznymi po trzy zawiasy u wrot. Posiadzki nie masz, tylko przy iednym boku. Tarcic 30. Dwor płotem chroscianym w koło ogrodzony. Szkuth trzy porządnie ze wszytkim na Bugu. Czwarta szkuta w iezierze nowa niszczym przez statkow w Muchowłoki. A paiątą szkutę mianował Kaspier szkutnik nieborzczykowsky drzewo gotowe w kamieniu. Ktory to takowy inwentarz urzędowie sprawiony do xiąg wieczystych mieskich brzeskich iesth upisany.

Першая старонка інвентару камяніцы, 1639 г.

355

Dnia 18 January A: Dni 1639

Езуіцкі касцёл з гравюры Дальберга, Erik Jönsson Dahlbergh, Urbs et Castellum Brestzie Litewski, 1696
Гравюра паходзіць са старонкі: http://be-x-old.wikipedia.org/wiki/%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Biera%C5%9Bci%D0%B5._%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%8C%D1%86%D0%B5_%28XVII%29.jpg

Summary

The will of Stanisław Bobrowski, Mayor of Brest, 1639

The wills of townsmen have attracted the attention of researchers for a long time; however the wills of the townsmen of Brest have been studied only fragmentarily in historiography. Some wills have been published but the issue is still under-researched.

The will of Stanisław Bobrowski, the Mayor of Brest, contains valuable information on the history of urban officials and that of the town itself. There are documents attached to the will which confirm the propriety rights of the inheritors as well as inventories of the estate. Stanisław Bobrowski, a merchant and pharmacist, was appointed Mayor in 1637. His legacy comprised two houses in the Market Square, a pharmacy, the Dobrowiński farm, 3 gardens in Wietrzna Street, 6 granaries, 5 cargo boats, as well as personal property (a suit of armour, silverware, medicines, wines, etc.). The property was divided between his wife, Helena Maliszewska, and children: Jan, Faustyn, Stanisław and Agnieszka. Owing to his hard work and skills, Stanisław Bobrowski gained a high professional, social and material status and was thus able to provide for his family. Since he held the highest position in the town's self-government, he was able to establish contacts among the bourgeois and gentry milieu in the Grand Duchy of Lithuania and abroad.

Streszczenie

Testament burmistrza brzeskiego Stanisława Bobrowskiego, 1639 r.

Testamenty mieszczan od dawna przyciągają uwagę badaczy. Dokumenty ostatniej woli mieszczan brzeskich w historiografii rozpatrywano fragmentarycznie. Niektóre testamenty zostały opublikowane. Jednakże problem w dalszym ciągu pozostaje mało zbadany.

Testament burmistrza brzeskiego Stanisława Bobrowskiego zawiera cenne fakty zarówno z historii urzędników miejskich, jak i z dziejów Brześcia. Do testamentu załączone są dokumenty świadczące o wprowadzeniu spadkobierców we władanie majątkiem nieboszczyka oraz inwentarze majątkowe.S. Bobrowski posadę burmistrza objął w 1637 r. Był on kupcem i aptekarzem. Pozostawił po sobie dwa domy na Rynku, aptekę, folwark Dobrowiński, 3 ogrody na ulicy Wietrznej, 6 spichlerzy, 5 statków (typu szkuta), rzeczy ruchome (zbroja, srebra, lekarstwa, wina i inne). Majątek został podzielony między żonę Helenę Maliszewską i dzieci Jana, Faustyna, Stanisława i Agnieszkę. Dzięki pracy i zdolnościom Bobrowski osiągnął wysoką pozycję zawodową i społeczną oraz status materialny. Zabezpieczył materialnie siebie i rodzinę, został wybrany na najwyższą posadę w samorządzie miejskim, nawiązał kontakty w środowisku mieszczańskim i szlacheckim w Wielkim Księstwie Litewskim i za granicą.

Natalla Śliż — historyk, pracuje w grodzieńskiej filii Białoruskiego Instytutu Prawoznawstwa. Autorka ponad 120 artykułów. Zainteresowania badawcze: historia rodziny szlacheckiej, historia małżeństwa szlacheckiego, cudowne obrazy, historia Grodna w okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Mikołaj Szołtysek
Halle (Saale)

Family systems and welfare provision in the Polish-Lithuanian Commonwealth: discrepancies and similarities

Introduction

D. Reher in his well known article published in *Population and Development Review* posited that the diversification of historical family forms at a regional level (for example in Italy) should not cloud the fact there were clearly distinct regions at the scale of the continent[1]. However, his observations converged only partially with the division into regions with different dominant household structures or household formation rules, as proposed earlier by Laslett and Hajnal[2]. In place of this division, Reher introduced the family ties criterion, which is measured through the social reception of familial loyalty, obedience, and authority. This criterion is especially relevant for the point at which adult children leave home and for the protective functions of the family towards its vulnerable members. In Reher's view, what distinguished the family systems of the Mediterranean was the extremely protective and supportive role of the family, as opposed to the weak kinship bonds and emphasis on self-sufficiency that was characteristic of the nuclear households of North-Western Europe, especially England. In proposing this differentiation, Rehar was actually drawing on Laslett's earlier assertions that the specificity of inter-generational and kinship relations in England was marked by the absence of a pattern of support and intra-family loyalty stemming from the prevailing system of nuclear families in this region, and the high degree of territorial mobility in response to the conditions of life-cycle service[3].

1 David S. Reher, 'Family ties in Western Europe: persistent contrasts', *Population and Development Review*, 24:2 (1998), pp. 203-234 **[Przypisy pozostawiono w formie zastosowanej przez Autora — Redakcja]**.

2 John Hajnal, 'Two kinds of preindustrial household formation system', *Population and Development Review*, 8:3 (1983), pp. 449-494; Peter Laslett, 'Characteristics of the Western family considered over time', *Journal of Family History*, 2, pp.89-115; Peter Laslett, 'Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared', in R. Wall and J. Robin (eds.), *Family forms in historic Europe* (Cambridge, 1983), pp. 513-563.

3 Peter Laslett, 'Family and collectivity', *Sociology and Social Research*, 63:3 (1979), pp. 432-453; Peter Laslett, 'The significance of the past in the study of ageing', *Ageing and Society*, 4:4 (1984), p. 380, 384-385; Peter Laslett, 'Family, kinship and collectivity as systems of support in pre-industrial Europe: a consideration of the

Reher's arguments opened a proverbial Pandora's Box, shedding light on the ongoing discussion among historians of the family and society about the broader implications of model approaches to the geography of European family forms, to finally become a catalyst for further debate. According to some researchers, the two disparate models of household formation proposed by Hajnal, the nuclear family model and the joint family model, were supposed to reflect contrasting systems of social security and welfare provision. At the same time, they believed that the models shaped the basic parameters of individual and family life, and in very different ways. In their view, family systems founded on the co-residence of complex kinship groups were characterised by a greater degree of intra-family solidarity (such communities were often described as *familistic*). At the individual level, this very factor was believed to decrease the negative psycho-social consequences of processes and phenomena related to various stages of life, such as being single, being widowed, or living alone in an 'empty nest'[4]. Moreover, it was acknowledged that, in the context of the self-sustainable economy, belonging to a multiple-family system helped to alleviate the acuteness of the experience of successive phases of well-being and poverty[5].

'nuclear-hardship' hypothesis', *Continuity and Change*, 3:2 (1988), pp. 152-175. Similarly: Richard M. Smith, 'The structural dependence of the elderly as a recent development: some skeptical historical thoughts', *Ageing and Society*, 4:4 (1984), pp. 409-428; Michael Anderson, 'The Impact on the Family Relationships of the Elderly of Changes since Victorian Times in Governmental Income-Maintenance Provision', in E. Shanas and M.B. Sussman (eds.), *Family, Bureaucracy, and the Elderly* (Durham, 1977), p. 56. Laslett insisted that „[...] in countries such as England the dominant family patterns not only demanded that relatives in need be refused shelter in a household ... [and] the characteristic attitudes towards kinship ties assumed a clear indifference with regards to the predicament of relatives"; Laslett, *Family, kinship and collectivity*, pp. 160-161. Also: Peter Laslett, *A Fresh Map of Life : The Emergence of the Third Age* (London, 1989), pp. 119-121.

4 Laslett, 'Family, kinship and collectivity'; Roger Schofield, 'Family structure, demographic behaviour, and economic growth', in J. Walter and R. Schofield (eds.), *Famine, disease and the social order in early modern society* (Cambridge, 1989), pp. 279-304; Mead Cain, 'Welfare institutions in comparative perspective: the fate of the elderly in South Asia and pre-industrial Western Europe', in M. Pelling and R. M. Smith (eds.), *Life, Death, and the Elderly: Historical Perspectives* (London, 1991), pp. 222-243; Michel Verdon, *Rethinking households: an atomistic perspective on European living arrangements* (London, 1998), pp. 87-105. See also Mary Hartman, *The household and the making of history. A subversive view of the western past* (Cambridge, 2004), in which the author accentuated the adverse effects of complex family systems, especially in terms of gender balance in the social and economic sphere.

5 Peter Czap, 'The perennial multiple family household, Mishino, Russia, 1782-1858', *Journal of Family History*, 7 (1982), 18; idem, '»A large family: the peasant's greatest wealth«: Serf households in Mishino, Russia, 1814-1858', in Wall and Robin (eds.), *Family forms*, 143-144.

The critics of this perspective argued that the structure and composition of households constitutes only one of many dimensions of the protective functions of families, and that the analysis of household structure alone should not be used to develop comprehensive approaches to the issue[6]. These scholars were more cautious in addressing the implications of Hajnal's bipolar classification in the field of systems of welfare provision, arguing that ascribing greater efficiency in the provision of protective functions to complex family systems was too mechanistic. Historical and contemporary evidence was called upon to demonstrate that, even in societies in which co-residing with kinsmen, strong kinship ties, and a pro-family orientation were common, there were still cases of plain indifference towards the situations of relatives, examples of intra-familial conflicts, and sharp differences in the quality of life of individual members of residential groups[7].

The scarcity of source material for Eastern Europe at that time meant that, in most discussions, the region was generally omitted, although the family patterns that were discernible there were still implicitly treated as a peculiar variant of Mediterranean 'familialism'[8]. The system of social relations which prevailed in this part of the continent was seen as being based on family-centred, and not on individualistic, principles. Thus it was assumed that, in Eastern Europe, group attitudes had greater significance, with historically conditioned patterns of co-residence and a high degree of family solidarity prevailing among Slavic communities[9]. Recently, these presuppositions have gained yet another dimension owing to the works

6 Piere P. Viazzo and Francesco Zanotelli, 'Welfare as a moral obligation: changing patterns of family support in Italy and the Mediterranean', in H. Grandits (ed.), *Family, Kinship and State in Contemporary Europe. Vol.1 The Century of Welfare: Eight Countries* (Frankfurt/M 2010), 47-92; Giovanni Levi, 'Family and Kin: A Few Thoughts, *Journal of Family History*, 15:1 (1990), pp. 570-571.

7 Peregrine Horden, 'Household Care and Informal Networks: Comparisons and Continuities from Antiquity to the Present', in P. Horden and R.M. Smith (eds.), *The Locus of Care: Families, communities, institutions and the provision of welfare since antiquity* (London, 1998), pp. 45-51; Sandra Cavallo, 'Family Obligations and Inequalities in Access to Care in Northern Italy seventeenth to eighteenth centuries, in *ibidem*, pp. 90-110; Zhongwei Zhao, 'Demographic Conditions, Microsimulation, and Family Support for the Elderly: Past, Present, and Future in China', in *ibidem*, pp. 259-279.

8 Schofield, 'Family structure', pp. 282-285; Laslett, 'Family and household', p. 559. See also Tomáš Sobotka, *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe* (Amsterdam, 2004), p. 206.

9 Alan Macfarlane, *The origins of English individualism: the family, property and social transition* (Oxford, 1978), pp. 18-30; William I. Thomas and Florian Znaniecki, *The Polish peasant in Europe and America: monograph of an immigrant group*, Vol. 1: *Primary-group organization* (New York, 1958 [1918]). See also the discussion in Verdon, *Rethinking households*, pp. 87-105.

of the *Kinship and Social Security* project group which clearly suggest a stronger pro-family orientation among the then-contemporary communities of Eastern Europe in comparison to countries of Western Europe and Scandinavia, supposedly reflected in the greater intensity of contacts with relatives and greater importance of kinship in general in the system of welfare provision[10].With reference to Eastern Europe it was also provisionally accepted that the patterns observed in Eastern Europe represent a distant historical heritage[11].

Research questions and source basis

The survey of literature presented here seems to confirm the benefits of studies on the structure of the household in Eastern European territories, especially in the Polish-Lithuanian Commonwealth lands. In addition to facilitating a revision of prevailing models of the geography of family forms in old Europe, which has already been done several times[12], these studies provide an opportunity to verify current views on the influence of the manorial system on the shaping of the multi-family character of households in Eastern Europe[13]. Studies into historical coresidence patterns in Polish-

[10] Patrick Heady et.al., 'The quantitative background', in P. Heady and P. Schweitzer (eds.), *Family, Kinship and state in contemporary Europe, vol. 2. The view from below* (Frankfurt/M, 2010), pp. 61-90; Patrick Heady et.al., 'Familism and localism: levels of spatial grouping and their significance for contemporary European kinship', paper presented at the Max Planck Institute for Demographic Studies, April 2009. Cf. a more cautious opinion in Horden, *Household care* ..., pp. 46-48.

[11] Patrick Heady, 'Introduction: care, kinship and community — the view from below', in Heady and Schweitzer (eds.), *Family, Kinship and state*, p. 37, 47-48; Patrick Heady et.al., 'Family, kindred and marriage', in P. Heady and M. Kohli (eds.), *Family, Kinship and state in contemporary Europe, vol. 3*: *Perspectives on theory and policy* (Frankfurt/M, 2010, p. 42-43, 55; Heady et.al., 'The quantitative background', 87-88. See also Thomas and Znaniecki, *The Polish peasant*, pp. 87 ff.

[12] Mikołaj Szołtysek, 'Life cycle service and family systems in the rural countryside: a lesson from historical east-central Europe', *Annales de démographie Historique*, 1 (2009), pp. 53-94; idem, 'Three kinds of preindustrial household formation system in historical Eastern Europe: A challenge to spatial patterns of the European family', *History of the Family*, 13:3 (2008), pp. 223-257; idem, 'Rethinking Eastern Europe: household formation patterns in the Polish-Lithuanian Commonwealth and European family systems', *Continuity and Change*, 23:3 (2008), pp. 389-427; idem, 'Central European household and family systems, and the „Hajnal-Mitterauer" line: the parish of Bujakow (18th-19th centuries)', *History of the Family*, 12:1 (2007), pp. 19-42; Mikołaj Szołtysek and Dariusz Biskup, 'Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku', in C. Kuklo (Ed.), *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze* (Warszawa, 2008), pp. 363-390.

[13] Mikołaj Szołtysek and Barbara Zuber-Goldstein, 'The effects of manorial institutions on peasant household patterns in late eighteenth-century Eastern Europe: the-

Lithuannian Commonwealth might also provide us with a better understanding of the relationship between the diversification of family systems of Eastern Europe and a range of other issues, the most important of which are (a) the organisation of work at the level of domestic group (b) the quality of life, and (c) the protective functions of the family.

The present analysis focuses on the latter group of problems. The main focus will be on investigating the question of to what degree the regional diversification of family models in Polish, Lithuanian, Belarusian and Ukrainian lands translates into structural differences in the quality of life of families and individuals, and to what extent this diversification influences discrepancies in the protective functions of the family[14]. Thus, an attempt is made here to answer following crucial research questions: (1) Which of the family systems identified in Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the 18th century was most effective in overcoming the cyclical phases of deprivation and impoverishment resulting from the developmental cycle of the domestic group? (2) To what degree did the differences between family systems in terms of the structure of households translate into differences in the organisation and composition of labour at the level of residential groups? (3) And, finally, which of the family systems was more 'friendly' towards individuals most threatened by the negative outcomes of specific phases of the individual life cycle, especially elderly people?

Each of these issues will be discussed in depth in a separate section, following a presentation of the methodological and source questions.

ory, practice, and regional disparities', paper presented at The Annual Conference of the Economic History Society, University of Warwick, UK, April 2009; Mikołaj Szołtysek, 'Female headship, household position, and gendered well-being in peasant societies: evidence from the territories of the historical Kingdom of Poland (18th century)', in M. Dur—Гes et.al. (eds.), *The transmission of well-being: gendered marriage strategies and inheritance systems in Europe (17th-20th centuries)* (Bern, 2009), pp. 447-486; see also Steven L. Hoch, 'Serfs in Imperial Russia: Demographic Insights', *The Journal of Interdisciplinary History*, 13:2 (1982), pp. 221-246.

[14] Both parameters — quality of life and the protective functions of the family — are analysed here exclusively in terms of the internal dynamics of the family system. I assume that in the peasant social realities of Eastern Europe at the end of the 18th century, familial and individual quality of life was to a large extent conditioned by the position occupied by the individual within a domestic group. I also profess that through focusing on household or residential communities (dictated by the nature of sources applied in the present analysis), despite obvious limitations, it is possible to sketch the basic framework within which the family's protective functions could be realized. Cf. Szołtysek, 'Female headship', pp. 447-452, and Steven Ruggles, 'Reconsidering the Northwest European Family System', *Population and Development Review*, 35:2 (2009), pp. 249-273.

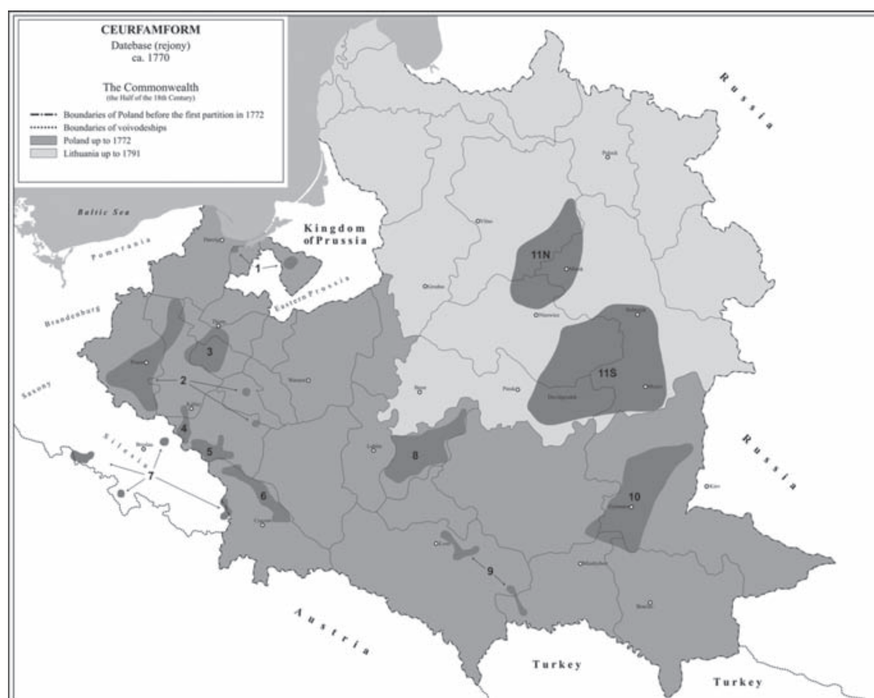
* * *

The source basis of the present analysis is provided by a database which includes data on 26,655 peasant households from late-eighteenth-century Polish-Lithuanian Commonwealth, belonging to 236 parishes and 900 settlements, and with an overall population of nearly 156,000 persons (the *CEURFAMFORM Database*). The data were derived from various types of population enumerations listing individuals by residential units, with kinship relationships made transparent within each domestic group. These included primarily the census microdata that between 1790 and 1792 were collected by the Civil-Military Order Commissions on the territories of the Crown of the Kingdom of Poland (including the Ukraine) (49%). Data from former Grand Duchy of Lithuania regions come from the materials of the 5th Russian revision list of 1795 (37%)[15].

Various parts of this data collection have already been analyzed, which legitimizes the omission of most methodological and source-related issues related to the database, as well as of a socio-economic characteristic of the investigated communities[16]. Suffice to say, that the territories under study cover the western and southern fringes of the Polish-Lithuanian Commonwealth (regions 1 to 5, 6+7); eastwards into the borderland between present-day Poland, Belarus, and Ukraine (reg. 8); and then even farther east into Belarus, south from Minsk (reg. 11N and 11S respectively); and into western Ukraine (reg. 10).

15 The remaining 14% are constituted by listings of a varied provenience, although with a dominance of *Status Animarum* or *Seelenregister* known from the German-speaking territories. The collection of census-like microdata applied in this article makes up for a hitherto largest collection of population listings according to households in this part of the continent.

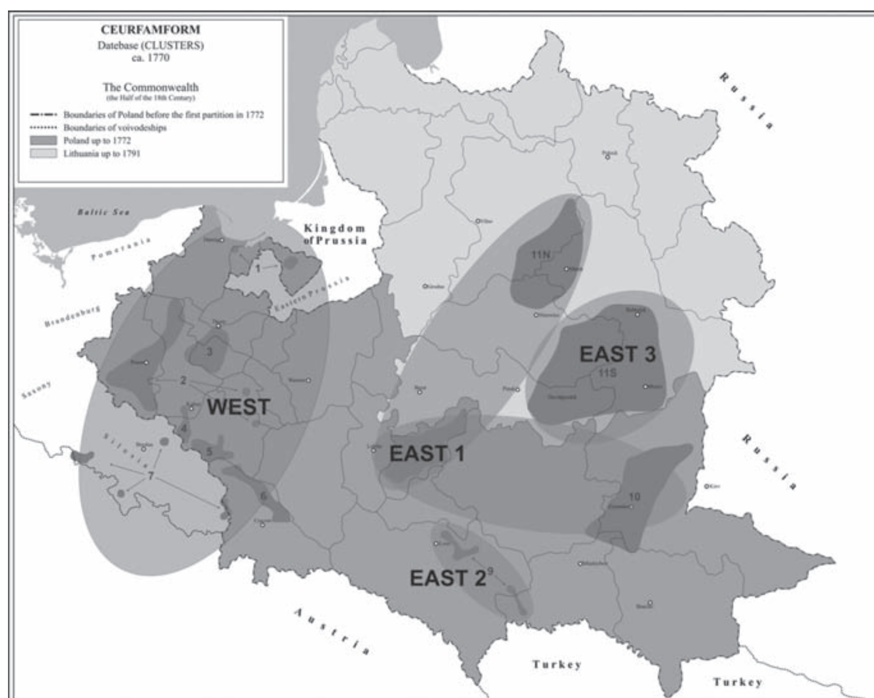
16 Mikołaj Szołtysek and Konrad Rzemieniecki, 'Between »traditional« collectivity and »modern« individuality: an atomistic perspective on family and household astride the Hajnal's line (Upper Silesia and Great Poland at the end of the 18th century)', *Historical Social Research*, 30 (2005), pp. 130-70; Szołtysek, 'Three kinds'; idem, 'Rethinking Eastern Europe'; idem, 'Life cycle service'; Mikołaj Szołtysek and Barbara Zuber-Goldstein, 'Historical family systems and the great European divide: the invention of the Slavic East', *Demográfia: English Edition*, 52: 5 (2010), pp. 5-47.

Map 1: Spatial distribution of the Polish-Lithuanian Commonwealth data (region-level) Map drawn up by M. Szołtysek and J. Suproniuk.

Even though these data are dispersed over considerable space, the „samples" have been quite evenly distributed over major historical regions of the country. The investigated 236 parishes have been grouped into regions, either on the basis of their administrative belonging or geographical proximity. Such regions have been further aggregated into larger groupings using statistical tests and data mining techniques (ANOVA, inter-regional pairwise comparisons according to the Holm-Sidak method, cluster analysis).[17]

[17] The description of these methods is included in Szołtysek and Biskup, *Różnorodność czy tożsamość*, p. 373-375, 380, 382, 384, as well as in, Mikołaj Szołtysek and Dariusz Biskup, 'Diversity, variation and the time-space conundrum: family forms in Eastern Europe further explored', paper presented at a seminar organized by the Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, University of Cambridge, February 2008.

Map 2: Spatial distribution of the Polish-Lithuanian Commonwealth data (region- and cluster-levels combined). Map drawn up by M. Szołtysek and J. Suproniuk.

The Polish-Lithuanian Commonwealth sample comprises exclusively rural societies engaged in small- and middle-scale farming. An overwhelming majority of the population of all regions were serfs living in personal and hereditary subjugation. The Polish (and Catholic) preponderance over western areas (regions 1-7) was diminishing in favor of large numbers of Belarusians and Ukrainians (mostly Uniates, i.e., Greco-Catholics) in the eastern provinces (regions 8, 10, 11N, and 11S). This ethnic and religious divide on historical Polish-Lithuanian Commonwealth territories was a long-lived one, and it retained its spatial validity well into the 1920s and 1930s[18].

The EAST 3 cluster, as well as parts of regions 8 and 10 located in nowadays Southern Belarus, Northern Ukraine, and partly in Poland, represent a highly specific areal eccotype known as Polessia. The swamp areas of Polessia known as the Pripyat Marshes has owned their peculiarity to harsh ecological conditions, socioeconomic backwardness and historically grounded cultural distinction[19].

[18] Bogumił Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII w.* (Lublin, 2010).

[19] See, for example, R.A. French, 'Field patterns and the three-field system: the case of sixteenth-century Lithuania', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 48 (1969), pp. 121-134; idem, 'The three-field system of sixteenth-century Lithuania',

Summary characteristics of household composition: Polish and eastern clusters in the late eighteenth century

Characteristics	Cluster			
	WEST	EAST 1	EAST 2	EAST 3
Total number of households	11.638	10.002	1.131	3.884
Total population	66.571	58.404	5.526	25.333
Mean household size	5.32 (5.36)	5.60 (5.78)	4.72 (4.72)	6.42 (6.58)
Mean house ful size	5.99 (6.03)	5.85 (6.02)	5.02 (5.02)	6.51 (6.69)
% nuclear households	78,72	50,97	71,68	33,56
% complex households (types 4 and 5 according to Hammel-Laslett scheme)	19,53	47,77	24,01	65,87
Mean number of conjugal-family units (CFU) per household	1,13	1,51	1,18	2,06
% households with two and more CFUs	10,16	31,36	12,91	54,79
Mean number of offspring per household	2.26 (2.31)	2.41 (2.52)	2.25 (2.25)	2.34 (2.51)
Mean number of co-resident kin (other than spouses and children) per household	0,36	1,20	0,50	2,24
% households with co-resident kin	20,53	47,20	23,75	66,61
% co-resident kin within total population	5,27	21,94	11,35	32,73
Mean number of servants per household	0,78	0,11	0,15	0,02
% households with servants	38,93	9,31	12,64	1,69
% servants within total population	12,37	1,86	2,44	0,23
Mean number of lodgers per household	0,63	0,20	0,36	0,09
% households with lodgers	24,04	7,41	14,52	2,96
% lodgers within total population	11,45	3,66	4,53	1,30

Source: M. Szołtysek, CEURFAMFORM Database.

Notes: Household encompasses members of core families, their coresident kin together with servants attached to the household, but excludes inmates. See Eugene A. Hammel and Peter Laslett, 'Comparing household structure over time and between cultures', Comparative Studies in Society and History, 16 (1974), pp. 86-90).
Values in brackets refer to estimates adjusted after the exclusion of parishes with suspected underregistration of population aged 0-14.
Houseful comprises all individuals occupying separate residential units (not only of the

head's core family, but also of his immediate and more distant relatives, as well as coresident servants and inmates or lodgers). See Hammel and Laslett, 'Comparing household', pp. 86-90.
Conjugal-family units are composed of married couples (with or without children), as well as single parents of both sexes with at least one child. See Hammel and Laslett, 'Comparing household', pp. 86-90.

Table 1 presents a summary of the basic values of variables describing the singled-out family systems. The regions included in the western cluster (WEST) were characterised by a very high share of households of a nuclear structure (nearly 80%), and by the moderate size of households[20]. Nearly one-fifth of the total number of households were either of an extended or complex nature, but only one in 10 households contained more than one conjugal-familial unit. The share of co-resident kin in the populations of the macro-region was very small, amounting to 5%. Of much greater significance were the life-cycle servants and lodgers: the share of each of these categories in the total population of the region reached 12%, and, by the end of the 18th century, the presence of household servants and inmates in peasant households (in at least every third household on average) had become a well-established pattern in the western territories[21]. According to previous research, the family formation system in the territories of the western cluster was neolocal, with only the periodic co-residence of two generations, as was characteristic of the family formation model in regions dominated by so-called stem families[22]. In the basic parameters of its fa-

Agricultural History Review, 18 (1970), pp. 106-125; W.K. Bondarczyk et. al. (eds.), *Obszczestwennyj, semiejnyj byt i duchownaja kultura nasielenija Polessia* (Mensk, 1987); Józef Obrębski, *Polesie. Studia etnosocjologiczne* (Warszawa, 2007).

20 Incompleteness of the registration of youngest generations occurred rather unevenly among the included parishes and estates; apparently, it wasn't either a widespread phenomenon in any of the macro-regions. The average percentage of children and youth between the ages of 0-14 in the total populations of the 225 parishes for which the listings provided the ages of inmates, amounted to 38.4% which does not differ drastically from other scholars' proposition of a ca. 40-percent-level suggesting a relative adequacy of registration (Irena Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej* (Warszawa, 1976), p. 100-101, 133. As in the majority of listings from the pre-statistical era, age heaping was very much pronounced in the materials applied here, with an even greater intensity in the eastern regions. The Whipple Index (for both sexes combined) amounted to, respectively: 183 for the cluster WEST, 203 for EAST 1, 313 for EAST 2 and 312 for EAST 3; the valueas are comparable with listing data for contemporary developing countries. See more in Mikołaj Szołtysek, '"A sheer jungle of uncertainties and traps": uses and misuses of premodern census microdata', paper presented at the Seminar of Economic History, University of Tübingen, Department of Economics (Germany), June 2011.

21 In more detail: Szołtysek, 'Life cycle service'.

22 Szołtysek, 'Central European household'; idem, 'Three kinds'.

mily systems, the EAST1 cluster exhibited all of the features of a typical transitional territory. A significantly greater number of families extending beyond the primary nucleus were found here. There was a nearly perfect numerical balance of simple and complex families (50% and 47%, respectively), but the latter were formed more frequently through the co-residence within one household of several familial units, often married brothers with their families. Whereas the indicators of family system complexity in the EAST 1 cluster increased sharply, the share of servants and lodgers was distinctly lower than the levels observed in western Poland. In those regions, only every 10th household hired servant, and only every 13th took in other unrelated co-residents. Having much in common with the family systems described in the literature as joint families, the family model that prevailed in the territories included in this grouping exhibited many 'hybrid' features, especially traces of co-residing servants with a demographic profile not unlike that of the life-cycle servants from the western regions of the continent[23]. The tendencies observed in the parishes of the EAST1 cluster were much more pronounced in the Polessian part of Belarus (EAST 3). With only a slightly larger average household, the residential communities in this region were characterised by a clear predominance of extended and complex households (over 65% of the total), among which multiple households constituted a clear majority (over 80% of households were shared by relatives). At the same time, a clear preference for co-residing with relatives meant that 74% of all conjugal-familial units resided in households with a multiple structure (Laslett's 5a-5f types), and only 20% lived in nuclear households, a share nearly four times smaller than in the Polish western regions and two times smaller than in the transitional territory discussed above. What further distinguished this region was the specificity of the co-residence pattern of related persons, which was to a considerable extent realised through the *zadruga*-like forms; i.e., married brothers and other lateral relatives managing the household conjointly, under one roof[24]. The picture of family systems in these lands is complemented by an almost total lack of household service workers and other unrelated co-residents[25]. The

[23] Szołtysek, 'Life cycle service'; see also: Mikołaj Szołtysek, 'In search for place: Eastern Europe, transition cultural zone and serfdom. Some theses on hybrid family systems', paper presented at the 7th European Social Science History Conference, Lisbon, February 26 — March 1, 2008.

[24] Family of this type occurred in a little over than 20% of all multiple-family households on Belarusian Polessie.

[25] The phenomenon is not an artifact triggered by the specificty of the Russian revision listing on the investigated regions. Unlike on other territories of the then Russian Empire, on Lithuanian lands the 5th Soul Revision in most cases did register servants (Szołtysek, 'Three kinds', pp. 6-7). Observation made by Żabko-Potopowicz on the relative

differences between the family systems in the Polish-Lithuanian lands outlined here offer considerable opportunities for further investigation of the influence of family structures on other aspects of demographic and social behaviours[26].

The family system and the developmental cycle of domestic group

First, the functioning of the three major family systems was analysed from the perspective of the theory of the household development cycle[27]. It has been widely recognised, including in the Polish literature, that households undergo several development cycles, from expansion, to dispersion, and finally to division. Much less frequently examined are the socio-economic consequences of these processes and their diversification based on the local family-demographic specificity. In particular, little is known about how in demographic systems with distinct mechanisms of family formation and co-residence strategies the economic efficiency of the household and its feeding capacities change along with the progression of the development cycle. A. V. Chayanov has analysed these issues in reference to Russian villages of the end of the 19th century, but his concepts retain a general heuristic value for the examination of the issues explored here[28]. In order to

popularization of the institution of service on Lithuanian lands at the end of the 18th century does not negate the present assumptions as they refer mostly to the northern parts of the Grand Duchy of Lithuania; see Antoni Żabko-Potopowicz, *Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim w wieku osiemnastym na tle ewolucji stosunków w rolnictwie* (Warszawa, 1929), pp. 61-62, 111, 162-174, 181.

26 The EAST 2 cluster, with the prevalence of small and most frequently nuclear families, constitutes an anomaly with regards both to more complex family formations noted in the Zytomierski district, and to observations made by some authors in terms of family relationships characteristic of the 19th century Bukovina and Pokucie. See: Roman Rozdolski, 'Die Ostgalizische Dorfgemeinschaft und ihre Aufloesung', Vierteljahrschrift fuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 41:2 (1954), pp. 97-145; Stella Hryniuk, *Peasants with promise: Ukrainians in southeastern Galicia 1880-1900* (Edmonton, 1991), pp. 22-24. The issue calls for further investigation, especially seeing the scant sizes of samples from the discussed territories. Due to small number of cases involved, this region had to be excluded from many calculations presented in this essay.

27 Jack Goody (ed.), *The Developmental Cycle in Domestic Groups* (New York, 1958); Lutz K. Berkner, 'The stem family and the developmental cycle of the peasant household: an eighteenth-century Austrian example', *The American Historical Review*, 77:2, pp. 398-418; Eugene A. Hammel, 'Chayanov revisited: A model for the economics of complex kin units', *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 102: 19 (2005), 7043-7046.

28 Alexander V. Chayanov, *A. V. Chayanov on the Theory of Peasant Economy*, ed. by D. Thorner, B. Kerblay and R. E. F. Smith (Homewood, 1966). The present reference to Chayanov's model is of a general nature and does not aspire to its full application to the historic reality under investigation here. Chayanov viewed peasant family as a team of 'consumers' and 'producers,' thinking of it as a predominantly

answer the question posed, three research procedures were applied. First, the households in the three clusters were divided according to the ages of the household heads, which means that subsequent age groups were treated as synthetic cohorts[29]. For each of these 'cohorts' in each of the three different family systems, the ratio of demographic dependency was calculated, defined as the proportion of persons aged 0-12 and 60 and older, to persons aged 13-59[30]. The calculations were conducted separately for core families (or with the inclusion of relatives) and households (i.e., core families according to the above definition, along with household servants, but without lodgers). In the second stage, with the use of similar procedures, the ratio of 'producers' to 'consumers' was calculated, with a slight modification of Chayanov's original postulates[31]. For each of the age groups of household

nuclear family relying solely on its own labour force (Chayanov, *A. V. Chayanov on the Theory*, p. 54). The standard of living of such a collective depended first and foremost on the numerical relation between both groups of inmates, and the factor which determined the dynamics of this relation was the family's biological cycle. If Chayanov's biological definition of the family is substituted by a view of it as a economic community of co-resident related and non-related persons (towards which we, for obvious reasons, incline), then it has to be acknowledged that it is the household's developmental cycle and not the narrowly-understood reproductive cycle of a conjugal-family unit, that was crucial for the efficiency of peasant economy. Such an approach allows for a more realistic grip on the dynamics of the changeability of the c/p ratios, through acknowledging, apart from the 'supply' of the offspring and its growing up, the extension of the household's production powers through the incorporation of relatives or hiring wage labour. Both of these elements are of a prime significance for the understanding of households' economic efficiency on the investigated lands. Cf. Similar remarks by Hammel, 'Chayanov revisited', and Stephen P. Reyna, 'The Extending Strategy: Regulation of the Household Dependency Ratio', *Journal of Anthropological Research*, 32:2 (1976), pp. 182-198.

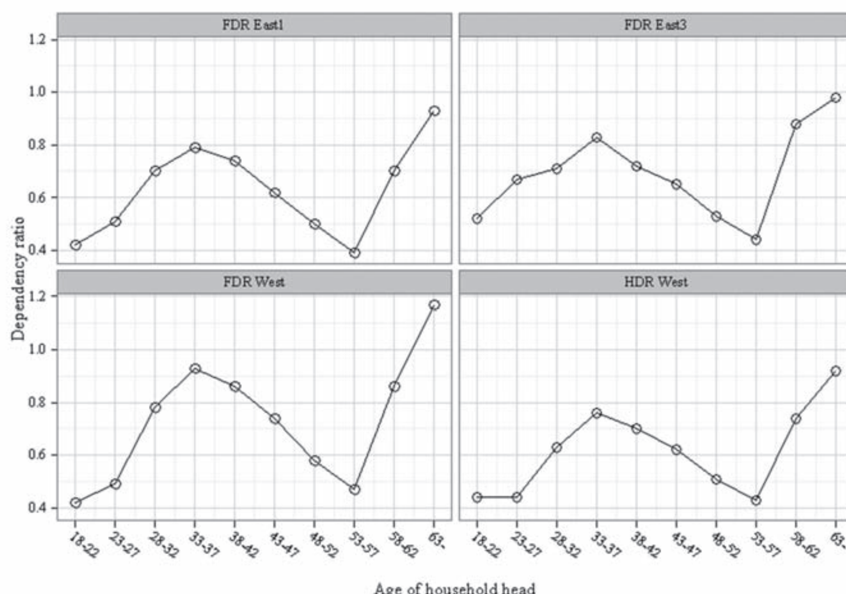
29 This is a popular method applied in historical-demographic research in case of lack of listing materials in a long-term perspective. It entails that family characteristic of various age groups in a survey context (position within a household or, as discussed here, managing a household of a determined structure) represents an 'average' experience of an actual cohort when approached dynamically, with the assumption that a given group of people would be subjected to a long-term investigation.

30 *Demographic dependency ratio* is a conventional measurement applied in demography to determine the ratio of pre- and post- production populations to production populations; see: Henry S. Shryock, *The methods and materials of demography*, New York 1976, p. 133-134; Donald T. Rowland, *Demographic methods and concepts* (Oxford, 2003), pp. 86, 88-91. Dependency ratio is a synthetic measure determined solely on the basis of age data, and not in relation to mutual proportions of working people and those remaining inactive. This reservation acquires particular significance in the studies of populations in which the practices of child labour and hiring under-age laborers occur.

31 For Chayanov, the starting point for the model of the family cycle was a lone couple of young spouses. The c/p ratio in such a family changes with the births of consecutive children and increases until the moment in which the first child reaches his/her

heads, the numerical ratio of both of these categories of household members was determined, including data on the ages of the heads and their children, the co-residing relatives with their own families, and the servants. The third stage consisted of calculating the ratio of demographic dependency separately for nuclear, extended, and multiple households within the frames of each of the three household systems.

Figure 1: Family and household dependency ratios by age of household head: the Polish — Lithuanian Commonwealth regional populations in the late eighteenth century (male household heads 18+ only)

Source: M. Szołtysek, CEURFAMFORM Database.

Notes: FDR (family dependency ratio): the number of population aged 0-12 and 60 and over, per one person in the economically active age range (13-59), at the family level (head's conjugal family + coresiding kin; servants and lodgers excluded). In the 'east' there was no difference in value of FDR against HDR.
HDR (household dependency ratio): the number of population aged 0-12 and 60 and over, per one person in the economically active age range (13-59), at the household level (head's conjugal family + coresiding kin + servants; lodgers excluded).
Based on data for 69 parishes from the 'west' (17 excluded), 75 from EAST 1 (15 excluded), and 50 from EAST 3 (3 excluded). The EAST 2 cluster was not included in the calculation due to small number of cases.

productive age (around the age of 13). Owing to this, in the family developmental cycle the heads' couple experiences a long-term deterioration of standard of living the peak of which falls on the 12th and 13th year of their marriage. As the other children reach maturity, each 'producer's' burden becomes lessened because the number of dependent persons decreases. Children are treated as rightful producers

The analysis of the ratios of demographic dependency in the three clusters revealed trends closely resembling those predicted by Chayanov's model. In all of the groupings, the households' production dependency, resultant from their decreasing production capacities, grew gradually, starting with the youngest household heads, and reaching peak values among men in their thirties; that is, assuming men's average age at marriage was around 23-26, in the 15th-17th year of the procreative career of an ordinary peasant family[32]. In older 'cohorts,' the curve of the trend falls as the children grow up and enter the age of production, reaching the lowest values among fifty-year-olds. Within the group of oldest heads, a decrease in production efficiency again appears, but is this time more drastic owing to the emancipation of offspring and the heads' entry into the 'empty nest' phase (in the WEST), or the separation of multiple households into individual units (in the eastern clusters)[33]. A comparison of family groups from the western cluster (FDR), with family systems with a considerable share of co-residing relatives, demonstrates that, throughout almost the entire development cycle of a household except for the youngest heads, the relative

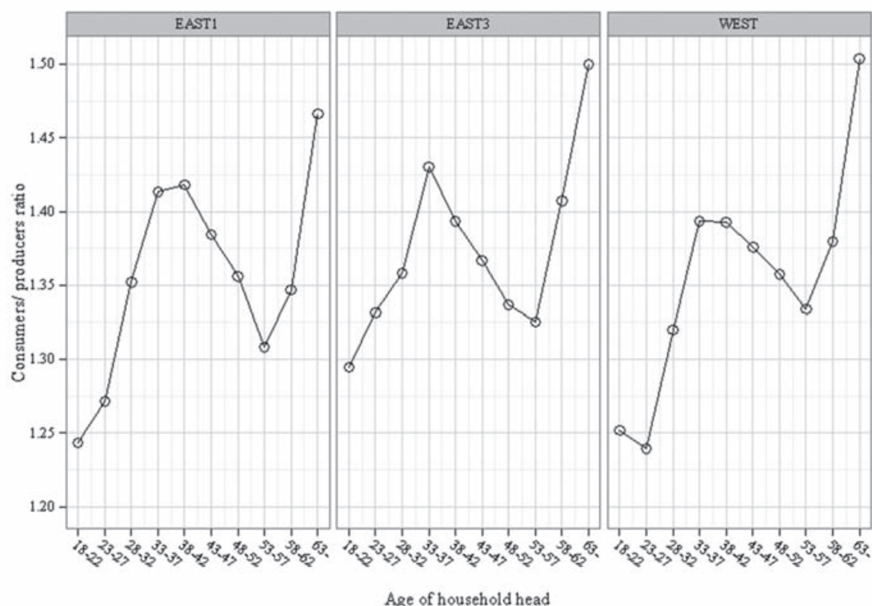
only after they turn 20, and above this border the consumptive and productive value of both genders is constant and amounts to 1 for men and 0.8 for women. The present analysis proposes a more dynamic approach to the process of balancing contribution of labour and share in consumption, both among the younger and older generations. It purports that among children the relationship between production and consumption becomes gradually equated already between the age of 12 and 19 (for female offspring between 12 and 17), and then assumes values identical as those for adults devised by Chayanov. Beginning with the age of 50, the labour contribution and consumption balance starts to falter as the productive powers weaken owing to the ageing process. The process occurs faster among women than men: the former are treated as 'half-producers' already at the age of 57, the former — of 60. The proposed modifications appear more realistic than Chayanov's claims. They find justification in the significant proportion of under-15 years old servants found in the communities under study. Model identical to the one proposed here was successfully applied previously for the analysis of family strategies of peasants from central lands of the Minsk Province in the years 1762-1858; see Viachaslau Nosevich, 'Modiel żizniennogo cikla krestjanskago dworochaziaistwa', *Informatsionnyĭ byulleten' Assotsiatsii «Istoriya i komp'yuter»*, 30 (2002), pp. 202-205.

32 Based on: Michał Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku* (Warszawa, 1998), p. 141-142; Bogdan Puczyński, 'Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII wieku. Część 2', *Przeszłość Demograficzna Polski*, 5 (1972), p. 23-25; Konrad Rzemieniecki, *Ludność rzymskokatolickich parafii monasterzyskiej i petlikowskiej w XVIII wieku (archidiecezja lwowska)*, manuscript of a doctoral dissertation, Institute of History, University of Wroclaw, 2006.

33 Viachaslau Nosevich, 'The multiple-family household: relic of a patriarchal past or more recent phenomenon?', paper presented at a seminar organized by the Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, August 2007; Szołtysek, 'Three kinds', p.26.

demographic dependency of the former was distinctly heavier. Although in regions of more complex family structures the numerical ratio of pre- and post-production populations to those in the production stage underwent very similar fluctuations, the composition of these households enabled their members to lessen the negative implications of the development cycle by over 10% relative to western regions, and, among the oldest cohorts, by as much as 20%. However, the inclusion of hired labour (HDR) in the western regions decisively changes this situation. The use of hired labour — i.e., employing wage labourers during periods when the family was less productive (such as at the beginning of the family's procreative career and after the emancipation of offspring) — helped to relieve the dependency of family households on average by 10% relative to previous calculations, and, at the peak of productive deprivation (cohorts aged 33-37 and 63+), by as much as 20%. As a result, the degree of demographic dependency in a family system dominated by nuclear households relying on hired labour, is equated with the values for eastern regions, and, in the most economically endangered cohorts, it assumes values below the average for complex family systems. Family systems characterised by the highest degree of complexity of family households (Polessia in the EAST 3 cluster) did not show a substantially greater degree of flexibility than the 'transitional' family system from the Minsk province (EAST 1); moreover, in the youngest and oldest cohorts, the dependency of family households was even greater.

Figure 2: Consumer/producer ratios by age of household head: the Polish — Lithuanian Commonwealth regional populations in the late eighteenth century (married male household heads 18+ only)

Source: M. Szołtysek, CEURFAMFORM Database.
Notes: The following categories of domestic group members were included in the computation of the c/p ratios: head's conjugal family, other coresiding kin, as well as servants. Non-related lodgers were considered representing separate production-consumption units, and were excluded from calculations.
Inclusion rules of parishes the same as in Figure 1.

Figure 2, which graphically depicts the values of the Chayanov's ratio for separate cohorts of household heads, confirms the observations presented above[34]. If the share of hired labourers in the western regions is taken into consideration, then the differences in the c/p ratios between the clusters turn out to be only minor. It should be noted, however, that the households from the grouping WEST were generally less burdened by non-productive generations during the most arduous stages of the development cycle. The older cohorts exhibit a replication of the pattern from figure 1, though in a slightly more pronounced form: the highest values of the c/p ratio were found in the most complex family system (EAST 3) and the lowest in the transitional region. Meanwhile, in the western regions, the curve assumes mediate values. In all of the clusters, the demographic dependency was shown to increase sharply among older household heads, exceeding levels from the period of the full reproductive career.

Table 2: Demographic dependency ratios by type of household structure and presence of servants - the Polish – Lithuanian Commonwealth regional populations in the late eighteenth century (male household heads 18+ only)

Household structure	WEST		EAST1		EAST 3	
	Without servants (FDR)	With servants (HDR)	Without servants (FDR)	With servants (HDR)	Without servants (FDR)	With servants (HDR)
Simple (Laslett 3a-3d)	**0,77**	**0,65**	**0,78**	**0,76**	**0,92**	**0,92**
Extended (Laslett 4a-4d)	**0,84**	**0,66**	**0,73**	**0,71**	**0,79**	**0,79**
Multiple-family (Laslett 5a-5f)	**0,76**	**0,64**	**0,68**	**0,67**	**0,72**	**0,72**

Source: M. Szołtysek, CEURFAMFORM Database.
Notes: Demographic dependency ratios defined as in Figure 1. Inclusion rules of parishes the same as in Figure 1.

Table 2 presents the values of demographic dependency ratio for nuclear, extended, and multiple households within the frames of each of the three family systems. Again, what is most striking is the clearly compensatory

[34] It concerns the comparison of eastern and western households in their full composition, that is, with the inclusion of servants but excluding lodgers. More significant than the ratios' absolute values is here their relative value, as in comparisons of the demographic dependency. Nosevich, referring to Belarusian material, as the criti-

character of employing wage labourers among households in the west. For households of all categories, hiring servant was a very profitable practice which led to much more favourable proportions of pre- and post-production populations in relation to those in the economically active age range. Hiring servants proved to have a particularly strong compensatory effect in extended households, usually consisting of a couple of young heads and one parent. This confirms the assumptions of earlier literature about the adverse balance of productive powers in the so-called *wycugowe* households, in which the presence of a widowed parent (often regulated by leave-taking contracts) created significant burden for the nuclear family of the earlier generation[35]. The demographic dependency in extended households relative to nuclear ones was only compensated with the hire of servants. Data from the eastern territories do not seem to confirm the hypothesis that domestic groups with a greater share of co-residing relatives had a greater level of productive efficiency. A comparison of the three clusters shows a clear and unfavourable progression of the demographic dependency of households while advancing from less to more complex family systems. In regions with a higher incidence of complex forms of co-residence, the difference in the values of the dependency ratios between nuclear and multiple households was much more pronounced than in western and central Poland. Households in the eastern regions, which lacked the institution of life-cycle service, turned out to be much more burdened by non-productive generations than their equivalents in Polish western lands. Life in nuclear households in these territories could well signify a serious threat to the standard of living of their members; thus, it comes as no surprise that these forms were only a transitional phase in the development cycle of families[36].

The family system and the size and structure distribution of household work groups

In the second stage of the present investigation, the composition and profile of men's labour in the three family systems were analysed. Table 3

cal level of Chayanov's ratio understood values between 1.32 and 1.36. Nosevich, 'The multiple-family'.

35 Hermann Rebel, 'Peasant Stem Families in Early Modern Austria: Life Plans, status tactics, and the grid of inheritance', *Social Science History*, 2:3 (1978), pp. 255-291.

36 Nosevich, 'The multiple-family'; Szołtysek, 'Three kinds', p. 26. This is how, during Obrębski's 1920s expeditions, one of his interlocutors explained the occurrence of 'grand families' in Polessia in the earlier periods: 'If a family is small, then it cannot manage such a dispersed land. When it's time to sow or reap, then there is no one to be left home. That is why they lived in huge families — some members went to reap, while hostesses remained at home to run the household'; see Obrębski, *Polesie*, p. 139.

presents the distribution of households in terms of the number of men aged 14-60, with a division into territorial clusters[37].

Table 3: Size distribution of 'male work groups': the Polish — Lithuanian Commonwealth regional populations in the late eighteenth century (male household heads 18+ only)

Region	Total male labour force (freq.=100%)	% households with male work group that sizes (in persons):								Mean size of the male work group per household
		1	2	3	4	5	6	7	8+	
WEST	13.484	45,76	31,70	14,62	5,42	1,66	0,63	0,13	0,08	1,73
EAST1	14.596	43,75	37,43	14,26	3,69	0,72	0,11	0,04	0,01	1,75
EAST3	7.085	34,90	39,47	18,16	5,63	1,45	0,33	0,03	0,03	1,97

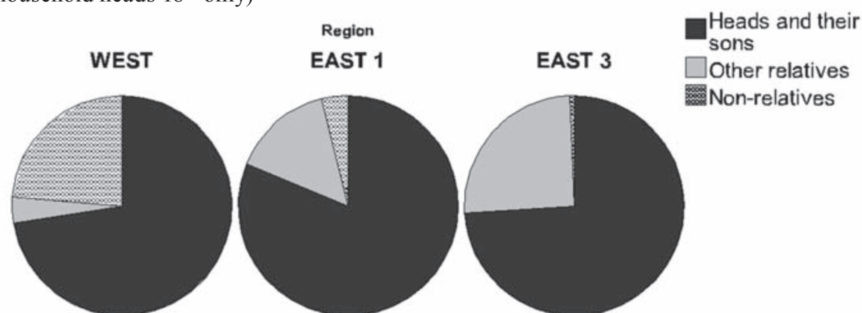
Source: M. Szołtysek, CEURFAMFORM Database.
Notes: 'Male work group' defined as males aged 14-60 in the household. Lodger/inmate population excluded as not belonging to the core households.
Based on data for 69 parishes from the 'west' (17 excluded), 82 from EAST 1 (8 excluded), and 52 from EAST 3 (1 excluded). The EAST 2 cluster was not included in the calculation due to small number of cases.

Despite the differences in the characteristics of the three family systems, in each of these systems approximately three-quarters of all households on average included two men of productive ages. The total average number of men between the ages of 14 and 60 did not differ significantly between the systems. In the western region and in the transitional zone, the number was nearly identical, and amounted to around 1.7 men in each household; in the Polessian territories in Belarus, the average was around two men per household. The slightly higher average number of working men found for the EAST 3 region resulted from the greater share of households with two or three men of productive ages. However, the general similarities between the numerical structures of men's labour force concealed significant differences in composition (figure 3). In all investigated regions, a dominant phenomenon was the reliance for men's labour force on family resources, recruiting from household heads and their sons. In all of the groupings, over three-quarters of male workers were drawn from this category. What sharply differentiated the family systems studied here was the degree to which co-residing relatives from beyond the biological family and hired strangers were involved in the productive activity of a household. The western regions of the former Crown represented a mixed model, in which as

[37] Within this scope, a discussion of methodology is provided by Andrejs Plakans, 'Peasant farmsteads and households in the Baltic littoral, 1797', *Comparative Studies in Society and History*, 17 (1975), pp. 18-19. Acknowledging the comparisons of Polish-Lithuanian material with studies from other regions, different age divisions than those from figures 1 and 2 were used.

much as one-quarter of the labour force was made up of unrelated individuals accepted into the community of the household in the form of servants. Owing to the generally low share of relatives in the household groups in the western regions, these individuals constituted only 4% of the total labour force in the local households.

Figure 3: Distribution of the 'male work groups' by household membership: the Polish — Lithuanian Commonwealth regional populations in the late eighteenth century (male household heads 18+ only)

Source: M. Szołtysek, CEURFAMFORM Database.
Notes: Male work group defined as in table 3.
„Other relatives" = all male kin of the head or his wife other than their male offspring, even those registered as 'servants'.
„Non-relatives" = non-related coresident servants.
Inclusion rules of parishes the same as in Table 3.

The situation was radically different in the East. In the transitional zone — i.e., in Red Ruthenia, in northern Ukraine, and in central Belarus (the EAST 1 cluster) — the share of more distant relatives in the total male labour force nearly quadrupled, whereas the proportion of hired wage labourers fell to the level of the share of relatives in the western territories (4%). Data from Polessia (EAST 3) show a further progression in the direction of production-consumption units made up almost exclusively of family-kin. In the EAST 3 cluster, the share of unrelated persons among all male workers did not exceed 1%. Slightly over one-quarter of all men of productive ages were recruited from distant relatives co-residing in the household. Their share of the additional labour force on the southern territories of Belarus almost completely matched the share in the western households of positions occupied by servants, who were usually employed and were unrelated to the host's family. These differences suggest that there were two distinct strategies for selecting household members and organising domestic labour which seem closely related to the locally dominant rules of household formation, rates of home-leaving, and other elements of individual life cycles. In areas where nuclear families and neo-local rules of household formation prevailed, the isolation of the nuclear family from wider kin during

the family's procreative career, and later on, the high rate of adult children leaving home, were compensated for through the inclusion of minor and juvenile hired labourers in the production-consumption activities of the domestic group. In the eastern regions, the extension of a household's productive potential was achieved mostly through the consolidation of the kin component within the context of the residential community; that is, through the delay of the adolescent child's home-leaving (especially of the sons), patri-local marriages of the male offspring, or the co-residence of married brothers until their families reached a point in the demographic development cycle that presented favourable conditions for their separation.

The family system and the predicament of the elderly

Studies on the historical family have devoted special attention to the predicament of the elderly[38]. Scholars investigating this issue with the use of mass sources of a demographic character have particularly stressed the significance of co-residence patterns among elderly populations. The answers to the questions of where, with whom, and under what conditions older people would spend the autumn of their lives depended on the strength of family bonds, family loyalty, and the supportive and protective functions of the family, all of which constituted important characteristics of a given social system[39]. These questions also captured the attention of 19th-century observers of peasant life. Kolberg, in a collection of ethnographic materials from the territory of Kujavia in the north-central part of Poland (Kolberg 1867; region 3 in our collection), thus described inter-generational relations as follows: „The young have much respect for the old. A farmhand, even if married, will uncover his head before a venerable household head, bowing down to his knees; still, however, that does not prevent the young generations, unwilling to feed the oldest members of their families for no measurable goods in return, from sending the greybeards out to beg, as they could no longer contribute to the family production and were only able to nurse grandchildren. The practice, though, is considered natural order of things

[38] See e.g.: David I. Kertzer and Peter Laslett (eds.), *Aging in the Past*: *Demography, Society, and Old Age* (Berkeley-Los Angeles, 1995); Peter Stearns (ed.), *Old age in preindustrial society* (New York, 1982); Tamara K. Hareven (ed.), *Aging and generational relations. Life coure and cross-cultural perspectives* (New York, 1996).

[39] Richard Wall, 'Elderly Persons and Members of Their Households in England and Wales from Preindustrial Times to the Present', in Kertzer and Laslett, *Aging in the Past*, pp. 81-106; Rudolf Andorka, 'Household systems and the lives of the old in eighteenth- and nineteenth-century Hungary', in Kertzer and Laslett, *Aging in the Past*, p. 129; Susannah Ottaway, *The Old Woman's Home in Eighteenth-Century England*, in Lynn Botelho and Pat Thane (eds.), *Women and Aging in British Society since 1500* (Harlow, 2001), pp. 111-138.

and does not bring discredit to either side.'[40] There is considerable evidence that, in Belarusian and Ukrainian lands, inter-generational relations had a radically different nature. Dovnar-Zapolsky noted that, at the end of the 19th century, in grand multiple families from Polessia „the will of the father, the mother or old grandfather — that is, of the elder of the house — is sacred and recognised by each and every member of the family.'[41] These observations were corroborated in the material collected in the interwar period by Obrębski, who defined the family relationships among Poleshuks as „patrolatry" (divine worship of the father)[42]. This was not, however, an „absolute patriarchy," and, in extreme cases, the power relationships between the father and son could deviate entirely from this model, leading to acts of violence against the representative of the older generation[43]. In Polessia, as Obrębski remarked, this cult of the father generally also translated into a widely accepted notion of exceptionality and superiority of the social status of the elderly[44]. Goško painted a similar picture on the basis of entries in village court rolls from eastern Galicia (partly overlapping with our region 10). Referring to material from the 17th and 18th centuries, he recalled numerous examples of the community upholding the position and authority of parental power[45]. At the beginning of the 19th century, the Lviv ethnographer and historian Ł. Lubicz-Czerwiński, now long forgotten, noted the existence of the institution of „seers" in Sub-Carpathia (south from region 10), which consisted of all men above age 60 who, because they performed a variety of community functions, were held in high esteem[46]. Thus, it is particularly tempting to investigate the extent to which the discrepancies stemming from very random studies of ethnographic literature are reflected in factual material from the end of the 18th century. A survey of these issues commences with the analysis of the structure of households managed by elderly people (figures 4-5)[47].

40 Oskar Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Serya III. Kujawy. Część pierwsza* (Warszawa, 1867).

41 M. Dovnar-Zapolsky, 'Oczierki siemiejnago obycznago prawa krestjan Minskoj gubierni, Vol. 1', in M. Dovnar-Zapolsky, *Etnografia, obycznaje prawo, statistika, bieloruskaja pismiennost* (Kiev, 1909 [1897]), p. 10.

42 Obrębski, *Polesie*, p. 167.

43 Ibid.

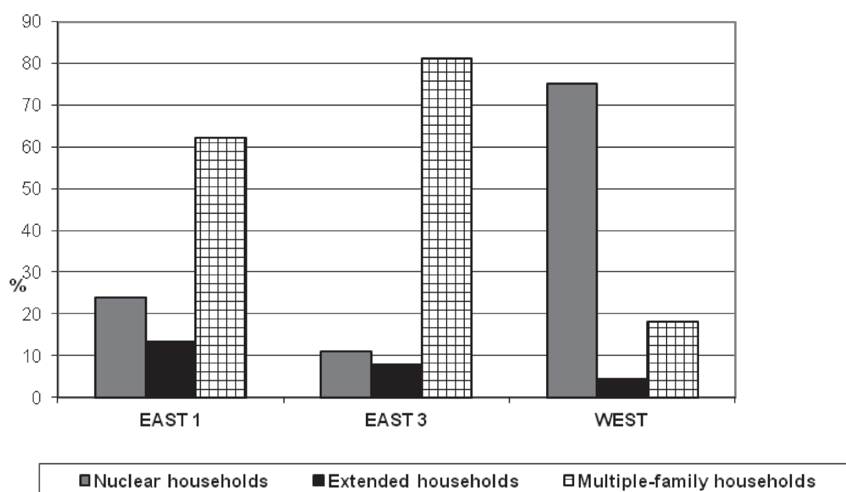
44 Ibid., 150-151.

45 Yuriy Goško, *Zwyczajewie prawo nasielennia ukrainskich Karpat ta prikarpattia XIV-XIX st.* (Lwiw, 1999), pp. 237-242.

46 Ignacy Lubicz-Czerwiński, *Okolica Zadniestrska między Stryjem a Łomnicą* (Lwów, 1811), p. 160-161.

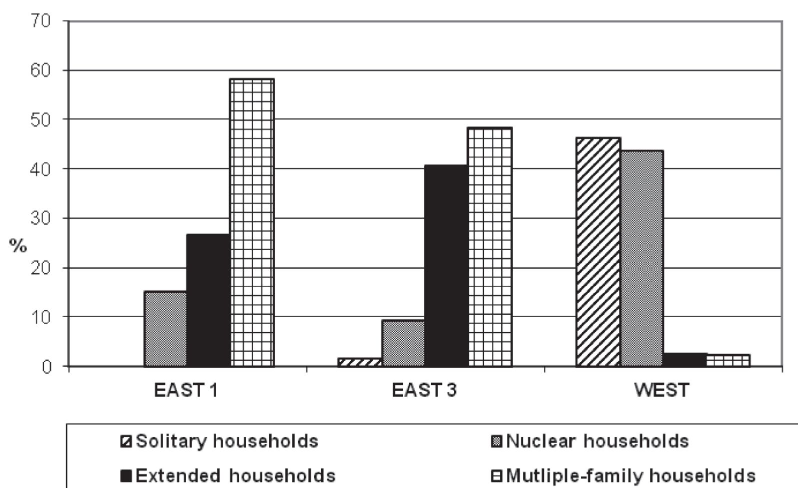
47 Recent demography places the borderline of old age at 60 years. Differently in Wall, 'Elderly Persons', where the author defines this threshold as the age of 65. Further in the present analysis we intermittently use two age thresholds: 60 or 63

Figure 4: Structure of households headed by elderly men (63+): the Polish — Lithuanian Commonwealth regional populations in the late eighteenth century

Source: M. Szołtysek, CEURFAMFORM Database.
Notes: Household structure according to Hammel-Laslett scheme.
Based on data for 79 parishes from the 'west' (7 excluded), tot. 628 households; 86 parishes from EAST 1 (4 excluded), tot. 962 households; and 53 parishes from EAST 3, tot. 477 households. The EAST 2 cluster was not included in the calculation due to small number of cases.

Figure 5: Structure of households headed by elderly women (63+): the Polish — Lithuanian Commonwealth regional populations in the late eighteenth century

Notes: Household structure according to Hammel-Laslett scheme.
Based on very small numbers: WEST= 39 households; EAST 1= 98 households; EAST 3 = 64 households. Inclusion rules of parishes the same as in Figure 4.

These figures clearly show the drastic inter-regional differences in the distribution of older household heads among different types of households. In the central and western Crown lands and in Silesia (WEST), 75% of all households headed by men above the age of 63 were of a nuclear type, and only 14% of them assumed complex family forms (figure 6). An observation of the changes in the structure of households among all age groups of their heads (not tabulated) indicates that a high percentage of simple families among older people was not a factor specific for this phase of the family developmental cycle, but, rather, that it characterised the cycle's entire progress, with the exclusion of the youngest generations. Only from the age of 50 onwards, the percentage of heads managing nuclear households, which up until this point remained at a constant level of about 77%-83%, began to decrease. Meanwhile, the share of extended families among older heads grew progressively once moving from the age groups 60+, 70+, and even 80+ (to 20%). Nevertheless, following the thread of Laslett's reasoning, we would still have to assume that, among the elderly populations in these territories, the percentage of households threatened by the lack of support from co-residing relatives (that is, exposed to the effects of *nuclear hardship*) remained very high[48]. However, more detailed data on the composition of nuclear households headed by married men aged 63+ (not included in the table) confirm these assumptions only partially. It turns out that up to 70% of heads from this group lived with unmarried offspring. Although nearly one-third of elderly men in this category lived in households in which their children had already left the family home, only 15% of household heads lived with only their wives, but no offspring[49]. In the transitional zone (EAST 1), the percentage of heads managing households inhabited exclusively by immediate family was prone to more pronounced fluctuations (not tabulated). Following the peak among age cohorts 38-42 and 43-47, when over 65% of all heads managed simple family units, the share of these households decreased steadily, and among heads of aged 63 and older in figure 6, a total reversal of the previous proportions took place (with 62.2% of heads managing multiple-family households, and only 23.8% ma-

years. Application of the 63 age borderline stemmed from grouping individuals into age categories so that age points of greatest age heaping determined the middle of the range (Cf. David V. Herlihy and Christiane Klapisch-Zuber, *Tuscans and their Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427* (Yale, 1985), pp. 170-179, 182-183). In the last table of the essay a broader age range was used (60 +), because the main intention was to ensure a possibly widest numerical base for meticulous calculations included there.

48 Laslett, 'Family, kinship and collectivity'.

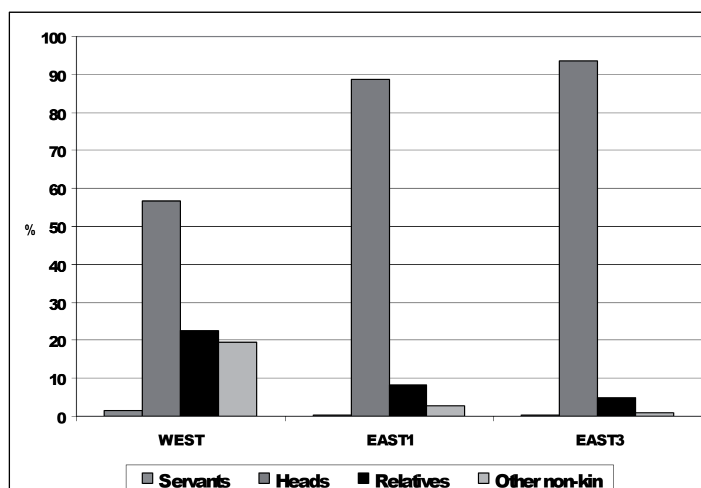
49 Twice as much held in their households either servants or lodgers. The share of both of these categories in the productive activity of a farmstead, as well as loyalty bonds with the heads' family, were not identical.

naging nuclear households in this group). The deviation from the western model was even more extreme in the Polish territories, where the majority of household heads of advanced age managed multiple-family households (over 80%). The marked increase in this age group — 114% relative to levels among 20- and 30-year-old heads — points to a distinct striving for the accumulation of labour during the late stages of the family developmental cycle. The patriarchal Belarusian family extended through the marriages of their male members, so that after the death of the head it could break down into individual households of adult sons, which with time underwent the stages of expansion and separation[50]. Similar calculations conducted for the eastern cluster reveal that the empty nest syndrome was virtually non-existent in these groupings. In the transitional zone (EAST 1), only 4% of all households in this age group had no co-residing offspring, and just 19 married couples out of the 1,025 who headed individual households lived alone. Similarly faint indications of the existence of the post-parental phase appeared in the Polessian region of cluster EAST 3. The scarce data available for the territories under study on the relatively rare phenomenon of female headship[51] do not provide sufficiently convincing evidence on the inter-regional differences. Nevertheless, the data presented in figure 7 are immensely telling, even if they indicate only a certain range of possibilities, rather than distinct tendencies. What is most striking in the eastern regions is the considerably reduced significance — or even a total absence — of two phenomena that clearly existed among women in the west: i.e., managing a simple household (a widow with children) and managing it single-handedly. Although the impact of these patterns compared with all of the phenomena noted in the investigated territories was rather faint, the very occurrence of those differences exacerbates the previously noted discrepancies between the regions, especially given that the female-headed household in eastern regions, like those headed by men, showed a strong tendency towards maintaining a multiple-family structure. Further on, the population of men and women of advanced ages was divided according to the positions they occupied within a household (figures 6-7).

[50] Nosevich, 'The multiple-family'; Szołtysek, 'Three kinds', p. 26; Obrębski, *Polesie*, p. 146-147. On eastern regions the mean size of a domestic group increased substantially with the head's advancement in age, and in the group of oldest heads reached 6.5 person per farmstead in the 'transitional' zone, and 7.6 person in Polessia (EAST 3). In the western cluster the size of a farmstead diminished with the head's advancement in age.

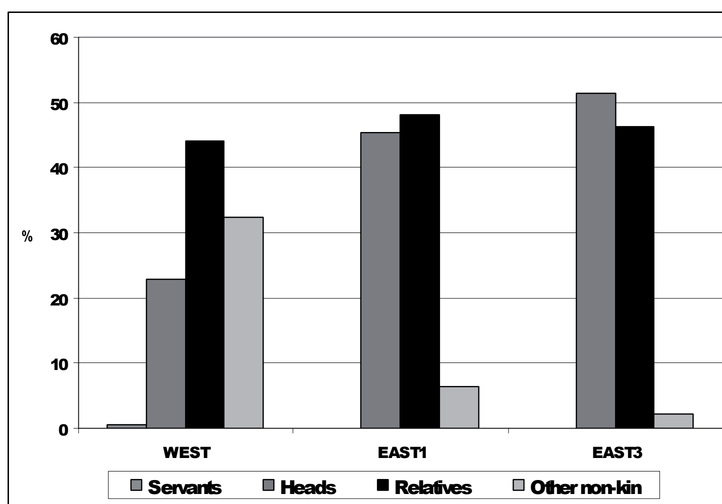
[51] Szołtysek, 'Female headship'.

Figure 6: Household position of elderly men (63+): the Polish — Lithuanian Commonwealth regional populations in the late eighteenth century

Source: M. Szołtysek, CEURFAMFORM Database.
Notes: „Relatives" are defined as all kin of the head or his wife other than offspring. „Other non-kin" are defined as all coresident people other than servants who are non-related to the head or his wife.
Based on: WEST= 853 persons; EAST 1= 955 persons; EAST 3 = 493 persons. Inclusion rules of parishes the same as in Figure 1.

Figure 7: Household position of elderly women (63+): the Polish — Lithuanian Commonwealth regional populations in the late eighteenth century

Source: M. Szołtysek, CEURFAMFORM Database.
Notes: definitions and inclusion rules as in Figure 6.
Based on: WEST= 752 persons; EAST 1= 527 persons; EAST 3 = 358 persons.

Particularly noticeable in the western cluster is the markedly smaller share of household heads relative to eastern regions. Whereas in complex family systems, the function of the household head was strictly held by older generations, in the west, social senility — which was understood as the point at which the household management was bequeathed to the successors (not necessarily related) — commenced earlier[52]. It should be noted, however, that the decrease in the proportion of household heads among elderly persons manifested itself in this group in a relatively steady increase in the share of both relatives and lodgers. Although a share of the ageing members of the latter group might have been made up of men who had never before performed the function of the household head[53], it seems that the likelihood of ending up as inmates in the households of non-relatives grew distinctly after the age of 60, affecting as much as one-fifth of the total number of men over age 63[54]. In the group of women, the contrasts between the regions are more pronounced. First, the headship rate among older women in the WEST cluster was more than two times lower than in the eastern regions. The percentage of female heads visibly decreased there after they turned 45, and, at around the age of 60, the process decidedly gained strength (not tabulated). In the 58-62 and the 63-67 age groups, the population of women divides into three numerically comparable categories: while the population was still dominated by heads (around 36%), the rest of the women were spread evenly among relatives and lodgers (31% in both cases). The headship rate fell drastically among the oldest women (aged 68 and older), which was accompanied by a proportional increase in the share of women among relatives. However, the flexibility of the family system in terms of incorporating older women into family communities was strictly limited in the western regions. The total averages for both of the oldest age groups (the 63+ age group; see figure 9) indicate that, for nearly one-third of elderly females, residing in households of non-related persons was the only option[55]. In the eastern regions, the numbers of both men and women residing in the households of non-related persons were marginal (although among women in the EAST 1 cluster, it occurred more frequently). To some degree, this was probably the result of the manor's policy aimed at

52 Cf. Kopczyński, *Studia nad rodziną,* p. 150-151.

53 Szołtysek, 'Three kinds', p. 21, 25

54 In the age grouping of 23-57 the percentage of lodgers among men remained on the level of about 10%.

55 Life in rented accommodation as lodgers affected usually the female population, certainly to a greater extent than it did the male. In 63 out 71 parishes of the western cluster (89%), women among the lodging population were more numerously represented than men. On average, among lodgers in the entire WEST grouping, for 100 women there were only 65 men.

populating free lands with population surpluses from existent peasant households. The inventories of noble estates from the Lithuanian-Belarusian regions of the 17th and 18th century mention the practice of filling up individual land allotments, not only with the adult sons of excessively extended households, but also with the so-called *bobyle* (the equivalents of western lodgers). Most likely, however, these actions mostly involved the younger generations[56]. The key to the distinctness of the eastern territories should surely be sought elsewhere. What is striking is that, that among women in the eastern regions, social senility, though it occurred much earlier than among men, was still considerably postponed in comparison to western regions. This phenomenon appears to be related to the greater share of single women in the group of household heads in the Belarusian and Ukrainian territories[57]. If, then, the family system in these areas provided widowed, aged women with the opportunity to manage a household (even if only nominally), it might be assumed that it generated more favourable conditions for the integration of widowed mothers or widows of co-residing brothers into the structures of complex residential communities centred around biological families and wider kinship circles[58]. Determining the degree of the social and family isolation of lodgers, as well as the actual position they occupied within the network of social relations of the households they inhabited, is practically impossible exclusively on the basis of a census microdata analysis. Despite suggestions made in the literature about the conflicting character of co-residence with relatives[59], there were large differences in the quality of life of persons living as inmates in households belonging to non-related persons, and of those co-residing with kin[60]. Some idea of what

[56] Szołtysek and Zuber-Goldstein, 'Historical family systems'.

[57] In central Minsk province (region 11N), in Polessia (11S) and the Zytomierski district (10), the percentage of households managed by women was on average twice as high as in the western cluster (7.8%, 9.4% and 8.3% respectively, against 4.3% in the WEST grouping).

[58] Cf. Obrebski's observations, *Polesie*, pp. 154-158, in which, on the basis of Belarusian ethnographical material, he points to an increase in the importance of the woman's position with the progression of her age, and among older household heads, to gaining actual equality in the spouses' positions.

[59] Rebel, 'Peasant Stem Families'; David Gaunt, 'The Property and Kin Relations of Retired Farmers in Northern and Central Europe', in Wall and Robin (eds.), *Family forms*, pp. 249-279.

[60] In peasant perception, lodging as subtenants in the houses of other people was often associated with a stark deterioration of the quality of life; see peasant testimonies in various village court rolls, e.g. S. Płaza (ed.), *Księga sądowa wsi Iwkowej, 1581*-1809 (Wrocław, 1969), entry no. 708, and A.Vetulani (ed.), *Księga sądowa Uszwi dla wsi Zawady 1619-1788* (Wrocław, 1957), entry no. 214. That lodging did not necessarily have to mean an advanced social degradation and that the representatives of this group frequently found prospects of promotion, sometimes even

this situation meant in practice is provided by the estimates of proportions of elderly people with no spouses, offspring, or any related persons in the residential units they occupied[61]. The share of elderly men living alone was 8% in the western regions, 2.6% in the EAST 1 cluster, and just 1% in the Polessian EAST 3 cluster. The results of the same calculations for the female populations are substantially wider in range: 21% of all older women in the WEST cluster lived in homes with no immediate or more distant relatives, whereas in the eastern regions, this percentage dropped to 6% in the transitional zone (EAST 1) and to less than 2% in Belarusian Polessia[62]. In order to investigate these issues in more detail, the population of older people in the three regions were grouped according to their marital status, position occupied in the household, and the type of interpersonal relations generated by the condition of co-residence. This time, the focus was exclusively on the female population (Table 4)[63].

taking over the management of a household, was demonstrated on the example of Upper Silesian materials; see: Mikołaj Szołtysek, 'Od makromodeli do mikrohistorii: gospodarstwo domowe w parafii bujakowskiej w latach 1766-1803', *Przeszłość Demograficzna Polski*, 25 (2004), p. 35, 39.

61 Cf. Richard Wall, 'Characteristics of European family and household systems', *Historical Social Research* 23:1-2 (1998), pp. 44-66.

62 Of course, isolation or residential distance do not mean lack of contact or interpersonal relations and influences. A classic work on the sociology of the family dealing with this issue is Eugene Litwak, 'Occupational Mobility and Extended Family Cohesion', *American Sociological Review*, 25:1 (1960), pp. 9-21.

63 In order to ensure a possibly widest numerical base for the calculations in table 4 the age category of „60+" was used. In consequence, some of the results listed here are not entirely congruent with values given in previous paragraphs (more restrictive criteria of parish selection for calculations for table 4 also played a part here). Data from the second and fourth panel of the table should be approached tentatively owing to a very small numbers involved in calculation of the figures.

Table 4: Residence patterns of elderly women (60+) by marital status and household position — the Polish — Lithuanian Commonwealth regional populations in the late eighteenth century

Marital status and household position	Categories of co-residents	EAST1	EAST3	WEST
Married, household head, living with:	only husband (H)	1,6	1,2	21,9
	(H+) unmarried children	32,9	29,7	43,1
	(H+) married children	43,1	45,1	16,1
	(H+) unmarried and married children	20,3	20,6	7,1
	(H+) unmarried and married children, and other relatives	0,5	1,6	0,0
	(H+) only other relatives	0,7	1,9	1,3
	(H+) only non-relatives	0,9	0,0	10,6
Overall in this category (freq.)		566 (=100%)	428 (=100%)	397 (=100%)
Married, not household head, living in the household of:	unmarried children	0,0	0,0	1,0
	married children	50,0	13,3	49,2
	parents	0,0	6,7	0,0
	other relatives	11,1	66,7	1,0
	non-relatives	38,9	13,3	48,7
Overall in this category (freq.)		18 (=100%)	15 (=100%)	191 (=100%)
No spouse present, household head, living with:	unmarried children	33,3	26,8	53,3
	married children	44,9	54,3	5,0
	unmarried and married children	20,4	17,7	5,0
	unmarried and married children, and other relatives	1,4	0,6	0,0
	only other relatives	0,0	0,0	3,3
	only non-relatives	0,0	0,0	6,7
	alone	0,0	0,6	26,7
Overall in this category (freq.)		294 (=100%)	164 (=100%)	60 (=100%)
No spouse present, no household head, living in the household of:	married children	0,0	0,0	0,6
	other relatives	33,3	67,7	8,2
	non-relatives	66,7	32,3	91,2
Overall in this category (freq.)		75 (=100%)	31 (=100%)	354 (=100%)
Overall in all categories (freq.)		953	638	1002

Source: M. Szołtysek, CEURFAMFORM Database.
Based on data for 70 parishes from the 'west' (16 excluded), 75 from EAST 1 (15 excluded), and 52 from EAST 3 (1 excluded). The EAST 2 cluster was not included in the calculation due to small number of cases.

Among elderly household heads in the western areas, marital status determined to a large extent women's residential options. Nearly 70% of married heads co-resided with at least one person from their immediate family (apart from their spouses), but usually these were unmarried children (43% of elderly women were in this category). In one-fifth of cases, a female household head's family circle included her married children, and sometimes also their single offspring. Less than 10% of the entire population of older women investigated here lived in this arrangement, however. The situations of female households heads residing only with their spouses (22%) might have been more complicated, although they still depended to a large extent on extra-familial variables, which cannot be studied using our sources. Among heads without spouses (panel 3 of table 4), two tendencies in particular stand out. On the one hand, the familial environment of these women was narrowed down almost exclusively to their unmarried children, while, on the other, some of them were forced to live entirely on their own[64]. The negative influence of widowhood on residential options was much more pronounced among the group of women who were not household heads (panels 2 and 4). Half of married women from this group lived in the households of the younger generations, most likely in some sort of contractual retirement arrangement[65]. An equivalent group consisted of women residing in households of non-related persons, and their familial circle was usually limited to their spouses. In the group of unmarried women (most frequently widows), a marked transition towards the prevalence of residing in households of non-related persons took place. In western areas, over 90% of all women in this category lived with non-related persons. Women without spouses were in a losing position with regards to access to familial sources of residential support. Their widowhood meant, then, a double deprivation: the loss of support from the spouse, and the thinning of prospects for membership in a kinship residential community. A glance at the data from eastern regions reveal a number of large differences in the situations of older women living there relative to those of women living in the regions discussed above, but the thread of reasoning here must be more tentative because of the very low numbers of some of the populations. Women in four categories represented in table 4 were most likely to co-reside with

[64] Farmsteads headed by women were also usually smaller, less equipped in labour force, and thus more exposed to the plight of poverty and even disintegration; Szołtysek, 'Female headship'.

[65] Whether the material circumstance of these women (and their husbands) was in this case regulated by leave-taking contract — as it was often solved in Silesia — remains beyond the scope of our knowledge; their fate, however, might have been relatively stable. Cf. Josef Ehmer, 'House and the Stem Family in Austria', in A. Fauve-Chamoux and E. Ochiai (eds.), *The Stem Family in Eurasian Perspective* (Bern, 2009), 46-64.

immediate family members or more distant kin. The familial environment of over a half of married female household heads included married offspring, and sometimes also unmarried children. Both in Polessia and in the transitional zone (EAST 1), the empty nest stage was a rarity, as was shown in earlier observations. Among women who were not the wives of the household heads (panel 2), the tendency to co-reside with relatives appears to have been greater than in than in western regions, although it is not possible to be certain of this given the available numerical material. More credence might be given to the results of analyses of co-residence patterns of husbandless women. In this group, the differences between the nuclear family system of the West and the two complex systems from eastern Poland-Lithuania are particularly obvious. Single elderly household heads in the eastern regions usually managed households which included at least one marital unit recruited from offspring (in Polessian communities, nearly three-quarters of female household heads lived in these arrangements). Relative to their counterparts in western areas, the elderly single women who were not household heads in the east resided with relatives four (EAST 1) to eight (EAST 3) times more frequently.

Conclusions

Studies on the geography of historical family forms in Europe have long been accompanied by the assertion of the existence of drastically different models of the organisation of family life on the continent. For a long time, the internal characteristics of these models were approached mostly through categories regarding the structure of households, ignoring the fact that the differences in the composition of residential communities concealed fundamental distinctions in the more general dynamics of everyday family life, as well as in inter-generational relations, family strategies, and even economic mentalities[66]. Within a geographic space, these differences made symptomatic appearances as one moved from the north-western part of Europe to the eastern peripheries of the continent. Our analysis of material from the Polish-Lithuanian Commonwealth lands confirms the basic theoretical dimensions of these hypotheses, although it also suggests the need for a significant revision of the geo-spatial component of these propositions[67]. East-Central Europe of the late 18th century had an „East" and a „West" of its own, and the qualitative and spatial diversification of family

[66] Lately: Richard M. Smith, 'Social institutions and demographic regimes in non-industrial societies: a comparative approach', in H. Macbeth and D. Collinson (eds.), *Human Population Dynamics* (Cambridge, 2002), pp. 112-131; Hartman, *The household*; Gilles Duranton et.al., 'Family Types and the Persistence of Regional Disparities in Europe', *Economic Geography*, 85:1 (2009), pp. 23-47.

[67] Also Szołtysek, 'Three kinds', pp. 26-28; Szołtysek, 'Rethinking Eastern Europe ', pp. 415-417; Szołtysek, 'Life cycle service', p. 82.

models in the Polish, Lithuanian, Belarusian and Ukrainian lands translated into structural differences in the quality of life of entire families and of individuals. The material studied here reveals that differences in terms of household structure were also indicative of significant differences in the forms of organisation and the composition of the labour force at the level of residential groups, although these were mostly qualitative, not quantitative, disparities. What ultimately distinguishes the family systems compared here is the extent to which co-residing relatives from outside the biological family and non-related persons employed by the family were engaged in the domestic economy. Furthermore, the findings of the present study distinctly suggest that multiple-family households from the eastern regions of historical the Polish -Lithuanian Commonwealth provided a considerably greater level of protection, especially with regards to the elderly. The residential isolation of elderly people was a virtually unknown phenomenon in these areas. Despite the obvious limitations of a study based on census-like microdata in which the household, and not the entire network of social relations occurring beyond its walls, remains the core object of analysis, the results presented here constitute both an invitation to and a convenient starting point for more in-depth and interdisciplinary research into the realities of family life and family strategies for survival in the pre-industrial era.

Streszczenie

Systemy rodzinne i opieka społeczna w Rzeczypospolitej: różnice i podobieństwa

Wykorzystując bazę danych zawierającą nominatywne spisy 26 655 gospodarstw chłopskich z 236 parafii oraz 900 punktów osadniczych, niniejszy artykuł podejmuje się ukazania przestrzennego zróżnicowania form rodziny na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich oraz ukraińskich pod koniec istnienia Rzeczypospolitej. Regionalne odmienności form rodziny na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów — zwłaszcza pomiędzy zachodnimi a wschodnimi połaciami kraju, w sposób zgoła odmienny kształtowały na tych terenach wzorce współmieszkania oraz podstawowe kategorie życia rodzinnego. Co więcej, różnice te przekładały się na strukturalne odmienności w zakresie opiekuńczych funkcji rodziny, w dalszej konsekwencji różnicując jakość życia jednostek, rodzin czy kolektywów mieszkalnych w przestrzeni terytorialnej schyłkowej Rzeczypospolitej.

Змест

Формы сям'і і яе апякунскіх функцый у Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў: разыходжанні і падабенствы

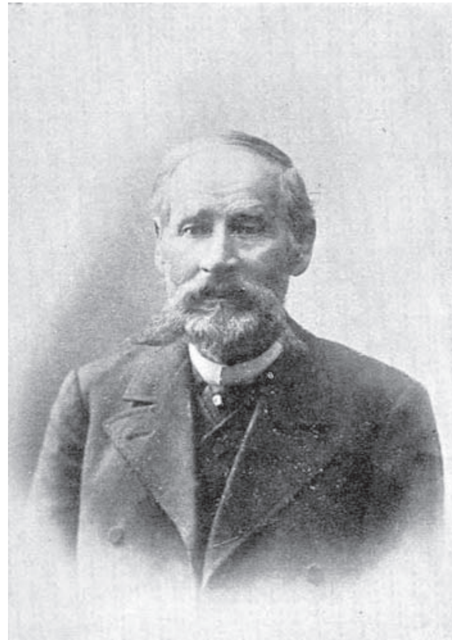
Выкарыстоўваючы базу даных, якая змяшчае намінатыўныя спісы 26 655 сялянскіх гаспадарак з 236 прыходаў і 900 населеных пунктаў, дадзены артыкул ставіць сабе за мэту паказаць прасторавую дыферэнцыраванасць форм сям'і на польскіх, літоўскіх, беларускіх і ўкраінскіх землях пад канец існавання Рэчы Паспалітай. Рэгіянальныя адметнасці форм сям'і на тэрыторыі Рэчы Пасплітай Абодвух Народаў — асабліва паміж заходнімі і ўсходнімі часткамі краіны, у цалкам адрозны спосаб фарміравалі на гэтых тэрыторыях стандарты міжсуседскіх адносін і асноўныя катэгорыі сямейнага жыцця. Больш таго, гэтыя адрозненні аказалі ўплыў на струк-

турныя адметнасці ў сферы апякунскіх функцый сям'і і ў выніку дыферэнцыравалі якаснасць жыцця паасобных асоб, сем'яў ці калектываў насельніцтва ў тэрытарыяльнай прасторы Рэчы Паспалітай перад яе падзеламі.

Mikołaj Szołtysek — doktoryzował się na Uniwersytecie Wrocławskim (2003). Od 2005 r. poza granicami kraju. Stypendysta Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej (University of Michigan, USA) oraz Wewnątrzeuropejskiego Programu na Rzecz Rozwoju Kariery (Marie Curie Fellowships) na Uniwersytecie Cambridge. W latach 2008-2014 zastępca kierownika Laboratorium Demografii Historycznej w Instytucie Maxa Plancka Badań Demograficznych w Rostoku (Niemcy). Aktualnie pracuje jako Senior Research Fellow w Max Planck Institute for Social Anthropology w Halle (Saale). Specjalizuje się w demografii historycznej, historii rodziny i gospodarstw domowych. Wraz z J. Goldsteinem i S. Gruberem jest współtwórcą projektu Mosaic (www.censusmosaic.org).

Дзмітрый Матвейчык
(Мінск)

Успаміны Вандаліна Чэрніка як крыніца па гісторыі паўстання 1863-1864 гг. у Беларусі: спроба крытычнага аналізу

Гісторыя Беларусі XIX ст. поўная супрацьстаяння разнастайных палітычных поглядаў, канцэпцый, рухаў, ідэй, груповак, сіл і да т.п. Пасля яе ўваходжання ў склад Расійскай імперыі палітыка самой імперыі ў адносінах да мясцовага насельніцтва шматразова змянялася, спрабуючы прыцягнуць на свой бок то адны, то другія слаі насельніцтва. Падобныя хістанні былі адной з падстаў таго, што спадзяванні, у першую чаргу шляхты, на адраджэнне Рэчы Паспалітай некалькі разоў успыхвалі і выліваліся ва ўзброеныя выступленні. Найбольш яскравымі прыкладамі былі паўстанні 1794, 1830-1831 і 1863-1864 гг.

Будучы падзеямі, якія моцна выбіваліся з агульнага штодзённага жыцця насельніцтва Беларусі і кардынальным чынам змянялі лёс шматлікіх яго прадстаўнікоў, яны станавіліся аб’ектамі самай пільнай увагі з боку мемуарыстаў. Гэта стварыла такую з’яву як вялікі ўсплёск мемуарнай творчасці сярод асоб, што тым ці іншым чынам удзельнічалі ў паўстаннях ці былі іх сведкамі. Пры гэтым выразна назіраецца тэндэнцыя павелічэння колькасці мемуараў з цягам часу.

Паўстанне 1863-1864 гг. дало большую колькасць успамінаў у параўнанні з папярэднімі выступленнямі. Для гэтага меўся шэраг падстаў:

1) у параўнанні з папярэднімі яно было распаўсюджана на значна больш шырокай тэрыторыі Беларусі; паўстанцкія атрады не дзейнічалі альбо не спрабавалі арганізавацца ўсяго ў некалькіх паветах Віцебскай (Гарадоцкі, Невельскі, Веліжскі, Рэжыцкі, Суражскі), Магілёўскай (Гомельскі) і Мінскай (Бабруйскі, Рэчыцкі) губерняў;

2) ступень рэпрэсій расійскіх улад супраць тых, хто меў дачыненне да паўстання, была самай высокай у параўнанні з папярэднімі; адпаведна колькасць асоб, уцягнутых у падзеі пасля выступлення, у тым ліку і ў перасяленні (ссылка, эміграцыя), была найбольшай;
3) на працягу 70 гадоў (з 1794 па 1864) істотна ўзрасла колькасць адукаваных (у першую чаргу з уменнем чытаць і пісаць) асоб, таму было пашырана патэнцыяльнае кола мемуарыстаў; прычым тут жа неабходна зрабіць агаворку пра тое, што шмат якія мемуары пісаліся праз шмат гадоў і нават праз дзесяцігоддзі пасля самога паўстання, што яшчэ больш пашырае згаданае кола.

Варта адзначыць адну асаблівасць, якая назіраецца ў напісанні і выданні мемуараў удзельнікаў паўстання ў Беларусі. Храналагічна найбольш раннія з іх выдаваліся не на радзіме, а ў эміграцыі ў Еўропе. Гэта з’яўляецца заканамерным вынікам рэпрэсіўнай палітыкі Расійскай імперыі ў адносінах да паўстанцаў, што рабіла практычна немагчымым выданне мемуараў на яе тэрыторыі. У хвалі найбольш ранніх эміграцыйных мемуарыстаў былі Ігнат Арамовіч[1], Валерыян Валодзька[2], Эдвард Паўловіч[3]. Пры гэтым аднымі з асноўных цэнтраў выдання мемуараў становяцца Кракаў і Львоў.

У Расійскай імперыі ў гэты час адбываўся працэс публікацыі мемуарнай спадчыны ўдзельнікаў задушэння паўстання. Напрыклад, у 1860-1880-х гг. былі выпушчаны ў свет мемуары Якава Бакланава[4], Івана Шамшава[5], Міхаіла Мураўёва[6], Аляксандра Гейнрыха[7], Сцяпана Сла-

[1] I. Aramowicz, *Marzenia: Pamiętnik o ruchu partyzanckim, w województwie grodzieńskiem, w 1863 i 1864 r.*, Bendlikon 1865, ss. 84. Пераклад на беларускую мову гл.: І. Арамовіч, *Мары. Успаміны аб партызанскім руху ў Гарадзенскім ваяводстве ў 1863 і 1864 гг.*, падрыхт. А. Радзюк, «ARCHE Пачатак», 2010, № 12, с. 18-71.

[2] W. Koszczyc, *Wspomnienia z powstania województwa mińskiego w r. 1863*, [w:] *Polska w walce. Zbiór wspomnień i pamiętników z dziejów naszego wyjarzmienia*, wydał A. Giller, t. 2, Kraków 1875, s. 182-315. Вацлаў Кошчыц — шматгадовы літаратурны псеўданім Валерыяна Валодзькі; у паўстанні ён дзейнічаў пад псеўданімам «Ян Пілэчка» (пол. — «Jan Piłeczka»).

[3] E. Pawłowicz, *Wspomnienia. Nowogródek — więzienie — wygnanie*, Lwów 1887, ss. 422.

[4] Я. П. Бакланов, *Моя боевая жизнь. Записки войска Донского генерал-лейтенанта Якова Петрова Бакланова, писанные собственною рукою: служба при Мих. Ник. Муравьеве во время польского мятежа. 1863-1864*, «Русская старина», 1871, т. IV, № 8, с. 154-161.

[5] И. И. Шамшев, *Рассказы старого лейб-казака*, «Русская старина», 1878, т. XXI, № 3, с. 531-537.

[6] *Граф Михаил Николаевич Муравьев. Записки его о мятеже в Северо-Западной России 1863-1865 гг.*, «Русская старина», 1882-1883, т. XXVI-XXVIII.

[7] А. Л. Гейнрих, *Горы-Горецкая катастрофа 22-го — 23-го апреля 1863 года. Воспоминания очевидца*, «Русская старина», 1883, т. XXXIX, № 9, с. 609-624.

вуцінскага[8] і інш. Тут жа трэба заўважыць, што ў расійскіх часопісах да 1905 г. друкаваліся і ўспаміны некаторых паўстанцаў, але аўтарам ці выдаўцам даводзілася рабіць разнастайныя агаворкі, як, напрыклад, паўстанцу з Ігуменскага павета Уладзіславу Баратынскаму: «У сваіх успамінах я строга прытрымліваўся праўды, пісаў толькі тое, што сам выпрабаваў альбо чаму быў відавочцам, пазбягаючы небесстароннасці альбо патрыятычна-фанатычнай нянавісці; зрэшты, пасля 23 гадоў, што працяклі пасля апісаных падзей, пра фанатычную нянавісць не можа быць і мовы, — я цяпер не паляк, а славянін, а таму і на мяцеж 1863 года гляджу як на цалкам бяздумную мару, непатрэбную сварку двух братоў — і хто ў гэтым больш вінаваты, хто меў рацыю, для мяне ўсё адзіна, я толькі назапасіў масу фактаў, а меркаваць пра гэта не бяруся; перадаць жа гэтыя факты да агульнага ведама лічу карысным, каб паказаць, да чаго, да якіх пакут можа давесці захапленне нязбыўнымі фантазіямі і бязглуздымі марамі»[9]. Падобным жа чынам папярэджаны выдаўцом і ўспаміны паўстанца з Брэсцкага павета Юльяна Ягміна: «Цікаўна таксама прасачыць, як паступова, непрыкметна для самога сябе, аўтар спачатку прыходзіць да пераканання, што ён служыць хлуслівай ідэі, што ён ашуканы; як, у рэшце рэшт, ён з паляка-фанатыка зрабіўся рускім патрыётам і прыняў праваслаўе»[10].

Рэвалюцыя 1905-1907 гг. садзейнічала пэўнай лібералізацыі ўнутранай палітыкі Расійскай імперыі ў адносінах да нярускіх народаў і, між іншым, аслабіла цэнзурны ціск. У выніку ў перыяд да 1917 г. была выдадзена цэлая серыя польскамоўных мемуараў удзельнікаў паўстання ў Беларусі і Літве, якія да цяперашняга часу не губляюць сваёй актуальнасці і служаць карыснай крыніцай пры правядзенні гістарычных даследаванняў. Сярод іх варта згадаць успаміны старшыні Аддзела кіравання правінцыямі Літвы Якуба Гейштара[11], акруговага Ракаўскай акругі Апалінарыя Свентарэцкага[12] ці паўстанца з Навагрудскага павета Вандаліна Чэрніка[13]. У немалой ступені да гэтага мела дачыненне віленскае аб’яднанне «Бібліятэка ўспамінаў» (пол.:

[8] С. Т. Славутинский, *Город Гродно и Гродненская губерния во время последнего польского мятежа. (Отрывок из воспоминаний)*, «Исторический вестник», 1889, т. 37, № 7, с. 53-79; № 8, с. 271-295.

[9] В. Л. Баратынский, *Последняя польская смута 1863-1864 гг.*, «Русская старина», 1886, т. LI, № 8, с. 421-446; № 9, с. 583-604; т. LII, № 10, с. 185-209.

[10] А. Ягмин, *Воспоминания польского повстанца 1863 года*, «Исторический вестник», 1892, т. 49, № 9, с. 561-585; т. 50, № 10, с. 74-98; № 11, с. 413-431; № 12, с. 715-732.

[11] J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857-1865*, t. 1-2, Wilno 1913.

[12] [A. Świętorzecki], *Ze wspomnień wygnańca z roku 1863*, spisała Zofia Kowalewska, Wilno 1911, ss. 262.

[13] W. Czernik, *Pamiętniki weterana 1864 r.*, Wilno 1914, ss. 88.

«Biblioteka pamiętników»). Выходзілі ў гэты час успаміны паўстанцаў і на рускай мове, як напрыклад Рамана Рагінскага[14].

Утварэнне незалежнай польскай дзяржавы ў 1918 г. дало штуршок напісанню і выданню на яе тэрыторыі ўспамінаў удзельнікаў паўстання. У цэлым, гэтая тэндэнцыя працягваецца і да цяперашняга часу, і ў выніку створаны вялікі пласт мемуарнай літаратуры, які ў значнай ступені служыць базай навуковых распрацовак[15].

* * *

Нягледзячы на каштоўнасць такога віду крыніц, як мемуары, у айчыннай гістарычнай літаратуры яны выкарыстоўваюцца недастаткова. Напрыклад, у манаграфіі Анатоля Смірнова[16] вышэй адзначаныя ўспаміны У. Баратынскага нават не згадваюцца пры апісанні паўстання ў Мінскай губ. і Ігуменскім пав. у прыватнасці; у артыкулах Алега Карповіча[17] і Сяргея Глазырына[18], прысвечаных паўстанню ў Віцебскай губ., успаміны Грасыльды Маліноўскай пра дзісенска-лепельскі атрад паўстанцаў пад камандаваннем Генрыка Дмахоўскага і Максімільяна Чэрняка[19] не выкарыстоўваюцца таксама; у зборніку дакументаў пра паўстанне ў Беларусі і Літве, складзеным Генадзем Кісялёвым[20], успаміны Альжбеты Табенскай[21], выдадзеныя яшчэ ў 1897 г., і Вандаліна Шукевіча[22], што ўбачылі свет у 1908 г., пра дзейнасць лідскага паўстанцкага атрада і яго камандзіраў Людвіка Нарбута і Аляксандра Парадоўскага не згадваюцца ніводнага разу. Як і ў біяграфіч-

14 *Из воспоминаний повстанца (Р. Рогинский)*, «Исторический вестник», 1906, т. 105, с. 422-452.

15 Тут хацелася б выказаць падзяку даследчыцы з Вроцлава (Польшча) Малгажаце Каранкевіч-Гупайле за дапамогу ў напісанні артыкула, у прыватнасці ў аблягчэнні доступу да некаторых успамінаў, якія адсутнічаюць у бібліятэках Беларусі.

16 А. Ф. Смирнов, *Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии*, Москва 1963, 392 с.

17 О. В. Карпович, *Состав и деятельность повстанческих организаций 1863 г. в Витебской губернии*, [у:] *Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навук. канф.*, рэдкал.: Г. У. Савіцкі [і інш.], Мінск 2013, с. 62-65.

18 С. Я. Глазырын, *Спроба ўзброенага выступлення ў Віцебскай губерні падчас паўстання 1863 года*, [у:] *Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова»*, т. 11, Витебск 2011, с. 21-27.

19 G. Malinowska, *Pamiętnik kresowej nauczycielki z lat 1833-1921*, Bydgoszcz 1995, s. 31-69.

20 *Восстание в Литве и Белоруссии 1863-1864 гг.: Сборник документов*, Москва — Вроцлав 1965, 586 с.

21 E. Tabeńska, *Z doli i niedoli. Wspomnienia wygnanki*, Kraków 1897, s. 33-45.

22 W. Szukiewicz, *Wspomnienie z r. 1863*, [w:] *Kalendarz wydany staraniem Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności przy Kościele Św. Katarzyny w Petersburgu*, 1908, R. 13, s. 96-101.

на-краязнаўчым нарысе пра Нарбута аўтарства Паўла Камароўскага і Аляксандра Калышкі[23]. Падобныя прыклады можна множыць[24]. У сувязі з гэтым выяўленне і ўвядзенне ў навуковы ўжытак мемуараў пра паўстанне 1863-1864 гг. застаюцца актуальнымі праблемамі айчыннай гістарыяграфіі. Хаця з іншага боку нельга не адзначыць рост цікавасці да мемуарнай спадчыны сярод беларускіх гісторыкаў.

Да выкарыстання ў даследаваннях мемуараў неабходна падыходзіць з пэўнай доляй асцярогі і абавязкова з грунтоўнай іх крытыкай. Будучы крыніцай асабістага паходжання, мемуары заўжды маюць істотны налёт суб'ектывізму ў апісаннях, калі аўтар імкнецца не толькі строга пераказаць бачанае, але падаць яго ацэнку з уласнага пункту гледжання. Суб'ектывізм таксама можа праяўляцца і ў тым, якія падзеі ўключаюцца ці не ўключаюцца ў твор, альбо ў паўнаце і дакладнасці апісання, і г.д. Менавіта падобныя суб'ектыўнасць, асабістасць і з'яўляюцца прычынай таго, што даследчыкамі XIX-XXI стст. успаміны ўспрымаюцца па-рознаму — ад практычна поўнага непрыняцця ці прызнання толькі іх другаснага (дапаможнага) характару як гістарычнай крыніцы да выкарыстання як паўнапраўнага дакументальнага матэрыялу. Неабходна заўважыць, што каштоўнасць мемуараў асабліва ўзрастае з пашырэннем у гістарычнай навуцы такога накірунку як мікрагісторыя[25]. Ніжэй будзе зроблена спроба аналізу ўспамінаў аднаго з паўстанцаў — Вандаліна Чэрніка — у якасці прыкладу, наколькі каштоўным можа быць падобны від крыніц і наколькі крытычна неабходна падыходзіць да яго ўжывання. Аднак перш чым звярнуцца да самога твора, варта падаць некаторыя біяграфічныя звесткі пра яго аўтара.

* * *

Вандалін-Юльян-Міхал Чэрнік нарадзіўся 25 жніўня 1842 г. у с. Альшэва Слонімскага пав. (хрышчаны 30 жніўня ў Альшэўскім касцёле) і быў сынам двараніна Казіміра-Вандаліна-Барталамея (нар. у 1823, памёр да 1871) і Анелі Арахоўскай. У сям'і акрамя яго былі яшчэ браты Антоні-Юзаф-Тадэвуш (нар. у 1852 г., памёр у 1879 г.) і Міхал (нар.

[23] P. Komorowski, A. Kołyszko, *Ludwik Narbutt: z dziejów historycznej świadomości Polaków na Ziemi Lidzkiej*, Warszawa — Lida 1999, ss. 41.

[24] Увогуле, пра багаты і пераважна яшчэ не выкарыстаны ў даследаваннях па гісторыі паўстання 1863-1864 гг. у Беларусі і Літве пласт мемуарных крыніц, выдадзеных у розны час і на розных мовах, гл.: *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, t. 2: *1832-1864*, cz. III, vol. 2, pod. red. W. Chojnackiego, Wrocław 1976, ss. XXXVIII + 517.

[25] Больш падрабязна пра падыходы гісторыкаў да выкарыстання мемуараў у даследаваннях, гл.: В. Гарбачова, *Мемуарыстыка XIX стагоддзя ў беларускай культурнай традыцыі*, «ARCHE Пачатак», 2014, № 1-2, с. 5-14.

29 верасня 1843 г., палкоўнік расійскіх войскаў, памёр пасля 1896 г.) і сястра Юлія. Звестак пра дапаўстанцкі перыяд яго жыцця захавалася няшмат. Вядома, што ў 1860 г. ён паступіў на службу ў расійскае войска[26], таму ў расійскіх дакументах ён называецца юнкерам, а сам сябе Чэрнік называў «былы падхарунжы» (с. 69). Напярэдадні выступлення ён жыў у Навагрудскім пав. Найлепшай крыніцай да яго біяграфіі перыяду паўстання і пасля яго з'яўляюцца менавіта ўспаміны. Ён уваходзіў у склад навагрудскага паўстанцкага атрада пад камандаваннем Вітальда Міладоўскага, удзельнічаў у баі ля в. Мілавіды Слонімскага пав., затым яшчэ ў дзвюх сутычках у Навагрудскім пав. Падчас знаходжання ў лясах захварэў на тыф, у выніку чаго вярнуўся ў родны дом. Затым перавезены ў Навагрудак, дзе быў арыштаваны расійскімі ўладамі. Яго маёмасць на падставе распараджэння мінскага губернатара ад 30 жніўня 1863 г. і ўказа Мінскага губернскага праўлення ад 9 верасня 1863 г. падлягала секвестру. Маёнтак Садкова Навагрудскага пав. (ацэнены ў 8 тыс. руб. срэбрам), якім ён валодаў на правах суспадчынніка з братамі і сястрой, быў секвестраваны 28 кастрычніка 1863 г. З Навагрудка Чэрнік быў пераведзены ў Мінск і зняволены ў будынку былога бернардынскага кляштара. Пасля следства і суда, дзе ён пачаткова атрымаў смяротны прысуд, канфірмацыяй намесніка віленскага генерал-губернатара Аляксандра Патапава ад 27 (ці 31) жніўня 1864 г. прысуджаны да пазбаўлення вайсковых чыноў, дваранства, правоў стану, канфіскацыі маёмасці і ссылкі на катаргу на 8 гадоў на заводах[27]. Праз Вільню, Маскву, Ніжні Ноўга-

[26] Род Чэрнікаў быў зацверджаны ў правах расійскага дваранства ўказам Часовай прысутнасці Герольдыі Сената ад 27 кастрычніка 1843 г. Вандалін быў далучаны да роду пастановай Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу ад 16 траўня 1860 г. і зацверджаны ўказам Дэпартамента Герольдыі Сената ад 15 верасня 1860 г. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ), ф. 319, воп. 2, спр. 3636: Справа аб дваранскім паходжанні роду Чэрнікаў — арк. 32, 36-37 адв., 90-116 адв. і інш.

[27] Апрача ўспамінаў Чэрніка пра яго біяграфію гл. таксама: НГАБ, ф. 162, воп. 1, спр. 116: Распараджэнні, загады Мінскага губернскага праўлення аб разглядзе спраў пра канфіскацыю маёнткаў удзельнікаў паўстання 1863 г. і іншых спраў, што знаходзяцца ў вытворчасці. 22.02.1862—14.12.1864 — арк. 146, 156; ф. 295, воп. 1, спр. 1643: Алфавіт ваенна-судовых і палітычных спраў канцылярыі мінскага губернатара з 1863 па 1866 гг. — арк. 252; ф. 296, воп. 1, спр. 89: Спісы секвестраваных маёнткаў па Мінскай губ. 11.10.1864—13.05.1866 — арк. 14 адв.; ф. 320, воп. 1, спр. 398: Справа аб пошуку маёнткаў удзельнікаў паўстання 1863 г. для ўзяцця ў секвестр. 05.08.1863—30.09.1866 — арк. 3, 644; ф. 320, воп. 2, спр. 99: Справа аб накладанні секвестру і канфіскацыі маёнткаў удзельнікаў паўстання 1863-1864 гг. 17.09.1868—06.04.1868 — арк. 51 адв.-52; ф. 1430, воп. 1, спр. 52163: Справа аб канфіскацыі маёмасці ўдзельнікаў паўстання 1863 г. 01.04.1863—15.04.1865 — арк. 535; ф. 1525, воп. 2, спр. 2:

рад, Казань ён прыбыў у Іркуцк, дзе да вясны 1866 г. знаходзіўся на катаржных працах. Пасля выхаду маніфеста аб аблягчэнні пакарання быў пераведзены на будаўніцтва Забайкальскай дарогі. Затым жыў у г. Усолле Іркуцкай губ., праз 5 гадоў пераведзены на пасяленне ў Ільгінскую воласць Верхаленскай акругі. У 1880 г. атрымаў палёгку пакарання з правам паступлення на дзяржаўную службу і ў 1882 г. служыў сакратаром і канцылярыстам у Іркуцкім гарадавым судзе. Пасля шэрагу выдадзеных амністый Чэрнік вярнуўся на радзіму і пасяліўся ў сямейным маёнтку Садкова, дзе ў 1912 г. і напісаў свае мемуары. На сённяшні дзень яны з'яўляюцца вядомымі ў беларускай гістарыяграфіі. Напрыклад, іх выкарыстоўвалі Рышард Мяніцкі пры напісанні навукова-папулярнага нарыса па гісторыі Навагрудчыны ў складзе Расійскай імперыі[28] і Вольга Гарбачова для складання біяграмы Канстанціна Кашыца[29]. Варта больш пільна прыгледзецца да гэтай гістарычнай крыніцы і паспрабаваць крытычна ацаніць яе карысць для будучых навуковых даследаванняў.

* * *

Мемуары Вандаліна Чэрніка выйшлі ў свет у Вільні ў 1914 г. у друкарні Юзафа Завадскага пад назвай «Успаміны ветэрана 1864 г.»[30]. Штуршком да іх напісання стала выданне ў 1911 г. пісьменніцай Зоф'яй Кавалеўскай успамінаў іншага паўстанца — вышэйзгаданага Апалінарыя Свентарэцкага. У самога Чэрніка ўспаміны Свентарэцкага выклікалі рэзка негатыўную рэакцыю, таму апошні раздзел яго твора, самы вялікі паводле аб'ёму (с. 69-87), прысвечаны менавіта крытыцы Свентарэцкага (пра гэта гл. ніжэй). Выданне папярэджана прадмовай, дзе Чэрнік сцвярджае, што бярэцца за ўспаміны, «маючы на мэце не толькі павелічэнне нашага гістарычнага даробку, але і практычную карысць для наступных пакаленняў моладзі, якая заўжды першая неразважліва нясе сваё маладое жыццё нібыта на алтар народнай ахвяры, а на самой справе на ўласную згубу і большую нядолю сваіх землякоў» (с. 5). Тут жа ў прадмове ён сцвярджае, што будзе падаваць толькі «чыстую праўду, як ад чалавека, які хутка павінен стаць перад судом Бога» (с. 6).

Справа аб узяцці на парукі грамадамі былых удзельнікаў паўстання 1863 г. і накладанні забароны на маёнткі ўдзельнікаў паўстання 1863 г. і інш. 1863 г. — арк. 44-45 адв.

28 R. Mienicki, *Ziemia Nowogródzka w dobie porozbiorowej (1793-1915)*, Wilno 1935, ss. 80.

29 В. В. Гарбачова, *Беларускі падарунак Уладзіславу Міцкевічу*, [у:] *Асоба і час: Беларускі біяграфічны альманах*, вып. 2, Мінск 2010, с. 358-380; яе ж, *Паўстанцы 1863 году на фотаздымках*, «ARCHE Пачатак», 2010, № 12, с. 126.

30 W. Czernik, *Pamiętniki weterana 1864 r.*, Wilno 1914, ss. 88.

Структурна ўспаміны падзелены на 14 раздзелаў, якія ахопліваюць перыяд з 1863 г. да пачатку 1870-х гг. Аднак не ўсе раздзелы прысвечаны храналагічнаму пераказу падзей. У некаторых з іх падаюцца погляды Чэрніка на тыя ці іншыя падзеі ці з'явы, напрыклад «Ксяндзы», «Польскае пакаленне, што паходзіць ад змешаных шлюбаў», «Падсумаванне» і да т.п. Розняцца раздзелы і паводле аб'ёму — ад паўтары да амаль дзесяці старонак.

Успаміны маюць пэўныя характэрныя рысы. Па-першае, гэта рэзка крытычны погляд на сваіх землякоў і ў цэлым на апісаныя падзеі. Зададзены ў прадмове прынцып «калі ж мае асабістыя погляды не ўсім будуць даспадобы, не мая ў гэтым віна, бо, нягледзячы нават на нацыянальныя інтарэсы, грэбаваць і прыхарошваць факты я не магу» Чэрнік вытрымлівае на працягу ўсяго твора. Яго ўспаміны поўныя апісанняў ганебных учынкаў (у тым ліку і крымінальных злачынстваў) паўстанцаў на радзіме і ў ссылцы, негатыўных характарыстык, выкрыцця хлусні і г.д. Пры гэтым самым частым аб'ектам крытыкі з'яўляюцца ўраджэнцы Каралеўства Польскага — «караняжы». Мяжу паміж выхадцамі з розных частак былой Рэчы Паспалітай Чэрнік праводзіць ужо на першых старонках апісання дарогі ў ссылку: «Я павінен тут успомніць яшчэ, што польскія выгнаннікі, верагодна, з прычыны розніцы тэмпераментаў і ўласцівасцей, падзяліліся на тры групы. Да першай належалі выгнаннікі з Каралеўства [Польскага — Дз. М.], і іх называлі караняжамі; да другой — выгнаннікі з заходніх губерняў, ліцвіны; урэшце, да трэцяй — выгнаннікі з паўднёвых губерняў, русіны, якія ў далейшым злучыліся з ліцвінамі, бо ў характарах і поглядах былі цалкам падобныя адзін да аднаго. Гэтыя групы выразна праяўляліся паўсюль: і ў партыях, і на пасяленні, і нават у цяжкіх працах» (с. 25). Пры гэтым шмат разоў Чэрнік апісвае выпадкі, калі менавіта з-за караняжаў ссыльныя траплялі ў складаныя сітуацыі. Напрыклад, у дарозе ў Сібір караняжы тры дні запар напіваліся алкаголю і распачыналі непарадкі і бойкі, што пагражала ўсім ссыльным у групе больш цяжкімі ўмовамі этапавання; справа была вырашана толькі далучэннем хуліганаў да партыі крымінальнікаў (с. 26). Калі ва ўспамінах усплывае слова «кароняж», побач амаль заўсёды Чэрнік змяшчае яго крытыку, як напрыклад: «Трэба тут аддаць належнае братам-караняжам, што ніхто так хутка, як яны, не здольны асіміляваўцца, бо ўжо праз паўгода з паляка звычайна робіцца халуй, і калі б не акцэнт, якога не могуць пазбавіцца, то ніколі немагчыма было б пазнаць, што гэта паляк» (с. 62). У пошуках прычын такой розніцы паміж «ліцвінамі» і «караняжамі» Чэрнік прыходзіць да ацэнкі характару паўстання ў розных частках Рэчы Паспалітай паводле складу ўдзельнікаў: «Калі непарадкі 1863-га года магчыма назваць паўстаннем, то ў заходніх

і паўднёвых губернях яно было выключна шляхецкім, а ў Польшчы ні шляхецкім, ні народным, але выключна пралетарскім. Польшча ў 63-ім годзе выкінула на паўстанцкі рынак усіх сваіх патомкаў, увесь зброд, — словам, ачысцілася. Я павінен зрабіць тут пэўную агаворку, бо і сярод выгнаннікаў-караняжаў было шмат прыстойных людзей, але ў адносінах да агульнай колькасці іх было мала» (с. 56).

Апрача гэтага, крытычнасць праяўляецца таксама ў наступным. Выпадкі, дзе яго землякі праяўлялі сябе са станоўчага боку, апісваюцца Чэрнікам, як правіла, дастаткова павярхоўна, без празмернай эмацыянальнасці і адносна коратка; моманты ж негатыўныя апісваюцца значна больш падрабязна, з большай колькасцю эпітэтаў і эмоцый.

Схільнасць да крытыкі асабліва праяўляецца ў апошняй частцы выдадзенага твора «Крытычны агляд „Успамінаў Апалінарыя Свентарэцкага, выгнанніка 1863 г.”, напісаных з яго слоў спадарыняй Зоф’яй Кавалеўскай». Пры гэтым крытыка заключаецца не толькі ў несупадзенні пазіцый і поглядаў на тыя ці іншыя з’явы. Галоўная яе прычына — хлусня Свентарэцкага, якога Чэрнік ведаў асабіста, з якім быў у дарозе з Мінска да Іркуцка і сустракаўся ў ссылцы. Усе ўспаміны Свентарэцкага ён называе «баечкай, якая грунтуецца нібыта на падставе рэальна перажытых падзей» (с. 70). І менавіта на фактаалагічных памылках, на несупадзеннях з рэчаіснасцю ён і будуе сваю крытыку, дапаўняючы яе незгаданымі ў Свентарэцкага фактамі і абвяргаючы яго «рамантычныя» высновы.

Магчыма, менавіта за такую згушчанасць фарбаў, непрывабнасць ацэнак і падзел палякаў паводле рэгіёна паходжання Рышард Мяніцкі, які свой нарыс выдаваў у серыі «Бібліятэка развіцця ўсходніх зямель. Навагрудская акруга», назваў Чэрніка «аўтарам малакаштоўных і злаславых „Успамінаў”»[31].

Другой яскравай рысай успамінаў з’яўляецца наяўнасць вялікай колькасці характарыстык людзей. Пры гэтым яны не залежаць ад агульна прынятай у асяроддзі вакол Чэрніка думкі, і пры іх складанні ён кіруецца выключна ўласнымі перакананнямі. Напрыклад, ксёндз Феліцыян Лашкевіч, які стварыў навагрудскі паўстанцкі атрад і доўгі час кіраваў ім, атрымоўвае ў Чэрніка наступную характарыстыку: «Гэта быў чалавек вышэйшага за сярэдні росту, вылучаўся вялікім дарам слова і сухасцю душы, шмат казаў пра марнасці гэтага жыцця і ўзнагароды на небе, сам жа быў першаразрадным баязліўцам, баяўся за ўласнае жыццё да смеху і пры першым стрэле знікаў кудысьці, як дым, — словам, у атрадзе быў цалкам лішнім баластам» (с. 20). Дыктатары паўстання Людвік Мераслаўскі і Мар’ян Лянгевіч у Чэрні-

[31] R. Mienicki, *Ziemia Nowogródzka...*, s. 53.

ка — «ашуканцы» (с. 56), ссыльныя, што спрабавалі ўзняць паўстанне ў Забайкаллі, — «авантурысты», рабаўнікі і «годныя шыбеніцы» (с. 34), дзве трэці ксяндзоў у Сібіры — «інтрыганы, хціўцы, распуснікі» (с. 51) і г.д. У той жа час Вітальд Міладоўскі, які зняславіўся сярод землякоў падрабязнымі паказаннямі на следстве пра паўстанцаў і з гэтай прычыны з боку ссыльных падвяргаўся прыніжэнням, заслугоўвае ў Чэрніка апраўдання: «Хацеў бы я ведаць, як бы павялі сябе гэтыя грозныя суддзі, гэтыя *en nature*[32] ка́ты, калі б перад імі паставілі такую кароткую дылему: „альбо кажы праўду, альбо ідзі на шыбеніцу", — якую яны выбралі б дарогу?» (с. 76). Расійскія чыноўнікі ў Чэрніка — камендант ва Усоллі Тураў — «вельмі прыстойны чалавек» (с. 44), камендант на станцыі Мішыха афіцэр Паўлаў — таксама (с. 32), генерал-губернатар Усходняй Сібіры Мікалай Сінельнікаў — «надзвычай справядлівы чалавек» (с. 48), расійскі афіцэр Порахаў, які загінуў падчас забайкальскага бунту, — «пакутнік» (с. 37), і г.д.

Адным словам, ва ўсіх успамінах Чэрніка вельмі моцна праяўляецца яго ўласны суб'ектывізм. Гэта робіць абавязковым і неабходным правядзенне яго крытыкі перад выкарыстаннем у даследаваннях. Аднак ніжэй будуць прааналізаваны не ўсе ўспаміны, а толькі тая іх невялікая частка, дзе апісаны ўласна паўстанне, зняволенне, следства і суд (с. 7-22).

Крытычна ацаніць успаміны магчыма з дапамогай іншых крыніц, дзе апісана паўстанне ў Навагрудскім павеце, дзейнасць навагрудскага паўстанцкага атрада альбо іншых атрадаў. У гэтым артыкуле будуць ужывацца пераважна такія крыніцы як вышэйназваныя ўспаміны Ігната Арамовіча, Апалінарыя Свентарэцкага, Валерыяна Валодзькі, Эдварда Паўловіча, а таксама паказанні на следстве Вітальда Міладоўскага, рапарт падпалкоўніка Булгарына пра бой ля Мілавідаў, некаторыя архіўныя матэрыялы і іншыя. Будзе зроблена спроба ацаніць дакладнасць датавання і геаграфічнай лакалізацыі і ступень паўнаты апісаных падзей, ідэнтыфікаваць згаданых асоб, і як вынік вышэйназванага — вызначыць ступень даверу да пададзенай Чэрнікам факталогіі ў цэлым.

* * *

Датаванне падзей ва ўспамінах Чэрніка ў цэлым мае рысы, характэрныя ўвогуле для твораў, напісаных праз працяглы час пасля падзей. У іх рэдка сустракаюцца дакладныя даты — на ўвесь тэкст успамінаў іх усяго некалькі. Звычайна падзеі датуюцца больш шырокімі перыядамі: месяцамі — «у першых днях чэрвеня» (с. 12), «у апошніх днях жніўня» (с. 28), «у другой палове красавіка» (с. 7) і г.д.); порамі

[32] En nature (фр.) — натурай.

года — «позняй восенню» (с. 20) альбо адлегласцю ад папярэдняй падзеі — «праз некалькі дзён» (с. 10), «яшчэ тыдзень» (с. 12), «на трэці дзень» (с. 16), «пасля шасці тыдняў» (с. 21) і г.д. Некаторыя падзеі пададзены ўвогуле без датавання, як напрыклад высылка па чыгунцы з Вільні ў Санкт-Пецярбург (с. 22).

Дакладная дата ў апісаных падзеях паўстання маецца толькі адна — 18 траўня 1863 г. (с. 8), дзень, калі Чэрнік пачаў удзельнічаць у паўстанні. Верагодна, што ёй варта давяраць, бо для яго гэта быў вызначальны дзень, які цалкам змяніў яго далейшае жыццё. Падобная спецыфіка характэрная таксама і для іншых успамінаў. Напрыклад, Эдвард Паўловіч, які ў сваіх успамінах падае мала дакладных дат, дзень, што стаў для яго лёсавызначальным, называе дакладна: «Назаўтра, як сёння памятаю, гэта было ў чацвер 19/7 сакавіка»[33].

Мяркуючы па іншых датах, пры апісанні паўстання Чэрнік выкарыстоўвае грыгарыянскі каляндар, які ўжываўся ў той час Каталіцкім касцёлам і шмат якімі прадстаўнікамі вышэйшага саслоўя ў Беларусі.

Характэрнай рысай датавання падзей паўстання ва ўспамінах з'яўляецца яго недакладнасць. Нягледзячы на выкарыстанне пры лакалізацыі ў часе шырокіх прамежкаў, нават яны шматразова не адпавядаюць іншым крыніцам. У сувязі з гэтым словы ў прадмове «з ласкі Стваральніка мая памяць не аслабла» неабходна ўспрымаць хутчэй як пажаданне Чэрніка самому сабе, а не як гарантыю дакладнасці. Першая хаыналагічная памылка сустракаецца ўжо на чацвёртым радку тэксту — «дэманстрацыямі **60-га** (выдзелена мной тут і ніжэй. — Дз. М.) года» (с. 7). Як вядома, самыя першыя дэманстрацыі пачаліся ў Варшаве 13 (25) лютага 1861 г. і дакаціліся да Беларусі і Літвы праз некалькі тыдняў.

На гэтай жа старонцы маецца запіс — «Урэшце, **у першай палове траўня** казакі прыцягнулі ў навагрудскую турму каля 20 асоб „мяцежнікаў", забраных пасярод памешчыкаў, сярод якіх былі Шалевіч, Пуслоўскі, Урублеўскі, Берасневіч, Жвірдоўскі, Клюкоўскі, і двух ужо старых ксяндзоў Эйсманта і Кучана» (с. 7). Пералічаныя асобы, за выключэннем ксяндзоў, уваходзілі ў склад навагрудскага паўстанцкага атрада пад камандаваннем Феліцыяна Лашкевіча і Адама Пуслоўскага[34]. Гэты атрад быў разбіты 7 (19)[35] красавіка ў Налібоцкіх

[33] E. Pawłowicz, *Wspomnienia. Nowogródek...*, s. 149.

[34] Спіс палонных з гэтага атрада, у якім змешчаны імёны і вышэйзгаданых Адама Пуслоўскага, Гераніма Жвірдоўскага, Яўгена Берасневіча, Антонія Урублеўскага, гл.: НГАБ, ф. 296, воп. 1, спр. 29б, арк. 1-3 адв.; апублікавана ў: *Паўстанне 1863-1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях: Дакументы і матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі*, уклад. Дз. Ч. Матвейчык; рэдкал.: У. І. Адамушка [і інш.], Мінск 2014, с. 420-421.

[35] Тут і ніжэй даты будуць падавацца паводле двух календароў — юліянскага і (у дужках) грыгарыянскага.

лясах Ашмянскага пав. і, як сведчыць рапарт мінскага цывільнага губернатара Аляксандра Кажэўнікава ад 12 (24) красавіка[36], атрад расійскіх войскаў, які і разбіў паўстанцкі атрад і ў склад якога ўваходзіла толькі 10 казакоў, вярнуўся ў Навагрудак 9 (21) красавіка. Значыць, храналагічная памылка ва ўспамінах складае каля двух тыдняў.

Наступнае недакладнае датаванне сустракаецца ў апісанні бою ля Мілавідаў. Паводле ўспамінаў Ігната Арамовіча, навагрудскі паўстанцкі атрад з Міладоўскім і Лашкевічам на чале прыбыў пад Мілавіды 1 чэрвеня, і гэтая дата паўторана ім двойчы[37]. У Чэрніка яна фігуруе як «у першых днях чэрвеня» (с. 12). Дата самога бою супадае ў дзвюх крыніцах — ва ўспамінах Арамовіча гэта 3 чэрвеня[38] (грыгарыянскі каляндар), у рапарце падпалкоўніка Булгарына гэта 22 траўня[39] (юліянскі каляндар). Такім чынам, паміж прыбыццём навагрудцаў і боем прайшло толькі 2 дні. Аднак Чэрнік паведамляе, што пасля прыбыцця «яшчэ тыдзень прайшоў спакойна ў адпачынку, знаёмствах і размовах», і толькі на восьмы дзень адбыўся бой (с. 12-14). Нават калі западозрыць у недакладнасці Арамовіча, то рапарт Булгарына, дзе ён называе дакладныя даты, складзены 26 траўня (7 чэрвеня); адпаведна бой ніяк не мог адбыцца 27 траўня (8 чэрвеня) альбо пазней, што вынікае з падлікаў паводле Чэрніка. Апрача гэтага, Арамовіч і Булгарын незалежна адзін ад аднаго паведамляюць пра тое, што паўстанцы амаль адразу пасля бою ўночы з 22 на 23 траўня (з 3 на 4 чэрвеня) пакінулі лагер. У Чэрніка ж гэта адбылося «на пяты дзень» «пад вечар» (с. 15, 16). Таксама не супадаюць і гадзіны бою. Калі гадзіна яго пачатку ў Арамовіча («а палове на 12-ю») і Чэрніка («каля адзінаццатай перад поўднем») прыкладна супадаюць, то гадзіны заканчэння — «да паловы на 9-ю вечара» (Арамовіч) і «да пятай гадзіны пасля паўдня» (Чэрнік) выразна адрозніваюцца. Пры гэтым найбольш верагодна, што больш блізкай да рэчаіснасці з'яўляецца дата Арамовіча, якую ўскосна пацвярджае Булгарын у паведамленні, што адной з прычын яго адступлення з'яўляўся «надыход цемнаты».

Перыяд пасля бою апісаны ў Чэрніка ў цёмных танах — «Мы адышлі з-пад Мілавідаў на захад без правадніка, без плану, проста навобмацак», «абдзёртыя і галодныя, мы цягнуліся па балотах і купінах» і да т.п. Аднак увесь тэкст ажно да страты прытомнасці ад хваробы апісаны без дакладных дат, а выключна як «на трэці дзень», «назаўт-

[36] Рапарт гл.: НГАБ, ф. 295, воп. 1, спр. 1562, арк. 20-23; апублікавана ў: *Паўстанне 1863-1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях...*, с. 417-420.

[37] І. Арамовіч, *Мары...*, с. 31, 53.

[38] Там жа, с. 32.

[39] *Восстание в Литве и Белоруссии...*, с. 363.

ра», «на світанку» і да т.п. Магчыма вызначыць толькі крайнюю дату гэтых падзей — 28 чэрвеня (10 ліпеня), калі адбылася сутычка паўстанцаў з войскамі паміж вёскамі Ігнатава і Дрычалава Навагрудскага пав. Аднак пра гэтую падзею Чэрнік паведамляе ўжо не як сведка, а са слоў іншых — «штó я даведаўся ад сваіх таварышаў па зброі пра канец усяго навагрудскага паўстання» (с. 19-20), — бо ў гэты час ён ужо быў цяжка хворым. Цікава, што Чэрнік апісвае дзве сутычкі з расійскімі войскамі, аднак паводле няпэўнага датавання іх ідэнтыфікаваць з вядомымі падзеямі практычна немагчыма.

Падзеі следства і суда Чэрнікам датаваны яшчэ слабей. Адзінае, што паведамляецца, «ужо позняй восенню» яго выклікалі ў Навагрудскую следчую камісію. Даты ні пераводу ў Мінск, ні зняволення ў турме, ні абвяшчэння канфірмацыі, ні адпраўкі ў Вільню, ні высылкі ў Санкт-Пецярбург не пазначаны ніякім чынам, хаця ад зняволення да даты канфірмацыі (гл. вышэй) прайшло больш за год.

Падводзячы пэўную выснову, варта адзначыць, што датаванне застаецца дастаткова слабым бокам успамінаў Чэрніка.

Геаграфія апісаных падзей ва ўспамінах таксама змяшчае шматлікія прабелы. Усяго ў адзначаным урыўку названы 19 населеных пунктаў, 5 адміністрацыйных адзінак (паветаў), 4 геаграфічныя абшары (Каралеўства Польскае, Літва, Сібір, Паволжа), 1 рака (Нёман). З улікам таго, што геаграфічныя абшары і адміністрацыйныя адзінкі не маюць прамога дачынення да апісаных падзей, найлепей дазваляюць лакалізаваць іх менавіта назвы населеных пунктаў.

Усе — большыя (гарады Навагрудак, Слонім, Нясвіж і інш.) і меншыя (сяло Мілавіды, мястэчкі Усялюб, Крывошын, Налібокі, вёскі Міратычы, Лапушна, Ваўканоша і інш.) — населеныя пункты паддаюцца ідэнтыфікацыі. Аднак найбольшая праблема ў тым, што шмат якія падзеі не лакалізаваны ў Чэрніка падрабязна, а некаторыя — амаль ніяк. Напрыклад, пра паход з-пад Налібокаў пад Мілавіды пішацца, што ён працягваўся 8 дзён, аднак няма ні слова пра мясцовасці, праз якія праходзіў навагрудскі атрад[40]. Таксама цяжка паддаецца ідэнтыфікацыі мясцовасць, дзе адбываліся дзве апісаныя Чэрнікам сутычкі. Першая з іх адбылася пры пераправе праз «малую рэчку, не надта шырокую, але надзвычай балоцістую», да якой з-пад Мілавідаў паўстанцы «на захад» дайшлі «на трэці дзень» (с. 16-17). Адзіны населены пункт, які згаданы пры апісаннях, гэта «вёска Кулікі», якая знаходзілася «за некалькі вёрст» ад рэчкі. Аднак тут ёсць пэўная супярэчнасць. Адзіная вёска Кулікі, вядомая ў той мясцовасці, знаходзіцца

[40] Пра гэтыя мясцовасці гл. паказанні В. Міладоўскага: *Восстание в Литве и Белоруссии...*, с. 457.

па суседстве з сялом Мілавіды на поўдзень ад яго (Дабромысленскай воласці Слонімскага пав., у цяперашні час — Востраўскага сельсавета Ляхавіцкага раёна Брэсцкай вобласці). Але, да яе не трэба ісці 3 дні «па балотах» і «на захад».

Першая з апісаных Чэрнікам сутычак можа быць ідэнтыфікавана (з пэўнай доляй дапушчэння верагоднасці памылкі) з апісанай Арамовічам сутычкай слонімскага атрада, пры якім знаходзіліся навагрудцы і гродзенцы, з расійскімі войскамі, што адбылася падчас пераправы паўстанцаў праз раку, якая ў яго фігуруе як «лясная рэчка пад назвай Гура»[41] (Міладоўскі ў сваіх паказаннях увогуле не згадвае пра шмат якія сутычкі, у тым ліку і пра гэтую). Але і такая назва ракі невядомая. На захад ад Мілавідаў вядомыя рэкі Шчара і далей яе правы прыток Грыўда. Магчыма, маецца на ўвазе адна з іх, тым больш што на гэта ўказваюць і некаторыя ўскосныя паведамленні Чэрніка. Напрыклад, мяркуючы паводле апісання, «малая рэчка» была не такой ужо малой і дастаткова глыбокай, бо пры пераправе праз яе ўплаў падчас бою патанулі як мінімум тры паўстанцы «малога росту», «не могучы дастаць да цвёрдага дна» (с. 17).

Апісанні Арамовіча і Чэрніка маюць падабенства толькі ў агульных рысах — падзеі на беразе невялікай балоцістай ракі, бой падчас пераправы праз яе, калі пэўная частка паўстанцаў ужо пераправілася. Ва ўсім астатнім апісанні адрозніваюцца. Калі ў Арамовіча, які сам падзеі не бачыў, апісанне абмяжоўваецца фразай «наш ар'ергард яшчэ не здолеў пераправіцца на другі бераг, а маскалі ўжо пачалі страляць, а потым пайшлі за нашымі», то Чэрнік апісвае ўсё як натуральную бойню — «я бачыў, як патокі крыві ўжо плылі па рацэ», «я ўбачыў, як па ўсёй рачулцы плывуць трупы», «нас білі, як гусей» і да т.п. (с. 17).

Месца наступнай сутычкі таксама лакалізавана недакладна. Яна адбылася ля вёскі, да якой паўстанцы дайшлі раніцай наступнага дня, «на захад» ад месца папярэдняй сутычкі. Пра яе лакалізацыю магчыма меркаваць толькі з дзвюх згадак: 1) пра месца знаходжання іншага паўстанцкага атрада — «за 30 вёрст адсюль, дзесьці пад Крывошынам»; 2) пра знаходжанне на дарозе — «(...) перасекшы адразу за вёскай вялікую дарогу (...)» (с. 18). Аднак, безумоўна, гэтага недастаткова для паўнавартаснага вызначэння. І гэтая сутычка апісана ў Чэрніка ў чорных фарбах: «Мяне раптоўна збудзіў раздзіраючы крык. Я ўскочыў на ногі, і перад маімі вачыма паказалася страшная карціна — гэта жаўнеры калолі штыкамі тых, хто спаў. Не думаючы доўга, я скочыў убок і паімчаўся ў балоты».

[41] І. Арамовіч, *Мары...*, с. 54.

Апісанні баявых дзеянняў заканчваюцца ў Чэрніка яго злучэннем з атрадам Міладоўскага на мяжы Слонімскага і Навагрудскага паветаў. Пасля гэтага, як ён паведамляе, «расхварэўшыся, я ледзьве дацягнуў да сваіх старон», а пасля перавозу сялянамі ў Навагрудак — «штó было далей, не памятаю, бо я страціў прытомнасць» (с. 19). Яго далейшы лёс да прысуду быў звязаны з гарадамі Навагрудкам і Мінскам, дзе ён сядзеў у турмах да канфірмацыі.

Падсумоўваючы выкладзеныя звесткі пра геаграфічную лакалізацыю падзей, неабходна адзначыць, што і гэты бок успамінаў Чэрніка змяшчае шматлікія пропускі, якія магчыма запаўняць толькі паводле ўскосных звестак і іншых крыніц.

Колькасць названых у прааналізаваным урыўку ўспамінаў асоб — 55. Амаль усе, за выключэннем пяці, паддаюцца ідэнтыфікацыі з дапамогай архіўных і іншых матэрыялаў. Большая частка з іх — гэта паўстанцы, якія напярэдадні выступлення жылі ў Навагрудскім пав. Напрыклад, «ксёндз Беліковіч» з Усялюба (с. 8-9) — гэта усялюбскі пробашч Цыпрыян Беліковіч, які ў канцы 1864 г. прызначаны да ссылкі «адміністрацыйным парадкам» на сталае жыхарства ў Пермскую губ. пад нагляд паліцыі[42]; «доктар Лазоўскі», які знаходзіўся ў паўстанцкім злучэнні пад Мілавідамі (с. 13), — гэта вольнапрактыкуючы доктар Навагрудскага пав. Эдвард Лазоўскі, які пасля паўстання быў сасланы на катаргу на 4 гады[43]; «Фуровіч» з «цалкам пасечанымі рукамі» ў Навагрудскай турме (с. 20) — гэта дваранін Навагрудскага

[42] Пра Беліковіча гл.: НГАБ, ф. 160, воп. 2, спр. 682: Указы Мінскага губернскага праўлення аб пошуку і накладанні секвестру на маёмасць і капіталы, што належалі ўдзельнікам паўстання 1863-1864 гг.; спісы асоб, пазбаўленых правоў стану. 04.01.1865—05.12.1865 — арк. 57, 108; ф. 162, воп. 1, спр. 122: Распараджэнні, загады губернскага праўлення аб дастаўленні звестак пра канфіскацыі маёнткаў, накладанні секвестру на маёмасць удзельнікаў паўстання 1863 года. 31.12.1864—15.12.1865 — арк. 11, 21; ф. 320, воп. 1, спр. 398, арк. 679; ф. 1416, воп. 4, спр. 11416: Справа аб асобах, якія прымалі ўдзел у палітычных непарадках па Віцебскай губерні. 13.05.1864—21.04.1867 — арк. 314; ф. 1430, воп. 1, спр. 52163, арк. 796; ф. 2586, воп. 1, спр. 116: Указы і цыркуляры Віцебскага губернскага праўлення, пошукавыя артыкулы і г.д. пра пошук удзельнікаў паўстання 1863 г., іх маёмасці, якая падлягае секвестру, асоб, што ўхіліліся ад рэкруцтва, даўжнікоў і інш. 10.01.1865—28.12.1866 — арк. 476.

[43] Пра Лазоўскага гл.: НГАБ, ф. 295, воп. 1, спр. 1643, арк. 116; ф. 295, воп. 1, спр. 3537: Справа аб вяртанні былому палітычнаму ссыльнаму Лазоўскаму Э. правоў стану і дваранства. 04.10.1880—9 арк.; ф. 299, воп. 1, спр. 579: Журналы пасяджэння агульнай прысутнасці Мінскага губернскага праўлення за 1864 г. — арк. 298-307; ф. 319, воп. 1, спр. 479: Алфавітны спіс асоб, пазбаўленых правоў стану за ўдзел у паўстанні 1863 г. 27.05.1865 — арк. 19; ф. 320, воп. 1, спр. 398, арк. 3; ф. 1430, воп. 1, спр. 52163, арк. 206; ф. 1525, воп. 2, спр. 2, арк. 44-45 адв.

пав. Антоні Фуровіч, які да паўстання жыў у мястэчку Новая Мыш і напрыканцы 1864 г. прысуджаны да ссылкі з канфіскацыяй маёмасці[44]; «У. Чыжык з чатырнаццаццю ранамі» (с. 20) — гэта дваранін Навагрудскага пав. Уладзімір Чыжык, які вучыўся ў Навагрудскай гімназіі і напрыканцы 1864 г. таксама прысуджаны да ссылкі з канфіскацыяй маёмасці[45], і г.д.

Неідэнтыфікаванымі застаюцца толькі «нехта Маньян» (с. 11), пра якога сам Чэрнік выказваўся як пра асобу «містычную», і чацвёра палеглых паўстанцаў — «Габік і Горскі», якія загінулі пад Мілавідамі (с. 15), і «Пятроўскі з Міратычаў» і «Калясінскі», што загінулі ў другой сутычцы пасля адыходу з-пад Мілавідаў (с. 19).

Некаторыя паўстанцкія камандзіры названы ў Чэрніка паводле мянушак. Напрыклад, Міхал-Ян Гайдэнрайх — «Крук» (с. 7), палкоўнік Аляксандр Лянкевіч — «Брандт» (с. 12), Густаў Стравінскі — «Млодак»[46] (с. 12) і інш. Аднак тут жа патрэбна звярнуць увагу на блытаніну ў імёнах у адным месцы — камандзірам ваўкавыскага паўстанцкага атрада называецца Шчэнсны Улодак (пол. — «Włodek»), а пружанскага — Млодак, Густаў Стравінскі (с. 12, 13), хаця ўсе іншыя крыніцы паказваюць адваротнае — Стравінскі-Млотак арганізоўваў і камандаваў ваўкавысцамі, Улодак — пружанцамі. Верагодна, падобная недакладнасць закралася з-за падабенства прозвішча аднаго і мянушкі другога.

Прозвішчы двух расійскіх афіцэраў у друкаванай версіі ўспамінаў напісаны з памылкамі — генерал Носціц напісаны як «Nastie» (с. 13), а палкоўнік Аляксандр Чартоў фігуруе як «Czestow» (с. 20). Падобнага кшталту памылка зроблена і ў назве аднаго населенага пункта — вёска Ігнатава (пол. — «Ihnatów») названа «Ілматава» («Ilmatów») (с. 20). Аднак найбольш верагодна, што гэта — вынік недастатковай працы выдаўцоў, бо падобныя памылкі з’яўляюцца, як правіла, пры расчытванні рукапіснага тэксту і пераводзе яго ў друкаваны.

[44] Пра Фуровіча гл.: НГАБ, ф. 160, воп. 2, спр. 682, арк. 59; ф. 295, воп. 1, спр. 1643, арк. 235 адв.; ф. 295, воп. 1, спр. 1699: Паведамленне камісіі па палітычных справах аб аддачы ваеннаму суду дваран Фуровіча, Лукашэвіча, Жалязоўскага і інш. за ўдзел у паўстанні 1863 г. 06.03.1864—1 арк.; ф. 534, воп. 1, спр. 14: Спісы асоб, пазбаўленых у судзе (па палітычных справах) правоў стану, маёмасць якіх падлягае канфіскацыі ў казну, і асоб, датычных да спраў па мяцяжы, прызначаных да адміністрацыйнага спагнання і высылкі на жыхарства ў аддаленыя губерні, і цыркуляры Мінскага губернскага праўлення. 23.12.1864—05.01.1865 — арк. 23; ф. 320, воп. 1, спр. 398, арк. 3; ф. 1525, воп. 2, спр. 2, арк. 44-45 адв.

[45] Пра Чыжыка гл.: НГАБ, ф. 162, воп. 1, спр. 122, арк. 15; ф. 295, воп. 1, спр. 1643, арк. 252 адв.; ф. 534, воп. 1, спр. 14, арк. 24.

[46] «Млодак» (пол. «Młodek») — гэта памылковае напісанне, павінна быць «Млотак» (пол. — «Młotek»).

У цэлым, згадкі пра асоб з'яўляюцца моцным бокам успамінаў Чэрніка. У іх фігуруюць людзі, дзейнасць якіх у той час і ў тых месцах пацвярджаецца іншымі гістарычнымі дакументамі.

Апрача храналогіі, геаграфіі і асоб успаміны Чэрніка карысныя таксама і падачай шмат якой іншай фактalогіі, але і яна патрабуе пацвярджэння іншымі крыніцамі. Напрыклад, у Чэрніка колькасць навагрудскага паўстанцкага атрада «з афіцэрамі і невялікай колькасцю абслугі» падчас выхаду з-пад Налібокаў — «84 асобы» (с. 11), і ён не піша пра далучэнне іншых асоб у маршы да Мілавідаў. Гэта істотна адрозніваецца ад звестак Арамовіча, які піша, што 1 чэрвеня пад Мілавіды «прыбылі 136 добраахвотнікаў з Навагрудскага павета пад камандаваннем Міладоўскага»[47]. Сам Міладоўскі ў паказаннях гаворыць, што да іншых атрадаў пад Мілавідамі далучыліся навагрудцы «ў колькасці 120 чалавек»[48].

Асобна неабходна звярнуць увагу на апісанне бою пад Мілавідамі, змешчанае ва ўспамінах. Яно адрозніваецца ў некаторых важных момантах ад паведамленняў Арамовіча і Булгарына. Звесткі Чэрніка тым больш паддаюцца ацэнцы, бо Булгарын апісвае ў першую чаргу дзеянні расійскіх войскаў, а Арамовіч і Чэрнік — паўстанцаў (супрацьлеглага боку).

Па-першае, колькасць паўстанцкага злучэння Чэрнікам ацэньваецца як «няпоўная тысяча» (с. 12). Гэта прыкладна супадае з падлікамі, якія магчыма зрабіць на падставе звестак Арамовіча і нататкі Канстанціна Каліноўскага[49] (Булгарын і Міладоўскі ўвогуле не паведамляюць пра колькасць паўстанцаў).

Па-другое, Чэрнік паведамляе пра выкарыстанне паўстанцамі дзвюх дубовых гармат у баі (с. 12, 14), аднак гэта застаецца сумнеўным, бо ні Арамовіч, ні тым больш Булгарын не пішуць пра такі важны паварот падзей.

Па-трэцяе, у Арамовіча і Чэрніка па-рознаму апісана камандаванне і каардынацыя дзеянняў паўстанцаў. Чэрнік піша, што пад Мілавідамі «кожны камандзір быў абсалютным гаспадаром сваёй партыі, кожны рабіў паводле свайго „бачыццамне"[50], бо агульнага камандзіра не было» (с. 12). Аднак у Арамовіча згадваецца, што палкоўнік Лянкевіч спачатку «атрымаў камандаванне над аб'яднаным ваўкавыска-гродзенскім атрадам», затым пад яго камандаванне паступіў і пружанскі

[47] І. Арамовіч, *Мары...*, с. 31.

[48] *Восстание в Литве и Белоруссии...*, с. 457.

[49] Яе тэкст гл.: *Восстание в Литве и Белоруссии...*, с. 75-79; *Следча-судовая справа Кастуся Каліноўскага*, уклад. З. Кузменка, Мінск 2014, с. 65-73.

[50] У польскім арыгінале: „widzimisię".

атрад, а непасрэдна пад Мілавідамі «Юндзіл са сваім [слонімскім — Дз. М.] атрадам падпарадкаваўся яму як старэйшаму». Пра падпарадкаванне навагрудцаў Лянкевічу Арамовіч не паведамляе, аднак піша, што падчас бою Лянкевіч кіраваў часткай, якая была пакінута на чале з ксяндзом Лашкевічам[51]. Міладоўскі сугучны з Арамовічам і на следстве паказваў пра камандаванне злучэннем пад Мілавідамі — «палкоўнік Лянкевіч, які ў той жа час быў на чале ўсяго атрада»[52].

Па-чацвёртае, Чэрнік, як і Арамовіч, піша пра супярэчнасці паміж паўстанцкімі камандзірамі напярэдадні бою, але падае пра гэта іншыя звесткі. Паводле Арамовіча, толькі Улодак застаўся незадаволены агульным камандаваннем Лянкевіча — «(...) але Улодак жадаў змены планаў і склікання вайсковай рады. Калі Лянкевіч з гэтым не пагадзіўся, ён са сваім атрадам цалкам сышоў з лініі і рушыў праз абоз Юндзіла дарогай на Гушчанку для аб’яднання з Траўгутам (...)»[53]. Паводле ж Чэрніка, вайсковая рада была праведзена, і на ёй «абраны галоўным начальнікам абароны Міладоўскі», што прыйшлося недаспадобы Улодаку (які памылкова называецца «начальнік пружанскай партыі Млодак») і Лянкевічу (які называецца «Брандт»), у выніку чаго яны абодва пакінулі паўстанцкае злучэнне («Якім жа было нашае здзіўленне, калі мы ўбачылі, што абодва гэтыя рыцары, такія ганарлівыя, забралі свае партыі, і праз гадзіну іх ужо не было ў лагеры» — с. 13). Гэтыя паведамленні Чэрніка выглядаюць сумнеўна. Незразумела, чаму камандзірам паўстанцаў павінен быць абраны прапаршчык Міладоўскі, а не палкоўнік Лянкевіч ці паручнік Стравінскі. Наконт выхаду Лянкевіча з-пад Мілавідаў, магчыма толькі выказаць меркаванне, што Чэрнік, амаль праз 50 гадоў пасля паўстання, блытае адлучэнне атрада Улодака ад іншых з перамяшчэннямі і расстаноўкай па пазіцыі паўстанцаў з атрада Лянкевіча. Пра пазіцыю паўстанцаў напярэдадні бою і яе ініцыятара Лянкевіча Арамовіч піша падрабязна, як і пра яго актыўны і непасрэдны ўдзел у сутыкненнях з войскамі.

У цэлым, падводзячы высновы наконт пададзенай Чэрнікам факталогіі, неабходна адзначыць, што шмат у чым яна патрабуе параўнання з іншымі крыніцамі, без пацвярджэнняў якіх выкарыстоўваць змешчаныя ва ўспамінах звесткі не рэкамендуецца. Колькасць недакладнасцей, памылак, некарэктнасцей, пропускаў, прабелаў і да т.п. у Чэрніка дастаткова вялікая.

Мемуары Чэрніка цікавыя не толькі факталогіяй, але і яго ацэначнымі меркаваннямі, якія могуць быць выкарыстаны пры аналізе сі-

[51] І. Арамовіч, *Мары...*, с. 27, 30-32, 53.
[52] *Восстание в Литве и Белоруссии...*, с. 457.
[53] І. Арамовіч, *Мары...*, с. 32.

туацыі напярэдадні паўстання, вызначэнні прычын яго паражэння, адносін да яго розных сацыяльных слаёў і да т.п. Асабліва, калі магчыма правесці паралелі з іншымі крыніцамі ці дакументальнымі матэрыяламі. Напрыклад, пры ацэнцы сітуацыі на Навагрудчыне ўвесну 1863 г. Чэрнік піша: «Моладзь кіпела» (с. 7). Гэта падобна на аналагічныя ацэнкі Апалінарыя Свентарэцкага: «Вясна 1863 г. знайшла ўжо ўвесь край напагатове. Чакалі толькі закліку»[54]; Валерыяна Валодзькі: «Тут паказалася таямнічая сіла нацыянальнага духу (...), уздымаўся ўзровень пачуццяў (...)»[55] і таксама на паведамленні мінскага губернатара Эдуарда Келера ад 1861 г.: «унутраная, глухая, няўлоўная праца падбухторшчыкаў — працягваецца бесперапынна (...), юны наэлектрызаваны натоўп (...) мяцецца надзвычай»[56]. Нават Эдвард Паўловіч, які рэзка негатыўна ставіўся да ідэі паўстання, піша пра падобную напружанасць, хаця і з іншымі ацэнкамі: «(...) якой бы ні была доўгая і шырокая Русь і Літва, запанаваў хаос і страх»[57]. Больш за тое, апісанне настрояў і чутак у Навагрудскім павеце Чэрнік і Паўловіч апісваюць з вялікім падабенствам, хаця і з храналагічнай разбежкай у два месяцы, — Чэрнік: «Ужо ў другой палове красавіка пачалі кружыцца чуткі пра незвычайны поспех партыі паўстанцаў пад Брэстам пад камандаваннем Рагінскага, пра заняцце ёю Пружанаў і г.д. У Навагрудскім павеце панавала поўная цішыня, і толькі з хуткасцю бліскавіцы кружыліся важныя звесткі пра поспех паўстання ў Каралеўстве і ў Літве, заўжды на вуснах былі імёны Лянгевіча, Пуставойтавай, Крука, Траўгута, Міраслаўскага і нават Гарыбальдзі» (с. 7); Паўловіч пра люты 1863 г.: «Навіны пра Сямятыцкую бітву 6 лютага, пра напад на Пружаны паўстанцаў 13 лютага, пра ўступленне Траўгута і Рагінскага на Палессе, як таксама і нібыта пра поспехі Лянгевіча ў Каралеўстве; пра цэлыя атрады, ба, нават пра цэлыя палкі, бачаныя ўжо дзесьці недалёка, абягалі ваколіцы і перадаваліся з вуснаў у вусны»[58].

Заслугоўваюць, несумненна, увагі рэляцыі Чэрніка пра катастрафічны стан збору паўстанцаў, якія нібыта прысягалі з’явіцца на зборныя пункты пасля абвяшчэння паўстання. Ён піша пра тое, што яму

54 [A. Świętorzecki], *Ze wspomnień wygnańca...*, s. 11.

55 W. Koszczyc, *Wspomnienia z powstania województwa mińskiego...*, s. 203.

56 *Ліст мінскага цывільнага губернатара Эдуарда Келера міністру ўнутраных спраў Пятру Валуеву ад 24 кастрычніка 1861 г. аб напружанай сітуацыі ў Мінскай губ. і захадах, неабходных для яе стабілізацыі.* НГАБ, ф. 1418, воп. 2, спр. 1, арк. 6-8 адв.; апублікавана ў: *Паўстанне 1863-1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях...*, с. 46-49.

57 E. Pawłowicz, *Wspomnienia. Nowogródek...*, s. 138.

58 Там жа.

было загадана ўзначаліць групу ў 150 паўстанцаў, якая павінна была сабрацца ў вёсцы Ваўканоша, і далучыць да яе яшчэ 50 чалавек з Усялюба, аднак у Ваўканошы «сабралося 11-ць», а ва Усялюбе «згадзіліся толькі двое» (с. 8-9). Амаль тое ж самае пішуць акруговы Свентарэцкі: «(...) поўны найлепшых надзей, я аб'язджаў наваколле, вярбуючы дваравую і засцянковую моладзь. Вярбоўка ішла лёгка. Сыпаліся абяцанні і прысягі. Усе, як адзін, павінны былі з'явіцца ў прызначаны дзень. (...) Я разлічваў, што прынамсі 100 тых, хто даў прысягу, з'явяцца. У добрай веры я чакаў доўгія гадзіны. Урэшце, з'явілася толькі... дваццаць»[59]; і камандзір аднаго з планаваных атрадаў у Мінскім павеце Валерыян Валодзька: «(...) а ў іншым месцы, дзе павінны былі ўзяць кіраўніцтва двое маскоўскіх афіцэраў з палка пяхоты, што размяшчаўся ў горадзе [Мінску — Дз. М.], Рамішэўскі і Ельчанінаў, сабралася так мала, што тыя, распусціўшы сабраных па дамах, самі вярнуліся ў горад. (...) Чацвёрты ж атрад (...) сабраўся ў Прылуках, за 3 мілі ад горада, на Койданаўскім тракце, маючы замест абяцаных 80 людзей усяго 18»[60]. Яшчэ адзін прыклад — апісанне цяжкіх умоў паходнага жыцця паўстанцаў у лесе ў значнай ступені падобна на аналагічнае Уладзіслава Баратынскага[61], паўстанца з атрада Станіслава Ляскоўскага.

Такім чынам, нягледзячы на шматлікія недахопы ўспамінаў Чэрніка, некаторыя фактары паказваюць, што ігнараваць гэтую цікавую і карысную крыніцу падчас даследавання паўстання 1863-1864 гг. у Беларусі немагчыма, бо шмат якія большыя ці меншыя падзеі, паводзіны і дзеянні шмат якіх асоб згаданы і апісаны толькі ў ёй. Падабенства ж пададзеных ацэнак і агульных апісанняў з іншымі крыніцамі, створанымі незалежна ад Чэрніка, прымушае даваць ім пэўны давер, а значыць, і выкарыстоўваць у навуковых працах.

Summary

Memoirs of Wandalin Czernik as a source in research regarding the history of the January uprising in Belarus: an attempt at a critical analysis

Wandalin Czernik's memoirs are a valuable source material in the research regarding the history of the January uprising and the deportation of insurgents to Siberia. To asses the credibility of the information in Czernik's account, in terms of the accuracy of dating, geographical locations and the identity of the people mentioned, it has been compared to many other manuscripts and printed documentary materials. It transpired that the dating and localization of events contains many errors and inaccuracies; descriptions of places are sometimes incomprehensible; and the events described from the point of view of an ordinary participant, thus rendering the account incomplete. As regards the people mentio-

59 [A. Świętorzecki], *Ze wspomnień wygnańca...*, s. 11-12.

60 W. Koszczyc, *Wspomnienia z powstania województwa mińskiego...*, s. 210.

61 В. Л. Баратынский, *Последняя польская смута...*, № 8, с. 421-446.

ned, most of them are easily identifiable. It is also worth mentioning the author's views on the situation before and after the uprising, his assessment of the other participants, as well as the unique descriptions of some of the events.

Streszczenie
Wspomnienia Wandalina Czernika jako źródło do historii powstania styczniowego w Białorusi: próba analizy krytycznej

Wspomnienia Wandalina Czernika są cennym źródłem do dziejów powstania styczniowego i zsyłki jego uczestników na Sybir. W artykule na podstawie licznych źródeł rękopiśmiennych i drukowanych podjęto próbę przeprowadzenia analizy wiarogodności informacji o powstaniu przekazanych przez Czernika. Drogą porównań z innymi wspomnieniami i materiałami dokumentalnymi oceniono dokładność datowania i lokalizacji geograficznej, zidentyfikowano osoby i określono stopień wiarogodności podanej w utworze faktologii. Jak się okazało, datacja zawiera liczne błędy i niedokładności, lokalizacja wydarzeń ma liczne uchybienia, a opisy miejsc są czasem niezrozumiałe, wydarzenia opisywane są z punktu widzenia ich szeregowego uczestnika, przez co ich obraz nie jest pełny. Natomiast wspominane osoby, za wyjątkiem paru z nich, dobrze poddają się identyfikacji. Warte uwagi są także poglądy autora wspomnień na sytuację przed wybuchem i podczas powstania, oceny innych osób i unikatowość opisu niektórych wydarzeń.

Dzmitryj Matwiejczyk — kandydat nauk historycznych, kierownik działu publikacji dokumentów Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi.

Ēriks Jēkabsons
(Ryga)
Jerzy Grzybowski
(Warszawa)

Łotewski „ślad" w działalności atamanów białoruskich Wiaczesława Adamowicza „Dziergacza" i Wiaczesława Razumowicza „Chmary"

Życie i działalność dwóch atamanów białoruskich Wiaczesława Adamowicza „Dziergacza" i Wiaczesława Razumowicza „Chmary" już stanowiły przedmiot dociekań badaczy[1]. Wciąż jednak temat ten jest daleki od wyczerpania. Wokół działalności tych atamanów narosło wiele kontrowersji. W biografii obu bohaterów nie brakuje „białych plam", które nadal stanowią wyzwanie dla historyków. Jednej z nich poświęcona jest dana publikacja. Najpierw przyjrzyjmy się bliżej sylwetkom atamanów. W okresie walki o niepodległość Białorusi w latach 1918-1921 obaj dali się poznać jako uczestnicy białoruskiego ruchu politycznego i wojskowego.

Na temat działalności Razumowicza wiadomo niewiele. Co prawda, jego barwna sylwetka stała się przedmiotem uwagi jeszcze za jego życia[2]. Uczestnik I wojny światowej. Walczył na froncie na Kaukazie i w Galicji Wschodniej. Następnie brał czynny udział w działalności białoruskich formacji wojskowych u boku Litwy. Pełnił szereg funkcji. Był m.in. adiutantem Samodzielnego Batalionu Białoruskiego w składzie wojska litewskiego, którym dowodził mjr Aleksander Rożancow. Po zawarciu traktatu ryskiego zarówno politycy litewscy, jak i białoruscy liczyli się z tym, że wkrótce wybuchnie polsko-litewski konflikt zbrojny o Wilno. W związku z tym w dowództwie wojsk litewskich trwały przygotowania do powstania na Wileńszczyźnie. Wiodącą rolę w tym planie miało odgrywać wspólne wystąpienie mniejszości narodowych w Polsce. Zakładano m.in. rozbudowę białoruskich formacji wojskowych, które miały prowadzić akcję dywersyjną i partyzancką na zapleczu WP. Przystąpiono do tworzenia ruchu partyzanckiego, którym kierował Główny Sztab Białoruski pozostający w ścisłym kontakcie z dowództwem wojska litewskiego. Razumowiczowi (pseudonim „Chmara") powierzono dowództwo nad 4. Grupą Partyzancką, której sztab znajdował się w Mereczu. Uznanie na arenie międzyna-

[1] Zob. m.in.: Н. Стужынская, *Беларусь мяцежная. З гісторыі антысавецкага ўзброенага супраціву. 20-ыя гады XX стагоддзя*, Вільня 2000, s. 91-101.
[2] Zob.: A. Starża, *Ataman Chmara Razumowicz. Sylwetka białoruskiego irredentysty*, Warszawa 1937.

rodowej granicy polsko-litewskiej w 1923 r. sprawiło, że strona litewska przestała być zainteresowana w popieraniu Białorusinów. W wyniku oddziały białoruskie zostały rozwiązane[3].

Razumowicz posiadał poufne kontakty z OGPU i doprowadził do przejścia partyzantów 4. Grupy na stronę Sowietów[4]. Będąc jeszcze dowódcą partyzantów białoruskich ataman „Chmara" dał się pozyskać do współpracy z polskim wywiadem wojskowym jako konfident pomagający w likwidacji organizacji białoruskich przez dostarczanie stronie polskiej dowodów działalności antypaństwowej swoich towarzyszy broni[5]. Działalność Razumowicza w strukturach wojska litewskiego oraz jego znaczenie ze względu na wiedzę o zamiarach strony litewskiej oraz kontakty z Białorusinami wzbudzały duże zainteresowanie Polaków. Z polecenia Ekspozytury w Wilnie rozmowy z Razumowiczem podjął agent Włodzimierz Galina. Nie znamy szczegółów współpracy Razumowicza z „dwójką". Niemniej jednak wiadomo, że w 1924 r. był kierownikiem placówki wywiadowczej w Gdańsku, której zadaniem było prowadzenie działalności wywiadowczej na kierunku litewskim. Placówka ta cieszyła się dużą autonomią[6]. Wkrótce jednak jego współpraca z Oddziałem II Sztabu Generalnego WP załamała się. Dostarczane przez niego informacje na temat ruchu białoruskiego nie odznaczały się rzetelnością, przez co przez przełożonych były podawane w wątpliwość. Od 1924 r. zamieszkał w Czechosłowacji, gdzie w międzywojniu osiedliło się wielu działaczy białoruskich. Razumowicz nie cieszył się dobrą opinią w środowisku białoruskim. Zastrzeżenia wielu działaczy Rady BRL budziły m.in. kontakty tego działacza ze stroną niemiecką i litewską. Przypuszczalnie podczas pobytu w Gdańsku w lutym 1926 r. Rozumowicz odbył szereg rozmów z przedstawicielami niemieckiego sztabu generalnego[7]. Ataman „Chmara" również nie darzył szacunkiem Białorusinów. W latach trzydziestych Razumowicz opublikował w języku czeskim swoje wspomnienia pt. *Grimassy svetove valky: Vzpominki atamana partizanu (Grymasy wojny światowej: Wspomnienia atamana par-*

[3] O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, s. 103-104.

[4] Chodzi o ucieczkę do Białorusi Radzieckiej grupy partyzantów w sile 89 ludzi. Razumowicz uzasadniał to koniecznością ratowania tych ludzi przed represjami. М. Шчур, *Вялікі няўдачнік (Разумовіч-Хмара)*, „Запісы БІНіМ", 2009, t. 32, s. 388-389. Należy dodać, że inni przywódcy partyzanccy również posiadali kontakty ze stroną radziecką. Na przykład Herman Szymaniuk „Skamaroch" prawdopodobnie od 1921 r. był agentem OGPU.

[5] E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 2007, s. 114.

[6] T. Gajownik, *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921-1939*, Warszawa 2010, s. 68, 117-118.

[7] *Кароткі нарыс беларускага пытаньня*, Mińsk 2009 [*Krótki zarys zagadnienia białoruskiego*, Warszawa 1928], s. 324-326.

tyzantów). Odcinał się w nich od ruchu białoruskiego twierdząc, iż jako człowiek wychowany w duchu rosyjskim nigdy nie podzielał idei stworzenia niepodległego państwa białoruskiego. Na emigracji przez jakiś czas przebywał w środowisku „białych" emigrantów rosyjskich, lecz z nimi też nie udało mu się znaleźć wspólnego języka. W swoich wspomnieniach nawet nawoływał emigrantów do powrotu do ZSRR przepowiadając rychły upadek ustroju komunistycznego[8]. W świetle powyższego wydaje się, że bliscy prawdy są ci autorzy, którzy uważają, że współpraca Razumowicza z organizacjami białoruskimi, jak również z Litwinami i Polakami była podyktowana przede wszystkim względami materialnymi.

Podobnie potoczył się los Adamowicza. Ten działacz białoruski zaliczany jest do członków polonofilskiego odłamu w ruchu białoruskim, który kształtował się w dużej mierze przy czynnym udziale Oddziału II Sztabu Generalnego WP. Zwolennicy marszałka J. Piłsudskiego w wojsku dążyli do wykorzystania białoruskich sił antybolszewickich do prowadzenia działań dywersyjnych i wywrotowych wymierzonych przeciwko Rosji bolszewickiej[9]. Adamowicz był członkiem utworzonej na mocy rozkazu marszałka J. Piłsudskiego Białoruskiej Komisji Wojskowej prowadzącej werbunek ochotników do białoruskich jednostek wojskowych w składzie Wojska Polskiego. Utrzymywał ścisłą łączność z gen. Stanisławem Bułak-Bałachowiczem. W kontekście polsko-białoruskiej współpracy wojskowej jawi się organizacja „Zielony Dąb" z atamanem W. Adamowiczem („Dziergaczem") na czele[10]. Trzeba zaznaczyć, że po traktacie ryskim zwolennicy J. Piłsudskiego w wojsku mogli wspierać partyzantów białoruskich wyłącznie nielegalnie i potajemnie. W związku z tym działalność ta przyczyniła się do konfliktu pomiędzy wojskiem a administracją cywilną we wschodnich województwach, gdyż ci ostatni odbierali działalność partyzantów jako czynnik zagrażający bezpieczeństwu na pograniczu. Doszło do poważnego zatargu pomiędzy miejscową komendą policji państwowej a Oddziałem II Sztabu 2. Armii. Komenda policji państwowej w Mołodecznie w sierpniu 1921 r. informowała, że po mieście chodzą członkowie tajnych nielegalnych organizacji białoruskich, którzy ubrani są w mundury polskie, lecz bez orzełków i legitymują się dokumentami II Oddziału. Podczas przekraczania granicy państwowej niekiedy miały miejsce potyczki między

8 M. Шчур, *Вялікі няўдачнік (Разумовіч-Хмара)*, „Запісы БІНіМ", 2009, t. 32, s. 385, 398.

9 J. Januszewska-Jurkiewicz, *Raport atamana Tymoteusza Chwiedoszczeni dotyczący działalności partyzanckiej na terenie Białorusi sowieckiej w okresie 10-29 czerwca 1921 r.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2000, z. 14, s. 220-230.

10 Stan liczebny członków tej organizacji pozostaje kwestią otwartą. Źródła polskie szacowały liczbę partyzantów „Zielonego Dębu" na ok. 450 ludzi, podczas gdy „Dziergacz" twierdził, że było ich nawet 3 tys. osób.

partyzantami i niczego nie świadomymi policjantami i żołnierzami polskimi. Wobec pogorszenia sytuacji w sierpniu 1921 r. wydano dwa rozporządzenia wojewody nowogródzkiego wprowadzające zakaz formowania na Nowogródczyźnie jakichkolwiek białoruskich oddziałów partyzanckich i uznające ich członków za jeńców wojennych podlegających przekazaniu stronie bolszewickiej. Ponadto nie tylko przedstawiciele administracji na Kresach kwestionowali celowość wspierania partyzantki białoruskiej. W opinii przedstawiciela Rosyjskiego Komitetu Politycznego przywódcy partyzantów białoruskich cechowali się żądzą pieniędzy, chłopięcym podejściem do sprawy i kompletnym brakiem zdolności do pracy organizacyjnej. W konsekwencji u schyłku 1921 r. oddziały „Zielonego Dębu" zostały rozwiązane (wówczas liczyły zaledwie ok. 80 ludzi), zaś ataman Adamowicz chwilowo został osadzony w obozie dla internowanych w Strzałkowie. Ataman „Dziergacz" nie chciał jednak wycofać się z życia politycznego[11]. Podczas wyborów w 1922 r. do parlamentu jego nazwisko figurowało na liście kandydatów reprezentujących polonofilski odłam ruchu białoruskiego startujących z listy Zrzeszenia Białoruskich Aktywistów i Zielonego Dębu. Ta formacja polityczna poniosła jednak miażdżącą klęskę[12].

W dalszym ciągu utrzymywał kontakty z Oddziałem II. Do połowy lat dwudziestych jako agent wywiadu wojskowego Adamowicz informował stronę polską o stanie obozu białoruskiego w kraju i za granicą. Odnalezione przez Aleksandra Paszkiewicza i Andreja Czerniakiewicza w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego dokumenty Oddziału II rzucają zupełnie nowe światło na charakter działalności atamana „Dziergacza" w owym okresie. Informacje dostarczane „dwójce" przez Adamowicza nie były zbyt przekonujące. Z upływem czasu zaczęto dostrzegać pewne nieścisłości i niezgodności w jego raportach. Najwięcej zastrzeżeń i wątpliwości wzbudził raport o organizacji pod nazwą „Komitet Czynu", który miał powstać w 1925 r. w Mińsku jako centrum koordynujące działalność wszystkich organizacji białoruskich stojących na gruncie radzieckim. Z raportu Adamowicza wynikało, że organizacja ta miała również za zadanie tworzyć sieć grup dywersyjnych, które pod pozorem radzieckiej straży granicznej miały prowadzić działalność szpiegowską i dywersyjną. Zwracało na siebie uwagę to, iż przytaczane przez Adamowicza nazwiska przywódców podziemnych organizacji białoruskich to nazwiska znanych działaczy komunistycznych na Białorusi Radzieckiej. Te nieścisłości zaczęły coraz bardziej skłaniać pracowników„dwójki" do poglądu, że „Dziergacz" celowo

[11] A. Czarniakiewicz, A. Paszkiewicz, *Kwestia białoruska w planach Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego w latach 1919-1923*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy", 2011, nr 3, s. 46-48.

[12] Tamże, s. 53.

wprowadza ich w błąd, by za pomocą fałszywej lub powszechnie znanej i nic nowego nie wnoszącej informacji wyłudzać pieniądze. Z notatki pracownika Oddziału II Sztabu Generalnego z 19 października 1925 r. dowiadujemy się, że Adamowicz sprzedawał tę informację nie tylko „dwójce", lecz jednocześnie dostarczał ją wojewódzkiej komendzie policji państwowej w Wilnie i dowództwu 3. Brygady KOP. W ocenie funkcjonariuszy KOP niekiedy określano je jako „fantastyczne"[13]. Awantura wokół mitycznego Komitetu Czynu zaważyła na wizerunku Adamowicza, co w ostatecznym rozrachunku sprawiło, że działacz ten zaczął być postrzegany jako osoba mało wiarygodna. Ostatecznie o kresie współpracy Adamowicza z „dwójką" przesądziła opinia wystawiona przez pracowników Oddziału II Sztabu Generalnego WP[14]. Zgromadzony materiał na temat działalności Adamowicza pozwolił pracownikom Oddziału II wysnuć następujący wniosek: „Charakteryzując ogólnie Dziergacza można określić, że jest to

[13] Zob.: А. Пашкевіч, А. Чарнякевіч, *Атаман „Дзяргач": невядомыя старонкі біяграфіі, ці да гісторыі палітычнага авантурызму ў беларускім нацыянальным руху*, „Берасцейскі хранограф", 2004, nr 4, s. 314-334.

[14] W dokumencie tym czytamy m.in.: „Od początku stworzenia organizacji «Zielonego Dębu» «Dziergacz» usiłował współpracować z władzami administracyjnymi i organami Oddziału II Szt[abu] Gen[eralnego], informując o całokształcie ruchu białoruskiego, organizacjach przeciwpaństwowych i szpiegostwie litewskim i sowieckim. Praca Dziergacza od 1923 r. nasunęła poważne wątpliwości w związku z podawaniem przez niego wiadomości, odnośnie do przygotowań dywersyjnych na terenie Polski, o składach amunicji, broni itp. Informacje okazały się z gruntu fałszywe. Dziergacz dla utrwalenia wiarygodności swych meldunków przesyłał je za pomocą kilku źródeł o nieco zmienionej formie treści. (...) Kilkakrotnie Dziergacz zgłaszał się sam lub pośrednio przez podstawionych przez siebie kolegów z rewelacyjnymi informacjami do Ekspozytury Nr. 1. O[ddziału] II Szt[abu] Gen[eralnego] i D[owództwa] O[kręgu] K[orpusu] III, zawsze jednak okazywały się one fałszywymi, względnie nosiły charakter wybitnie prowokacyjny. Natomiast inaczej zupełnie przyjmowano informacje Dziergacza przez władze bezpieczeństwa cywilne. Od 1924 r. władze bezpieczeństwa w Wilnie podawały szereg alarmujących wieści o działaniach dywersyjnych białoruskich, o mającym nastąpić powstaniu białoruskim, o silnych organizacjach politycznych komunizujących, których wystąpienie określano dokładnie z podaniem daty. Przy przepracowywaniu tych wiadomości przez D[owództwo] O[kręgu] K[orpusu] i Ekspozyturę Nr. 1, spotykano zawsze trudności dojścia do źródła tych informacji, gdyż władze bezpieczeństwa pozostawiały zazdrośnie w ukryciu nazwiska informatorów. Dopiero na tle konieczności zlikwidowania akcji przeciwpaństwowej komunistycznej, jak ostatnio Biał[oruska] Włość[iańsko] Rob[otnicza] Hromada przy szczegółowym badaniu źródeł informacji w kilku wypadkach natrafiono na świadomie fałszywe wiadomości, których głównym źródłem dostarczania był Dziergacz. Jednym z najbardziej charakterystycznych momentów fałszowania wiadomości była koncepcja, stworzona przez Dziergacza, tzw. «Komitet Czynu»". Cyt.za: А. Пашкевіч, А. Чарнякевіч, *Атаман „Дзяргач": невядомыя старонкі біяграфіі, ці да гісторыі палітычнага авантурызму ў беларускім нацыянальным руху*, „Берасцейскі хранограф", 2004, nr 4, s. 326.

typ bardzo niebezpiecznego, a zarazem sprytnego szantażysty, pozbawionego wszelkich zasad moralnych i zdolnego do wszystkiego”[15].

Analiza biografii Adamowicza i Razumowicza wykazuje pewne podobieństwa w ich losach. Obaj uchodzili za swoich wśród obcych i obcych wśród swoich. Obaj znaleźli się w ciężkiej sytuacji materialnej i życiowej. Nic tedy dziwnego, iż żywili względem siebie urazy, a ich drogi musiały się skrzyżować. W połowie lat dwudziestych obaj bohaterowie znaleźli się w Gdańsku. Po awanturach i nieudanej współpracy z polskim wywiadem wojskowym w 1925 r. Adamowicz został wydalony z Polski i deportowany do Wolnego Miasta przez władze II RP. Co zaś się tyczy Razumowicza, to wiadomo, iż na początku 1926 r. on też przebywał w Gdańsku. 24-27 lutego 1925 r. w Wolnym Mieście odbyła się konferencja działaczy białoruskich, w której wzięli udział obaj atamanowie. I właśnie tutaj niespodziewanie obydwaj działacze ponownie stali się przedmiotem uwagi władz państw ościennych, lecz tym razem łotewskich. Nazwiska obu byłych atamanów zaczęły figurować w aktach śledztwa w sprawie napadu na radzieckich kurierów dyplomatycznych.

5 lutego 1926 r., w pociągu Moskwa — Ryga w pobliżu łotewskiej stolicy doszło do napadu na dwóch radzieckich kurierów dyplomatycznych: Łotysza Teodora Nettego i Estończyka Jogana Mahmastala. W wyniku strzelaniny T. Nette zginął, a J. Mahmastal został ranny. Dwóch napastników popełniło samobójstwo. Incydent wywołał skandal międzynarodowy, a dochodzenie było prowadzone nie tylko na Łotwie, lecz również na Litwie, skąd pochodzili napastnicy bracia Gabryłowiczowie, oraz w ZSRR i Polsce, gdzie mieszkali ich krewni.

Według zeznań świadków nie dojeżdżając do stacji Ikšķile do wagonu weszło dwóch uzbrojonych mężczyzn w kominiarkach. Zmusili jednego z pasażerów i konduktora, by wskazał im przedział, w którym jechali kurierze radzieccy. Gdy weszli do przedziału doszło do strzelaniny. Po zatrzymaniu pociągu w przedziale znaleziono trupa Nettego i rannego Mahmastala. Z kolei w przedziale konduktora natrafiono na ciała dwóch napastników. Wszędzie w wagonie znajdowały się ślady po kulach i krew.

Radzieckie przedstawicielstwo dyplomatyczne w Rydze, a następnie władze Związku Radzieckiego, obarczały winą za incydent Polskę, Anglię, cały „świat kapitalistyczny”, w tym także Łotwę zarzucając jej, jakoby nie chce prowadzić dochodzenia i tym samym utrudnia ujęcie organizatorów zamachu. ZSRR usiłował wykorzystać ten incydent do wywierania nacisku na rząd łotewski, by zmienił on swoją politykę zagraniczną i stosunek

[15] Cyt. za: А. Пашкевіч, А. Чарнякевіч, *Атаман „Дзяргач”: невядомыя старонкі бяграфіі, ці да гісторыі палітычнага авантурызму ў беларускім нацыянальным руху*, „Берасцейскі хранограф”, 2004, nr 4, s. 328.

do przebywających w kraju „białych" emigrantów rosyjskich. W rzeczywistości zaczynając od 5 lutego strona łotewska czyniła wszystko, co w jej mocy, by dojść do prawdy.

Już po upływie kilku dni od napadu ustalono, że napastnicy to Polacy — obywatele Litwy, bracia Gabryłowiczowie — Antoni (ur. w 1901 r.) i Bronisław (ur. w 1906 r.) z powiatu Szawle. Ponadto ustalono, że obaj wcześniej uprawiali przemyt na pograniczu z Litwą, ukończyli kurs kierowców w Rydze, mieli zamiar kupić samochód, by pracować na Litwie, byli inteligentnymi młodymi ludźmi.

W trakcie trwającego ponad rok dochodzenia zeznania złożyło blisko stu świadków. Niektórzy z nich byli przesłuchiwani kilkakrotnie. Przesłuchano również krewnych braci Gabryłowiczów, którzy mieszkali w ZSRR i na Litwie. 1 października 1927 r. sprawa została zamknięta, aczkolwiek nie znaleziono odpowiedzi na wszystkie pytania. Przede wszystkim nie udało się ustalić, kto mógl być zleceniodawcą tego napadu. Z perspektywy dzisiejszej można niemalże być pewnym tego, że kurierzy mieli przy sobie podrobione brytyjskie funty, które miały być przekazane przedstawicielstwom radzieckim w państwach bałtyckich, Niemczech i innych krajach. Potwierdzają to m.in. zeznania pracowników radzieckich przedstawicielstw dyplomatycznych. Wydaje się więc być prawdopodobnym, że bracia Gabryłowiczowie na czyjeś zlecenie mieli dostarczyć dowodów tego typu działalności radzieckich placówek dyplomatycznych, co potem można było wykorzystać do celów politycznych. Możliwe jest, że zleceniodawca obiecał im pewne wynagrodzenie za wykonanie tego zadania. Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że zabójstwo kurierów nie stanowiło części planu napastników, gdyż nie byli oni zawodowymi przestępcami. Kiedy kurierzy nieoczekiwanie zaczęli stawiać opór, napastnicy doznali takiego szoku, że mimo iż odnieśli lekkie rany postanowili odebrać sobie życie[16].

Biorąc pod uwagę międzynarodowy charakter tej sprawy wpłynęło wiele anonimowych doniesień o domniemanych przestępcach. Nie zabrakło również wątku białoruskiego. 3 marca 1926 r. w konsulacie łotewskim w Gdańsku złożył wizytę sekretarz konsulatu tureckiego, który przyprowadził ze sobą dowódcę „Związku Strzelców Białoruskich" Wiaczesława Razumowicza-Chmarę. Aby konsul łotewski nabrał do niego zaufania Białorusin oświadczył, że jego brat dobrze zna byłego posła rosyjskiej Dumy Państwowej pomocnika szefa policji (prefekta) Rygi Feodorsa Simanovičsa. Razumowiczowi towarzyszył także „naczelny ataman białoruskich oddzia-

[16] Zob.: Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Łotewskie Państwowe Archiwum Historyczne, dalej: LVVA), 1536.fonds (zespół; dalej: f.), 68.apraksts (opis; dalej: apr.), 1025.–1027.lieta (teczka; dalej: l.); zob. również: Ē. Jēkabsons, *Uzbrukums Padomju Savienības diplomātiskajiem kurjeriem pie Ikšķiles 1926.gada 5.februārī*, Rīga: Zvaigzne ABC, 2012.

łów partyzanckich Zielonego Dęba" Wiaczesław Adamowicz-Dziergacz. Goście powiedzieli, że mają do przekazania „ważną informacją". Wręczono konsulowi Pēterisowi Kalcenavsowi[17] notatkę, z której wynikało, że Oddział II Sztabu Generalnego WP planował kradzież „ważnych poufnych dokumentów" i w tym celu z Wilna do Łużek (powiat dziśnieński) został skierowany por. Lange, który wspólnie z por. Hertzogiem z Biura Informacyjnego Korpusu Ochrony Pogranicza przekazał braciom Gabryłowiczom instrukcje, broń i 200 dolarów amerykańskich. Bracia mieli otrzymać tylko 150 dolarów, co miało wywołać ich protest. Ostatecznie por. Lange miał wyrzucić do kosza czek na 150 dolarów i wystawić nowy na 200. Następnie w kancelarii miał się odbyć poczęstunek. Wszystko to działo się w obecności zwiadowcy partyzantów białoruskich niejakiego „Lenskiego", który dowiedział się od braci Gabryłowiczów, że mają oni udać się przez Druję do Łotwy. Ponadto „Lenskiemu" udało się wejść w posiadanie czeku na 150 dolarów, który por. Lange wcześniej wyrzucił do kosza. Właśnie ten dokument Razumowicz i Adamowicz wręczyli konsulowi w Gdańsku. W Rydze jednak nie uwierzono w autentyczność czeku. 5 maja dowództwo armii łotewskiej informowało, że otrzymało od Sztabu Generalnego Wojska Polskiego informację o tym, że Razumowicz-Chmara to ich były agent, który sfałszował czek. Szef sztabu armii łotewskiej pisał m.in.: „Polacy uważają za swój obowiązek ostrzec nas przed tym sprytnym awanturnikiem, który już wcześniej próbował sprzedać Polakom dokumenty jednego z ościennych państw, które też były przez niego sfałszowane"[18].

Mimo to władze łotewskie chciały zweryfikować te informacje. 26 sierpnia do Rygi osobiście przyjechał Razumowicz-Chmara, który złożył na ręce zastępcy prokuratora Sądu Okręgowego wyjaśnienia na piśmie (patrz załącznik nr 1 i 2), w którym zawarł m.in. informację na temat swojej osoby oraz podał szczegóły tej sprawy. Razumowicz twierdził, że „po dokonaniu transakcji „Lenski" zapytał braci, co oni mają zrobić, na co ci odpowiedzieli, że wysyłają ich do Łotwy w związku z ważną sprawą — zatrzymaniem dwóch ludzi, którzy z Moskwy będą wieźli ważne dokumenty"[19]. Wydobyty z kosza na śmieci pognieciony czek „Lenski" miał przekazać swemu bezpośredniemu przełożonemu Adamowiczowi, a tamten wspólnie z Razumowiczem dostarczył go do konsulatu łotewskiego w Gdańsku[20].

[17] Pēteris Kalcenavs (1887-1967) — dyplomata łotewski, w latach 1924-1931 konsul w Gdańsku.

[18] LVVA, 2570. f., 1. apr., 204. l., 22., 28., 36., 43.-44. lapa (karta; dalej: lp.).

[19] LVVA, 7432.f., 3.apr., 47.l., 102.-103.lp.

[20] LVVA, 7432. f., 3. apr., 47. l., 85., 93. 96.-103. lp.

W ostatecznym rozrachunku władze łotewskie doszły do wniosku, że jest to mylny trop. Nic nie wskazywało na ewentualne powiązanie braci z polskim wywiadem wojskowym (m.in. brak polskich wiz w paszporcie). Zakończyły się niepowodzeniem wiekokrotne próby otrzymania z Litwy wzorca podpisu Bronisława Gabryłowicza, co pozwoliłoby na porównanie go z podpisem na czeku.

Biorąc pod uwagę wcześniejsze fałszowanie raportów przez Adamowicza i Rozumowicza w czasie, kiedy byli agentami Oddziału II, można wysunąć przypuszczenie, że po raz kolejny mamy do czynienia z przejawem swego rodzaju awanturnictwa politycznego w wykonaniu tych dwóch działaczy. Możliwe jest, że w ten sposób Chmara i Dziergacz pranęli również „wyrównać rachunki" z II Oddziałem z powodu niefortunnej współpracy z tą organizacją w nieodległej przeszłości. Zresztą nie była to ostatnia próba kompromitacji „dwójki" przez tych ludzi. Należy nadmienić, że w tym samym czasie Rozumowicz usiłował szantażować stronę litewską wykorzystując do tego epizody związane z tworzeniem partyzantki antypolskiej, w której on sam brał udział. W lutym 1929 r. podczas wygłaszania referatu na temat „Zielonego Dębu" Adamowicz-Dziergacz wysunął propozycję wydania gazety, która zajmowałaby się kompromitacją „defensywy"[21]. Zastanawiając się nad przyczyną podjęcia przez atamanów pewnej gry ze stroną łotewską należy zwrócić uwagę na to, że obaj znajdowali się wówczas w bardzo ciężkiej sytuacji materialnej. Można więc zaryzykować stwierdzenie, że to posunięcie traktowali jako sposób na poprawę własnej sytuacji finansowej.

Niżej podajemy w całości dwa dokumenty mogące stanowić ciekawe źródło dla badaczy zajmujących się historią Białorusi w okresie międzywojennym. Źródło, które po odpowiednim skonfrontowaniu z innymi dokumentami może przyczynić się do wypełnienia pewnych luk w biografii atamanów „Chmary" i „Dziergacza".

Załącznik nr 1

Господину прокурору Латвийского Окружного Суда

Начальника «Союза Белорусских Стрельцов»
Вячеслава Хмары-Разумовича

Заявление.

Родился 1889 года, 28 сентября, г. Н. Троки, Виленской губ. Окончил Виленское Духовное Училище и в г. Тифлисе гимназию Алексан-

[21] *Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах*, Мінск 2006, s. 330.

дра III. С 1-го октября 1906 г. по октябрь 1909 г. [как] вольноопределяющийся I разряда отбыл военную службу в 107-м троицком полку 27 п[ехотной] див[изии] и вышел в звании прапорщиком.

Служил чиновником для поручений в конторе по [...] р. Дона — в Отд[еле] Вод[ных] путей и дорог МТС в Петрограде до 1914 и в мае т.г. был командирован в ст. Константиновскую в Р/нД.

В августе 1914 г. был мобилизован и зачислен в 117-й зап[асной] батальон — г. [...] (Дагестанская область). По сформировнаию 12 кав[алерийского] стр[елкового] полка, зачислен в 9 роту младшим офицером.

Участовал на Кавказе в боях над Ардаганом и Сарыкамышем[22].

В апреле-мае 1915 года вместе с полком участовал в боях на Галицийском фронте и 11 мая был ранен в нижнюю челюсть и эвакуирован в г. Москву — в частный госпиталь имени графа Татищева, Пятницкая ул.).

В ноябре 1915 г. венчался законным браком с Ларисой Семеновной Пордоененко (?) из Гродна. [В] декабря 1915 г. явился в 12 кав[алерийский] стр[елковый] полк, стоявший то время под Двинском. Заболел в январе 1915 г., лечился в Кив[...] подвижном госпитале и [в] феврале [был] назначен командиром II взвода 484 дополнительного армейского транспорта (командир армии генерал Гурко), а в нем того же года 484 допол[нительного] армейск[ого] транспорта имея стоянку в имении Лон[...], что у Крейцбурга[23]. [В] сентябре получил приказ следовать на румынский фронт, где и пробыл до большевицкого переворота в октябре 1917 г. С 1917 г. по июль 1918 года был учителем частного Высш[его] Нач[ального] Училища в с. Задуновка (Бесарабия), а затем выехал в Киев, где находилась Белорусская организация и мой брат протаерей Никанор Разумович. После падения власти гетмана Украины Скоропадского был арестован по распоряжению штаба атамана Петлюры и освобожден как член белорусской организации.

Ввиду ожидаемого прихода большевиков на Украину, бежал в Бесарабию и одтуда эвакуировался на родину в г. Гродно, где у жены был собственный дом.

В гор. Гродне состоял членом Белор[усского] Национ[ального] Комитета и состоял под надзором польской полиции. В конце июня гор. Гродно был неожиданно захвачен большевиками. Я остался с семьей в г. Гродно, т.к. было известно, что в силу советско-литовского договора жители Гродненской губ[ернии] являються гражданами Литвы. В силу приказа большевицкого воен[ного] коменданта в Гродно, как

[22] Walki tam trwały w grudniu 1914 — styczniu 1915 r.
[23] Obecnie Jēkabpils, miasto położone ok. 90 km od Dyneburga.

офицер, явился на регистрацию и был причислен к военной комендатуре, комендантом которой в последствии стал сам. После разгрома Красной армии под Варшавой узнал, что вопреки договору с Литвой, нас граждан Литвы на советской службе эвакуируют в Смоленск и после получения предписания [не] явился в полевой штаб IV армии, бежал к литовцам, с которыми имел связь.

В гор. Вильно с согласия министра обороны Литвы полковника Жукаса[24] в половине сентября 1920 г. приступил к формированию белор[усского] стрелкового батальона вместе с полков[ником] Успенским (проживает в Ковне) и одновременно по поручению Союза Стрельцов Белорусов на Литве представил в г. Ковно председателю «Союза Литовских Стрелков» (CKLSS) г[осподину] Путвинскому план консп.[ирационных] военных белор[уских] организаций на территории Виленщины и Гродненщины окупированной поляками. План был принят и утвержден начальником литовского генерального штаба полковником (ген. штаба) Клещинским. Мне было выдано соответствующее поручение. В ноябре 1920 г. был подписан литовско-белорусский договор в г. Ковно с Радой Белор[усской] Нар[одной] Республики.

Активная деятельность «Союза Белор[усских] Стрелков» (напр[имер] провал выборов в сейм Средковой Литвы, сбор мемориалов и меморандумов для передачи прав[ительству] Литвы и в Лигу Наций — против польской окупации, чиненных насилях и т.д., повстанческое движение в 1922-1923 гг. и контр-удар в силу секретного приказа Литовского правительства от 10.VI.1922 г. № 27, в связи с неудачами литовского правительства и его делегатов в Лиге Наций по Виленскому вопросу и т.д.) и других белоруских национ[альных] организаций, плюс и явно провакационная деятельность служащих żvelgyby (развед[ка] и контр-развед[ка] при литов[ском]генер[альном] штабе) и самих поляков привели к тому, что уже в июне 1921 г. я был арестован за «измену» Литовскому Государству, затем освобожден по требованию CVLSS и выехал лечиться в Латвию. А по возвращению из отпуска был по распоряжению Литовского Генерального Штаба командирован на фронт для непосредственного руководства канспирационной организацией.

Брагодаря не принятым своевременно мером начальник Олитской «żvelgyby» некто Лазарев бежал к полякам (я своевременно доносил, что Лазарев[25] и его помощник Ярмошук — польские шпионы) [и] вы-

[24] Konstantinas Žukas — minister obrony Litwy w latach 1920-1921.

[25] Siemion Łazariew vel Lazarevas — do kwietnia 1921 r. kierownik polskiego punktu wywiadowczego nr IV — Olita.

дал им тайну, что «Хмара» фактически офицер Литовский армии Разумович. После отъезда в Виленщину и Гродненщину контрольной комиссии Лиги Наций для проверки фактов о зверских насилиях польской администрации над гражданами окупированного края (факты подтверждающие, что и вызвало появление за подписями выдающихся политических и общест[венных] деятелей Франции, Англии и др. государств открытого письма с протестом против польского террора), правительство Польши через французского представителя в Литве переслало Литовскому правительству ноту с требованием прекратить деятельность атамана «Хмары» фактич[еского] офицера на действительной службе в Литовской Армии. Почти одновременно и в советских газетах появились статьи направленные против «ново испеченного белогвардейца быв[шего] офицера царской армии Хмары-Разумовича».

С окончательным приходом к власти партии соц.-демократов после выборов в I Литовский Сейм в мае 1923 года литовско-белоруские взаимоотношения резко и не в пользу последних изменились. Белорусские организации и Министерство по белорусским делам были ликвидированы, а я арестован и обвинен в «противодействии мирному развитию Литовского Государства». Одновременно в Белостоке, Гродне, Лиде и др. городах шли процессы над белорусскими повстанцами, из которых многие успели бежать в Литву, где и были заключены в лагеря для военнопленных.

После 11 месяцев следствия я неожиданно 9 мая 1924 г. был выслан за границу и уехал в Данциг, где занимался вопросом о ликвидации имущества жены в Гродне, каковое и было принято 28 июня 1924 г.

О моем прибывании в Данциге уже в мае стало извествно польскому Генер[альному] Штабу и последний сделал мне предложение перейти к ним на службу о чем я тотчас же сообщил начальнику LSS[26] капитану Климайтису[27] и присяженому товар[ищу] Боеву прося обоих вернуть меня в Литву. Моя просьба о возвращении меня в Литву не была удовлетворена и я согласился вести с поляками переговоры с тем условием, что они мне дадут время списаться с членами Рады БНР, которые находились в Праге. К августу состоялось соглашение о польско-белорусской конференции в Праге, а затем 3-5 сентября я выехал в Прагу для урегулирования вопроса о польско-белорусской конференции.

Тем временем председатель Рады БНР Крэчевский узнав, что премьер-министр белорусского правительсва г[осподин] Ластовский

[26] Lietuvos Šaulių Sąjunga (Litewski Związek Strzelecki) — organizacja paramilitarna powstała w 1919 r.

[27] Petras Klimaitis — szef Litewskiego Związku Strzeleckiego.

сеператно и совместно с Литовскими делегатами выступил по Виленскому и Белорусскому вопросу под польской окупацией на осенней сессии Лиги Наций, послал в Женеву ноту с протестом как против домоганий Литвы и неправомочных действий г[осподина] Ластовского, как и против претензий Польши на территорию Западной Белоруссии (Виленщина и Гродненщина). Этими обстоятельствами воспользовался польский министр иностр[анных] дел Грабский в интересах Польши вообще по вопросу о литовско-белорусском споре и конечно польска-белорусская конфереция разстроилась.

В дальнейшем в Праге я и г[осподин] Крэчевский имели встречи с некоторыми русскими деятелями (проф. Мильков, Бурцев и др.), а также с русскими монархистами в лице генерала Скалона. Так как правительство Рады БНР согласилось вступить в переговоры официальные лишь на условиях признания независимости БНР, то в целях выяснения этого вопроса с согласия Рады БНР и по письменному приглашению из Парижа я вел переговоры с группировкой Вел[икого] Кн[язя] Николая Николаевича генералом Кутеповым[28] — [в] Париже. Эти переговоры не привели к никаким конкретным результатом и я имея задание установить связь с белорусскими организациями на местах выехал в Вольный гор[од] Данциг, куда через некоторое время (в начале марта сего года) приехал атаман белорусских партизан Зеленого Дуба — Адамович-Дергач. Последний был вызван в силу того, что организация «Зеленого Дуба» ведет исключительно активную борьбу с большевиками и поэтому пользуеться правами легального существования на территории Польши. Члены «Зеленого Дуба» разбросаны вдоль польско-советской границы и почти все сотрудничают с II одт[елом] Виленской экспозитуры DOK III в Гродно.

Начальник партизанских отрядов (отделов) «Зеленого Дуба» (кап[итан] Кречет-Ленский и др.) получают ежемесячное вознаграждение из секретных сделок DOK III, а партизаны каждый раз плату за выполнение задач разведовательного характера на территории С[оветской] С[оциалистической] Белоруссии.

Конечно о том, что партизаны «Зеленого Дуба» выполняют задания и «Союза Белорусских Стрелков» поляком не известно.

По приезде в Данциг Адамович в общем докладе о положении дел под польской окупацией (копию этого доклада писанную рукой Адамович и передал Литовскому военному атташе в Праге т.к. в докладе имелось важное сообщение для Литовского Правительства) сообщил кратко о том, что убийство советских курьеров на територии Латвии

[28] Aleksander Pawłowicz Kutiepow (1882-1930) — generał, weteran wojny domowej w Rosji, od 1920 r. na emigracji.

было совершено по распоряжению DOK III, которое подчинено Начальнику Генерального Штаба.

Должен сообщить, что в целях конспирации все письма на мое имя шли по адресу М. Г. [...]. Секретарь-драгоман при турецком консульстве г[осподин] Г-м в курсе всех белорусских дел и поэтому он знал об докладе Адамовича. Г[осподин] Г. узнав об истории убийства советских курьеров на территории Латвии сказал мне, что он знаком с Латвийским консулом в г. Данциге и что если Адамович может дать конкретные данные по этому вопросу, то Латвийское правительство безусловно заинтересуеться этим делом и вознаградит «С[оюз] Б[елорусских] С[трелков]».

После этого состоялась встреча Адамовича с Г. и в моем присутствии Адамович изложил вторично историю убийства советских курьеров, а также и то что в руки начальника отдела партизан «З[еленого] Д[уба]» Ленского (Кречет) попала записка за подписью Габриловича на 150 долларов.

На мой вопрос где [находиться] расписка Адамович заявил, што она спрятана в Вильно на его квартире (где и канцелярия штаба «ЗД» — Снеговый пер. д. № 7) и что он сможет ее привести.

На предложение Г. может ли он все это изложить письменно на имя Латвийского консула Адамович дал согласие под условием сохранения тайны. Соответствующее заявление было написано и мы с Г. отправились к Латвийскому консулу где после предварительных переговоров о сроке доставки, передаче и уплате вознаграждения подписали заявление.

Было установлено, что как только из Риги (консул ожидал ответа через 4-5 дней) будет получено согласие приобрести расписку Адамович выедет в Вильно и постараеться ее доставить сам или через Ленского.

По прошествии 7-ми дней в ожидании ответа из Риги Адамович вынужден был уехать т.к. у меня больше не было средств производить расход и поэтому было условлено, что как только будет получен ответ из Риги г[осподин] Г. вызовет его условной телеграммой.

Приблизительно через неделю после отьезда из Данцига Адамовича была получена консулом телеграмма, что расписка будет приобретена за условленную сумму.

В ответ на телеграмму из Данцига Адамович прислал телеграмму: «Ленский выедет с товаром». Прошла неделя и Ленский не прибыл.

На вторичный запрос из Вильна была получена телеграмма, что приезд не может состояться. Между тем и г[осподин] консул и г[осподин] Г. настаивали, чтобы я выполнил свое и Адамовича обещание доставить расписку. Лично у меня создалось тяжелое положение, т.к. я не имел никаких средств, и поэтому сам решил сьездить в Вильно

если на мое письмо не последует ответа когда к нам будет доставлена расписка. На мое письмо ответил Адамович через Г., что он и Ленский не решаються ехать, т.к. его Адамовича вызывали во II отд[ел] и спрашивали зачем он ездил в Данциг.

В начале апреля, по жалобе хозяина гостиницы за неплатеж, полиция мне предложила до 15 апреля расчитаться, а в противном случае [я] буду арестован и затем выселен.

Тогда я решил сам ехать в Вильно и предупредил Г., что если меня в дороге арестуют, то он будет об этом знать условно, т.е. телеграммы от меня не будет, что я возвращусь обратно через 7 дней считая от дня отьезда, а в противном случае я Г-у телеграфирую по дороге из Вильно и Варшавы.

Приехав в Вильно (из Данцига я вышел пешком 16-17 апреля до станции, что за контрольной станцией Тчево?) вечером 18-19 апреля я в тот же день виделся с Адамовичем [и] получил расписку и в тот же день с обратным поездом выехал обратно до Варшавы, где с вокзала послал г[осподину] Г-у [телеграмму] об обратном приезде в Данциг.

По приезде в Данциг 20-21 апреля передал расписку Латвийскому консулу, а последний ее отправил [...] 23-24 апреля ценным пакетом.

Начальник С[оюза] Б[елорусских] С[трелков] Хмара-Разумович

19/VIII.26 г. Рига

Źródło: LVVA, 7432.f., 3.apr., 47.l., 96.-101.lp.

Załącznik nr 2

Протокол.

16 августа 1926 года я, заместитель прокурора Рижского окружного суда Эрнестс Абольтинш (Āboltiņš), выполняя задание прокурора этого же суда, опросил Вячеслава Разумовича-Хмару и последний пояснил следующее:

Подтверждаю упомянутые в написанном сегодня прокурору Рижского окружного суда свои объяснения и добавляю, что атаман союза белорусских партизан «Зеленый дуб» Адамович-Дзергач, передал мне сообщение, рассказал, что член подчиненного ему союза «Зеленый дуб» Кречет-Ленский сообщил следующее:

Однажды, когда он, Ленский, в городе Гродне зашел в кабинет начальника II отдела польской разведки (начальник II отд. Д.О.К. — начальник разведывательного пункта — пограничной полосы II отдела при окружном корпусном начальнике № 3), встретил там упомянутого начальника — офицера польской армии. Этот офицер в присутствии

его, Ленского, заплатил двум братьям Габриловичам 200 доларов, при том один из них подписал об этом квитанцию. Упомянутый польский офицер при этом рассказал, что надо будет одно интересное дело сделать — отослать на территорию Латвии людей. Так же он, Ленский спросил у братьев Габриловичей, какое дело они должны сделать и на это Габриловичи объяснили, что их высылают на одну важную работу, обещали заплатить за нее 200 доларов, а теперь хотят эту сумму уменьшить и что им выдано распоряжение ехать в Латвию и там задержать 2 человек, которые из Москвы везут важные документы. Дальше он, Ленский, видел, как упомянутый польский офицер, споря с братьями Габриловичами о сумме получаемого аванса, выдал им 200 доloров говоря: ну хорошо, пусть идет вам эта сумма; при этом упомянутый офицер перечеркнул красными чернилами или красным карандашом какую то подпись, сделанную одним из братьев Габриловичей за получение 150 доларов. Эту расписку упомянутый офицер потом помял и выкинул в мусорник. После этого там же, в кабинете офицера была выпивка с закуской, в которой принимали участие упомянутый офицер, оба братья Габриловичи и он — Ленский. После выпивки, когда они все собирались уходить, он, Ленский, пропустил упомянутого польского офицера вперед, а сам остался позади, и в этот момент ему удалось из мусорника извлечь подписанную Габриловичем и выброшенную расписку о получении 150 доларов. Полученную расписку Ленский потом отдал своему начальнику — упомянутому начальнику организации „Зеленый дуб" — атаману Адамовичу-Дзергачу, а последний, как это уже было выяснено в прилагаемом сообщении его, Разумовича, отдал ему — Разумовичу, а он в свою очередь — латвийскому консулу в Гданьске.

Как называеться упомянутый польский офицер, он — Разумович не помнит, но его имя упоминаеться в сообщении Адамовича консулу Латвии в Гданьске. Добавляю, что место жительства этого польского офицера находиться не в Гродне, как выше неправильно указано, а в приграничной полосе между Латвией, Польшей и Советским Союзом — в какой то польской деревне. Как называеться деревня, также упомянуто в сообщении консулу в Гданьске.

Далее предъявляю пять (5) удостоверений: 1) удостоверение Белорусской крестьянской партии «Зеленый дуб» на имя Адамовича-Дзергача без даты; 2) удостоверение Главного штаба партизанского отряда «Зеленый дуб» под номером 210 от 16 февраля 1926 г. на имя того же Адамовича; 3) выданное 16 февраля 1926 года Белорусским Политическим комитетом полномочие № 9 Адамовичу-Дзергачу; 4) полномочие того же комитета № 10 того же года выданное Кривашеину; 5) удостоверение Политического комитета народной армии генерала Булак-Балаховича выданное 12 октября 1922 г. № 615 на имя Кривашеина.

Все эти документы я как оригиналы получил в Гданьске от Вячеслава Адамовича, когда я вместе с Адамовичем прибыл к консулу Кальценавсу, где Адамович ему передал заявление о всем этом деле и Кальценавс потребовал, чтобы я подтвердил личность Адамовича, тогда я, для этого получил эти документы от последнего.

Дальше добавляю, что всю эту информацию о описанном случае с братьями Габриловичами я получил от Вячеслава Адамовича — в своем общем рапорте, в котором сообщалось об общем ходе событий. Это последнее сообщение находиться у меня и отдано на хранение турецкого консула в Гданьске, а латвийскому консулу Кальценавсу в Данциге — отдана написаная Адамовичем от руки выдержка из этого сообщения. — Поправляю, эту выдержку из упомянутого сообщения писал я своей рукой, а Адамович ее подписал. В. Хмара-Разумович

Źródło: LVVA, 7432.f., 3.apr., 47.l., 102. — 103.lp. (rękopis, tłumaczenie z jęz. łotewskiego).

Summary

Latvian "traces" in the activities of the atamans Viachaslau Adamovich "Dziarhach" and Viachaslau Razumovich "Khmara"

Viachaslau Adamovich "Dziarhach" and Viachaslau Razumovich "Khmara"are very ambiguous personae in the history of the Belarusian national movement in 1918–21. Many facts in their biographies are still obscure. One of these is the attempt at establishing co-operation with the Latvians, which took place in the territory of the Free City of Danzig. Documents of the Latvian diplomatic service shed new light on the activities of the atamans "Dziarhach" and "Khmara" in the 1920s.

Змест

Латышскі „след" у дзейнасці беларускіх атаманаў Вячаслава Адамовіча „Дзяргача" і Вячаслава Разумовіча „Хмары"

Вячаслаў Адамовіч „Дзяргач" і Вячаслаў Разумовіч „Хмара" — вельмі неадназначныя асобы ў гісторыі беларускага нацыянальнага руху 1918-1921 гадоў. У біяграфіі абодвух атаманаў надалей многа „белых" плям. Несумненна адной з іх трэба палічыць спробу наладзіць супрацоўніцтва з латышскім бокам, якая мела месца на тэрыторыі Вольнага Горада Гданьска. Дакументы латышскіх дыпламатычных службаў праліваюць новае святло на дзейнасць атаманаў „Дзяргача" і „Хмары" ў дваццатых гадах XX стагоддзя.

Ēriks Jēkabsons — prof. dr., profesor Uniwersytetu Łotwy w Rydze. Zajmuje się historią polityczno-wojskową Europy Środkowo-Wschodniej, autor 16 książek, 170 artykułów naukowych opublikowanych w 13 krajach.

Jerzy Grzybowski — dr hab., adiunkt w Katedrze Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmuje się historią Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku ze szczególnym uwzględnieniem problematyki białoruskiej. Autor ponad 150 publikacji naukowych w kraju i zagranicą.

Аляксандр Быстрык
(Мінск)

Стан даследавання праблематыкі БСРГ

Уводзіны

Феномен Беларускай сялянска-работніцкай грамады яшчэ не асэнсаваны ў дастатковай ступені сучаснай беларускай гістарычнай навукай. У краіне за час незалежнасці не з'явілася манаграфічнага даследавання прысвечанага гэтай партыі. Між тым, дзейнасць Грамады займае выключна важнае месца ў гісторыі беларускага нацыянальнавызваленчага руху ў II Рэчы Паспалітай. Чым можна патлумачыць такі фенаменальны поспех БСРГ, якая змагла аб'яднаць па некаторых падліках 120 тысяч беларусаў, і чым можна патлумачыць яе адносна лёгкае знішчэнне польскай уладай? На гэтыя пытанні сучасная беларуская і замежная гістарыяграфія да канца яшчэ не адказала.

Адной з праблем даследавання Грамады з'яўляецца раскіданасць на вялікай тэрыторыі крыніц па яе гісторыі. Гісторыкі знаходзяць сведчанні пра БСРГ у шматлікіх архівах Беларусі, Польшчы і Літвы. Да таго ж, многія з дакументаў, якія б маглі праліць святло на некаторыя аспекты дзейнасці гэтай партыі, зусім невядомыя даследчыкам.

Дзеля ўводу такіх дакументаў у гістарычную навуку патрэбны адпаведныя крыніцазнаўчыя даследаванні, якія маглі б ацаніць вартасць і карысць тых ці іншых груп дакументаў для гісторыка.

Аднымі з самых маладаследаваных архіўных матэрыялаў па гісторыі БСРГ з'яўляюцца матэрыялы, захаваныя ў фондах Літоўскага цэнтральнага дзяржаўнага архіва (Lietuvos centrinis valstybės archyvas). Найперш, гэта матэрыялы фонду 365 «Беларуская сялянска-работніцкая грамада і пасольскія клубы» («Baltarusių valstiečių-darbininkų hramada ir pasiuntinių klubai»), якія толькі ў 2012 годзе былі адкрытыя для даследчыкаў. Па-другое, гэта некаторыя дакументы фонду 129 «Віленскі акруговы суд» («Wileński Sąd Okręgowy»). Асноўнай мэтай гэтага даследавання было апісаць крыніцы па гісторыі БСРГ у вышэйназваных фондах ЛЦДА.

Падчас напісання гэтай працы былі выкарыстаныя публікацыі шэрагу даследчыкаў, як сучасных, так і савецкіх. Асноўнымі прадстаўнікамі савецкай/марксісцкай гістарычнай школы з'яўляюцца Уладзімір Палуян, які напісаў бадай што адзіную манаграфію, прысвечаную БСРГ[1], а таксама польская даследчыца Аляксандра Бергман, што зай-

[1] У. Палуян, *Беларуская сялянска-рабочая грамада*, Мінск 1967, 222 с.

малася біяграфіяй лідара Грамады Браніслава Тарашкевіча[2] і беларускім рухам у міжваеннай Польшчы ўвогуле[3].

Больш шырока прадстаўлена сучасная гістарыяграфія БСРГ. У прыватнасці, былі выкарыстаны працы ўдзельнікаў V Навуковай канферэнцыі Беларускага гістарычнага таварыства, надрукаваныя ў 12 нумары «Гістарычнага альманаха»[4]: Алеся Пашкевіча, Андрэя Вашкевіча, Андрэя Чарнякевіча, Алеся Смаленчука і інш. Гэтаксама былі выкарыстаны працы некаторых іншых сучасных даследчыкаў — Анатоля Сідарэвіча, Вольгі Матусевіч, Яўгена Мірановіча і інш.

Гістарыяграфія вывучэння БСРГ

Беларуская сялянска-работніцкая грамада ад пачатку свайго існавання выклікала бурныя дыскусіі датычна яе характару. З боку СССР яна бачылася як паспяховы праект па ўнясенні ідэй класавай барацьбы ў беларускае сялянства. Падобным чынам яе бачылі і польскія ўлады, якія лічылі Грамаду агентам Камінтэрна, які падрывае асновы Польскай Рэспублікі. Беларускія нацыянальныя дзеячы некамуністычнага кірунку бачылі (ці хацелі бачыць) у Грамадзе масавы нацыянальна-вызваленчы рух, што паставіў бы сабе за мэту поўную незалежнасць Беларусі. Адпаведна, гэты спектр поглядаў адбіўся і ў працах гісторыкаў.

Пры аналізе гістарыяграфіі больш увагі надавалася найбольш дыскусійным і спрэчным момантам гісторыі Грамады. Гэты агляд не ставіў перад сабою мэту пераліку ўсіх вядомых публікацый, звязаных з БСРГ. Больш важным падаецца аналіз самых значных прац.

Першай і на сённяшні час адзінай манаграфіяй, прысвечанай БСРГ, была праца Уладзіміра Палуяна *Беларуская сялянска-рабочая грамада*, выдадзеная ў 1967 годзе ў Мінску. Натуральна, на сённяшні дзень гэтая кніга, напісаная з пазіцый марксізму-ленінізму, выглядае занадта ідэалагізаванай і састарэлай. Беларускі даследчык Анатоль Сідарэвіч назваў яе «ўзорна-паказальнай для бээсэсэраўскіх гісторыкаў»[5]. Менавіта як найбольш яскравая праява беларускай савецкай гістарыяграфіі гэтая праца і была разгледжана ў дадзеным даследаванні. Пры гэтым трэба зазначыць, што яна захоўвае сваю фактalагічную

[2] А. Бергман, *Слова пра Браніслава Тарашкевіча: Гістарычны жыццяпіс*, Мінск 1996, 192 с.

[3] A. Bergman, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1984, ss. 287.

[4] «Гістарычны альманах. Навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», Гродня 1998, т. 12, 248 с.

[5] А. Сідарэвіч, *Антон Луцкевіч і Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада*. Рэжым доступу: http://arche.bymedia.net/2007-09/sidarevic709.htm [Дата доступу: 1.05.2012].

вартасць, бо Уладзімір Палуян шырока выкарыстоўваў матэрыялы беларускіх і часткова літоўскіх архіваў, польскія статыстычныя матэрыялы і інш. Да таго ж суб'ектывізм гэтай працы ў адносінах да Грамады і нацыянальнага руху ўвогуле дае нам зразумець стаўленне савецкага ўрада і камуністычнай партыі да БСРГ.

Адметнай рысай даследавання Палуяна з'яўляецца тое, што нават знаходзячыся на пазіцыях марксізму, аўтар не лічыць Грамаду камуністычнай партыяй у поўным сэнсе гэтага слова і размяжоўвае пазіцыі БСРГ і КПЗБ, грамадоўскую ды камуністычную ідэалогію. Так, аналізуючы ідэалагічны падмурак БСРГ, якую Палуян адносіць да рэвалюцыйна-дэмакратычных арганізацый, ён адзначае таксама і некаторыя «недахопы» праграмы Грамады. У прыватнасці, ён крытыкуе падтрымку Грамадой хутарызацыі, якую ён называе «куртатай буржуазнай рэформай»[6]. У артыкуле праграмы, прысвечаным стварэнню сацыялістычнага саюза еўрапейскіх народаў, Палуян бачыць уплыў старой рэфармісцкай тэорыі партый II Інтэрнацыянала на стварэнне Злучаных Штатаў Еўропы[7] (пра іх, між іншым, згадваў Тарашкевіч у сваім апошнім слове ў судзе[8]). Аўтар таксама адзначаў, што праграма БСРГ не вырашыла пытання аб нацыяналізацыі і сацыялістычнай перабудове сельскай гаспадаркі. Лідараў Грамады, якія, паводле яго слоў, знаходзіліся ў стане пераходу ад рэвалюцыйна-дэмакратычных пазіцый да пазіцый марксізму-ленінізму, а таксама шараговых сяброў партыі ён крытыкаваў за перабольшванне самастойнай палітычнай ролі сялянства і палітычнай ролі культурна-асветніцкай працы, палітычную неакрэсленасць і сялянскую абмежаванасць[9]. Падсумоўваючы, Палуян сцвярджаў, што няслушна казаць пра сацыялістычны (у бальшавіцкім сэнсе) характар праграмы Грамады[10].

Што тычыцца практыкі, а не тэорыі, то і тут Палуян казаў пра неаднароднасць палітычных поглядаў сяброў БСРГ. Ён сцвярджаў, што невялікая колькасць «нацыянальна настроеных элементаў інтэлігенцыі» вагалася ад ідэі саюза з СССР, да адасобленай незалежнасці[11]. Паводле Палуяна, прысутнасць унутры Грамады невялікай групы «буржуазных нацыяналістаў», што ўносілі дух «згодніцтва і вагання», падрывала трываласць гэтай партыі[12].

[6] У. Палуян, *Беларуская сялянска-рабочая грамада*, с. 74.
[7] Там жа, с. 75.
[8] Lietuvos centrinis valstybės archyvas (далей: LCVA), F. 129, a. 2, b. 2357, l. 388.
[9] У. Палуян, *Беларуская сялянска-рабочая грамада*, с. 160.
[10] Там жа, с. 77.
[11] Там жа, с. 135.
[12] Там жа, с. 192.

Увогуле аўтар вылучаў тэзіс пра падпарадкаванне дзейнасці Грамады Камуністычнай партыі[13]. Адначасова ён кажа, што КПЗБ патаварыску крытыкавала БСРГ, калі гэта было патрэбна. Цікавы факт з'яўлення «ліквідатарскіх настрояў» у некаторых павятовых групах КПЗБ, што вылілася ў жаданне кінуць нелегальную працу і цалкам перайсці ў БСРГ[14], гаворыць пра тое, што ў рэшце рэшт нешматлікая Камуністычная партыя Заходняй Беларусі не заўсёды магла кантраляваць дзейнасць шматтысячнай Грамады.

Цікавым з'яўляецца апісанне стасункаў БСРГ з іншымі беларускімі партыямі. Хоць Палуян і гаворыць пра канфрантацыю Грамады са «згодніцкімі, дробнабуржуазнымі, нацыяналістычнымі» партыямі, у кнізе прыводзіцца даволі мала рэальных доказаў гэтага. Характэрна, што цытаты з газет «Сялянская ніва» (БСС) і «Biełaruskaja Krynica» (БХД) падаюцца з нумароў, што выйшлі да разгрому Грамады[15]. Натуральна, што Палуян не гаворыць пра хвалю салідарнасці, што ахапіла беларускі рух пасля падзей у ноч з 14 на 15 студзеня 1927 года.

Такім чынам, гэтая найбольш значная праца па Грамадзе ў беларускай савецкай гістарыяграфіі паказвае нам, што БСРГ не лічылася камуністычнай партыяй нават марксісцкімі гісторыкамі. Гэтая ж праца апісвае некаторыя іншыя праблемы, на якія сёння спрабуюць адказаць беларускія гісторыкі, а менавіта: стасункі паміж БСРГ і КПЗБ, паміж БСРГ і іншымі беларускімі партыямі, накіраванасць самой Грамады і пытанне ідэалагічнай еднасці яе сяброўскага складу.

Яшчэ адным вядомым гісторыкам БСРГ эпохі сацыялізму з'яўляецца выбітная польская даследчыца Аляксандра Бергман. Яе працы *Слова пра Браніслава Тарашкевіча* і *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej* выглядаюць менш ідэалагічна загружанымі ў параўнанні з працай Палуяна. Дадатковую цікавасць выклікае тое, што Бергман сама з'яўлялася актывісткай КПЗБ і ведала пра беларускі нацыянальна-вызваленчы рух з першых рук. Да таго ж яна была рэпрэсаваная ў 1934 г. і адсядзела ў сталінскіх турмах 10 гадоў[16]. Паводле даследчыцы польскай гістарыяграфіі Вольгі Матусевіч, Бергман стала «своеасаблівай заканадаўцай моды ў гэтай тэматыцы»[17]. На думку Анатоля Сідарэві-

13 Там жа, с. 209.

14 Там жа, с. 159.

15 Там жа, с. 168, 184-185.

16 Л. Маракоў, *Аляксандра Бергман*, [у:] *Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі. 1794-1991*, т. I. Доступ праз Інтэрнэт: http://www.marakou.by/ru/davedniki/represavanyya-litaratary/tom-i/index_19273.html [прагледжана 1.05.2012].

17 В. Матусевіч, *Сучасная польская гістарыяграфія аб дзейнасці беларускіх палітычных партый у міжваеннай Польшчы*, «Беларускі гістарычны часопіс», 2009, № 11, с. 18.

ча, «там [у ПНР — *заўвага А. Б.*] удавалася трохі больш: з боем, пераадольваючы супраціў, Аляксандра Бергман магла друкаваць біяграфіі дзеячаў Грамады»[18].

Цікавыя сведчанні яна падала пра стасункі і ўзаемаадносіны паміж Грамадой і заходнебеларускімі камуністамі. Бергман згадвала падпольную Гданьскую канферэнцыю паміж КПП, КПЗБ, КП(б)Б і прадстаўнікамі беларускага руху ў Польшчы, у прыватнасці з Тарашкевічам. Яго ўдзел у гэтай канферэнцыі выкарыстоўваўся падчас працэсу над Грамадой як доказ яго працы на СССР. У прыватнасці рабіліся закіды аб тым, што менавіта на той канферэнцыі Тарашкевічу далі задачу арганізаваць легальную партыю для прыкрыцця дзейнасці КПЗБ. Аднак, Бергман, цытуючы аўтабіяграфію Тарашкевіча, гаворыць, што пытанне аб Грамадзе было толькі адным з пунктаў парадку дня[19].

Неадназначнасць узаемаадносін паміж КПЗБ і Грамадой праявілася таксама і ў сітуацыі з праграмай БСРГ. У прыватнасці, Бергман працытавала аднаго з лідараў заходнебеларускіх камуністаў Язэпа Лагіновіча: «Да гэтага часу мы прытрымліваліся няправільнага погляду на Грамаду. Мы лічылі, што гэтую Грамаду можна будзе ператварыць у легальную камуністычную партыю. Нават склалі для яе праграму, якая мала адрознівалася ад праграмы кампартыі. Але добра, што мы не апублікавалі гэтай праграмы»[20]. З удзелам Тарашкевіча праграма была перапісана. Паводле Бергман, гэта сведчыла пра тое, што кіраўніцтва камуністычнай партыі зразумела, што нельга разглядаць БСРГ як легальную «прыбудоўку» («экспазітуру»). Такім чынам аўтарка адзначыла, што грамадоўскі рух меў уласнае аблічча і спецыфіку, характэрную для ўсялякага народна-вызваленчага руху[21].

Важным момантам у працы Бергман з’яўляецца яе вытлумачэнне поспеху Грамады. Насуперак поглядам некаторых камуністаў, якія лічылі, што БСРГ дамаглася поспеху дзякуючы таму, што выбітныя дзеячы беларускай лявіцы далучыліся да КПЗБ, яна сцвярджала, што гэта КПЗБ абавязана сваім поспехам беларускім сацыялістам, якія **згадзіліся** [выдзяленне — *А. Бергман*] на супрацоўніцтва з камуністамі[22].

У сваёй працы Бергман характарызавала Грамаду крыху ў іншым святле, чым той жа Палуян: «Камуністы (...) былі яе вядучай сілай,

[18] А. Сідарэвіч, *Антон Луцкевіч і Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада.* Рэжым доступу: http://arche.bymedia.net/2007-09/sidarevic709.htm [Дата доступу: 1.05.2012].

[19] А. Бергман, *Слова пра Браніслава Тарашкевіча...*, с. 83.

[20] Там жа, с. 84.

[21] Там жа.

[22] A. Bergman, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, s. 135.

але па колькасці складалі нязначны працэнт. Стрыжнем руху былі сяляне, для якіх барацьба за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне была чымсьці непадзельным»[23]. Яна дадае, што ў Грамадзе прысутнічалі і далёкія ад камунізму асобы, для якіх галоўнымі былі нацыянальныя каштоўнасці. Так, Бергман прыводзіла цытаты з пастановы III Канферэнцыі КПЗБ, у якіх сцвярджалася, што сярод беларускай інтэлігенцыі існавалі трактаванні БССР як толькі этапу да незалежнай беларускай дзяржавы. З такімі ідэямі спалучаецца своеасаблівая ідэя «двух цэнтраў», што панавала ў пэўных асяродках грамадоўцаў. Ідэя двух цэнтраў палягала ў прызнанні «Малога парламента» — беларускіх сеймавых фракцый БПК і БСРГ — як правамоцнага рэпрэзентатыўнага ўрада Заходняй Беларусі, роўнага з урадам БССР[24].

Цікавым у працах Аляксандры Бергман падаецца яе абвяржэнне закідаў супраць Грамады, зробленых некаторымі дзеячамі КПЗБ у пазнейшыя часы. У прыватнасці, аўтарка разглядала брашуру пад красамоўнай назвай *Нацыянал-апартунізм у КПЗБ і ідэалагічная спадчына Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі.* У гэтай брашуры пад аўтарствам тагачаснага сакратара ЦК КПЗБ Язэпа Лагіновіча абвяргаўся рэвалюцыйны характар БСРГ, а яе лідары — Рак-Міхайлоўскі, Мятла, Дварчанін — абвінавачваліся ў кіраванні беларускай контррэвалюцыйнай нацыяналістычнай арганізацыяй. Аўтарка падкрэслівала, што тэорыі «нацыянал-фашызму» і «нацыянал-апартунізму» дагэтуль не былі абвергнутыя, хоць прынеслі шмат шкоды дзейнасці КПЗБ. Менавіта праз гэта, паводле Бергман, дзеячы Грамады і «Змагання» аж да 1970-х гадоў знаходзіліся ў няміласці савецкіх гісторыкаў[25].

Апошнім адметным момантам прац Аляксандры Бергман з’яўляецца акрэсленне стаўлення да Грамады польскай інтэлігенцыі. Зноў жа, насуперак традыцыйнай савецкай інтэрпрэтацыі (якую падтрымлівае і Палуян), яна сцвярджала, што частка польскіх інтэлектуалаў шчыра спачувала Грамадзе і падтрымлівала яе. У доказ гэтаму яна прыводзіла выказванні многіх польскіх культурных і палітычных дзеячаў, якія словам і справай абаранялі грамадоўцаў на працэсе. Колькасць дэпутатаў Сейма, што прагаласавалі супраць пазбаўлення паслоў ад БСРГ дэпутацкай недатыкальнасці (89 з 460 ці каля 20%), таксама сведчыць на карысць гэтага тэзісу[26]. Такі адыход ад марксісцка-ленінскага бачання стасункаў паміж польскім і беларускім грамадствам стаўся слушным, паколькі тэзіс пра неадназначнае стаўленне

[23] А. Бергман, *Слова пра Браніслава Тарашкевіча...*, с. 95.
[24] A. Bergman, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, s. 117.
[25] Там жа, с. 134.
[26] Там жа, с. 136-137.

польскай супольнасці да Грамады знайшоў пацвярджэнне ў працах пазнейшых даследчыкаў, напрыклад, Алеся Смаленчука[27].

Бачна, што ў працах, напісаных прыкладна ў адзін час, адрозніваліся ацэнкі дзеяння БСРГ і яе характару. Гэтыя адрозненні з'яўляюцца ў тых ключавых пытаннях, на якія звернуць увагу пазнейшыя даследчыкі. Адметнай рысай савецкай гістарыяграфіі БСРГ з'яўляецца заўсёднае змяшчэнне апошняй у кантэксце дзейнасці КПЗБ. Хоць, натуральна, дзейнасць БСРГ немагчыма разглядаць, не згадваючы дзейнасць КПЗБ, такі падыход падаецца ў пэўнай ступені ідэалагізаваным.

Уклад у вывучэнне Грамады зрабіла навукова-папулярная канферэнцыя, прысвечаная 40-годдзю БСРГ, што адбылася ў Беластоку ў 1965 годзе[28]. Вынікам працы гэтай канферэнцыі стаў выпуск зборніка *Узнікненне і дзейнасць БСРГ на Беласточчыне* (*Powstanie i działalność BWRH na Białostocczyźnie. Materiały z sesji popularno-naukowej*[29]).

Ужо ў наш час беластоцкія гісторыкі працягнулі працу сваіх папярэднікаў. Так Веслаў Харужы апублікаваў артыкул *Дзейнасць БСРГ у Беластоцкім, Бельскім і Сакольскім паветах у 1925-1927 гадах*[30]. У сваёй працы даследчык параўноўвае феномен Грамады з феноменам «Салідарнасці» і тлумачыць поспех Грамады прывабнасцю праграмы партыі, асабліва яе аграрнай палітыкай. Тым не менш, Харужы гаворыць пра нязначнасць нацыянальнай рыторыкі ў працэсе развіцця Грамады[31].

Іншы польскі даследчык Войцех Сляшынскі ў сваім артыкуле пра Грамаду выказаў меркаванне, што такі поспех БСРГ звязаны з травеньскім пераваротам Пілсудскага. Паводле даследчыка, менавіта гэтае ўзрушэнне нарадзіла надзею на змены ў беларускім грамадстве ў другой палове 1926 года[32].

Варта адзначыць, што беластоцкія гісторыкі збольшага засяроджваюць увагу на дзейнасці Грамады ў паветах, што сёння належаць да Польшчы.

[27] А. Смалянчук, *Разгром «Грамады» на старонках польскага віленскага друку («Кур'ер Віленьскі», «Пшеглёнд Віленьскі», «Слова»)*, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 79-87.

[28] A. Bergman, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, s. 97.

[29] *Powstanie i działalność Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady na Białostocczyźnie. Materiały z sesji popularno-naukowej poświęconej 40-leciu BWRH*, Białystok 1973, ss. 178.

[30] W. Choruży, *Działalność Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady w powiecie białostockim, bielskim i sokólskim w latach 1925-1927*, «Białoruskie Zeszyty Historyczne», 1994, t. 1, s. 40-62.

[31] Там жа.

[32] W. Śleszyński, *Białoruska działalność dywersyjna w pierwszej połowie lat dwudziestych i formowanie się Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady*, «Białoruskie Zeszyty Historyczne», 2008, t. 29, s. 190.

Пераходзячы да сучаснай беларускай гістарыяграфіі БСРГ, трэба паўтарыць, што на сённяшні дзень не існуе агульнай працы па БСРГ, напісанай з пазіцыі незалежнай беларускай гістарычнай навукі. Сінтэтычныя працы па гісторыі Беларусі, што апісваюць гісторыю Грамады, дагэтуль спасылаюцца збольшага на дасягненні савецкіх аўтараў. Слушнай выглядае цытата беларускага гісторыка Анатоля Сідарэвіча: «Нам трэба па-новаму асэнсаваць гісторыю Беларускае Сялянска-Работніцкае Грамады (БСРГ). І па-новаму яе напісаць»[33].

Гэтая гісторыя пачынае пісацца нанава. За апошнія дзесяцігоддзі з’явіўся шэраг гістарычных прац, дзе даследчыкі спрабуюць нанова асэнсаваць месца БСРГ у беларускай гісторыі. Большасць сучасных гісторыкаў вымушана дыскутаваць са сваімі папярэднікамі, а менавіта, з савецкімі даследчыкамі. Вяртаючыся да праблемы класіфікацыі БСРГ паводле яе палітычнай накіраванасці, варта адзначыць цікавую працу даследчыка Аляксандра Радзюка. У сваім невялікім па аб’ёме артыкуле *Нацыянальныя і сацыялістычныя складнікі праграмы і статута Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады*[34] ён спрабуе правесці гэтую класіфікацыю. Выкарыстоўваючы ідэі класіка тэорыі нацыяналізму Энтані Сміта, Радзюк адносіць Грамаду да «камуністычных нацыянальных рухаў». Паводле Радзюка, рысы марксісцкага нацыяналізму, сфармуляванага Смітам, добра накладаюцца на БСРГ: замена на месцы лідара традыцыйнага пралетарыяту сялянствам, змена класавага ворага з буржуазіі на неакаланізатараў, што не належаць да нацыі (асаднікі, абшарнікі, адміністрацыя), класавая вайна становіцца «вайною народнага вызвалення» і г.д.[35]

Падобным чынам, толькі больш рэзка, акрэслівае характар Грамады Захар Шыбека: «Дзейнасць БСРГ — яскравы прыклад спробы супрацоўніцтва паміж беларускім нацыяналізмам і расейскім бальшавізмам. Беларускія нацыяналісты пачыналі служыць бальшавіцкай Расеі, маючы надзею на адпаведную ўзнагароду з яе боку»[36]. Як бачна, пераасэнсаванне грамадоўскага руху пачалося. Тое, што марксіст Палуян называў «памылкамі» рэвалюцыйна-дэмакратычнай Грамады на шляху да сацыялістычных мэт», зараз разглядаецца як яе адметная асаблівасць, як нацыянальны складнік яе ідэалогіі.

[33] А. Сідарэвіч, *Антон Луцкевіч і Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада*. Рэжым доступу: http://arche.bymedia.net/2007-09/sidarevic709.htm [Дата доступу: 1.05.2012].

[34] А. Радзюк, *Нацыянальныя і сацыялістычныя складнікі праграмы і статута Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады*, «Труды молодых специалистов Полоцкого государственного университета», 2007, № 20, с. 63.

[35] Там жа.

[36] З. Шыбека, *Беларускі нацыянал-камунізм альбо «няправільны» погляд на гісторыю Савецкай Беларусі*, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 239.

Вялікім крокам беларускай гістарыяграфіі ў вывучэнні Грамады стала V Навуковая канферэнцыя Беларускага гістарычнага таварыства пад назвай «Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада ў кантэксце Нацыянальнага Адраджэння XIX-XX ст.»[37]. Падчас гэтай канферэнцыі былі ўзнятыя пытанні, якія ў савецкай гістарыяграфіі ці ігнараваліся, ці мелі моцную ідэалагічную афарбоўку. Адным з такіх пытанняў было пытанне стасункаў паміж сябрамі Грамады і іншымі беларускімі палітычнымі партыямі і рухамі. У савецкай гістарыяграфіі, натуральна, антаганізм паміж «рэвалюцыйна-дэмакратычнай» Грамадой і «згодніцкімі, дробнабуржуазнымі» беларускімі партыямі перабольшваўся. Іншы пункт гледжання маюць сучасныя беларускія гісторыкі.

Так, Алесь Пашкевіч у сваім артыкуле *БСРГ у першыя паўгады свайго існавання* падымае цікавую праблему расколу Беларускага пасольскага клуба. Аналізуючы сам раскол і далейшае існаванне дзвюх беларускіх сеймавых фракцый, Пашкевіч даводзіць, што паміж імі, насамрэч, не было рэальных разыходжанняў у мэтах і праграмах. Ён цытуе часопіс «Бальшавік», які выдаваўся камуністычнай групай, што адкалолася ад КПЗБ: «Праз некаторы час пасля расколу не відаць у органах гэтых дзвюх групаў якой-небудзь рэзкай узаемнай крытыкі. У расколе відаць нейкую штучнасць. Расколатыя нібыта бачаць сябе расколатымі кімсьці звонку, насуперак іх уласнай волі, не знаходзяць нагодаў для ўзаемных нападаў і бясконца шкадуюць адзін аднаго»[38]. Такім чынам, Пашкевіч даводзіць, што раскол у БПК не з’яўляўся натуральна абумоўленым, як пра гэта пісалі савецкія гісторыкі. Асноўнае сутыкненне пазіцый лявіцы і правіцы БПК адбывалася па пытаннях стаўлення да БССР, якую першыя пачалі ўважаць за «беларускі дом», а таксама па пытанні саюза беларускіх паслоў-сацыялістаў з НПХ (Незалежнай сялянскай партыі)[39].

Працягвае гэтую тэму Андрэй Вашкевіч у сваім артыкуле *Да пытанняў аб узаемаадносінах БХД і БСРГ*. Ён таксама даводзіць, што паміж лідарамі БСРГ і БХД не існавала прынцыповых разыходжанняў адносна сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускага народа. Канфлікт паміж БСРГ з аднаго боку, і БХД ды БСС з другога, узнікаў з-за рознага стаўлення да БССР дзвюх плыняў беларускага руху. Калі першыя бачылі ў БССР «беларускі дом», то другія недаверліва ставіліся да «пернікаў», што атрымлівалі ўсходнія беларусы ад баль-

[37] «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, 248 с.

[38] А. Пашкевіч, *Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада ў першае паўгоддзе існавання (чэрвень-снежань 1925 г.)*, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 34-35.

[39] Там жа, с. 34.

шавікоў[40]. З іншага боку артыкул раскрывае пазіцыю беларускіх несацыялістычных партый непасрэдна перад і пасля разгрому Грамады ў 1927 годзе. Вашкевіч цытуе прадстаўнікоў польскай паліцыі: «[Наступствы разгону з'езду ў Старым Беразове — *А. Б.*] выразіліся ў нараджэнні пачуцця агульнабеларускай салідарнасці, якая праявілася ў пэўным збліжэнні лідараў беларускіх партый»[41]. Натуральна, што ў савецкай гістарыяграфіі такія факты цалкам ігнараваліся. У сваім артыкуле Вашкевіч зноў уздымае найважнейшае пытанне датычна БСРГ: «Адказ на пытанне, чым была Грамада: правакацыяй ГПУ, ці спробай нацыянал-камуністаў арганізаваць народнае паўстанне ў Заходняй Беларусі, дадуць толькі новыя даследаванні»[42].

Трэба адзначыць, што падобнае даследаванне праводзіла яшчэ адна беластоцкая даследчыца Маргарыта Ацытка ў сваёй працы *Грамада ў ацэнках Беларускай хрысціянскай дэмакратыі*[43].

Яшчэ адзін выступ на V Канферэнцыі БГТ за аўтарствам Алеся Смаленчука тычыцца рэакцыі некаторых віленскіх польскіх выданняў на разгром Грамады. Артыкул паказвае неадназначнасць рэакцыі польскай грамадскасці на гэтую падзею. З трох аналізаваных газет — краёўскай «Przegląd Wileński», дэмакратычнай «Kurjer Wileński» і кансерватыўнай «Słowo» — паслядоўным праціўнікам ліквідацыі Грамады былі краёўцы. Але і ў газеце «Kurjer» друкавалася крытыка на дзеянні санацыйных улад у дачыненні да гэтай беларускай партыі і нацыянальнага руху ўвогуле[44]. Артыкул Алеся Смаленчука яшчэ раз даводзіць, што феномен Грамады вельмі складаны, а стаўленне да яе было разнастайнае з розных бакоў палітычнай арэны II Рэчы Паспалітай.

Разглядаючы матэрыялы вышэйназванай канферэнцыі, варта адзначыць выступ Арсеня Ліса падчас круглага стала, які можна лічыць падсумаваннем стаўлення да Грамады вялікай часткі беларускіх гісторыкаў. Адным з тэзісаў яго выступу было адмаўленне ад ідэі БСРГ як «экспазітуры» КПЗБ. Ліс заклікае звярнуць увагу на ўласнанацыянальныя беларускія матывы ў дзейнасці Грамады, а менавіта яе культурніцкую і школьную дзейнасць. Гэтаксама ён звяртае ўвагу на г.зв. сецэсію «Старога» і Міхала Гурына-Маразоўскага з КПЗБ, якая раз-

[40] А. Вашкевіч, *Да пытання аб узаемаадносінах Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады (1925-1927)*, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 46.

[41] Там жа, с. 45.

[42] Там жа, с. 47.

[43] M. Ocytko, *Hromada w ocenie Białoruskiej Chrześcijańskiej Demokracji*, «Białoruskie Zeszyty Historyczne», 2008, t. 29, s. 192-201.

[44] А. Смалянчук, *Разгром «Грамады» на старонках польскага віленскага друку («Кур'ер Віленьскі», «Пшеглёнд Віленьскі», «Слова»)*, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 80-85.

глядаецца як магчымасць павярнуць камуністычную дзейнасць на ўласнабеларускія мэты[45].

Іншую пазіцыю займае гісторык Анатоль Сідарэвіч. У сваім артыкуле *Антон Луцкевіч і Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада* Сідарэвіч спрабуе аднавіць ролю Луцкевіча ў гісторыі БСРГ, якая ігнаравалася за часамі савецкай улады. Аўтар адзначае, што сама ідэя масавай сялянскай арганізацыі і адзінага сялянска-работніцкага фронту з'явілася ў Луцкевіча яшчэ за некалькі год да ўтварэння Грамады. Гэтаксама ён адзначае пераемнасць паміж праграмай БПК, напісанай Луцкевічам, і праграмай БСРГ. Аднак Сідарэвіч прыходзіць да высноў, падобных да высноў Віленскага працэсу «56-і». Ён сцвярджае: «няма сумневаў, што БСРГ стваралася для падрыхтоўкі антыпольскага паўстаньня. (...) Грамада стваралася як прыбочная арганізацыя і магла працягваць дзейнасць толькі як прыбочная арганізацыя (а больш дакладна — як экспазітура) КПЗБ»[46]. Як бачна, аўтар даволі катэгарычны ў сваіх ацэнках дзейнасці Грамады, сцвярджаючы, што Грамада была «вялікім падманам заходніх беларусаў».

Алег Латышонак і Яўген Мірановіч у сваёй працы *Гісторыя Беларусі: з сярэдзіны XVIII ст. да пачатку XXI ст.* выказалі думку пра тое, што травеньскія падзеі 1926 года ў Варшаве паспрыялі хуткаму росту Грамады. Паводле даследчыкаў, «для пераважнай большасці беларускіх сялян Грамада была надзеяй на змены (...). Тактыка лідараў мала каго цікавіла. Ім проста давяралі, далучаючыся да розных форм дзейнасці, прапанаванай партыяй»[47].

Як бачна, беларускія гісторыкі ўжо пачалі пісаць гісторыю Грамады нанова. Аднак для большасці даследчыкаў найбольш важныя праблемы гісторыі Грамады яшчэ не вырашаныя. Натуральна, што пачалі з'яўляцца адказы на некаторыя спрэчныя пытанні гісторыі БСРГ. Тым не менш, некаторыя адказы ствараюць яшчэ больш пытанняў. Пашкевіч і Вашкевіч канстатавалі, што ў рэальнасці змаганне БСРГ з правымі беларускімі партыямі і рухамі было даволі своеасаблівым. Хоць Грамада і абвяшчала радыкальныя сацыялістычныя лозунгі, гэта не замінала такім асобам, як Радаслаў Астроўскі, Адам Станкевіч, Фабіян Акіньчыц, Антон Луцкевіч, знаходзіць агульную мову і працаваць разам з «сацыялістамі-інтэрнацыяналістамі» з пасольскага клуба БСРГ.

[45] А. Ліс, *Праблемы беларускага нацыянальнага Адраджэння 19-20 ст.* (тэкст выступу падчас дыскусіі), «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 144-145.

[46] А. Сідарэвіч, *Антон Луцкевіч і Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада*. Рэжым доступу: http://arche.bymedia.net/2007-09/sidarevic709.htm [Дата доступу: 1.05.2012].

[47] А. Латышонак, Я. Мірановіч, *Гісторыя Беларусі: з сярэдзіны XVIII ст. да пачатку XXI ст.*, Вільня 2010, с. 182.

Калі гэта сапраўды так, то што рабілася ўнутры БСРГ? Палуян казаў пра «рыхласць» структуры Грамады, як пра адну з прычын яе паразы. Ці сапраўды нацыяналістаў у Грамадзе быў «ледзь прыкметны струменьчык», як казала Бергман? Ці існавала «моцная нацыянальная фракцыя, якая імкнулася будаваць беларускую нацыянальную свядомасць»[48], пра якую кажа Яўген Мірановіч? На гэтыя пытанні пакуль няма дакладнага адказу, як і няма дакладнага адказу пра рэальныя прычыны адколу групы Тарашкевіча з БПК, а таксама пра сапраўдныя іх мэты і планы ў дачыненні да БССР. Усе гэтыя праблемы застаюцца адкрытымі ў беларускай гістарыяграфіі і, магчыма, новыя дакументы, уведзеныя ў навуковы зварот, дапамогуць адказаць на гэтыя пытанні. З іншага боку варта акрэсліць таксама і стан навуковага выкарыстання ўжо вядомых крыніц па гісторыі Грамады.

Крыніцы па гісторыі БСРГ

Гістарычныя крыніцы, датычныя дзейнасці Грамады, раскіданы па некалькіх краінах. Паколькі БСРГ дзейнічала на тэрыторыі польскай дзяржавы, натуральна, што частка дакументаў, звязаных з яе гісторыяй, захоўваецца ў польскіх архівах. Частка дакументаў, што засталіся ад мясцовых органаў польскай улады, а таксама былі перададзены з віленскіх збораў, знаходзяцца ў беларускіх архівах. Зразумела, частка дакументаў Грамады захоўваецца і ў архівах Літвы.

Перш чым аналізаваць архіўныя крыніцы, варта апісаць некаторыя апублікаваныя дакументы. Некаторыя матэрыялы, звязаныя з гісторыяй БСРГ, былі апублікаваныя ў першым томе зборніка дакументаў *Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: Документы и материалы*[49]. Аднак непасрэдна Грамадзе ў зборніку прысвечана толькі некалькі дзясяткаў дакументаў. Да таго ж падабраныя яны даволі тэндэнцыйна і апісваюць у асноўным рэпрэсіі польскай паліцыі супраць Грамады ці правядзенне грамадоўцамі мітынгаў пад лева-радыкальнымі лозунгамі.

Больш значныя публікацыі крыніц мелі месца ўжо ў наш час. Напрыклад, у 2009 годзе выйшла на беларускай мове праца *Кароткі нарыс беларускага пытання*[50] пад рэдакцыяй Андрэя Вашкевіча, Алеся

[48] Я. Мірановіч, *Барацьба санацыйных уладаў са спадчынай Грамады*, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 51.

[49] *Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР: Документы и материалы*, т. 1: *(1921-1929)*, Минск 1962, 620 с.

[50] *Кароткі нарыс беларускага пытання*, пад рэд. А. Пашкевіча, А. Вашкевіча, А. Чарнякевіча, Мінск 2009, 396 с.

Пашкевіча і Андрэя Чарнякевіча. Гэтая праца, створаная для службовага карыстання ў II аддзеле Генеральнага штаба Войска Польскага, з'яўляецца каштоўнай крыніцай таксама і па гісторыі БСРГ. Адметнасць гэтай працы заключаецца ў тым, што яна прадстаўляе пазіцыю афіцыйных польскіх улад у адносінах да Грамады.

Гэтаксама некаторыя дакументы, звязаныя з гісторыяй Грамады, былі апублікаваныя ў «Гістарычным альманаху». Напрыклад, Алесь Смалянчук апублікаваў успаміны тагачаснага міністра юстыцыі Аляксандра Мейштовіча і фрагменты дзённікавага запісу маршалка Сейма Мацея Ратая[51]. Гэтыя дакументы праліваюць святло на перадумовы і механізмы ліквідацыі Грамады польскімі ўладамі. Таксама, Алесь Смалянчук апублікаваў у 12 нумары «Гістарычнага альманаха» тэксты выступаў паслоў Рагулі і Ярэміча ў абарону Грамады[52]. У гэтым жа томе Алесь Пашкевіч прадставіў тэкст дыскусіі аб БСРГ на III Канферэнцыі КПЗБ, дзе вырашалася, якой арганізацыяй быць Грамадзе — нацыянальнай ці тэрытарыяльнай[53].

Як бачна, за апошнія гады быў апублікаваны шэраг істотных дакументаў, што тычацца гісторыі БСРГ, што не можа не спрыяць далейшаму вывучэнню партыі.

Архіўныя крыніцы па гісторыі Грамады, як згадвалася вышэй, раскіданыя па Беларусі, Польшчы і Літве. Матэрыялы па гісторыі Грамады, што знаходзяцца на Беларусі, захоўваюцца ў некалькіх архівах. Перш за ўсё гэта Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Гэты архіў уключае ў сябе фонды былога Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Кастрычніцкай Рэвалюцыі і сацыялістычнага будаўніцтва БССР (ЦДАКР БССР), а таксама Цэнтральнага партыйнага архіва Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ[54]. На абедзве часткі будучага НАРБ спасылаецца Уладзімір Палуян у сваёй працы. У асноўным ён цытуе матэрыял з фонду № 882 ЦДАКР («Цэнтральны камітэт Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады, 1925-1927»)[55], а таксама фондаў №№ 2, 822 і 852 гэтага ж архіва. Фонд 882 першапачаткова захоўваўся ў ЦДА ЛССР пад нумарам 254, аднак быў перададзены

[51] *Разгром „Грамады”. За кулісамі палітычнага скандалу*, падрыхт. А. Смалянчук, «Гістарычны альманах», 2003, т. 8, с. 214-227.

[52] *Васіль Рагуля і Фабіян Ярэміч у абароне Грамады. 1927 г.*, падрыхт. А. Смалянчук, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 171-184.

[53] *Тэрытарыяльная ці нацыянальная? Дыскусія аб Грамадзе на III канферэнцыі Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі*, падрыхт. А. Пашкевіч, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 163-170.

[54] *Государственное учреждение «Национальный архив Республики Беларусь» (НАРБ). Историческая справка*, [анлайн] Архивы Беларуси. Доступ праз Інтэрнэт: http://archives.gov.by/index.php?id=186065 [прагледжана 15.04.2012].

ў ЦДАКР 14 верасня 1960 года[56]. Некалькі разоў Палуян спасылаецца на фонд 242 Партархіва пры ЦК КПБ. Зараз гэтыя фонды знаходзяцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь і з'яўляюцца цікавымі аб'ектамі для даследавання. На жаль, сучасныя гісторыкі не вельмі часта выкарыстоўваюць матэрыялы, што знаходзяцца там.

Некаторыя матэрыялы, звязаныя з гісторыяй Грамады, захоўваюцца ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ). У прыватнасці, 3-ці фонд гэтай установы (Фонд Віленскага беларускага музея імя Івана Луцкевіча) утрымлівае ў сабе дакументы Антона Луцкевіча, Браніслава Тарашкевіча і іншых дзеячаў БСРГ. Гэты фонд з'яўляецца больш распрацаваным у параўнанні з папярэднімі. На яго спасылаюцца Сідарэвіч, Вашкевіч, Чарнякевіч і іншыя.

Шэраг крыніц па гісторыі БСРГ знаходзіцца ў Дзяржаўным архіве Гродзенскай вобласці і ў Дзяржаўным архіве Брэсцкай вобласці. Матэрыялы гэтых архіваў уведзены ў навуковы зварот як працамі савецкіх, так і сучасных (Сяргей Токць, Яўген Мірановіч) даследчыкаў.

Трэба адзначыць, што збольшага архіўныя матэрыялы, датычныя гісторыі БСРГ, што знаходзяцца ў Беларусі, насамрэч распрацаваныя толькі часткова. Напрыклад, фонд Цэнтральнага камітэта БСРГ (ф. 882 НАРБ) зусім не апрацаваны сучаснымі даследчыкамі.

З іншага боку, падаецца, што больш распрацаванымі з'яўляюцца архівы Польшчы. У прыватнасці, іх шырока выкарыстоўвала Аляксандра Бергман у напісанні сваіх прац. Адной з асноўных крыніц яе даследаванняў быў Цэнтральны архіў Цэнтральнага камітэта Польскай аб'яднанай рабочай партыі (ЦА ЦК ПАРП — CA KC PZPR). Паколькі КПЗБ падпарадкоўвалася Камуністычнай партыі Польшчы, то шмат матэрыялаў датычна БСРГ і яе дзеячаў (у прыватнасці аўтабіяграфія Арсеня Канчэўскага, абвінаваўчая справа Браніслава Тарашкевіча і іншых) захоўвалася ў Варшаве. Зараз фонды гэтага архіва знаходзяцца ў Бібліятэцы Сейма, а менавіта ў аддзеле Збораў сацыяльнай гісторыі (Wydział Zbiorów Historii Społecznej (ZHS)[57]). Яшчэ адзін архіў, на які спасылаецца Бергман, гэта Цэнтральны архіў Міністэрства ўнутра-

[55] *Государственные архивы Республики Беларусь (1944-1997). Краткий справочник. Национальный архив Республики Беларусь. 1.26. Фонды общественных организаций*, [анлайн] Архивы Беларуси . Доступ праз Інтэрнэт: http://archives.gov.by/index.php?id=468536#1.26.2 [прагледжана 18.04.2012].

[56] Funikova L. Pažyma apie Baltarusių Valstiečių-Darbininkų Hramados ir Pasiuntinių Klubų fondą Nr. 365. LCVA, F. 365.

[57] *Zbiory BS. Wydział Zbiorów Historii Społecznej (ZHS)*, [анлайн] Biblioteka Sejmowa. Доступ праз Інтэрнэт: http://libr.sejm.gov.pl/bibl/zhs.html [прагледжана 20.04.2012].

ных спраў (Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych), якi змяшчае некаторыя матэрыялы польскай паліцыі і пракуратуры. Міністэрства ўнутраных спраў Польшчы ў 1998 годзе перадало свае архіўныя фонды ў Інстытут нацыянальнай памяці, дзе яны зараз і знаходзяцца[58]. Як першы, так і другі архіў засталіся па-за ўвагай даследчыкаў БСРГ, нягледзячы на тое, што яны ўтрымліваюць у сабе надзвычай цікавыя матэрыялы.

Больш распрацаваным беларускімі даследчыкамі з'яўляецца Цэнтральны вайсковы архіў Польшчы (Centralne Archiwum Wojskowe). Беларускія гісторыкі асаблівую ўвагу надаюць фондам II аддзела Генеральнага штаба (Oddział II Sztabu Generalnego), які ў II Рэчы Паспалітай займаўся выведкай і контрвыведкай. Яшчэ адной агульнавядомай крыніцай гісторыі БСРГ, якой карысталіся як ранейшыя, так і сучасныя гісторыкі, сталі стэнаграфічныя запісы сеймавых пасяджэнняў, якія таксама знаходзяцца ў бібліятэцы Сейма[59].

Як бачна, у Польскай Рэспубліцы таксама стае фондаў архіваў, нераспрацаваных беларускімі даследчыкамі. Асаблівую ўвагу трэба надаць вывучэнню былога архіва ЦК ПАРП, які змяшчае шмат дакументаў, датычных сувязі паміж КПЗБ і Грамадой.

Агульны аналіз крыніц, выкарыстаных аўтарамі, згаданымі ў першым параграфе, даў падставу лічыць, што матэрыялы літоўскіх архіваў у вельмі малой ступені задзейнічаныя ў беларускай гістарыяграфіі БСРГ.

Уладзімір Палуян спасылаецца ў сваёй працы на фонды №№ 2 і 6 Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Літоўскай ССР. Аднак пры трансфармаванні ЦДА ЛССР у Літоўскі цэнтральны дзяржаўны архіў гэтыя фонды былі расфармаваныя. Частка вопісаў з 2-га і 6-га фондаў трапіла ў фонд № 51 (Віленская ваяводская ўправа, Польская Рэспубліка — Wileński Urząd Wojewódzki, Rzeczpospolita Polska). Некаторыя вопісы былога фонду № 6 трапілі таксама і ў 89-ы фонд (Ваяводскае ўпраўленне нацыянальнай паліцыі ў Вільні, Польская Рэспубліка — Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Wilnie, Rzeczpospolita Polska). Гэтыя фонды ЛЦДА адзінкава згадваюцца ў гістарычных даследаваннях. Напрыклад, Яўген Мірановіч цытуе дакумент з 17-га вопісу фонду № 51 ЛЦДА[60]. Аляксандра Бергман некалькі разоў спасы-

58 *Uroczyste przekazanie materiałów z MSWiA do IPN*, [анлайн] Instytut Pamięci Narodowej. Доступ праз Інтэрнэт: http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/2/153/Uroczyste_przekazanie_materialow_z_MSWiA_do_IPN.html [прагледжана 28.10.2012].

59 *Zbiory BS. Archiwum Sejmu (AS)*, [анлайн] Biblioteka Sejmowa. Доступ праз Інтэрнэт: http://libr.sejm.gov.pl/bibl/archiwum.html [прагледжана 25.04.2012].

60 Я. Мірановіч, *Барацьба санацыйных уладаў са спадчынай Грамады*, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 51-58.

лаецца на матэрыялы фонду № 129 («Віленскі акруговы суд») у сваёй працы *Слова пра Браніслава Тарашкевіча*[61]. Але збольшага яна звяртаецца толькі да справы № 2357, у якой змешчаны пратакол судовага пасяджэння «працэсу 56-і».

Натуральна, вельмі мала даследчыкаў працавалі з нядаўна знойдзенымі ў ЛЦДА матэрыяламі па гісторыі БСРГ. У 2012 г. быў выкладзены ў адкрыты доступ фонд 365, які яшчэ чакае свайго даследчыка.

Апроч архіўных крыніц, у гістарычных працах актыўна выкарыстоўвалася тагачасная публіцыстыка самых розных кірункаў — ад «Звязды» да «Słowa». Натуральна, ужываюцца і працы ранейшых даследчыкаў, як польскіх, так і савецкіх, што даследавалі блізкія да Грамады феномены: КПП, НПХ, КПЗБ, Сельроб і інш. Некаторыя ўспаміны тагачасных дзеячаў (Арэхва, Рагуля, Луцкевіч) таксама ўведзены ў навуковы зварот.

Такім чынам, можна заўважыць, што да гэтага часу ніводзін гісторык не скарыстаўся усёй базай вядомых архіўных крыніц па БСРГ. Некаторыя даследчыкі канцэнтраваліся збольшага на беларускіх крыніцах, некаторыя — на польскіх. Па-за ўвагай большасці заставаліся віленскія фонды, што яшчэ раз даводзіць патрэбу іх вывучэння. Адпаведна, стан даследавання гісторыі Грамады застаецца незадавальняючым. Як ужо згадвалася, адзінай навуковай манаграфіяй, цалкам прысвечанай Грамадзе, застаецца праца Уладзіміра Палуяна.

Асноўныя вехі гісторыі БСРГ (1925-1927)

Нягледзячы на тое, што БСРГ праіснавала адносна нядоўга, яна пакінула значны след у гісторыі беларускага руху ў міжваеннай Польшчы і ў гісторыі развіцця беларускай нацыянальнай свядомасці ўвогуле. Натуральна, што Грамада, якую даследчыкі параўноўваюць з нястрымнай стыхіяй[62], не магла ўзнікнуць без адпаведных унутрана- і знешнепалітычных, эканамічных і сацыяльных перадумоў.

Перш за ўсё патрэбна разгледзець эканамічныя і сацыяльныя варункі на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Тэрыторыі былой Віленскай, Гродзенскай і часткова Мінскай губерняў, якія склалі абшар Заходняй Беларусі, спазналі на сабе цяжар нямецкай акупацыі ў гады Першай сусветнай вайны, бальшавіцкія і польскія наступленні і контрнаступленні, масавыя ўцёкі, з’яўленне і знішчэнне дзяржаўных утварэнняў. Большая частка Заходняй Беларусі ўвайшла ў склад II Польскай Рэспублікі паводле Рыжскай мірнай дамовы 1921 года. Канчаткова тэры-

[61] А. Бергман, *Слова пра Браніслава Тарашкевіча...*, с. 192.

[62] А. Вашкевіч, *Да пытання аб узаемаадносінах Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады (1925-1927)*, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 42.

торыя Заходняй Беларусі далучылася да Польскай дзяржавы 20 лютага 1922 г., калі Сейм Сярэдняй Літвы прыняў рашэнне аб далучэнні гэтай дзяржавы да Польшчы[63].

Такім чынам, тэрыторыя Заходняй Беларусі складала 29% тэрыторыі Польскай Рэспублікі. Паводле перапісу 1921 года, у рэгіёне пражывала 4 мільёны чалавек. Дадзеныя наступнага перапісу (1931 г.) паказваюць на лічбу 5 108 800 чалавек[64]. Але калі інфармацыя з польскіх крыніц пра колькасць насельніцтва хутчэй праўдзівая, то працэнтныя суадносіны нацыянальнасцей выклікаюць пытанні. Так, згодна з афіцыйнай статыстыкай, колькасць беларусаў у Палескім, Навагрудскім і Віленскім ваяводствах была на ўзроўні 31%[65]. Беларускія і некаторыя замежныя гісторыкі лічаць гэтыя адсоткі няпраўдзівымі. Так, па падліках Уладзіміра Палуяна, беларусаў у паўночна-ўсходніх ваяводствах Рэчы Паспалітай было 70%[66], паводле Аляксандры Бергман — каля 60%[67]. Рэшту насельніцтва краю складалі палякі, габрэі, літоўцы, украінцы, рускія. У гарадах пераважалі габрэі і палякі, у той час як беларусы ў асноўным складалі насельніцтва вёсак (80% беларусаў) і часткова малых мястэчак[68].

Калі казаць пра эканоміку Заходняй Беларусі, то большасць даследчыкаў справядліва называлі яе сыравінным прыдаткам Польшчы. Заходняя Беларусь апынулася адрэзаная межамі як ад Літвы, так і ад Усходняй Беларусі, што знішчыла традыцыйныя гандлёвыя шляхі. Недасяжнасць найбольш блізкіх балтыйскіх партоў рабіла заходнебеларускую прадукцыю занадта дарагой, а працяглая мяжа з БССР і асабліва становішча памежных раёнаў ускладнялі развіццё гаспадаркі на гэтых землях[69].

Што тычыцца непасрэдна сельскай гаспадаркі, то яна пакутавала ад малазямелля з аднаго боку, а з іншага характарызавалася вялізнымі зямельнымі ўладаннямі абшарнікаў — «крэсавых зуброў». У дадатак на былыя дзяржаўныя землі, якія мясцовыя сяляне часта ўжо апрацоўвалі, засялялі асаднікаў, што стварала дадатковую сацыяльную і нацыянальную напружанасць[70].

Прамысловасць была прадстаўлена ў асноўным лесаапрацоўчай галіной і дробнымі промысламі. Агульная вага прамысловасці ў экано-

[63] А. Трусаў, *Сярэдняя Літва*, «Наша слова», Мінск 2004, № 28.
[64] А. Бергман, *Слова пра Браніслава Тарашкевіча...*, с. 44-45.
[65] У. Палуян, *Беларуская сялянска-рабочая грамада*, с. 16.
[66] Там жа, с. 17.
[67] A. Bergman, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, s. 100.
[68] Там жа.
[69] А. Бергман, *Слова пра Браніслава Тарашкевіча...*, с. 64.
[70] Там жа, с. 64-65.

міцы краю была нязначная. Усяго, па падліках даследчыкаў, у Заходняй Беларусі было 100 тысяч работнікаў прамысловасці[71].

Апроч эканамічнага ўціску беларусаў асаднікамі і абшарнікамі, польская ўлада праводзіла і палітычныя рэпрэсіі супраць беларускага насельніцтва. Была закрыта большасць беларускіх школ, адкрытых за часамі нямецкай акупацыі[72]. Рэгулярна адбываліся палітычныя працэсы супраць рэальных ці ўяўных камуністаў. Гэтак жа часта закрываліся беларускія газеты. У адказ на такі нацыянальны і сацыяльны гвалт на пачатку 20-ых гг. шырыўся партызанскі рух, інспіраваны эміграцыйным урадам Вацлава Ластоўскага ў Літве з аднаго боку і савецкім урадам з другога. Гэты рух, аднак, сцішыўся праз эканамічную стабілізацыю ў Польшчы і слабую падтрымку шырокімі пластамі насельніцтва ідэі ўзброенага паўстання[73].

У такіх умовах беларускі рух мусіў выпрацаваць стратэгію дзеянняў. Асноўным метадам барацьбы за вызваленне ад нацыянальнага і эканамічнага ўціску зрабіліся канстытуцыйныя парламенцкія метады. Гэтую ідэю акрэсліў Антон Луцкевіч яшчэ ў 1921 годзе. Ім жа вылучалася ідэя пра масавую сялянскую арганізацыю, што мусіць змагацца за нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне. У 1922 г. ён узначаліў Беларускі цэнтральны выбарчы камітэт у Вільні, які правёў паспяховую кампанію на тэрыторыі ўсёй Заходняй Беларусі[74]. На здзіўленне многіх у тагачаснай Рэчы Паспалітай, Блок нацыянальных меншасцей, у які ўваходзілі беларусы, здабыў больш за трацiну ўсіх галасоў выбарцаў з усходніх ваяводстваў. Такім чынам, у лістападзе 1922 г. у Сейм і Сенат Польскай дзяржавы прайшлі 11 і 3 беларускія паслы адпаведна. Так утварылася парламенцкая фракцыя Беларускі пасольскі клуб[75].

Левая частка БПК на працягу 1922-1925 гадоў усё больш радыкалізавалася і збліжалася з лідарамі КФП (Камуністычнай пасольскай фракцыі), КПП і НПХ. Паслы не бачылі плёну ў сваёй соймавай працы, бо там яны ўсё адно заставаліся меншасцю, а іх прапановы адкідаліся польскай эндэцыяй. У гэтых умовах лідар БПК і будучай БСРГ Браніслаў Тарашкевіч наладзіў кантакты таксама і з нелегальнай КПЗБ і ўсё больш схіляўся да супрацоўніцтва з саветамі[76].

[71] Там жа, с. 65.
[72] A. Bergman, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej*, s. 102.
[73] Там жа, с. 103-104.
[74] А. Сідарэвіч, *Антон Луцкевіч і Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада*. Рэжым доступу: http://arche.bymedia.net/2007-09/sidarevic709.htm [Дата доступу: 1.05.2012].
[75] A. Bergman, *Sprawy białoruskie w II Rzeczypospolitej...*, s. 104.
[76] А. Бергман, *Слова пра Браніслава Тарашкевіча...*, с. 96.

Такім чынам, у Беларускім пасольскім клубе паўстае ўнутранае напружанне (падаграванае, праўда, звонку). Лявіца БПК на чале з Тарашкевічам усё цяжэй знаходзіць агульную мову з правымі пасламі на чале з ксяндзом Адамам Станкевічам, які быў супраць пагадненняў з камуністамі і НПХ[77].

Так 24 чэрвеня 1925 г. шэраг паслоў БПК абвяшчае аб выхадзе з клуба і стварэнні новай пасольскай фракцыі — Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Непасрэднай прычынай падзелу стала адмова некаторых паслоў БПК далучыцца да законапраекта аб зямельнай рэформе, прапанаванай КФП і НПХ. Але гісторык Алесь Пашкевіч сцвярджае, што праект у любым выпадку не падтрымала б парламенцкая большасць, а гэты законапраект павінен быў, па плане камуністаў, раскалоць БПК па «класавых швах». Яшчэ па адной версіі, асоба старшыні НПХ Сільвестра Ваявудскага і яго дачыненне да беларускага руху стала тым фактарам, які рабіў немагчымым супрацоўніцтва двух палітычных кірункаў у БПК[78].

Важная падзея ў гісторыі Грамады адбылася ўвосень 1925 г. у Сопаце, на тэрыторыі вольнага горада Гданьска. Па ініцыятыве КПП там была арганізавана нелегальная канферэнцыя, у якой удзельнічалі сябры ЦК КПП, ЦК КПЗБ, ЦК КП(б)Б, а таксама прадстаўнікі беларускага руху ў Польшчы — Браніслаў Тарашкевіч, Радаслаў Астроўскі, Язэп Шнаркевіч і іншыя[79]. Антон Луцкевіч, які таксама быў запрошаны, на гэтую канферэнцыю не паехаў. Паводле Сідарэвіча, Луцкевіч не жадаў трапляць пад апеку саветаў[80]. На жаль, матэрыялы з Сопацкай (Гданьскай) канферэнцыі не захаваліся, аднак вядома, што там абмяркоўваліся ўзаемаадносіны паміж камуністычнай партыяй і беларускім рухам у Польшчы, у прыватнасці, справа будучай Грамады. Гэтае ж пытанне ўздымалася і ўзгаднялася на IV Канферэнцыі КПП і III Канферэнцыі КПЗБ, што адбыліся ў Маскве ў канцы 1925 г. Там жа ў снежні 1925 г. Браніслаў Тарашкевіч уступіў у КПЗБ.

Па вяртанні з Масквы Тарашкевіч пачаў актыўную дзейнасць па падрыхтоўцы да легальнай працы партыі БСРГ. Так у снежні быў

[77] А. Вашкевіч, *Да пытання аб узаемаадносінах Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады (1925-1927)*, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 38-39.

[78] А. Пашкевіч, *Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада ў першае паўгоддзе існавання (чэрвень-снежань 1925 г.)*, «Гістарычны альманах», 2006, т. 12, с. 23-37.

[79] А. Бергман, *Слова пра Браніслава Тарашкевіча...*, с. 83.

[80] А. Сідарэвіч, *Антон Луцкевіч і Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада.* Рэжым доступу: http://arche.bymedia.net/2007-09/sidarevic709.htm [Дата доступу: 1.05.2012].

скліканы актыў БСРГ, дзе Тарашкевіч прэзентаваў праграму і мэты будучай партыі. Па дамоўленасці з Тарашкевічам з Прагі вярнулася на Беларусь група беларускіх эмігрантаў.

У другой палове 1925 г. паслы БСРГ распачалі актыўную дзейнасць у Сейме і па-за Сеймам. Асабліва актыўна падаваліся інтэрпеляцыі (запыты) у Сейм аб парушэнні правоў беларускага насельніцтва. У верасні распачалася кампанія за беларускае школьніцтва. За тры месяцы было пададзена 16 тысяч заяў аб адкрыцці 412 школ. У першай палове 1926 г. вялася актыўная агітацыі сумесна з КПЗБ. Апроч улётак і транспарантаў, самі паслы арганізоўвалі мітынгі, дзе прадстаўлялі сваю праграму. Адначасова паслы наладжвалі сетку будучых актывістаў Грамады ў паветах. У красавіку пачаўся падбор інструктараў па стварэнні гурткоў Грамады на месцах. Такіх упаўнаважаных набіралі па 2-3 чалавекі на павет. Да траўня 1926 г. вакол пасольскага клуба ўжо сфармавалася група актывістаў у 100 чалавек[81].

Значна паўплываў на становішча Заходняй Беларусі і палітыку Грамады травеньскі пераварот Пілсудскага. Некаторыя левыя групоўкі ў Польшчы, у прыватнасці КПП і БСРГ, першапачаткова падтрымалі пераварот, спадзеючыся на сацыялістычныя перакананні Маршала. Пазней, аднак, гэтыя партыі прызналі, што ў выніку перавароту 12-13 траўня ў краіне ўсталявалася дыктатура[82]. Тым не менш, карыстаючыся разгубленасцю мясцовых улад, якія не ведалі, што чакаць ад новага гаспадара Варшавы, Грамада пачала дзейнічаць больш актыўна.

Як легальная партыя БСРГ паўстала 1 чэрвеня 1926 года. Менавіта ў гэты дзень пачаў дзейнічаць Цэнтральны сакратарыят Грамады — яе асноўны выканаўчы орган, адказны за арганізацыйную і канцылярскую работу. Гэтым жа летам пачаўся найбольш актыўны перыяд росту Грамады. У ліпені-жніўні 1926 г. пад выглядам настаўніцкіх курсаў у Радашковічах быў арганізаваны 6-тыднёвы семінар для актывістаў Грамады[83]. Ужо да жніўня ў кожным заходнебеларускім павеце было па 3-10 упаўнаважаных. Упаўнаважаныя БСРГ агітавалі сялян да стварэння гурткоў у сваіх вёсках і да ўступлення іх у Грамаду. Колькасць гурткоў пачала расці з такой хуткасцю, што ўлады на пэўным этапе страцілі кантроль над сітуацыяй[84]. Па звестках Цэнтральнага сакратарыята да 1 снежня 1926 г. у шэрагах Грамады стаяла больш за 60 тысяч чалавек[85].

[81] У. Палуян, *Беларуская сялянска-рабочая грамада*, с. 49-55.
[82] Там жа, с. 60.
[83] А. Бергман, *Слова пра Браніслава Тарашкевіча...*, с. 90.
[84] Там жа.
[85] У. Палуян, *Беларуская сялянска-рабочая грамада...*, с. 89.

Асноўнымі грамадоўскімі кампаніямі былі кампанія за амністыю палітвязняў, кампанія па нявыплатах падаткаў, кампанія за беларускае школьніцтва. Гэтаксама гурткі БСРГ супольна абаранялі свае правы ад паліцэйскага гвалту: дасылалі заявы і скаргі. Грамада заахвочвала сваіх сяброў дамагацца перавыбараў у мясцовыя органы ўлады[86].

Рэпрэсіі, скіраваныя супраць Грамады ад самага яе пачатку, найбольш узмацніліся ў канцы 1926 года. Да гэтага моманту БСРГ ужо ўяўляла сабою магутную сілу. Натуральна, гэта моцна непакоіла польскую ўладу. Паліцыя разганяла легальныя сходы, учыняла вобшукі ў актывістаў. Усяго на канец 1926 — пачатак 1927 г. г. было асуджана 946 грамадоўцаў[87].

Канчатковы разгром Грамады адбыўся ў ноч з 14 на 15 студзеня 1927 года. У гэтую ноч былі арыштаваны большасць сяброў Цэнтральнага камітэта і Цэнтральнага сакратарыята БСРГ, зробленыператрусы ў ЦК, ЦС і павятовых камітэтах. Усяго было праведзена некалькі тысяч вобшукаў і арыштавана каля 800 актывістаў[88]. Хоць некаторыя гурткі і павятовыя камітэты працягвалі сваю дзейнасць, статысячная партыя была абезгалоўленая. Амаль год вялося следства па справе Грамады. Грамадоўцаў абвінавачвалі ў падрыўной дзейнасці супраць Польскай Рэспублікі і ў падрыхтоўцы перавароту. Судовы працэс ішоў больш за тры месяцы, з 23 лютага па 22 траўня 1928 года. У канцы працэсу Віленскі акруговы суд асудзіў беларускіх паслоў-грамадоўцаў на 12 гадоў турмы, сакратар ЦК Максім Бурсевіч атрымаў 8 год, астатнія актывісты ад 3 да 6. Група абвінавачаных (19 чалавек), у тым ліку Луцкевіч, Коўш, Астроўскі, былі прызнаныя невінаватымі[89].

Варта адзначыць, што на сённяшні момант нацыянальная беларуская гістарыяграфія яшчэ не прадставіла працы па гісторыі БСРГ, напісанай з пазіцый мадэрнай гістарычнай навукі. Працы сучасных беларускіх даследчыкаў Грамады закранаюць толькі некаторыя аспекты яе гісторыі ці выбраныя персаналіі, у той жа час манаграфія, якая б ахапіла феномен БСРГ цалкам, з выкарыстаннем усіх вядомых крыніц, адсутнічае. Гэтаксама не асэнсаваная і праблема КПЗБ у беларускай гісторыі. Гісторыя гэтай партыі, якая вельмі шчыльна звязаная з гісторыяй Грамады, актыўна вывучалася ў савецкія часы, але не атрымала ацэнкі з пункту гледжання нацыянальнай гістарыяграфіі. Цікавым кірункам даследаванняў было б параўнанне БСРГ з блізкімі

[86] Там жа, с. 110-115.
[87] Там жа, с. 179.
[88] Там жа, с. 183.
[89] Там жа, с. 201.

па ідэалогіі партыямі — польскім НПХ і ўкраінскім Сельробам. Гэта дазволіла б разгледзець Грамаду ў кантэксце нацыянал-камуністычных рухаў у II Рэчы Паспалітай.

Аналіз і асэнсаванне невядомых ці малавядомых матэрыялаў па гісторыі Грамады неабходны для больш дасканалага вывучэння гэтай праблемы. На жаль, на сённяшні дзень не ўсе архіўныя крыніцы па гісторыі БСРГ выкарыстоўваюцца даследчыкамі. Найменш скарыстанымі падаюцца архіўныя матэрыялы, што захоўваюцца ў Літоўскім цэнтральным дзяржаўным архіве. Літаральна некалькі даследчыкаў ужывала іх як крыніцы для сваіх гістарычных прац, нягледзячы на тое, што матэрыялы, змешчаныя ў гэтым архіве, маюць высокую навуковую каштоўнасць. З адкрыццём новых архіўных матэрыялаў, звязаных з гісторыяй Грамады, гэты архіў мусіць выклікаць яшчэ большую зацікаўленасць у даследчыкаў.

Summary

The state of research on the Belarusian Peasants' and Workers' Union Hramada

Belarusian researchers have only just begun to study in depth the history of the Belarusian Peasants' and Workers' Union Hramada (BPWU). One of the obstacles to a better understanding of the phenomenon of the BPWU is that the primary sources related to its history are scattered across different countries and various archives. This paper is aimed at resolving this problem, at least to some extent. It describes the sources for research on the history of the BPWU in two fonds of the Lithuanian Central State Archives (LCVA) which were previously unknown to, or only partially used by researchers. The author of this paper has carried out an analysis of current BPWU research problems from source studies and a historiographical perspective. In particular, the author has outlined the core sources on the BPWU history previously used by researchers and identified the most important and least studied issues in the history of the BPWU. The most original part of the work is the description of the materials in the LCVA fond 365 ("The Belarusian Peasants' and Workers' Union and the Deputy Clubs") and the LCVA fond 129 ("The Vilna District Court") relating to the history of the BPWU. The author has also examined their usefulness in future research. Some of the previously unknown documents may prove helpful in attempting to answer some of the questions regarding the history of the BPWU. The archival sources presented by the author of this paper may be the basis for research on the financial and publishing activities of the Hramada, its ideological characteristics, its members, as well as microhistorical studies of local BPWU activities.

Streszczenie

Stan badań nad problematyką BWRH

Historia Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady dopiero co zaczyna być zgłębiana przez badaczy białoruskich. Jedną z przeszkód do lepszego zrozumienia fenomenu Hromady jest rozproszenie po różnych krajach i archiwach źródeł do jej historii. Celem artykułu jest częściowe przybliżenie tego problemu. Autor opisuje źródła do dziejów BWRH w niektórych zbiorach Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego (LCAP), które wcześniej były nieznane bądź w ograniczonym stopniu wykorzystywane przez badaczy. W tym celu autor przeprowadził źródłoznawczą i historiograficzną analizę stanu badań nad problematyką BWRH, określił bazę źródłową do dziejów BWRH wykorzystywaną przez badaczy oraz wskazał najważniejsze i najmniej zbadane problemy w historii

BWRH. Najbardziej oryginalną częścią artykułu jest opis materiałów składających się na zbiory nr 365 LCAP («Białoruska Włościańsko-Robotnicza Hromada i kluby poselskie») i 129 LCAP («Wileński Sąd Okręgowy») dotyczące historii BWRH. Autor określił również perspektywy wprowadzenia tych źródeł do obrotu naukowego i możliwości ich wykorzystania w przyszłych badaniach. Część nieznanych wcześniej dokumentów może być przydatna do poszukiwania odpowiedzi na niektóre pytania z historii Hromady. Przedstawione przez autora źródła archiwalne mogą posłużyć do badania działalności finansowej i wydawniczej Hromady, jej osobliwości ideologicznych, składu osobowego oraz do mikrohistorycznych badań lokalnej działalności BWRH.

Alaksandr Bystryk — bakalaureat historii (Europejski Uniwersytet Historyczny w Wilnie), magister badań nad nacjonalizmem (Uniwersytet Środkowoeuropejski w Budapeszcie).

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Ukraińcy, Rosjanie i Żydzi na Białorusi w okresie okupacji niemieckiej

Po zajęciu Białorusi przez Wehrmacht latem 1941 r. Niemcy włączyli część obwodu poleskiego i brzeskiego BSRR do Komisariatu Rzeszy Ukraina. Spowodowało to określone konsekwencje w polityce niemieckiej na tym obszarze, której najbardziej widocznym przejawem było tworzenie ukraińskich struktur życia narodowego. Drugim elementem obecności ukraińskiej na ziemiach białoruskich były bataliony policji pomocniczej — *Schutzmannschaften* — wspomagające Niemców podczas pacyfikacji białoruskich wiosek. W wielu przypadkach ukraińscy szucmani dowodzeni przez niemieckich oficerów byli sprawcami zagłady całych miejscowości[1].

Na terytorium włączonego do Komisariatu Rzeszy Ukraina Polesia Niemcy próbowali określić strukturę narodowościową i przeprowadzili latem 1941 i na początku 1942 r. spisy ludności. Otrzymane wyniki dawały różne możliwości interpretacji istniejącego stanu. W 1941 r. w poszczególnych miastach i rejonach naliczono po kilkadziesiąt osób narodowości ukraińskiej, co w każdym przypadku stanowiło mniej niż jeden procent ogółu mieszkańców[2]. Kilka miesięcy później w tych samych rejonach pojawiły się tysiące osób deklarujących narodowość ukraińską. Gwałtowny spadek liczby Ukraińców nastąpił w 1944 r., przed wkroczeniem Armii Czerwonej na Polesie[3]. Komisarze niemieccy wprawdzie pisali, że Poleszuccy nie reprezentują żadnej narodowości i nie ma wśród nich wielu ani świadomych Ukraińców, ani Białorusinów, to jednak godzili się na odgórną ukrainizację życia społeczno-politycznego[4]. Wzrost liczby Ukraińców w Pińsku, Brześciu, czy Mozyrzu był efektem włączenia Polesia do „Ukrainy", jak powszechnie przyjmowano jednostkę administracyjną Komisariatu Rzeszy o takiej nazwie oraz zapoczątkowanej przez Niemców polityki ukrainizacji „tutejszych". Za pośrednictwem Ukraińskiego Komitetu Samopomocy rozpropagowano akcję „przywracania zapisu o ukraińskim pochodzeniu tych, którzy z przyczyn politycznych zostali fałszywie zapi-

[1] К. Акула, *Змагарныя дарогі*, Мінск 1994, s. 25.
[2] Д. Крывашей, *Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 — ліпень 1944)*, Мінск 2009, s. 93.
[3] Tamże, s. 94.
[4] У. Калаткоў, *Украінізацыя грамадска-палітычнага і культурнага жыцця на Беларускім Палессі ў перыяд нямецкай акупацыі (1941-1944)*, [w:] *Беларусь — Украіна: гістарычны вопыт узаемнаадносін*, Мінск 2004, s. 291.

sani jako Polacy, Białorusini lub nawet tutejsi”[5]. Językami urzędowymi ogłoszono niemiecki i ukraiński.

Z punktu widzenia Niemców najważniejsza była eksploatacja gospodarcza tego obszaru, życie społeczne, kulturalne czy religijne miejscowej ludności interesowało tylko w takim zakresie, który służył stabilnemu panowaniu[6]. Aktywność działaczy przybyłych z Wołynia i Galicji na rzecz budowania ukraińskiej tożsamości narodowej wśród Poleszuków tworzyła jednocześnie alternatywne dla sowieckich ośrodki integracji miejscowego społeczeństwa. Dlatego przy wsparciu Niemców w Brześciu, Pińsku, Kobryniu, Turowie, Jelsku, czy Mozyrzu powstawały ukraińskie biblioteki, czytelnie, muzea, teatry, szkoły, redakcje gazet. Ukrainizacja objęła także życie religijne[7]. Parafie na białoruskim Polesiu podporządkowano metropolicie ukraińskiemu z siedzibą w Równem, skąd przysyłano duchownych gotowych do pełnienia misji narodowej.

O roli niemieckiego aparatu administracyjnego w polityce ukrainizacji Polesia świadczył tryb powoływania placówek oświatowych. Jesienią 1941 r. rodzice otrzymali możliwość wyboru języka nauczania w szkołach, do których uczęszczały ich dzieci. Oferowano białoruski, rosyjski, polski i ukraiński. W Pińsku jedynie 6 osób zadeklarowało wybór ukraińskiego, mimo to w mieście i w powiecie pińskim w 1941 r. otwarto 7 szkół z ukraińskim językiem nauczania[8]. Jednak zdecydowaną większość placówek oświatowych w okręgu pińskim stanowiły szkoły z białoruskim językiem nauczania[9]. W kolejnych latach okupacji niemieckiej w wyniku działań administracji szkolnej szkoły białoruskie zamieniano na ukraińskie[10]. Podobny proces miał miejsce w powiatach kobryńskim i drohickim.

Istotnym czynnikiem kształtującym stosunki polityczne i narodowościowe na terenie okupowanego Polesia była obecność formacji związanych z Organizacją Ukraińskich Nacjonalistów. Próby tworzenia konspiracji przez OUN na Polesiu włączonym jesienią 1939 r. do BSRR podejmowano od początku 1941 roku[11]. Sowieckie organy bezpieczeństwa odnotowały wzmożoną aktywność różnych grup ukraińskich na terenie obwodu brze-

[5] Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (dalej: ДАБВ), ф. 202, оп. 1, д. 3, л. 3.

[6] С. Новікаў, *Гаспадарчыя аспекты ваеннай гісторыі Беларускага Палесся (1941-1944 гг.)*, [w:] *Беларусь — Украіна: гістарычны вопыт узаемнаадносін*, Мінск 2004, s. 284-286.

[7] У. Калаткоў, *Украінізацыя грамадска-палітычнага і культурнага жыцця на Беларускім Палессі...*, s. 292.

[8] ДАБВ, ф. 2135, оп. 2, д. 144, л. 15, Sprawozdanie pińskiego inspektora okręgowego z 20.10.1941 r.

[9] ДАБВ, ф. 2135, оп. 2, д. 15, л. 18.

[10] ДАБВ, ф. 2120, оп. 1, д. 20, л. 3.

[11] *ОУН-УПА в Беларуси 1939-1953 гг. Документы и материалы*, ред. В. Адамушко, Минск 2011, dokumenty nr 10 i 11, s. 28-29.

skiego przybyłych z Generalnego Gubernatorstwa[12]. Z raportów NKWD o postawach poszczególnych grup narodowych zachodniego Polesia można wyczytać, że lojalność wobec władzy sowieckiej zachowali Żydzi i Białorusini, Polacy w jednakowym stopniu nienawidzili Niemców i Sowietów, zaś najmniej liczni Ukraińcy prowadzili działalność na rzecz budowania struktur sojuszniczego wobec Rzeszy państwa ukraińskiego. O ile postawy Polaków nie były zaskoczeniem, to działalność Ukraińców była określana „ciosem w plecy" ZSRR[13]. Początkowo aktywność ukraińskich środowisk nacjonalistycznych Niemcy skanalizowali w różnych kontrolowanych przez siebie formacjach policyjnych, lecz w 1943 r. na terenie Polesia zaczęły aktywizować się samodzielne ukraińskie struktury militarne, działające pod hasłami walki za *samostijnu Ukrainu*[14]. Na białoruskim Polesiu rozbudowywano formacje Siczy Poleskiej Ukraińskiej Powstańczej Armii, powstałej na obszarze północnego Wołynia w latach 1940-1941. UPA dowodzona przez Tarasa Borowcia „Bulbę" latem 1943 r. została podporządkowana frakcji OUN Stefana Bandery. Banderowcy przejęli także nazwę organizacji. W tym czasie UPA podjęła na szeroko zakrojoną skalę działania przeciwko ludności polskiej i sowieckiej partyzantce[15].

Raporty sowieckiego podziemia donosiły o niewielkiej skuteczności oddziaływania agitacji ukraińskiej na poleskich chłopów. Znacznie skuteczniejsza była argumentacja podziemia radzieckiego wskazująca proniemiecki charakter ruchu ukraińskiego[16]. Sytuacja na Polesiu, widziana ze strony ukraińskiego podziemia narodowego, była bardziej złożona. Ze sprawozdania komendanta okręgu UPA „Zahrawa" z 18 września 1943 r. wynika, że większość miejscowości była kontrolowana przez „bolszewików", Niemcy zaś w odwecie przeprowadzali regularne pacyfikacje całych rejonów. W rejonie dawidgródeckim, będącym ostoją ruchu ukraińskiego, komendant przyznawał, że „mieszkańcy uważają siebie za Białorusinów. Ukraińcami określają się tylko jednostki". Wobec sowieckiego podziemia — według

[12] Tamże, *Спецсообщение НКВД БССР секретарю ЦК КП(б)Б П. К. Пономаренко о показаниях арестованного участника УНО, агента германской разведки А. Д. Бандзаревича*, dokument 12, s. 29-31.

[13] Tamże, *Из письма начальника оперативного пункта транспортного отдела НКВД Белорусской ж.д. Головнева заведующему оргинструкторским отделом ЦК КП(б)Б Т. И. Новиковой о положении в Брестской области*, dokument nr 15, s. 32-34.

[14] Tamże, *Из отчета партизанского отряда имени А. В. Суворова Пинского соединения о пленении и уничтожении разведчиков украинских националистов*, dokument nr 20, s. 39.

[15] *Гісторыя Беларусі*, ч. II, рэд. Я. Новік, Г. Марцуль, Мінск 1998, s. 261-262.

[16] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (dalej: НАРБ), ф. 4п, оп. 33а, д. 67, л. 55-60, *Отчет А. Федосюка о влиянии украинских националистов на население Кобрынского, Антопольского и Дивинского районов.*

komendanta UPA — Białorusini odnosili się z wrogością, lecz partyzanci terrorem zmuszali ich do uległości[17].

Dokumenty sporządzane zarówno przez sowieckie podziemie, jak i działające na Polesiu UPA zawierają w treści jeden element zbieżny. Każdej ze stron likwidacja przeciwnika była celem nadrzędnym w realizacji celów postawionych przez kierownictwo polityczne. Obie strony usiłowały wciągać do tej wojny Poleszuków, lecz wszystko wskazuje na to, że skuteczniej o poparcie zabiegała strona sowiecka, walcząca pod szyldem „białoruskich partyzantów"[18]. Aktywizacja ruchu ukraińskiego nastąpiła po wyzwoleniu Polesia latem 1944 r., po ogłoszeniu powszechnej mobilizacji mężczyzn do Armii Czerwonej. Spowodowało to w niektórych rejonach masową ucieczkę młodzieży do lasów. Część ukrywających się przejęła UPA. Jak wynika ze sprawozdania sekretarza rejonowego KP(b)B z rejonu Dywina z 12 sierpnia 1944 r. na 700 osób wezwanych do punktów mobilizacyjnych na 30 lipca stawiło się jedynie 50 poborowych[19]. Do poszukiwania dezerterów wysłano specjalne bataliony wojska. Uciekając przed wysłaniem na front wojny z Niemcami część poleskich chłopów trafiła na wojnę z władzą sowiecką i kilka miesięcy walczyła za *samostijnu Ukrainu*[20].

Najważniejszym ośrodkiem ukrainizacji północnego Polesia w okresie okupacji niemieckiej miał być Brześć, gdzie przed wojną działały organizacje ukraińskie. Wprawdzie główną rolę przy animacji tego ruchu odegrali działacze z zewnątrz, lecz faktem jest, że istniały tam już jakieś tradycje. W warunkach niemieckiego panowania Brześć stał się miejscem rywalizacji o wpływy Ukraińców, Polaków i Rosjan. Ruch białoruski był niewidoczny na tle dynamicznie ubiegających się o udział we władzy i różnego rodzaju koncesje ze strony Niemców przedstawicieli trzech narodów.

Językiem urzędowym w Brześciu uczyniono niemiecki i ukraiński, lecz była to czysta fikcja. Ukraińcom jako pierwszej grupie narodowej pozwolono na powoływanie własnych organizacji. W protokole z zebrania jednej z organizacji społecznych pisanym w języku ukraińskim stwierdzono, że do tej pory mieszkańcy miasta nazywali siebie Polakami, Białorusinami lub tutejszymi, lecz obecnie pragną oni wyjawić swoją prawdziwą narodowość. Język protokołu pozwala jedynie domyślać się, że prawdziwą na-

[17] *ОУН-УПА в Беларуси 1939-1953 гг. Документы и материалы...*, dokument nr 39, s. 57-59.

[18] Tamże, dokumenty nr 49, 50, 55, 79, s. 65-67, 71, 89-100.

[19] ДАБВ, ф. 1п, оп. 1, д. 104, л. 1-3.

[20] *ОУН-УПА в Беларуси 1939-1953 гг. Документы и материалы...*, dokument nr 273, *Из итогового отчета МВД БССР об агентурно-оперативной деятельности органов МВД БССР по ликвидации антисоветского националистического подполья, его банд и прочего контрреволюционного элемента с 1 января 1944 г. по 1 марта 1947 г.*, s. 362-372.

rodowością mieszkańców miasta była ukraińska[21]. Postanowiono bowiem powołać Ukraiński Komitet Narodowy. W sierpniu Komitet Narodowy w Brześciu występował już pod nazwą Ukraiński Komitet Samopomocy i liczył 84 członków. W tym samym czasie w mieście powstał także Rosyjski Komitet Samopomocy liczący 16 członków[22]. Członkowie obu komitetów mieli przywilej w dostępie do zwiększonych racji żywnościowych.

Komitet Ukraiński, cieszący się największym zaufaniem władz niemieckich, początkowo korespondencję prowadził wyłącznie w języku ukraińskim. Wszystkie pisma adresowane do Komitetu były pisane poprawnym językiem literackim i przy zachowaniu jednolitego stylu i formy argumentacji. Z pewnością osoby podpisujące się pod pismami nie były ich autorami, lecz wszyscy określali swoją narodowość jako ukraińską[23]. W 1943 r. zdecydowana większość podań była pisana w języku rosyjskim, interesanci rzadko także wskazywali swoją narodowość. Ubiegając się o pomoc organizacji ukraińskiej zaprzestali używania argumentu odwołującego się do solidaryzmu narodowego. W 1944 r. brzeski Ukraiński Komitet Samopomocy niemal całą pracę biurową prowadził w języku rosyjskim[24].

Wśród zarejestrowanych w 1943 r. współpracowników brzeskiej komendantury policji politycznej SD było 7 Polaków, 3 Ukraińców, 2 Rosjan i 2 Białorusinów. Byli to konfidenci wynagradzani za służbę. Oprócz tych czternastu współpracowników SD doraźnie współpracowało ze służbami policyjnymi 126 mieszkańców miasta. Ich wynagrodzeniem były dodatkowe racje żywnościowe[25]. W policji pomocniczej na terenie miasta służyło 65 osób, w większości Ukraińcy i Polacy, kilku nie określiło swojej narodowości[26]. W okręgu brzeskim na wszystkich posterunkach *Schutzmannschaften* było 274 policjantów, w tym 190 Ukraińców, 59 Polaków, 15 Białorusinów i 10 Rosjan[27].

Kilka batalionów ukraińskich *szucmanów* pełniło służbę w Komisariacie Generalnym Białoruś, brało udział w pacyfikacjach kilkunastu miejscowości. Batalion policji oznaczony numerem 201 pod dowództwem Romana Szuchewycza, późniejszego dowódcy Ukraińskiej Powstańczej Armii, uczestniczył w zwalczaniu sowieckiego ruchu oporu i pacyfikacjach w trójkącie Witebsk — Mohylew — Lepel. W ciągu 10 miesięcy, od marca 1942 r. w walkach z partyzantami batalion stracił 49 policjantów. Podwład-

21 ДАБВ, ф. 202, оп. 1, д. 3, л. 4.
22 ДАБВ, ф. 201, оп. 1, д. 4, л. 8-11.
23 ДАБВ, ф. 201, оп. 1, д. 3, л. 46-75.
24 ДАБВ, ф. 201, оп. 1, д. 3, л. 83-101.
25 ДАБВ, ф. 201, оп. 1, д. 3, л. 1-3.
26 ДАБВ, ф. 201, оп. 1, д. 3, л. 14.
27 Б. К`яры, *Штодзённасць за лініяй фронту. Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941-1944 г.)*, Мінск 2005, s. 179.

ni Szuchewycza zabili w tym czasie ponad 2 tys. miejscowych chłopów i partyzantów[28].

Oficerowie batalionu 201 chwalili sobie służbę na Białorusi, która przyniosła im wiele doświadczeń wykorzystywanych później w szeregach Ukraińskiej Powstańczej Armii, gdzie trafili w 1943 roku[29]. Niemieckie wzorce pacyfikacji całych regionów były bowiem skuteczne w eliminowaniu ludności cywilnej uznanej za zbędną na danym terenie. Powszechną praktyką przejętą od Niemców przez podwładnych Szuchewycza było określanie w sprawozdawczości i propagandzie wszystkich zamordowanych „bandytami", „terrorystami" lub „partyzantami", w tym także dzieci, kobiet, starców lub ukrywających się Żydów[30].

W szeregach UPA znalazła się także część policjantów 118 batalionu, stacjonującego na Białorusi od listopada 1942 do lipca 1944 r. Pierwsza i trzecia kompania tego batalionu, w których służyli wyłącznie Ukraińcy, brały udział we wszystkich najbardziej bestialskich operacjach organizowanych przez Niemców przeciwko ludności cywilnej, w tym pacyfikacji Chatynia[31]. Batalionem formalnie dowodził Niemiec Eryk Kerner, jego zastępcą był Polak Konstanty Smowski, lecz operacjami karnymi kierował 27-letni Ukrainiec Ryhor Wasiura. Większość akcji 118 batalionu przeciwko „partyzantom" przebiegała według podobnego scenariusza. Przeprowadzano je pod nadzorem Kernera, Smowskiego i Wasiury. Najpierw dokonywano selekcji mieszkańców wsi. Młodych i zdrowych pozostawiano najczęściej przy życiu z przeznaczeniem do pracy w Niemczech, pozostałych zamykano w budynku, który policjanci podpalali i ostrzeliwali ze wszystkich stron[32]. Ostatnim etapem był rabunek mienia i palenie pozostałych zabudowań[33].

Po wojnie Wasiura, skrywając służbę w policji niemieckiej, stał się na Ukrainie bohaterem pracy socjalistycznej i wzorem sowieckiego patriotyzmu[34]. Po zdemaskowaniu, podczas procesu sądowego w 1987 r. stwierdził, że dowodził zgrają bandytów, których celem był rabunek, gwałty i pijaństwo, którzy „szaleli od zapachu krwi"[35].

[28] П. А. Рудлінг, *Навука забіваць. 201-ы Батальён ахоўнай паліцыі і гаўптман Раман Шухевіч у Беларусі ў 1942 годзе*, „Arche", 2013, № 1 (118), s. 78.

[29] Tamże, s. 82.

[30] Tamże, s. 85.

[31] П. А. Рудлінг, *Тэрор і мясцовая калабарацыя ў акупаванай Беларусі: прыклад 118-га батальёна ахоўнай паліцыі*, „Arche", 2013, № 1 (118), s. 104-108.

[32] Tamże, 130-146.

[33] П. А. Рудлінг, *Хатынская расправа: новы погляд на гістарычную спрэчку*, „Arche", 2013, № 1 (118), s. 180-181.

[34] П. А. Рудлінг, *Тэрор і мясцовая калабарацыя ў акупаванай Беларусі*, s. 111.

[35] Tamże, s. 113.

Według szacunków niemieckich na terytorium okupowanej Białorusi w końcu 1941 r. mieszkało 590 tys. Rosjan[36]. Niewielką część z nich stanowili pracownicy sowieckiego aparatu partyjnego i administracyjnego oraz ich rodziny, którzy nie zdołali ewakuować się na wschód przed wkroczeniem Wehrmachtu. Większość Rosjan zarówno na wschodzie, jak i zachodzie Białorusi przebywała od czasów Imperium Rosyjskiego i była mocno zakorzeniona wśród miejscowego społeczeństwa białoruskiego. W strukturze społecznej Rosjanie z reguły zajmowali urzędnicze stanowiska, wykonywali zawody przypisywane szeroko rozumianej warstwie inteligencji. Znaczną część kleru prawosławnego stanowili Rosjanie lub Białorusini posiadający rosyjską tożsamość narodową.

Od początku okupacji Rosjanie organizowali się w bractwa prawosławne i wobec Niemców starali się występować w imieniu całej społeczności wyznaniowej, w tym także Białorusinów. Domagali się w pierwszej kolejności zgody od władz okupacyjnych na przejmowanie budynków do prowadzenia działalności charytatywnej, edukacyjnej lub kulturalnej, szermując przy tym hasłami antykomunistycznymi[37]. Jako społeczność dobrze zorganizowana Rosjanie w pierwszych miesiącach okupacji powołali szereg komitetów samopomocy i za ich pośrednictwem uzyskali od Niemców zgodę na tworzenie szkolnictwa, także na obszarach, gdzie dominowała ludność białoruska. Na Polesiu, gdzie tożsamość narodowa miejscowego społeczeństwa była najmniej wykrystalizowana, u schyłku 1941 r. szkoły z rosyjskim językiem nauczania stanowiły blisko 40 procent placówek oświatowych[38]. Na początku 1942 r. zmieniła się polityka niemiecka i szkoły rosyjskie, podobnie jak polskie, w części Generalnego Okręgu Białoruś, pozostającej pod zarządem cywilnym, zostały zlikwidowane. Na wschodzie Białorusi, gdzie był zarząd wojskowy, większość szkół była prowadzona w języku rosyjskim[39]. Ważnymi ośrodkami ruchu rosyjskiego stały się tam Witebsk, Bobrujsk, Mohylew i Homel, miasta tradycyjnie mocno zrusyfikowane na Białorusi.

W końcu 1942 r. jednym z ważniejszych ośrodków rosyjskiego ruchu narodowego stał się Brześć znajdujący się w Komisariacie Rzeszy Ukraina. Aktywnie działało tam Centrum Związku Nacjonalistów Rosyjskich (ZNR). Kierownictwo organizacji traktowało całą Białoruś jako część Rosji. Związek w swoich dokumentach programowych ogłosił Żydów głównym wrogiem Rosjan. Zarzucał im zniewolenie Rosji w 1917 r. i okupację,

36 НАРБ, ф. 510, оп. 1, д. 108, л. 45-46.
37 ДАБВ, ф. 1, оп. 1, д. 33, л. 22-23.
38 ДАБВ, ф. 2120, оп. 1, д. 1, л. 19-20.
39 Д. Крывашэй, *Нацыянальныя супольнасці Беларусі ў перыяд германскай акупацыі (чэрвень 1941 — ліпень 1944)*, Мінск 2009, s. 113.

której kres miała położyć armia niemiecka. Po wyzwoleniu Rosji przez Niemcy ZNR zamierzał zbudować rosyjskie państwo narodowe, bez klas społecznych, z własnością prywatną w rolnictwie i handlu. Wielki przemysł, lasy i wody miały pozostać własnością państwową. Prawo Rosji miało umożliwiać rozwój wszystkich kultur i języków narodowych oraz swobodę wyznań za wyjątkiem judaizmu[40].

Mianowany na dowódcę Rosyjskiej Brygady Narodowej pułkownik Władimir Gil-Rodionow wydał odezwę do mieszkańców Białorusi, w której zwracał się do nich jako do Rosjan. Wzywał do walki z bolszewizmem. Partyzantów przekonywał do przejścia w szeregi „Rosyjskich Oddziałów Narodowych"[41]. Ponad 80% żołnierzy tej brygady stanowili zmobilizowani mieszkańcy Białorusi, których tożsamości narodowej nie sposób określić[42].

Jesienią 1942 r. swoją odezwę do mieszkańców Brześcia wydał wspomniany także Rosyjski Komitet Samopomocy. „Rosjanie — pisano — nastał czas wyzwolenia od znienawidzonego przez nas Kominternu. Wielka Niepokonana Armia Niemiecka likwiduje największe zło epoki — komunizm. (...) Rosjanie, pomagajcie Niemieckiej Armii w likwidacji komunizmu"[43]. Latem 1943 r. brzeski Rosyjski Komitet Samopomocy aktywnie włączył się do werbunku młodzieży białoruskiej do Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej formalnie będącej pod dowództwem generała Andrieja Własowa[44].

W Grodnie należącym do Okręgu Białostockiego w Prowincji Prusy Wschodnie Rosyjski Komitet powołali przedstawiciele emigracji, którzy opuścili Rosję po przejęciu władzy przez bolszewików. Działali pod hasłem przywrócenia monarchii rosyjskiej w granicach sprzed 1914 r. Warunkiem realizacji tych planów było zwycięstwo Niemiec w wojnie z ZSRR, czemu sprzyjali werbując ochotników do Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej[45].

W drugiej połowie 1943 r., po klęskach Wehrmachtu na froncie wschodnim, Niemcy w znacznie szerszym zakresie zaczęli rozbudowywać rosyj-

[40] ДАБВ, ф. 203, оп. 1, д. 1, л. 1-3.

[41] ДАБВ, ф. 203, оп. 1, д. 1. л. 7-11. W rzeczywistości jednostka kierowana przez Rodionowa nosiła nazwę Rosyjskiego Pułku Narodowego SS i liczyła około 2 tys. żołnierzy. W kwietniu 1943 r. przekształcono go w Pierwszą Rosyjską Brygadę Narodową SS. Walczyła z partyzantami w rejonie Mohylewa. 16 września 1943 r. Rodionow wraz z częścią Brygady zmienił front i podporządkował się Białoruskiemu Sztabowi Partyzanckiemu. Jednostkę przemianowano na Pierwszą Antyfaszystowską Brygadę Partyzancką. Władimir Gil-Rodionow zmarł 15 maja 1944 r. w wyniku ran odniesionych w walce z Niemcami.

[42] Д. В. Рабочкин, *Первая русская бригада СС «Дружина» в Белоруссии*, [w:] *Генацыд у Другой сусветнай вайне. Праблемы даследавання. (У памяць ахвяр Трасцянца)*, рэд. А. Каваленя, Мiнск 2003, s. 139.

[43] ДАБВ, ф. 203, оп. 1, д. 1, л. 19.

[44] Tamże, л. 28.

[45] Д. Крывашей, *Нацыянальныя супольнасцi Беларусi ў перыяд германскай акупацыi...*, s. 115.

skie struktury kolaboranckie, a przede wszystkim wykorzystywać legendę Kozaczyzny jako symbol oporu przeciwko bolszewizmowi. Na Białorusi w okolicy Nowogródka i Baranowicz organizowano obozy kozackie, w których znalazły się tysiące żołnierzy pochodzących zarówno z Rosji, jak i Ukrainy. Wykorzystywano ich do walki z partyzantami sowieckimi, podobnie jak na wschodniej Białorusi formacje Rosyjskiej Armii Wyzwoleńczej i Rosyjskiej Wyzwoleńczej Armii Ludowej dowodzonej przez *Brigadeführera Waffen-SS* Bronisława Kamińskiego. W Orszy, Bobrujsku, Mohylewie, Borysowie, gdzie stacjonowały oddziały rosyjskie, wydawano prasę, której publikacje traktowały Białoruś jako część przyszłego państwa rosyjskiego. Agitowano miejscową ludność do udziału w walce o nową Rosję w szeregach rosyjskich armii będących faktycznie pod niemieckim dowództwem. Umacnianiu wpływów rosyjskich na wschodniej Białorusi w warunkach okupacji niemieckiej sprzyjała także prowadzona na szeroką skalę działalność oświatowo-kulturalna z teatrami w Homlu, Mohylewie, Bobrujsku, Leplu, Żłobinie[46]. Większość członków powołanego w maju 1944 r. w Borysowie Związku Młodzieży Rosyjskiej stanowili młodzi Białorusini[47].

Niemcy w obliczu spodziewanego zajęcia Białorusi przez Armię Czerwoną starali się pozostawić na wschodzie republiki zorganizowane struktury rosyjskiego ruchu narodowego będącego alternatywą dla komunizmu. Źródłem oporu przeciwko władzy sowieckiej miał tu być rosyjski nacjonalizm. Los ludzi zaangażowanych w proniemieckie formacje militarne lub instytucje powiązane z okupacyjnym systemem władzy, których nie zdołano ewakuować, określić miał wkrótce stalinowski wymiar sprawiedliwości.

Na Białorusi, podobnie jak w całej Europie okupowanej przez Niemców, najgorszy był los Żydów. W Turowie i okolicznych wioskach na Polesiu, włączonych do Komisariatu Rzeszy Ukraina, nie organizowano gett. Żydzi, którzy nie zostali ewakuowani na wschód latem 1941 r., byli rozstrzeliwani w masowych egzekucjach od pierwszych tygodni okupacji, często wraz z miejscowymi Białorusinami, określanymi jako bolszewicy lub bandyci[48]. Słaba infrastruktura gospodarcza Polesia nie wymagała nawet czasowego wykorzystania Żydów w charakterze darmowej siły roboczej. Dlatego plan eksterminacji realizowano tu od początku bez żadnych zahamowań.

Stosunki między Żydami i pozostałą ludnością na Białorusi w okresie okupacji niemieckiej miały wiele specyficznych cech i były nieco odmien-

[46] Tamże, s. 116-120.
[47] НАРБ, ф. 385, оп. 2, д. 39, л. 59-60.
[48] Л. Смиловицкий, *Евреи в Турове. История местечка Мозырского Полесья*, Иерусалим 2008, s. 637-652.

ne niż w innych krajach. Białoruscy historycy poświęcali temu tematowi niewiele uwagi, skupiali się głównie na fakcie eksterminacji narodu żydowskiego, który był jednym z wielu na liście niemieckich zbrodni w okresie II wojny światowej[49]. Problem dość dobrze zdefiniował kanadyjski badacz Per Anders Rudling, pisząc: „W tym czasie, gdy o współistnieniu Ukraińców i Żydów można mówić jak o dwóch wspólnotach, charakter białorusko-żydowskich kontaktów był inny. Badacze są zgodni, że nawet w wyniku wzrostu nastrojów antysemickich pod okupacją sowiecką i niemiecką, antysemityzm był znacznie mniejszy na Białorusi niż w sąsiednich krajach. Ograniczoność antysemityzmu na Białorusi tłumaczy się słabością nastrojów nacjonalistycznych i ruchu narodowego. W czasie, gdy antysemityzm stał się nieodłączną częścią ukraińskiego, polskiego i rosyjskiego nacjonalizmu, gdzie dla każdego z nich Żydzi stali się uosobieniem „wrogiego innego", w białoruskiej idei narodowej antyżydowskie nastroje były nieobecne. I chociaż niektórzy przedstawiciele białoruskiej elity narodowej głosili antysemickie hasła, to nie miały one żadnego wpływu podczas wojny na zwykłych Białorusinów"[50]. Rudling analizując korespondencję między przedstawicielami władz okupacyjnych doszedł do wniosku, że Niemcom mimo usilnych starań nie udało się wywołać na Białorusi nastrojów antyżydowskich. Chłopi białoruscy pozostali obojętni zarówno wobec niemieckich zachęt do udziału w prześladowaniach Żydów, ale też nie przejawiali nadmiernej aktywności w ratowaniu ich od zagłady.

Podobnie relacje białorusko-żydowskie podczas okupacji niemieckiej oceniał amerykański badacz Nicholas Vakar. Jego zdaniem większość mieszkańców Białorusi przyjmowała postawę mocno zdystansowaną wobec sytuacji współmieszkańców wyznania mojżeszowego i kierowała się zasadą, że problem żydowski to sprawa Niemców i zasad postępowania nowej władzy, którą oni ustanowili. Chłopi zawsze byli przedmiotem czy-

[49] O relacjach między Żydami i pozostałą ludnością na Białorusi w okresie okupacji najwięcej pisali badacze żydowscy, często potomkowie Żydów białoruskich, którzy przeżyli Holokaust. Niekiedy w tej narracji przebija się nadmiar emocji i relatywizowanie winy. W dwubiegunowym obrazie świata, gdzie z jednej strony byli Żydzi w roli ofiar, a z drugiej tylko oprawcy i antysemici, rzeczywiści zbrodniarze i architekci ludobójstwa nikną w tłumie miejscowej ludności usiłującej przetrwać koszmar okupacji. Jeden z autorów jako przejaw postawy antysemickiej wymienia zachowanie jednej z mieszkanek Mińska, która w sklepie wymieniła kurczaki na zrabowane przez Niemców ubrania należące niegdyś do Żydów, które następnie sprzedała na prowincji za żywność (Л. Рэйн, *Удзел мясцовых калабарантаў у „канчатковым вырашэнні" яўрэйскага пытання ў акупаванай Беларусі*, „Arche", 2008, nr 5, s. 384). Oceniając z perspektywy czasu, zachowanie takie z pewnością należy uznać za nieetyczne, lecz trudno doszukać się w nim postawy antysemickiej.

[50] П. Радлінг, *Вялікая Айчынная вайна ў свядомасці беларусаў*, „Arche", 2008, nr 5, s. 46-47.

jegoś panowania, na które nie mieli wielkiego wpływu, dlatego i tym razem uważali, że sprawa ich nie dotyczy. Mimo współczucia — pisał Vakar — niewiele mogli pomóc. Po stronie niemieckiej byli natomiast nacjonaliści, którzy wzięli udział w prześladowaniach Żydów, aby w ten sposób udowodnić swoją lojalność wobec okupantów[51]. Amerykański badacz nacjonalistami określał wszystkich aktywnie współpracujących z niemieckim reżimem okupacyjnym.

Białoruscy działacze narodowi często w oficjalnej korespondencji adresowanej do Niemców rzeczywiście posługiwali się retoryką antysemicką. Z reguły czynili tak przy okazji ubiegania się o jakieś koncesje ze strony okupantów. Antysemityzm służył podkreśleniu zbieżności poglądów w kwestiach ideologicznych, z jednoczesnym przypomnieniem, że po drugiej stronie frontu, w jednym szeregu znajdowali się Żydzi, Polacy i Rosjanie[52].

Historyk żydowski Leonid Rein, starając się odpowiedzieć na pytanie o źródła antysemityzmu na Białorusi, doszedł do wniosku, że w zachodniej części republiki był on pokłosiem tradycji i praktyki politycznej II Rzeczypospolitej. Zdecydowanie odrzucił mit o entuzjastycznym powitaniu przez Żydów Armii Czerwonej we wrześniu 1939 r., a następnie masowej współpracy z organami władzy sowieckiej, co miało być powodem narastania nastrojów antysemickich wśród Polaków. Na wschodzie kraju natomiast — zdaniem tego badacza — dość szybko odrodziły się w warunkach niemieckiego panowania postawy wobec Żydów z epoki przedrewolucyjnej w Rosji, gdy byli oni nieustannie obiektem dyskryminacji i gwałtu. W czasach sowieckich nie tylko zostali oni zrównani w prawach, lecz także stawali się przedstawicielami władzy. Niepopularne decyzje podejmowane przez tę władzę, jak kolektywizacja, czy masowe represje w latach trzydziestych, nie przysparzały popularności także jej żydowskim przedstawicielom. W odbiorze społecznym — zdaniem Reina — Niemcy w 1941 r. przywrócili naturalny porządek istniejący od stuleci na tym obszarze[53]. Dokładana analiza niemieckich dokumentów przez tego badacza skłoniła

[51] N. Vakar, *Belorussia: The Making of a Nation*, Harvard University Press, Cambridge 1956, s. 187.

[52] НАРБ, ф. 4п, оп. 33а, д. 203, л. 8, Pismo kierownictwa Białoruskiej Samopomocy Ludowej do Alfreda Rosenberga z 30.05.1942 r., w którym autorzy domagali się utworzenia białoruskiej armii, przekazania kwestii bezpieczeństwa na Białorusi białoruskiej policji, otwarcia instytucji oświatowych, naukowych i kulturalnych, przypominali jednocześnie, że podziemie na Białorusi było dziełem Rosjan, Polaków i Żydów. Białoruska armia i policja, walcząc z partyzantami o swój kraj, byłaby naturalnym sojusznikiem Niemiec.

[53] Л. Рэйн, *Удзел мясцовых калабарантаў у „канчатковым вырашэнні" яўрэйскага пытання ў акупаванай Беларусі*, „Arche", 2008, nr 5, s. 350.

go do stwierdzenia, że na Białorusi nie było nastrojów społecznych, które popychałyby do antyżydowskich wystąpień, takich, jakie miały miejsce w sąsiedniej Litwie, czy Ukrainie. Przyznał, że białoruski nacjonalizm nie miał antysemickiego charakteru. W masowych zabójstwach Żydów białoruskich uczestniczyły przeważnie litewskie, łotewskie i ukraińskie bataliony policji pomocniczej[54].

Nie oznacza to jednak braku udziału funkcjonariuszy policji białoruskiej lub urzędników administracji lokalnej w niemieckiej polityce wyniszczania Żydów. Zdarzały się przypadki, jak na przykład w miasteczku Mir, gdzie miejscowi policjanci w listopadzie 1941 r. wraz z jednostką Wehrmachtu zamordowali około 1,5 tys. Żydów. Amerykański badacz Martin Dean zwrócił uwagę, że wszyscy policjanci pełniący służbę w tym czasie, w liczbie 25 osób, jako ochotnicy zgłosili się do *Schutzmannschaften*[55]. Większość z nich miała wprawdzie złą reputację wśród mieszkańców, lecz byli to zwyczajni młodzi ludzie, którym wojna wyzwoliła najprymitywniejsze instynkty. Rodziny niektórych z nich zostały wywiezione na Syberię tuż przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej. W mirskiej policji oprócz Białorusinów służyli także Polacy i Tatarzy, lecz komendantem był Białorusin Szymon Serafinowicz. Rodzina jego żony, Polki, także została wywieziona na Syberię. Przez wiele lat pracował w młynie, gdzie większość współpracowników stanowili Żydzi. Według ustaleń Deana, Serafinowicz wcześniej nie był antysemitą. Przekonanie o zwycięstwie Niemiec i perspektywa kariery w służbie okupantów uczyniła z niego bezdusznego mordercę[56]. Serafinowicz, podobnie jak i jego podwładni, zabijali ludzi, których znali, z którymi pracowali, z którymi nawet mogli się przyjaźnić. Relacje świadków przytoczone przez amerykańskiego badacza pokazują jak łatwo młodzi ludzie upodobniali się w barbarzyństwie do swoich niemieckich mocodawców[57]. W tym samym czasie, gdy trwała eksterminacja Żydów, ci sami mirscy policjanci z jednakowym okrucieństwem zabijali białoruskie rodziny, których synowie byli partyzantami lub one same były podejrzewane o udzielanie pomocy podziemiu, brali udział w pacyfikacji wiosek skazanych przez Niemców na zagładę[58]. Policjanci z Mira nie pełnili jednak służby w imieniu żadnego ośrodka białoruskiego, nie odwoływali się do żadnych racji narodowych, służyli Niemcom niszcząc wszystkich wskazanych przez nich jako wrogów.

[54] Tamże, s. 255-257.

[55] М. Дын, *Мікракосм: Халакост, калабарацыя і супраціў у Мірскім раёне 1941-1944 гг.*, „Arche", 2013, № 1 (188), s. 236.

[56] Tamże, s. 251.

[57] Tamże, s. 237-243.

[58] Tamże, s. 260-271.

Policjanci w innych miejscowościach uczestniczyli w akcjach przesiedlania żydowskich mieszkańców miast i miasteczek do gett, rabunku pozostawionego mienia, a niektórzy wykazywali się gorliwością budzącą odrazę. Burmistrzowie miast na żądanie Niemców podpisywali decyzje o ustanowieniu specjalnych stref osiedlenia Żydów, które miały być pierwszym etapem prowadzącym do ich zagłady. Historycy żydowscy, powołując się na relacje świadków, wskazują przede wszystkim wiele faktów antysemickich postaw ludzi powiązanych z niemieckim systemem bezpieczeństwa lub ustanowioną przez okupantów administracją cywilną[59]. Dotyczyło to zarówno wschodniej, jak zachodniej części kraju. W prześladowaniach uczestniczyli także niektórzy byli działacze partii komunistycznej, Komsomołu oraz aparatu NKWD, którzy w nowych realiach politycznych zatrudnili się w proniemieckich formacjach policyjnych[60].

Nie wszystkie czyny wymieniane przez badaczy żydowskich można uznać za efekt postaw antysemickich i nacjonalistycznych. Ci sami policjanci, którzy pomagali Niemcom w realizacji polityki wyniszczania Żydów, towarzyszyli im także w pacyfikacji białoruskich wiosek[61]. Zazwyczaj każdy lump służący w policji nie kierował się żadną ideologią narodową, lecz chęcią zaspokojenia własnych prymitywnych instynktów. Przytaczany przez historyka żydowskiego Leonida Smilowickiego przypadek wieśniaka, który wstąpiwszy do policji pomocniczej własnoręcznie zabił swoją żonę Żydówkę i dwoje dzieci[62], świadczy raczej o chorobie psychicznej tego osobnika, tchórzostwie lub skrajnej degeneracji moralnej, niż o jego antysemickich poglądach. Strach wywołany koszmarem okupacji mógł być motorem takich dewiacji, lecz ich źródłem nie były uwarunkowania ani społeczne, ani kulturowe, lecz określona sytuacja polityczna. W innych okolicznościach wskazany zabójca i jego ofiary tworzyli przecież rodzinę.

Dość złożony problem stanowiła obecność Żydów w partyzantce radzieckiej. Propaganda niemiecka głosiła okupowanym narodom, że siły zbrojne III Rzeszy przybyły na Wschód, aby wyzwolić narody tej części kontynentu europejskiego z żydowsko-bolszewickiego jarzma. Ruch partyzancki według tej propagandy miał stanowić żydowską próbę powstrzymywania budowy nowego porządku w Europie, walkę o utrzymanie kołchozów i zniewolenie miejscowych narodów. Kierownictwo sowieckie obawiało się, że ten stereotyp mógł skutecznie zniechęcić społeczeństwo do wspie-

[59] Najwięcej takich faktów podają w swoich opracowaniach: Л. Смиловицкий, *Катастрофа евреев в Белоруссии 1941-1944 гг.*, Тель Авив 2000; Э. Иоффе, *Белорусские евреи: трагедия и героизм 1941-1945*, Минск 2003; М. Ботвинник, *Памятники геноцида евреев Беларуси*, Минск 2000.

[60] Л. Рэйн, *Удзел мясцовых калабарантаў...*, s. 374.

[61] НАРБ, ф. 750, оп. 1, д. 230, л. 16, 65.

[62] Л. Смиловицкий, *Катастрофа евреев в Белоруссии...*, s. 83.

rania podziemia. Dlatego — jak dowodzi Rudling — dowódcy oddziałów partyzanckich, kierując się wytycznymi z Moskwy, świadomie ograniczali przyjmowanie Żydów do podziemnego wojska sowieckiego[63].

Niemiecki historyk Aleksander Brakel, na podstawie analizy wspomnień ocalałych Żydów, raportów komisarzy i dowódców oddziałów partyzanckich, doszedł do wniosku, że „ruch partyzancki był najbardziej znaczącym ratunkiem dla ludności żydowskiej"[64]. Partyzanci na Białorusi mieli podobny stosunek do Żydów, jak większość miejscowego społeczeństwa. Nie stanowili jednak monolitu. Zdarzały się przypadki okazywania wrogości wobec Żydów przez poszczególnych dowódców, odmowy na przyłączenie się do oddziału, lecz z drugiej strony Brakel podaje przykłady przeprowadzanych akcji uwalniania ludzi z gett i udzielania schronienia nieraz dla kilkuset osób[65]. W okręgu baranowickim dowódcy oddziałów nakazywali przyjmować wszystkich ukrywających się Żydów. Część jednak kierowała się pragmatyzmem i przyjmowała do sowieckiego wojska podziemnego tylko tych, którzy wzmacniali jego wartość bojową, lecz odnosiło się to również do przedstawicieli ludności nieżydowskiej.

Leonid Smilowicki w dystansowaniu się sowieckiego kierownictwa od zajmowania wyraźnego stanowiska wobec tragedii Żydów doszukuje się w ignorowaniu życia ludzkiego przy realizacji strategicznych zadań czasu wojny. Stalin i jego najbliższe otoczenie polityczne dysponowali dokładnymi raportami i wiedzą o zorganizowanym niemieckim ludobójstwie obywateli sowieckich narodowości żydowskiej na okupowanych obszarach. „Nie było jednak — pisał Smilowicki — apeli do społeczeństwa i partyzantów na okupowanych terytoriach o pomoc dla Żydów, nie wydawano rozkazów, aby ratować więźniów gett i obozów koncentracyjnych. O zabójstwach Żydów wspominano jedynie w publikacjach o zbrodniach nazistowskich przeciwko ludności cywilnej i jeńcom wojennym"[66]. Na brak takich apeli i rozkazów ze strony sowieckiego kierownictwa zwracał uwagę także Brakel[67].

Żydzi jako zbiorowość byli skazani na zagładę. Ta wiedza była powszechnie znana wszystkim przebywającym na terytorium okupowanej Białorusi. Ocalenie dawała jedynie pomoc miejscowej ludności lub miejsce w od-

[63] П. Радлінг, *Вялікая Айчынная вайна...*, s. 56.

[64] А. Бракель, *Адносіны паміж савецкімі партызанамі і цывільным насельніцтвам Беларусі пад нямецкай акупацыяй (1941-1944 гг.*, „Arche", 2013, nr 1 (188), s. 315.

[65] Tamże.

[66] Л. Смілавіцкі, *Атысемітызм у савецкім партызанскім руху на прыкладзе Беларусі (1941-1944)*, „Arche", 2008, nr 5, s. 390.

[67] А. Бракель, *Адносіны паміж савецкімі партызанамі і цывільным насельніцтвам Беларусі...*, s. 314.

dziale partyzanckim. W literaturze przedmiotu podawane są bardzo liczne przykłady udzielania schronienia Żydom zbiegłym z gett przez chłopów białoruskich, lecz nikt nie podjął się oszacowania rozmiarów tego zjawiska. Ujawnienie faktu ukrywania Żydów oznaczało karę śmierci dla udzielających pomocy. W tej sytuacji największą nadzieję na przetrwanie dawały formacje partyzanckie. W 1942 r., gdy najwięcej Żydów szukało ratunku przed śmiercią, podziemne struktury władzy sowieckiej były bardzo słabe i pozbawione zamocowania społecznego. Niedobitki grup zbrojnych powstałych w 1941 r. same miały problemy z przetrwaniem. Trafiający do oddziałów Żydzi, w tym kobiety, starcy i dzieci stanowiły poważny problem, gdyż uniemożliwiały konieczną dla partyzanckiego trwania mobilność. Losy poszczególnych osób były zależne od woli dowódców oddziałów. Historyk żydowski na podstawie relacji świadków przytacza liczne przypadki przyjmowania do oddziału osób zdolnych do funkcjonowania w ekstremalnych warunkach i pozostawiania na łasce losu wszystkich stanowiących balast w swobodnym przemieszczaniu się grup zbrojnych[68].

Żydów początkowo niechętnie przyjmowano do podziemnego wojska także z powodu stereotypowego przekonania o ich zupełnej niezdolności do działań bojowych. Dopiero w 1943 r. zdołano przełamać te uprzedzenia i w niektórych oddziałach Żydzi zaczęli stanowić po kilkanaście procent żołnierzy[69]. Tworzono nawet żydowskie pododdziały z własnym dowództwem. Nie znikła natomiast niechęć wobec Żydów ze strony niektórych białoruskich i rosyjskich współtowarzyszy. W skrajnych przypadkach byli oni podejrzewani i oskarżani o szpiegowanie na rzecz Niemców lub próby otrucia dowódców oddziałów. Los osób oskarżanych o zdradę zależał najczęściej od woli komendantów. Sowieckie kierownictwo polityczne było w stanie przyjąć do wiadomości nawet najbardziej nieprawdopodobne oszczerstwa. Wobec strategicznego celu sowieckiego kierownictwa, jakim było wygranie wojny z Niemcami, kwestia sprawdzania prawdziwości tych oskarżeń nie miała większego znaczenia. Problem pozostawiano do decyzji dowódców i komisarzy partyzanckich oddziałów, czyli tym, którzy z różnych powodów często byli zainteresowani ograniczaniem obecności Żydów w strukturach podziemia[70]. Faktem jest, że nie było jednego określonego wzorca postępowania partyzantów wobec Żydów, gdyż stanowiska w tej sprawie nie zajęło ani sowieckie kierownictwo polityczne, ani Centralny Sztab Ruchu Partyzanckiego[71].

68 Л. Смілавіцкі, *Атысемітызм у савецкім партызанскім руху на прыкладзе Беларусі...*, s. 400.
69 Tamże, s. 402.
70 Tamże, s. 408-409.
71 Л. Смиловицкий, *Евреи в Турове...*, s. 604.

Osobliwością okupacyjnej rzeczywistości na Białorusi były żydowskie obozy i towarzyszące im samodzielne grupy zbrojne nie podlegające żadnemu kierownictwu politycznemu. Obozy tworzyli najczęściej uciekinierzy z gett — mężczyźni, kobiety i dzieci, ludzie w różnym wieku, którzy próbowali przetrwać w lasach w okolicy Mińska, Nowogródka, w Puszczy Nalibockiej oraz innych masywach leśnych. Walka o przetrwanie wiązała się ze zdobywaniem żywności, co z kolei prowadziło do konfliktów z miejscową ludnością. Latem 1943 r. w Puszczy Lipiczańskiej, Nalibockiej, Rudeńskiej, Naroczańskiej i Briańskiej doszło do starć zbrojnych żydowskiej partyzantki z podziemiem polskim. Badacz problemu z Mińska Igor Kuźniecow uzasadniał to faktem postrzegania przez większość polskiej konspiracji żydowskich grup zbrojnych jako formacji prosowieckich[72]. W pewnym sensie była to opinia uzasadniona, gdyż większość ukrywających się Żydów nadzieję na przetrwanie wiązała z partyzantką sowiecką, znajdując w niej zresztą jedynego realnego sojusznika. Zarówno Żydzi, jak i wszystkie czynniki należące do szeroko pojmowanego obozu sowieckiego znajdowały się po tej samej linii frontu, a w relacjach z okupacyjnym reżimem jedni i drudzy skazani byli na eliminację.

W odróżnieniu od innych narodów zamieszkujących Białoruś Żydzi jako zbiorowość mogli przetrwać jedynie w warunkach całkowitej izolacji wobec systemu politycznego zorganizowanego przez Niemców.

Summary

Ukrainians, Russians and Jews in German-occupied Belarus

The incorporation of Polesia into the Reichskommissariat Ukraine initiated the process of the Ukrainization of national life in the province. Another manifestation of the Ukrainian presence in Belarusian lands were the battalions of auxiliary police which supported the Germans in the pacification of villages, murdering the inhabitants and liquidating ghettos. The Ukrainian Schuma police in Belarus gained experience which they used later in the Ukrainian Insurgent Army (UPA) formations. There were also national Russian organizations in Belarus which linked their political plans with the German victory and the reconstruction of Russia without the Bolsheviks. They treated Belarus as part of Russia. The pro-German Russian military formations engaged in fighting the Soviet underground in Belarus. As in the other German-occupied countries, due to the planned homicide, the Jewish population suffered the greatest losses. Researchers agree that the level of anti-Semitism in Belarus was much lower than in other East European countries. It was only in the territory of the Generalbezirk Weissruthenien (Belarus) that independent Jewish partisan units operated.

Змест

Украінцы, расіяне і яўрэі ў Беларусі ў перыяд нямецкай акупацыі

У выніку далучэння Палесся да Рэйхкамісарыята «Украіна» пачалася ўкраінізацыя нацыянальнага жыцця гэтай правінцыі. Другой праявай украінскай прысу-

[72] И. Кузьнецов, *Особенности катастрофы в Беларуси (1936-1944 гг.)*, [w:] *Беларусь у выпрабаваннях Вялікай Айчыннай вайны: масавыя забойствы нацыстаў*, Мінск 2005, s. 72.

тнасці на беларускіх землях былі батальёны дапаможнай паліцыі, якія дапамагалі немцам у пацыфікацыі вёсак, фізічным знішчэнні насельніцтва і ліквідацыі гетаў. Украінскія шуцманы здабывалі ў Беларусі вопыт, які пазней выкарысталі ў атрадах УПА. У Беларусі дзейнічалі таксама расійскія нацыянальныя арганізацыі, якія звязвалі свае палітычныя планы з перамогай Нямеччыны і аднаўленнем Расіі без бальшавікоў. Трактавалі яны Беларусь як частку Расіі. Пранямецкія расійскія ваенныя часці змагаліся ў Беларусі з савецкім падполлем. Так як ва ўсіх акупаваных немцамі краінах, у выніку запланаванага генацыду найбольшыя страты пацярпела яўрэйскае насельніцтва. Даследчыкі аднадушна адзначаюць, што антысемітызм у Беларусі быў значна меншы чым у іншых краінах Усходняй Еўропы. Толькі на тэрыторыі Генеральнага камісарыята «Беларусь» самастойна дзейнічалі атрады яўрэйскай партызанкі.

Eugeniusz Mironowicz – prof. dr hab., kierownik Katedry Polityki Międzynarodowej w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Działalność ks. Michała Bożerianowa na terenie Iranu i Afryki Wschodniej w latach 1941-1945

Dzieje społeczności białoruskiej na emigracji w okresie II wojny światowej są mało znane[1]. Powstałe na emigracji opracowania mają charakter bardziej wspomnieniowy i nie poddają szerszej analizie zagadnienia postaw mniejszości narodowych wobec państwa polskiego. Jeszcze trudniej jest przedstawić opinię przedstawicieli mniejszości narodowych na temat polityki rządu RP na emigracji w czasie II wojny światowej. Z tego powodu każde nowe źródło, wytworzone w latach 1941-1945, ukazujące poglądy środowisk mniejszościowych, posiada szczególne znaczenie. Ocena rzeczywistości na emigracji, tuż po klęsce wrześniowej, ma charakter emocjonalny ale oddaje rzeczywiste odczucia Białorusinów, Ukraińców, Rosjan — obywateli II Rzeczypospolitej. Opinia ta jest tym cenniejsza albowiem wyrażona jest przez środowiska, które Polskę przed i po 1939 r. traktowały jako swoją ojczyznę.

Szczególnie wartościowym źródłem oceniającym politykę władz RP i polskich sił politycznych na emigracji wobec mniejszości narodowych jest broszura ks. Michała Bożerianowa *Moja odpowiedź „ludziom małym"*. Autor broszury podpisał się jako „Prawosławnej Cerkwi Polskiej Inspektor Religijny na Centralną i Wschodnią Afrykę". Broszurę wydano jesienią 1945 r. w Tengeru koło Aruszy w Tanganice (obecnie Tanzania).

Stosunek Białorusinów do państwa polskiego został wyrażony przez uchodźców, którzy w 1942 r. przybyli z terenów Związku Radzieckiego do Iranu. Wraz z żołnierzami generała Władysława Andersa wyjechało wielu cywilów, należących do mniejszości narodowych. Cywile, przeważnie ko-

[1] W. Wróblewski, *Duszpasterstwo mniejszości religijnych w Wojsku Polskim w latach 1918-1939*, [w:] *Białoruś, Czechosłowacja, Litwa, Polska, Ukraina. Mniejszości w świetle spisów statystycznych XIX-XX w.*, pod red. J. Skarbka, Lublin 1996, s. 104-105; Z. Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1939)*, Toruń 2000, s. 136-139. Por. również prace J. Odziemkowskiego, *Służba duszpasterska Wojska Polskiego 1914-1945*, Warszawa 1998 oraz J. Odziemkowskiego i S. Frątczak, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa 1996; A. Mironowicz, *Polskie prawosławne duszpasterstwo cywilne w Afryce*, „Wiadomości PAKP", Warszawa 2001, nr 5 (138), s. 12-17; bp. Miron, *Z dziejów prawosławnego ordynariatu wojskowego w Rzeczypospolitej*, [w:] *Chrześcijaństwo — Kościół — Prawosławie*, Białystok 2003. Uzupełnieniem opracowań książkowych są liczne artykuły w kwartalniku „Polski Żołnierz Prawosławny" wydawanym przez Prawosławny Ordynariat Wojska Polskiego w latach 1994-2014.

biety, starcy i dzieci, poprzez port w Krasnowodzku, statkami dotarli do irańskiego portu Pahlevi, a stamtąd do Teheranu. Żołnierze zostali skierowani do Iraku lub Palestyny i otoczeni opieką duszpasterską ordynariatu polowego.

Odmienny okazał się los cywilów, przeważnie członków rodzin żołnierzy, którzy musieli opuścić Iran. Ci, którzy mieszkali na terenie Teheranu i okolic zostali wywiezieni do różnych krajów świata. Część z nich trafiła do Indii, Nowej Zelandii, Palestyny, Libanu, Meksyku, Tanzanii (ówczesna Tanganika), Rodezji, Ugandy, Afryki Południowej i do innych krajów kontynentu afrykańskiego. Wśród 17 375 obywateli polskich, którzy trafili do osiemnastu obozów w Afryce, 6964 pochodziło z województw wschodnich II Rzeczypospolitej. Z województwa białostockiego było 1863 uchodźców, wileńskiego — 1378, nowogródzkiego — 1753 i poleskiego — 1970. Znaczny odsetek z nich stanowili Białorusini wyznania prawosławnego[2]. Opiekę duchową nad nimi sprawował prawosławny duchowny ksiądz Michał Bożerianow (1911-1946)[3].

Ks. Michał Bożerianow urodził się 5 listopada 1911 r. w Wilnie w rodzinie duchownego. Ojciec jego Iwan Nikołajewicz Bożerianow w 1894 r. wydał w Petersburgu książkę *Kak prazdnował i prazdnujet Narod Russkij Rożdiestwo Christowo, Nowyj god, Krieszczenije i Maslienicu.* Ojciec jego znał doskonale historię, o czym świadczy wykorzystanie przez niego dzieł klasyków historii Rosji, takich jak Mikołaj Karamzin. Zapewne na początku XX stulecia rodzice przenieśli się do Wilna. Ks. Michał Bożerianow wyrastał w atmosferze wielowyznaniowego i wielokulturowego Wilna. Michał Bożerianow był człowiekiem bardzo energicznym, dobrze wykształconym, o wysokiej kulturze osobistej. W Wilnie, po zdaniu matury, wstąpił na Wydział Matematyczno-Przyrodniczy i został studentem Uniwersytetu Stefana Batorego. Po ukończeniu studiów zdał do seminarium prawosławnego w Warszawie. Święcenia kapłańskie otrzymał z rąk metropolity Dionizego w 1935 r. Początkowo został skierowany do działalności misyjnej na Łemkowszczyźnie. Działalnością misyjną wśród Łemków kierował wówczas ks. Jerzy Pawliszyn. Pierwszą parafię o. Bożerianow objął w 1936 r. we wsi Tichanie, powiatu małopolskiego.

Z akt personalnych, znajdujących się w Archiwum Metropolii Prawosławnej PAKP wynika, że Michał Bożerianow 5 stycznia 1937 r. został pro-

[2] J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, Warszawa 2006, s. 380.

[3] M. Швэдзюк, *Беларусы ў Афрыцы ў 1942-1948 гадох*, „Беларус", Нью Ёрк 1998, № 450. Przedruk: *Białorusini w Afryce w latach 1942-1948*, „Polski Żołnierz Prawosławny", 1998, R V, nr 2 (15), s. 14; *Беларусы ў Афрыцы ў 1942-1948 гадох*, „Рунь", Вільня 2000, № 29.

boszczem cerkwi pw. św. św. Kosmy i Damiana w Skwirtnem, w powiecie gorlickim[4]. Decyzją metropolity Dionizego ks. Bożerianow został 2 maja 1937 r. nagrodzony „nabiedrennikiem"[5]. Wkrótce, 3 czerwca 1937 r., ks. Michał poprosił Warszawsko-Chełmski Duchowny Konsystorz Prawosławny o udzielenie mu miesięcznego urlopu[6]. Ostatecznie duchowny uzyskał urlop w okresie od 22 czerwca do 10 lipca 1937 r.[7] W takcie urlopu 7 lipca duchowny uzyskał zgodę metropolity Dionizego na przejście do innej diecezji[8]. We wsi Jatwiesk w pobliżu Grodna mieszkała jego rodzina. Czy były inne przyczyny wyjazdu duchownego z misji łemkowskiej — nie wiadomo. Parafię w Skwirtnem ks. Michał Bożerianow opuścił na początku września 1937 r. Po wyjeździe proboszcza świątynia w latach wojny popadła w ruinę. Z raportu ks. Michała Popiela z 23 września 1946 r. skierowanego do Warszawskiego Konsystorza Prawosławnego wynika, że w Skwirtnem „dom parafialny drewniany bez drzwi i okien, i bez pieców. Świątynia formalnie zdewastowana bez drzwi i okien, i bez podłogi. Tak jak była budowana ze starego drzewa, teraz nie da się odprawować. Żadnych innych rzeczy nie ma"[9].

Na własną prośbę 15 września 1937 r. ks. Michał Bożerianow został przyjęty do eparchii poleskiej. Tam powierzono mu obsługiwanie cerkwi w Werstoku[10]. W okresie międzywojennym cerkiew werstocka nie otrzymała statusu prawnego parafii ani filii i była nieetatową cerkwią parafii w Omelańcu, trzeciego dekanatu powiatu brzeskiego diecezji poleskiej[11]. Z Werstoku ks. Michał wyjechał przed 23 marca 1938 r., kiedy jego miejsce zajął ks. Tymoteusz Mackiewicz. Nie znamy dalszej pracy duszpasterskiej ks. Bożerianowa. Wiadomo tylko, że nie miał stałej parafii. W 1939 r. współpracował z wydawanym w Wilnie „Dwutygodnikiem Prawosławnym", o czym świadczy podziękowanie redakcji czasopisma za przesłane jej życzenia i artykuł[12]. Z notki redakcyjnej wynika, że Bożerianow zamieszkiwał na terenie obsługiwanym przez pocztę w Kleszczelach. Prawdopodobnie wówczas przystąpił do organizacji monarchistów rosyjskich „Bractwo Ruskiej

4 „Воскресное Чтение", Варшава 1937, № 38, с. 524.
5 Tamże, nr 20, s. 318.
6 Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej w Warszawie, *Akta personalne księży*, R IV-6A, nr 1092, s. 48.
7 Tamże, s. 50-53.
8 „Воскресное Чтение", Варшава 1937, № 22, с. 272.
9 K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Łemkowszczyźnie*, „Церковный Вестник", 1991, R. XXXVIII, nr 8, s. 50.
10 „Воскресное Чтение", Варшава 1937, nr 40, s. 642.
11 Ks. G. Sosna, *Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej*, „ΕΛΠΙΣ", R. II (XIII), z. 3 (16), Białystok 2000, s. 405.
12 „Dwutygodnik Prawosławny. Organ Społeczno-Religijny", Wilno, nr 3, 16-30.VI.1939 r., s. 12.

Prawdy". Zapewne wiosną 1940 r. wraz z innymi duchownymi znalazł się na zesłaniu na terytorium azjatyckiej części Związku Radzieckiego. Nie znamy miejsca jego pobytu ani okoliczności jego zesłania. Z późniejszej notatki konsula polskiego w Nairobi wynika, że przebywał w obozie na północy Rosji wraz z innymi zesłańcami z Polski i był sympatykiem państwa polskiego[13].

W broszurze *Moja odpowiedź „ludziom małym"* ks. Michał Bożerianow napisał: „Po okupacji terenu Polski w roku 1939 zostaję aresztowany. Tak rozpoczynam nowy okres swego życia, okres więzień, badań, przesłuchiwań i wreszcie łagrów. Nie moją rzeczą jest pisać o sobie, o moim nastawieniu i pracy, szczególnie w okresie pobytu w łagrze. Mimo to jestem więcej niż przekonany, że nie znajdzie się nikt spośród tych, którzy wspólnie ze mną ten okres przebyli, kto by mógł powiedzieć o mnie źle. Znając doskonale literacki język rosyjski byłem zatrudniony czasem w pracy umysłowej. Sumiennością w pracy zjednywałem sobie przełożonych i dzięki temu właśnie mogłem pomagać i pomagałem licznym Polakom. I znowu nie chcę uzasadnić tego swojego twierdzenia. Ale podnieść pragnę, że często w tym właśnie okresie doznawałem krzywd od pewnych byłych urzędników polskich. Ci to właśnie ludzie, chcąc zyskać sobie swoich przełożonych obozu, donosili na mnie o uprawianiu praktyk religijnych nie tylko dla siebie, ale także dla innych.

Zdaje się, że nie bez głębszego znaczenia jest fakt, iż w tym czasie u mnie, księdza prawosławnego, spowiadali się dwaj księżą rzymskokatoliccy. Pobyt mój w łagrze zakończył się tym, że wraz z czterema moimi kolegami Polakami zostaliśmy wysłani karnie w celu postawienia nas pod sąd. I tylko dzięki wydanej wówczas amnestii uniknęliśmy epilogu tej sprawy"[14].

Dzięki tejże amnestii duchowny w marcu 1942 r. wydostał się do miejscowości Pahlevi w Iranie. O tych wydarzeniach tak wspominał ks. Michał: „W marcu 1942 r. transportem ewakuowanym z Rosji przybyłem do Persji. W Pahlevi rozpoczynam pracę w szpitalu polskim. Gdy trzeba było być kapłanem, byłem nim, a równocześnie pełniłem funkcje sanitariusza, często nosząc nocniki i spełniając z pogodnym uczuciem cały szereg innych, tego rodzaju czynności. Uważałem to bowiem za bardziej niż ludzkie (...)"[15]. W marcu i sierpniu 1942 r. do Iranu ewakuowano 37 912 osoby cywilne różnych narodowości i wyznań. Wśród nich znajdowali się również liczni obywatele polscy narodowości białoruskiej. Strona sowiecka na różne spo-

[13] J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 284, 369, przyp. 529.

[14] M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym"*, Tengeru, Arusha, Tanganyika 1945, s. 11.

[15] Tamże, s. 12.

soby utrudniała ewakuację nie-Polaków (głównie Białorusinów i Ukraińców). Aby wydostać się z granic ZSRR, obywatele polscy narodowości białoruskiej podawali się za Polaków, niekiedy zmieniając imiona i nazwiska. Potwierdzają to wspomnienia Białorusinki Marii Maroz: „Przed ewakuacją do Iranu Sowieci pilnowali, aby nie-Polacy nie byli przyjęci na transport. Moja rodzina była prawosławna i nie podlegała ewakuacji. Jeden polski porucznik polecił nam podać się za Polaków i deklarować wyznanie rzymskokatolickie. W związku z tym musieliśmy przed sowiecką komisją ewakuacyjną specjalnie podać się za Polaków wyznania rzymskokatolickiego. Poza tym w dokumentach osobowych zmieniliśmy imiona. Na przykład moja matka, która miała na imię Nadzieja podała się jako Jadwiga, brat Borys podał się za Bolesława, natomiast ja musiałam zapisać się jako Stefania. Powróciliśmy do swych prawdziwych imion dopiero po wydostaniu się z ziemi nieludzkiej, w Teheranie (...)". Inna Białorusinka, Olga Zingal wspominała: „W drodze do Krasnowodzka byliśmy odpytywani przez funkcjonariuszy NKWD, którzy sprawdzali nasze dokumenty. Polski porucznik powiedział nam, by nie podawać Sowietom swego prawdziwego wyznania i narodowości. Ten porucznik zakazał nam w obecności pracowników NKWD rozmawiać po białorusku. Pod tym względem moja rodzina miała problem, bo matka zupełnie nie umiała rozmawiać po polsku. W związku z tym po drodze do Iranu musiała udawać, że jest niemową (...)"[16]. Przy pomocy takich zabiegów w marcu i sierpniu 1942 r. do Iranu przedostało się ponad 2 tys. Białorusinów wyznania prawosławnego. Ponadto, według danych Ministerstwa Obrony Narodowej, w szeregach Wojska Polskiego znalazło się 1397 żołnierzy narodowości białoruskiej ewakuowanych z ZSRR. Liczba ta odnosi się tylko do tych Białorusinów, którzy nie ukrywali swego pochodzenia[17].

W Iranie ks. Michał Bożerianow objął opiekę duszpasterską nad przebywającymi tam prawosławnymi cywilami. „W roku tym święta wielkanocne prawosławnych i rzymsko-katolików wypadały równocześnie. W Pahlevi była niewielka cerkiew prawosławna, w której odprawiałem nabożeństwa w Wielkim Tygodniu i na Wielkanoc. Zapoznałem się z liczną kolonią prawosławną. Namówiłem wielu z tej kolonii, aby odwiedzili obóz uchodźców polskich w Pahlevi i w miarę możliwości podzielili się z nimi „święconym". W drugim i w trzecim dniu świąt udaliśmy się na teren obozu polskiego, gdzie miejscowi prawosławni rozdawali wśród uchodźców

[16] J. Grzybowski, *Białorusini wśród uchodźców polskich na Środkowym Wschodzie i w Afryce Wschodniej w czasie II wojny światowej*, „Pamięć i Sprawiedliwość", 2005, nr 2, s. 330-331; tenże, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 367.

[17] K. Łada, Cz. Partacz, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2003, s. 183.

bez różnicy wyznania okolicznościowe dary. W ten sposób pewna część ludności po długiej przerwie mogła spożywać normalne święcone, składające się z wędlin, ciast, cukrów i słodyczy”[18].

Po krótkim pobycie w Pahlevi ks. M. Bożerianow udał się do Teheranu. W Teheranie ks. Michał Bożerianow zorganizował obozową kaplicę, w której regularnie odprawiane były nabożeństwa prawosławne. W marcu 1942 r. w Teheranie rozpoczął działalność Polski Prawosławny Kościół Autokefaliczny. Prawosławny ośrodek został zorganizowany w Obozie Uchodźców Polskich (OUP) nr 2, gdzie zbudowano kaplicę. Kaplicę prawosławną w OUP nr 1 wybudowano w kwietniu 1943 r. Druga fala ewakuacyjna w sierpniu 1942 r. powiększyła liczbę prawosławnych o kolejnych 1500 osób, w tym dwóch księży: Wsiewołoda Jaskowa i Włodzimierza Pietruczyka. W październiku 1942 r. na terenie obozów w Teheranie przeprowadzono spis uchodźców polskich, z którego wynika, że w OUP nr 1 znajdowało się 370 osób wyznania prawosławnego, w OUP nr 2 — 450, w OUP nr 3 — 540, w szpitalach — 130, natomiast w mieście mieszkało dodatkowo 160 osób. Ogólną liczbę prawosławnych ustalono na 1650 osób, jednak znaczna część Białorusinów nadal ukrywała swoje wyznanie i podawała się za Polaków katolików[19].

Rozumiejąc sytuację znajdującej się tam ludności prawosławnej, przy poparciu polskiej misji wojskowej ks. Michał Bożerianow wydał w Teheranie w 1942 r. „Prawosławny Modlitewnik”. Od listopada 1942 do lutego 1943 r. ks. Bożerianow przy materialnej pomocy Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej wydał tysiąc egzemplarzy zbioru modlitw prawosławnych. Duchowny zorganizował również redakcję, która w styczniu 1943 r. zaczęła wydawać miesięcznik „Ziarenko Prawosławne”, adresowane do prawosławnych cywili i wojskowych. Autor broszury *Moja odpowiedź „ludziom małym”* o tych faktach tak wspominał: „Opuściwszy Pahlevi, przybyłem do Teheranu, gdzie istniało wiele obozów dla ewakuowanej ludności cywilnej. Zorganizowałem życie religijne w obozach oraz parafię prawosławną. Lojalnie podkreślić muszę jak wiele w tym wysiłku zawdzięczam osobistym walorom p. Wiktora Styburskiego, ówczesnego Delegata w Teheranie”[20]. Latem 1942 r. ks. Bożerianow odwiedził Jerozolimę, gdzie

[18] M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym”*, s. 12.

[19] J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 368.

[20] M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym”*, s. 12. Pobyt tak dużej liczby Polaków w Iranie wymagał działań na szczeblu dyplomatycznym. 3 kwietnia 1942 r. w Teheranie utworzono Delegaturę Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej Rządu Polskiego. Jej kierownikiem został Wiktor Styburski, późniejszy naczelnik Wydziału Służby Zdrowia przy Delegaturze Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Bombaju.

otrzymał księgi liturgiczne i nawiązał kontakt z duchowieństwem prawosławnym. Dzięki swej pracy duszpasterskiej ks. Bożerianow zyskał ogromny autorytet i szacunek wśród uchodźców narodowości białoruskiej.

Sympatia ks. Bożerianowa do państwa polskiego znalazła wyraz w jego pracach. W artykule „Białoruś a Polska", który ukazał się 1 kwietnia 1943 r. pisał o dawnym braterstwie Białorusinów i Polaków, ich wspólnych walkach przeciwko Rosji, przytoczył przykłady udziału Białorusinów w powstaniach polskich w latach 1830-1831 i 1863-1864, wojnie polsko-sowieckiej 1919-1920. Zwracał uwagę na różnicę pomiędzy prawosławiem na Białorusi i w Rosji. Był zwolennikiem odrodzenia unii polsko-białoruskiej. Pisał: „Unia Lubelska odbyła się po parusetletnim współżyciu Białorusinów i Polaków (...) pięknie świadczy o potężnym i głębokim związku i brataniu Polaków i Białorusinów (...). Trwałość i siła więzów białorusko-polskich polegała na tym, że sama unia białorusko-polska i uchwały następnych zjazdów zapadały przy głębokim zrozumieniu potrzeb i dobra obu tych Narodów, przy istnieniu dobrej woli i na zasadach wolności i równości". Oskarżając Związek Radziecki o agresję na Polskę w 1939 r. ks. Bożerianow zaznaczył, że „Białorusini ze wschodnich ziem polskich nie są dziś takimi pionkami, za jakich od dawna zwykła uważać ich Rosja. Białorusini z Kresów Polskich są świadomi swojej woli i nie potrzebują mieć żadnych obcych mecenasów (...)"[21].

Wiadomości o działalności duszpasterskiej i wydawniczej duchownego Bożerianowa dotarły do biskupa Sawy Sowietowa. W 1942 r. władyka Sawa został mianowany zwierzchnikiem duszpasterstwa prawosławnego w Wojsku Polskim[22]. Ks. M. Bożerianow cieszył się pełnym zaufaniem władyki grodzieńskiego. Biskup Sawa w posłaniu z 23 lutego 1943 r. z Nowego Jorku do polskich żołnierzy prawosławnych napisał: „Ucieszyłem się ogromnie, gdy od gorliwego duszpasterza X. Bożerianowa z Teheranu otrzymałem wiadomość o Waszym ocaleniu, o Waszej pracy nad utrzymaniem i pogłębieniem życia religijnego. Boski nasz Zbawiciel, który sam w młodości swej musiał opuścić umiłowaną Ojczyznę i był na tułaczce w Egipcie, czuwał nad Wami"[23]. W innym miejscu posłania biskup Sawa nawiązuje do działalności wydawniczej ks. Michała. „Z prawdziwym

[21] Cyt. za: J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 370.

[22] O działalności duszpasterskiej i politycznej biskupa Sawy w Wojsku Polskim na emigracji por.: *Arcybiskup generał brygady Sawa (Jerzy Sowietow). Wybór dokumentów*, opr. K. Filipow, i A. Suchcitz, Białystok — Warszawa 1997; A. Zięba, *„Wojna popów". Polskie prawosławie na emigracji po II wojnie światowej*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego", Kraków 1998, s. 31-51.

[23] *Arcybiskup generał brygady Sawa (Jerzy Sowietow)*, Aneks 1 (bez numeru stron).

wzruszeniem przyjąłem dar najmilszy „Prawosławny Modlitewnik" wydany w Teheranie. Bóg Wam serdecznie zapłać za Wasze modły na moją intencję. Dodają mi one sił do pracy dla dobra naszego świętego Kościoła i Ojczyzny Polski. Módlcie się często na intencję naszej Rzeczypospolitej, Jej Prezydenta, Jej Naczelnego Wodza i wszystkich przełożonych, na barkach których spoczywa ogromny nawał wszelkich prac. Razem z Wami modlę się powtarzając słowa z Modlitewnika: „Wojsku naszemu daj zwycięstwo nad wrogami, Rządzącym włóż do serc dobre, mądre i sprawiedliwe dążenia. Umysły ich wzmocnij i siły pokrzep". Błogosławię waszemu czasopismu „Ziarenko Prawosławne", jego redaktorom, czytelnikom i opiekunom. Niech ziarno zasiane wyda plon ewangeliczny"[24]. Analizując korespondencję biskupa Sawy należy zauważyć, że władyka miał pełne informacje o działalności ks. Bożerianowa. Obydwaj duchowni dobrze znali się przed wybuchem wojny, a w czasie pobytu ojca Michała w Teheranie utrzymywany był między nimi stały kontakt korespondencyjny.

W sprawie posłania biskupa Sawy i jego zainteresowań działalnością ks. Bożerianowa pisał w tajnym raporcie profesor Klemens Jędrzejewski 26 lutego 1943 r. do rządu polskiego w Londynie. „Załączam kilka egzemplarzy tekstu pasterskiego listu Sawy do prawosławnych na Wschodzie. Biskup prosi o wysłanie jednego egzemplarza do ks. Michała Bożerianowa, proboszcza prawosławnych polskich obozów cywilnych w Teheranie. X. Bożerianow nadesłał Sawie szereg listów z raportami i prośbą o naczynia liturgiczne. Biskup jest przekonany, że te potrzeby zostały zaspokojone przez nasze placówki albo w Jerozolimie, albo w Konstantynopolu. Sawa prosi o spis prawosławnych duchownych, którzy tam jeszcze są. Prosi również o maximum informacji o prawosławnych na Wschodzie oraz o aktywność Rządu Polskiego na tym odcinku. Wiadomości te są niezmiernie ważne dla pozytywnej propolskiej działalności biskupa na tutejszym terenie. (...) Najważniejszą jednak sprawą, na co raz jeszcze pozwalam sobie zwrócić uwagę, jest nawiązanie kontaktu między biskupem Sawą a duchowieństwem prawosławnym na Wschodzie. Pożądane są fotografie z życia prawosławnych uchodźców, numery czasopism „Ziarenko Prawosławne" (Teheran), lista duchownych"[25]. Z listu tego wynika, że ks. Michał Bożerianow pozostawał jeszcze w lutym 1943 r. w Teheranie i nadal prowadził działalność wydawniczą.

Wśród uchodźców polskich narodowości białoruskiej brakowało inteligencji i może dlatego dopiero w połowie 1942 r. powstał ruch narodowy na czele z ks. Michałem Bożerianowem. W Teheranie ks. Bożerianow powołał do życia Komitet Białoruski, na którego czele sam stanął. Komitet wydał

[24] Tamże.

[25] *Arcybiskup generał brygady Sawa (Jerzy Sowietow)*, Aneks 2.

wiele odezw do rządu polskiego i amerykańskiego, w których negatywnie ocenił włączenie województw wschodnich II Rzeczypospolitej do ZSRR. Ks. M. Bożerianow pragnął wprowadzić przedstawiciela mniejszości białoruskiej do polskiej Rady Narodowej na obczyźnie. O motywach innej inicjatywy pisał sam ks. M. Bożerianow:

„Ciężkie były to chwile dla spraw Rzeczypospolitej Polskiej. I dlatego chwila ta wymagała wyjątkowego zrozumienia i jak najlepszej woli wszystkich Jej obywateli bez różnic narodowościowych i wyznaniowych. Niestety większa część owego społeczeństwa polskiego w Teheranie nie chciała, czy też nie umiała zrozumieć tej potrzeby. Swoją dziecinną wprost gadatliwością i pompatycznym hurra-patriotyzmem, często mimo woli wbijali liczne gwoździe do przygotowanej trumny dla polskiej państwowości. Miast jedności i pracy twórczej społeczeństwo to rozpoczęło wskrzeszać, zdawałoby się raz na zawsze pogrzebaną przeszłość przedwrześniową. I znów niechęć do mniejszości narodowych i wyznaniowych, aczkolwiek też obywateli polskich, poczęła święcić swoje triumfy. Wielu z nich systematycznie i celowo starało się problem ten zaogniać. I nic też dziwnego, że niechęć ta przeradzać się poczęła w otwartą nienawiść. Tak to, większość społeczeństwa polskiego na uchodźstwie zdążać zaczęła szerokim szlakiem do przepaści.

Mimo to doskonale doceniałem całą powagę tej chwili. Postanowiłem działać. Po porozumieniu z przyjaciółmi, zabrałem się do pracy. Przede wszystkim zwróciłem się do uchodźców prawosławnych z kategorycznym wezwaniem, by nie zważali na idiotyczną politykę niektórych spośród większości, i by nie dali się sprowokować do żadnych reakcji, lecz wysiłkiem dobrej woli poparli politykę ówczesnego Premiera Rządu i Naczelnego Wodza ś.p. Generała Broni Władysława Sikorskiego, największego ówczesnego męża stanu Polski. Parafianie zrozumieli doskonale moje intencje i mimo wszystko postanowili przyjść z pomocą sprawie Polski, nie zwracając żadnej uwagi na docinki hałasujących „niemowląt polityczno-państwowych".

O tym postanowieniu ludności prawosławnej powiadomić chciałem Generała Sikorskiego. Ułożyłem odpowiednią deklarację, zebrałem podpisy prawosławnych i deklarację tę wysłałem. Niestety, nawet tego rodzaju stanowisko prawosławnych spotkało się z niezrozumiałym dla mnie oburzeniem, oszołomionego nagłą wolnością społeczeństwa polskiego. Lojalnie przyznać muszę, iż pewien odsetek społeczeństwa polskiego zajął przychylne stanowisko. Większość jednak bezkrytycznie potępiła fakt deklaracji. Cui bono?"[26].

[26] M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym",* s. 12. Cui bono? (łac.) — Kto korzysta?

W rzeczywistości sprawa wyglądała nieco inaczej. Ze względu na swoje polonofilskie nastawienie ks. Michał Bożerianow stał się obiektem zainteresowania niektórych polskich polityków o poglądach federalistycznych, przebywających wówczas w Iranie. W 1942 r. nawiązał z nim kontakt członek Rady Narodowej mgr Franciszek Wilk i zaproponował podjęcie współpracy w sprawie walki Polski o Kresy Wschodnie. W rezultacie Wilk namówił ks. Bożerianowa do powołania wśród obywateli polskich wyznania prawosławnego Komitetu Białoruskiego. Celem tego Komitetu była działalność polityczna w imieniu narodu białoruskiego i podniesienie kwestii białoruskiej do poziomu międzynarodowego. Prezesem Komitetu Białoruskiego został ks. Bożerianow. Oprócz niego w skład Komitetu weszli m.in. Ludmiła Szewczuk, Włodzimierz Tomasz, Jan Bodgusiejew, Filip Huryn i inni. Komitet Białoruski 23 września 1942 r. wydał w Teheranie swój pierwszy memoriał do premiera rządu polskiego i Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego. W imieniu wszystkich warstw (inteligencji, chłopów, młodzieży) obywateli polskich narodowości białoruskiej podpisy złożyło 61 osób, w tym 3 Ukraińców. W memoriale Białorusini dali wyraz swojej przychylności dla państwa polskiego. Czytamy w nim m.in.: „Jakkolwiek tylko garstka nas mogła dostać się dzięki Ambasadzie RP w Rosji i Dowództwu Armii w ZSRR na ziemię irańską, to jednak, znając doskonale uczucia i dążenia tysięcy naszych współrodaków, których głos nie może być usłyszany przez świat, gdyż odpłaciliby to nowym więzieniem, składamy deklarację i podpisujemy ją również w imieniu tych wszystkich, którzy w granicach ZSRR jeszcze się znajdują. My, Białorusini, jesteśmy historycznie związani z Polską, z jej losami, jak również i Jej rozwojem od czasów unii litewskich ziem z Polską (...). Od tego czasu powodzenie i szczęście Polski było naszym szczęściem, niepowodzenia Polski — naszym nieszczęściem (...). Nawet różnica wyznań pomiędzy Polakami, rzymsko-katolikami, a nami prawosławnymi — nie przeszkadzała naszemu zbrataniu się z Polską (...). Ta też różnica wyznaniowa dziś wcale nam nie przeszkadza dążyć i rwać się do Polski, by do niej należeć i tylko z Nią być związanym na zawsze”[27].

W memoriale, przytaczając historyczne przykłady udziału Białorusinów w obronie granic Rzeczypospolitej, działacze Komitetu Białoruskiego wyrażali gotowość dalszej walki o niepodległość Polski, jak to robili ich ojcowie książęta Ostrogscy i Wiśniowieccy w XVI w. W memoriale obywatele polscy narodowości białoruskiej wyrażali protest przeciwko agresji sowieckiej na Polskę w 1939 r., kwestionowali dobrowolne przyłączenie Zachodniej Białorusi do Związku Sowieckiego, zaznaczając, że wolą Biało-

[27] J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 370-371.

rusinów zawsze była przynależność do Polski, a nie do Rosji. W memoriale zaznaczono: „Celem naszym jest nie Rosja, nie Niemcy, lecz Polska. Do Polski chcemy należeć. Rząd Polski jest naszym Rządem". Komitet Białoruski oskarżał również Niemcy o pacyfikację i gnębienie ziem białoruskich, zniszczenie duchowieństwa i kultury narodowej. W zakończeniu memoriału Białorusini składali podziękowanie gen. Władysławowi Sikorskiemu, ambasadorowi Stanisławowi Kotowi oraz gen. Władysławowi Andersowi za możliwość wydostania się z niewoli sowieckiej: „Z całego serca dziękujemy Panu Ambasadorowi RP prof. Stanisławowi Kotowi za jego gorliwą opiekę i pomoc udzieloną na terenie Rosji. Wdzięczność nasza dla Niego jest tym większa, że wiemy jakie trudności czynił Rząd Sowiecki, by nie wypuścić ani jednego Białorusina poza granice ZSRR. Wysiłek pana Ambasadora Stanisława Kota i Dowódcy Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR Pana Generała Andersa sprawił, że jesteśmy dziś na gościnnej ziemi perskiej, jako wolni obywatele polscy. I im za to serdeczne Bóg zapłać"[28].

Rzeczywiście ks. Michał Bożerianow w imieniu ludności prawosławnej wysłał deklarację lojalności wobec rządu RP w Londynie 23 września 1942 r. Adresat otrzymał deklarację albowiem 23 listopada poseł nadzwyczajny i minister pełnomocny Rzeczypospolitej Polskiej w Teheranie Karol Bader odpisał duchownemu: „Wielebny Ojcze, będąc dokładnie poinformowanym o działalności Wielebnego Księdza i dowodach głębokiego przywiązania do Rzeczypospolitej Polskiej, niezmiernie jest mi miło przesłać na ręce Pańskie, podziękowanie Pana Premiera Rządu RP Generała Władysława Sikorskiego dla Białorusinów za deklarację przesłaną Panu Premierowi w dniu 23 września 1942 r. Przywiązanie swoje do Polski Białorusini udowodnili czynem, nie po raz pierwszy w historii, we wrześniu 1939 roku. Od tego czasu wspólne cierpienia i wspólne walki wzmocniły więzy, łączące nas. Jedność uczuć i celów staną się niezachwialnym fundamentem, na którym odbudujemy wspólnym wysiłkiem Polskę wolną i sprawiedliwą dla wszystkich Jej synów. Łączę wyrazy prawdziwego szacunku /-/ K. Bader, Poseł R.P."[29].

11 listopada 1942 r. minister obrony narodowej gen. Marian Kukiel wysłał za pośrednictwem Dowództwa Armii Polskiej na Wschodzie oficjalną odpowiedź na memoriał Białorusinów. Czytamy w niej m.in.: „Proszę przyjąć do wiadomości, że tak Naczelny Wódz i Premier, jak i ja, pamiętamy o wszystkich obywatelach i staraliśmy się i staramy przynieść ulgę obecnie cierpiącym, a na przyszłość wywalczyć dla wszystkich obywateli Pań-

[28] M. Dymarski, *Białorusini z armią gen. Andersa. Przyczynek do dziejów ludności Kresów Wschodnich*, [w:] *Tematy polsko-białoruskie. Historia — literatura — edukacja*, Olsztyn 2003, s. 151-161.

[29] M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym"*, s. 14. Karol Bader (1887-1957) był posłem nadzwyczajnym RP w Teheranie od 1 lipca 1942 do 30 czerwca 1945 r.

stwa lepszą i jasną przyszłość, jak również proszę pamiętać, że wszystkie cierpienia i krzywdy, jakie nawiedziły Białoruś od września 1939 r., są znane i dokładnie notowane. Jako minister obrony narodowej i członek rządu, wzywam Was, Białorusinów, jak wszystkich obywateli Polski, do najbardziej intensywnej pracy i przygotowania się do walki z największym wrogiem — Niemcami. Tylko praca i walka może dać nam wszystkim wolność i powrót do oswobodzonej Ojczyzny"[30].

W liście do Dowództwa Armii Polskiej na Wschodzie z 10 grudnia 1942 r. gen. Kukiel polecał popierać akcję ks. Bożerianowa i mgr. Wilka oraz udzielać im potrzebnej pomocy. Reakcja była natychmiastowa. Szef sztabu Armii Polskiej na Wschodzie generał Bronisław Rakowski (1887-1957) już 24 grudnia 1942 r. napisał do ks. M. Bożerianowa[31]. „Pan Minister Obrony Narodowej R.P. w Londynie polecił przekazać Księdzu Proboszczowi następującą depeszę: „W imieniu Naczelnego Wodza i moim dziękuję za to pismo i zapewniam, że zgadzam się całkowicie z podpisami, a sądzę, że i nie podpisami, że Państwo Polskie jest całe i nierozłączone dla wszystkich obywateli, bez względu na język i religię. Proszę przyjąć do wiadomości, że tak Naczelny Wódz i Premier, jak i ja pamiętamy o wszystkich obywatelach i staraliśmy się i staramy przynieść ulgę obecnie cierpiącym, a na przyszłość wywalczyć dla wszystkich obywateli Państwa lepszą i jaśniejszą przyszłość. Jako Minister Obrony Narodowej i członek Rządu wzywam do najbardziej intensywnej pracy i przygotowania się do walki z największym wrogiem wszystkich ludów — Niemcami. Tylko wspólna praca i walka może dać nam wszystkim wolność i powrót do wyswobodzonej Ojczyzny". Szef Sztabu Armii Polskiej na Wschodzie /-/ Rakowski, Generał Brygady"[32].

Oficjalna reakcja rządu polskiego na memoriał nastąpiła dopiero 16 stycznia 1943 r., kiedy większość Białorusinów przygotowywała się do wyjazdu do Afryki Wschodniej. Stanisław Mikołajczyk (1901-1966)[33] skierował wówczas list do Konsulatu Generalnego RP w Nairobi z prośbą o przekazanie podziękowań dla wiernych Rzeczypospolitej obywateli polskich narodowości białoruskiej. W liście m.in. zapisał: „Odpowiadając na deklarację obywateli polskich białoruskiej narodowości przesłaną Panu Premie-

[30] Cyt. za: J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 371-372.

[31] Bronisław Rakowski od września 1942 do sierpnia 1943 r. był szefem sztabu Armii Polskiej na Wschodzie a następnie do stycznia 1945 r. dowódcą 2 Brygady Pancernej.

[32] M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym"*, s. 14.

[33] Stanisław Mikołajczyk — wicepremier (1940-1943), a od lipca 1943 (po śmierci gen. Władysława Sikorskiego) do listopada 1944 r. premier rządu RP na uchodźstwie.

rowi dla Rządu Rzeczypospolitej proszę złożyć na ręce księdza Michała Bożerianowa podziękowanie wiernym Rzeczypospolitej Białorusinom i zapewnienie, że w odbudowanej Rzeczypospolitej obywatelom polskim narodowości białoruskiej zagwarantowane będą prawa zupełnej równości obywatelskiej, zabezpieczone warunki swobodnego rozwoju kulturalno-narodowego, oraz uwzględnienie interesów społeczno-gospodarczych najszerszych warstw białoruskiego ludu pracującego (...)”[34].

Raz jeszcze minister Stanisław Mikołajczyk 2 marca 1943 r. wysłał w tej sprawie depeszę do pełnomocnego posła Karola Badera dowiedziawszy się, że ks. Bożerianow pozostaje nadal w Teheranie. Poseł o treści depeszy informował duchownego prawosławnego: „Pan Minister Mikołajczyk polecił mi złożyć na ręce Wielebnego Księdza (...) podziękowanie wiernym Rzeczypospolitej Białorusinom oraz zapewnić ich, że w odbudowanej Polsce obywatelom polskim, narodowości białoruskiej będą zagwarantowane prawa zupełnej równości obywatelskiej oraz zabezpieczone warunki swobodnego rozwoju kulturalno-narodowego, jak i uwzględnione interesy polityczno-gospodarcze najszerszych warstw pracującego ludu białoruskiego. /-/ K. Bader, Poseł R.P.”[35].

Zupełnie odmienne stanowisko wobec inicjatywy duchownego prawosławnego zajęli uchodźcy polscy narodowości polskiej, przebywający na terenie Iranu. Najlepiej ową postawę uchodźców polskich w Iranie wobec mniejszości po wysłaniu ich deklaracji do rządu RP w Londynie zaprezentował sam ks. M. Bożerianow we wspomnianej już broszurze. „Rozpoczęto kampanię przeciwko mnie, do czego już »z tradycji« zdołałem się przyzwyczaić. Symptomatycznie patrzeć poczęto na mnie »popa prawosławnego«. Tego rodzaju stanowisko trzeba było za wszelką cenę uzasadnić faktami. Trzeba było za wszelką cenę udowodnić mi »nieprawomyślność«. Toteż Straż Bezpieczeństwa i żandarmeria wojskowa zaczęły mnie inwigilować. Nie mogąc znaleźć nic konkretnego, chwycili się zwykłej prowokacji. Poczęli rozpowszechniać pogłoski, iż jestem wrogiem narodu polskiego, że prowadzę robotę antypaństwową. Ba, co więcej, uznali, że wszyscy moi współpracownicy, jako też Polacy utrzymujący ze mną stosunki towarzyskie — są wrogami Polski. Walka zaczęła się toczyć zupełnie otwarcie. Panu mgr. Franciszkowi Wilkowi, ówczesnemu członkowi Rady Narodowej w Londynie[36], żandarmeria oświadczyła otwarcie: „musimy zlikwidować ks. Bożerianowa, ale nie możemy go uchwycić”.

Tego rodzaju nastawienie do mnie zwiększyło proporcjonalnie atawis-

[34] Cyt. za: J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 372.

[35] M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym”*, s. 15.

[36] Franciszek Wilk (1914-1990) — członek Rady Narodowej w Londynie, po wojnie prezes PSL w Wielkiej Brytanii, redaktor tygodnika „Jutro Polski”.

tyczną niechęć większości do wszystkich prawosławnych. Toteż nic dziwnego, że zupełnie otwarcie padały zdania, że »mniejszości trzeba powystrzelać«. Nie oszczędzano naszego życia religijnego. W pobliżu kaplicy prawosławnej w obozie nr 3 rozchodząca się z nabożeństw ludność prawosławna często słyszała zdania, że »ten sklepik (tzn. kaplicę prawosławną) i jej robotników (tzn. mnie i wiernych) prędko zlikwidujemy«. Miarą tego rodzaju ustosunkowania się większości dopełniał fakt, że reprezentującymi tego rodzaju zbożne życzenia byli także różni oficjalni przedstawiciele. Straż Bezpieczeństwa, a więc strażnicy ładu i porządku, czyniła to samo. Tego rodzaju działalność znajdywała poparcie nawet u „góry".

Pewnego razu przybył na wizytację obozu zastępca Delegata M. P. i O. Sp. p. Pająk[37]. Zwrócił się do jednej urzędniczki, mojej znajomej, z oświadczeniem: »co prawda pani czyni to, co sama uważa, ale pani jest urzędniczką (...) jest pani na posadzie (...) niech lepiej pani zaprzestanie chodzić do duszpasterstwa prawosławnego«, dodając »pani jest urzędniczką, nie wypada aby pani tam chodziła«. Sapienti sat[38].

W tych warunkach stosunek większości personelu zatrudnionego w obozach stawał się coraz bardziej nieprzychylny do prawosławnych. Rozpoczęto rugowanie pracowników fizycznych wyznania prawosławnego. Jaskrawym dowodem tego niech będzie fakt zwolnienia prawosławnego Ignacego Guryna, któremu przełożony bez żadnych ogródek oświadczył »po co nam prawosławni?«.

W celu podwyższenia mego autorytetu kapłana wśród wiernych prawosławnych rozpowszechniano plotkę, że w moim mieszkaniu odbywają się orgie itp., a jako uczestników tychże podano nazwiska osób, które pomagając mi w pracy bywali u mnie. Dziwna rzecz, iż nie odważono się podać nazwisk licznych Polaków i Polek, którzy bardzo często byli moimi gośćmi, często przebywając u mnie do późnych godzin wieczornych.

Tego rodzaju nagonkę i oszczerczą kampanię wszczęła przeciwko mnie i prawosławnych większość uchodźstwa polskiego w nierozumnej nienawiści za moje stanowisko do ówczesnego Rządu Polskiego w ogólności, a za wysłanie wspomnianej deklaracji w szczególności. Toteż nic dziwnego, że wiadomość o nadesłaniu dla mnie i prawosławnych podziękowania od śp. Generała Sikorskiego za treść deklaracji, o której miał On się wyrazić, iż jest ona jednym z ważniejszych dla Polski dokumentów, doby obecnej, — powiększyła jeszcze wrogie nastawienie do mnie ze strony tych »niemowląt polityczno-państwowych«.

[37] Antoni Pająk (1893-1965) — działacz PPS. Od września 1943 r. do lipca 1945 r. był delegatem Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP na uchodźstwie przy Armii Polskiej na Wschodzie.

[38] Sapienti sat (łac.) — wystarczająco mądre.

W tym samym czasie, gdy rozpaleni do białej gorączki szowiniści polscy starali się przy pomocy całego arsenału podłych insynuacji oczerniać mnie i moich ludzi, gdy zupełnie jawnie ogłaszali nas za wywrotowców — czynniki rządowe przysyłały na moje ręce podziękowania. Chyba jest to wystarczającym dowodem, stwierdzającym jak większość uchodźstw pojmowała istotę interesów państwowych, wyrządzając często Rządowi Rzeczypospolitej Polskiej więcej zła, niźli okazując obywatelskiego zrozumienia.

Może kiedyś obiektywna historia oceni szkody wyrządzone Polsce przez samą emigrację i uchodźstwo polskie, którzy w swym ograniczeniu umysłowym nie potrafili dojrzeć prawdziwej drogi wypełnienia swych obowiązków. Tak do rzędu zewnętrznych wrogów Polski dochodzili gorsi, bo właśni. O »wrogiej mojej działalności najlepiej zorientować się może czytelnik, z niżej podanych pism«”[39]. Tam następowały pisma nadesłane na ręce duchownego prawosławnego ze strony najwyższych przedstawicieli rządu polskiego w Londynie.

Mimo przychylnej postawy polskiego rządu wobec działalności Komitetu Białoruskiego, działalność ks. Bożerianowa napotykała na liczne przeszkody ze strony niektórych czynników wojskowych. Jak wynika z notatki mgr. Wilka, „w drodze do miasta jeden żandarm opowiadał mi, że chcą zlikwidować księdza Bożerianowa i jego robotę, tylko nie mogą sobie z nim dać rady. Oświadczyłem, że przez taki stosunek do księdza Bożerianowa wyrządzą największą szkodę sprawie polskiej, ponieważ ks. Bożerianow przeprowadził w obozie wśród Białorusinów deklarację na ten temat. Popatrzył na mnie z niedowierzaniem, wobec tego dałem mu do przeczytania tę deklarację. Przyznał, że to dobre osiągnięcie”. O tym wydarzeniu mgr Wilk poinformował Ministerstwo Spraw Wojskowych jeszcze w październiku 1942 r.[40]

Nie zwracając uwagi na prowokacje polskich służb specjalnych Komitet Białoruski pod kierownictwem ks. Bożerianowa 25 marca 1943 r. wysłał memoriał do prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki Franklina D. Roosevelta. W memoriale jego autorzy napisali: „W imieniu Narodu Białoruskiego, tj. inteligencji białoruskiej, chłopów i robotników, obywateli polskich, pochodzących z ziem północnych i wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej — Komitet Białoruski zwraca się do waszej Excelencji z gorącą prośbą wysłuchać naszego głosu całego Narodu Białoruskiego z ziem polskich, zechcieć zrozumieć tragedię naszą Białorusinów, wstawić się za nami i pomóc nam urzeczywistnić nasze pragnienia. Podkreślamy, że Komitet Białoruski

[39] M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym”*, s. 13-14.
[40] J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 372.

odzwierciedla uczucia i dążenia milionów naszych współrodaków, których głos i wola nie mogą być dziś usłyszane przez Świat". Jednym z celów memoriału było wyrażenie kategorycznego protestu przeciwko przyłączeniu Kresów Wschodnich do ZSRR. W związku z tym obywatele polscy narodowości białoruskiej pisali: „Rosja Sowiecka oficjalnie oznajmiła światu, iż wschodnie Ziemie Polskie, zamieszkałe przez nas, Białorusinów, uważa za swoje i chce po zakończeniu wojny wcielić je w granice swego państwa. Wobec społeczeństw całego świata kategorycznie protestujemy przeciw oderwaniu nas od Polski. Nigdy nie zgodzimy się na przynależenie do Rosji! Wolą Narodu Białoruskiego jest, by nasze życie, nasze losy, nasze rodziny, gospodarstwa, ziemia — należały do Polski i były związane z Nią i jej losem. Tylko z Polską współżyjąc i współpracując będziemy spokojni o swój los i będziemy mogli dojść do dobrobytu i szczęścia jak też i do pełnego rozwoju kultury narodowej". Jako argument na rzecz przyłączenia Białorusi Zachodniej do państwa polskiego Komitet Białoruski wysunął wielusetletnią wspólną walkę Polaków i Białorusinów przeciwko agresji ze Wschodu. W memoriale Traktat Ryski został potraktowany przez Komitet jako zjawisko negatywne dla ludności białoruskiej. W memoriale Białorusini twierdzili, że przyłączenie do Związku Sowieckiego wschodnich ziem Polski, zamieszkanych przez ludność białoruską, nastąpiło wbrew woli samych Białorusinów. Pisali też, że „tak zwany »plebiscyt«, dokonany przez Rząd sowiecki w 1939 roku na terenach Białorusi Polskiej, nie jest wyrazem istotnej woli Narodu Białoruskiego. To był gwałt nad nami! W obronie własnego życia i mienia przed terrorem okupanta, zmuszeni byliśmy być posłusznymi wykonawcami dyrektyw sowieckich. Musieliśmy głosować na »posłów«, którzy w rzeczywistości nie byli naszymi wybrańcami, lecz byli z góry wyznaczeni przez Rząd Sowiecki; niektórzy »posłowie« byli ludźmi pochodzącymi z głębi Rosji. Świat wie z doświadczeń niemieckich jaką wartość posiadają »plebiscyty«, w których 100% ludności opowiada się za władzą panującą zbrojnie na danym terenie i organizującą głosowanie. (...) Prawie dwuletnia okupacja sowiecka Ziem Polskich, zamieszkałych przez Białorusinów, przyniosła za sobą zniszczenie białoruskiej kultury narodowej, wytworzonej za czasów polskich, całkowitą ruinę gospodarczą, likwidację Polskiej Cerkwi Prawosławnej i życia religijnego, uwięzienie najlepszych obywateli i deportację w głąb Rosji nawet najbiedniejszych jako kułaków. Dokonywano całkowitego zrusyfikowania Ziem. Były to lata najcięższej niewoli Narodu Białoruskiego, wytworzonej przez imperializm Rosji Sowieckiej"[41].

Komitet Białoruski skierował memoriał do aliantów w imieniu wszystkich Białorusinów, nawet tych, którzy zamieszkali na Białorusi Wschodniej i nigdy nie byli obywatelami Polski. Działacze Komitetu zwracali się

[41] Tamże, s. 373-374.

do aliantów z prośbą o udzielenie pomocy w odzyskaniu niepodległości przez Polskę w jej przedwojennych granicach. Autorom memoriału nie był obojętny los swych rodaków przebywający na terenie ZSRR. „Usilnie prosimy Naród Amerykański wstawić się za nami i upomnieć się o nas u Rządu Sowieckiego, by zwolnił z więzień i przymusowych robót wszystkich współwyznawców współrodaków Białorusinów (obywateli polskich) i otworzył im granice swego państwa dla wyjazdu z Rosji. Równocześnie kategorycznie żądamy zwolnienia naszych współbraci z Czerwonej Armii i wojskowych batalionów pracy, umożliwiając im wstąpienie do szeregów Armii Polskiej. Zdajemy sobie sprawę, iż jesteśmy narodem bardzo odstającym od narodów o wysokiej cywilizacji, lecz to nie powinno być powodem, by nasza wola nie została wzięta pod uwagę, gdy chodzi o nasz los. Ongiś w 1683 roku za króla polskiego Jana Sobieskiego pod Wiedniem wspólnie z Polakami nasi ojcowie Białorusini przelewali krew, broniąc Europy i Jej kultury: dziś my, ich dzieci, zwracamy się z apelem do miłującego cywilizację i wolność Wielkiego Narodu Amerykańskiego, by obronił nas przed zaborczością Rosji i dał nam możność należeć do Polskiej Rodziny, która od wieków jest naszą rodziną. Wierzymy w sprawiedliwość Narodów Demokratycznych, opartą o Kartę Atlantycką, i prosimy nie zapomnieć o nas przy stole pokojowym"[42]. Prośba grupy lojalnych wobec Polski Białorusinów nie mogła wzbudzić zainteresowania aliantów. Władzom Stanów Zjednoczonych ważniejsze były dobre relacje ze swym strategicznym sojusznikiem Związkiem Radzieckim, aniżeli prośby białoruskich uchodźców.

Wielkim ciosem dla propolsko nastawionej grupy białoruskiej będącej na uchodźstwie była śmierć gen. Władysława Sikorski w lipcu 1943 r. Władyka Sawa w liście do patriarchy konstantynopolitańskiego Beniamina z 30 lipca 1943 r. napisał: „Opłakuję z wielką żałością tragiczną śmierć śp. generała Sikorskiego (...). Za każdym razem, ilekroć przyjeżdżał do Ameryki zawsze zaszczycał mnie rozmową. Okazywał wielkie zainteresowanie dla prawosławnych, a w szczególności dla kapłanów i żołnierzy, oraz podkreślał ich oddanie Polsce". Mniej entuzjastycznie biskup pisał o następcy Sikorskiego, generale Kazimierzu Sosnkowskim, oczekując jedynie, że „nie zapomni o potrzebach naszych prawosławnych". W liście tym władyka Sawa wspomina o sytuacji prawosławnych duchownych na Wschodzie: „Otrzymałem od niektórych kapłanów listy świadczące, że pracują z poświęceniem, że zredagowali książkę do nabożeństwa, że ogłaszają nawet prawosławne ulotki periodyczne. To, czego im brakuje, to aparatów liturgicznych, w gatunku antyminsów"[43]. We wrześniu 1943 r. zapowie-

[42] Cyt. za: J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 374.
[43] *Arcybiskup generał brygady Sawa (Jerzy Sowietow)*, Aneks 3.

dziano wizytę biskupa Sawy w Londynie, który miał z rządem polskim unormować duszpasterstwo wojskowe w Armii Polskiej oraz nawiązać kontakt „z obywatelami polskimi wyznania prawosławnego, znajdującymi się w liczbie przeszło 3 000 osób na Bliskim Wschodzie”[44].

Zmiana sytuacji militarnej, objęcie funkcji naczelnego wodza przez generała Kazimierza Sosnkowskiego oraz powołanie przez rząd polski w Londynie Wojskowego Ordynariatu Prawosławnego zmieniło położenie ludności cywilnej przebywającej na terenie Iranu. Decyzją władz wojskowych ludność cywilna została ewakuowana z Iranu do Afryki i innych krajów azjatyckich. Szykanowany przez znajdujących się w obozach na terenie Teheranu Polaków ks. Michał Bożerianow w końcu marca 1943 r. zdecydował się na wyjazd z wiernymi do Tanzanii. Duchowny z powodu swojej narodowości i przekonań nie zechciał zostać kapelanem wojskowym w armii gen. Władysława Andersa. Według relacji ówczesnych prawosławny duchowny stracił nadzieję na kontakt ze swoją rodziną[45]. Nie udało się opuścić ZSRR jego małżonce, którą wyrzucił z transportu polski oficer jako osobę nie podlegająca ewakuacji. O tym fakcie dwa lata później duchowny z wielkim żalem sam napisał: „W momencie, kiedy otrzymywałem listy pełne uznania i podziękowania za moje obywatelskie stanowisko, w tym samym momencie, jak gdyby na ironię, żona moja zostaje brutalnie wyrzucona z transportu obywateli polskich, mających być ewakuowanymi z Rosji do Iranu. Pozostaje więc w Rosji. Pozostaje tylko dlatego, że jest prawosławną i że jest żoną »popa prawosławnego«. Tak to zrozumiał głoszone przez ówczesny rząd R.P. hasło równości obywatelskiej bez różnicy wyznania — ten »szlachetny« kierownik wspomnianego transportu, wyrzucając moją żonę z pociągu”[46]. Ks. Michał Bożerianow już nigdy więcej nie zobaczył swojej żony.

Duchowny nie zaprzestał działalności politycznej. Nadal przewodniczył Komitetowi Białoruskiemu. To w jego imieniu wysłał list do nowego premiera Stanisława Mikołajczyka, w którym wyraził głęboki żal z powodu tragicznego zgonu gen. Sikorskiego. „Generał Sikorski był Wodzem nie tylko Polskich Sił Zbrojnych, ale był jednocześnie Wodzem wszystkich obywateli polskich. My, Białorusini, widzieliśmy w Nim i swego, białoruskiego wodza; wszyscy dobrze wiemy ile dobrego serca i najlepszych chęci miał w sobie ś.p. Premier i Naczelny Wódz dla nas, Białorusinów. Śmierć ś.p. Generała Sikorskiego jest niepowetowaną stratą dla narodu Polskiego, ale bynajmniej nie mniejszą stratą jest dla nas, Białorusinów. W osobie ś.p. Generała Sikorskiego straciliśmy Wielkiego Męża Stanu, który poświęcając wszyst-

44 *Arcybiskup generał brygady Sawa (Jerzy Sowietow)*, Aneks 4.

45 М. Швэдзюк, *Беларусы ў Афрыцы ў 1942-1948 гадох*, „Беларус”, Ню Ёрк 1998, № 450.

46 M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym”*, s. 20.

kie swoje siły dla dobra i rozkwitu Rzeczypospolitej Polskiej doprowadziłby nas do rozwoju i dobrobytu kulturalno-oświatowego, opartego na zupełnej równości, sprawiedliwości i demokracji. W osobie Pana Premiera zapewniamy Rząd Rzeczypospolitej Polskiej, że tragiczna śmierć ś.p. Generała Sikorskiego spowodowała prawdziwą, głęboką żałobę w sercach naszych, Białorusinów. Niepowetowana utrata Wodza Polaków i Białorusinów spowoduje jeszcze większy wysiłek Narodu Białoruskiego w walce o Niepodległość i rozkwit Sprawiedliwej, Demokratycznej, Potężnej i Niepodległej Rzeczypospolitej Polskiej wraz ze wszystkimi jej ziemiami i obywatelami. Gorąco prosimy Pana Premiera Rządu RP wyzyskać nas, Białorusinów, w całej pełni, by pokazać światu, iż jesteśmy z Polakami, mamy swoją własną wolę i z własnej swobodnej woli pragniemy związać nasze życie i losy z losem Rzeczypospolitej Polskiej. Niech obca a wroga Polsce propaganda zostanie rozpoznana w swoim kłamstwie, a Świat ujrzy istotną prawdę i nasze istotne dążenie przynależeć wyłącznie do Polski (...)”[47].

Następnym krokiem ks. Bożerianowa i jego zwolenników stał się list do nowego premiera. W deklaracji wysłanej w lipcu 1943 r. na ręce S. Mikołajczyka, czytamy: „Białorusini, w druzgocącej masie swej chłopi, od setek lat związani są z chłopami polskimi nie tylko pracą na roli, wspólną z nami obroną Niepodległości naszej i ich, wspólną o Nią walką, ale także więzami rodzinnymi, które zespalają nas, chłopów białoruskich, z chłopami polskimi w jedną serdeczną i solidarną rodzinę, jak braci. My, Białorusini, oświadczamy, iż kochamy nasz Polski Kraj, naszą Polską Ziemię i z całej duszy pragniemy jej największego rozkwitu i dobra. Jesteśmy przywiązani do Polski i do polskiego chłopa i we wszystkim solidaryzujemy się z nim i pracami Stronnictwa Ludowego w Kraju okupowanym, jak i Jego przedstawicielami w Rządzie Rzeczypospolitej i Radzie Narodowej na Emigracji. Praca Stronnictwa Ludowego i Jego Przywódców prowadzi do rozkwitu Polski, do rozkwitu całego włościaństwa Rzeczypospolitej, a więc i do naszego rozkwitu i pomyślności. Toteż Stronnictwo Ludowe jest stronnictwem zupełnie bliskim i drogim nam, Białorusinom, a zatem z całego serca pragniemy jego rozkwitu i potęgi. Zapewniając o tym Pana premiera Rządu RP, prosimy o zaliczenie nas do grona członków Stronnictwa Ludowego i opiekę nad nami tak jak nad chłopami polskimi ją spełniacie. My zaś według starego swego zwyczaju chłopskiego prosić będziemy Boga, by błogosławił ciężki trud Pana Premiera dla odzyskania Niepodległości naszej Ojczyzny — Rzeczypospolitej Polskiej, jak i wysiłek o Jej demokratyczny i sprawiedliwy dla wszystkich, a więc i dla nas, Białorusinów, ustrój”[48].

[47] Cyt. za: J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 375.

[48] Tamże, s. 376.

Głównym celem Komitetu było uzyskanie dla Białorusinów miejsca w Radzie Narodowej: „Białorusini, obywatele polscy zamieszkali w Afryce Wschodniej i Indiach zwracają się do Pana Premiera z gorącą prośbą zezwolić nam mieć swego białoruskiego przedstawiciela w Radzie Narodowej przy Rządzie Polskim w Londynie. Prosimy o to bardzo, szczególnie teraz, kiedy obcy imperializm dąży do oderwania nas od Polski, okłamując cały Świat cywilizowany, iż rzekomo Białorusini pragną należeć do Związku Radzieckiego. Pragniemy przez swego przedstawiciela w Radzie Narodowej wyświetlić Europie i Ameryce istotny stan i naszą istotną wolę wchodzić w skład Rzeczypospolitej Polskiej wyłącznie. Jedną z głównych przyczyn agresji sowieckiej w stosunku do nas i do Ziem Polskich przez nas zamieszkałych — jest przede wszystkim postanowienie i dążenie Rosji zlikwidować „Piemont" białoruski, którym właśnie są Białorusini w Polsce. „Piemont" białoruski w Polsce jaskrawo świecił dobrobytem i wolnością ludu białoruskiego — co wabiło Związek Sowiecki, gdzie istotny ruch narodowy jest gnębiony i Białorusini żyją w nędzy i strachu, niepewni swego losu, niepewni swego dnia jutrzejszego pod despotyczną władzą Moskwy. Moskwa pragnie za wszelką cenę zlikwidować ten białoruski „Piemont" w Polsce, bowiem on otwiera oczy Białorusinom Sowieckim na rzeczywisty stan, wskazując o ileż szczęśliwszymi są Białorusini w Rzeczypospolitej Polskiej i o ileż wyższym jest ich poziom kulturalny i stopień rozwoju (...)"[49].

Polscy politycy na emigracji kilkakrotnie próbowali wprowadzić do Rady Narodowej kilku przedstawicieli mniejszości narodowych. Według Jerzego Grzybowskiego w 1940 r. we Francji władze polskie rozważały kandydaturę Fabiana Jeremicza[50] jako reprezentanta mniejszości białoruskiej w Radzie Narodowej RP. Latem 1942 r. ambasador RP w ZSRR Stanisław Kot zaproponował dwóch kandydatów ze strony białoruskiej. Byli to Feliks Hołowacz[51], były członek klubu „Wyzwolenie" i prawosławny duchowny Gena-

[49] Tamże, s. 376-377.

[50] Fabian Jeremicz, ur. 18 stycznia 1891 r. w Dulowcach (pow. Wołkowysk) — zm. 29 czerwca 1958 w Wilnie. Białoruski działacz polityczny, w latach 1922-1935 poseł na sejm I, II i III kadencji. Członek zarządu Instytutu Białoruskiej Gospodarki i Kultury, wiceprezes Białoruskiego Centrum Włościańskiego. W latach 30. osadnik wojskowy i członek Związku Osadników.

[51] Feliks Hołowacz, ur. 4 lipca 1886 r. w Zaborzu (pow. Wołożyn) — zm. 27 lutego 1972 r. we Wrocławiu. Białoruski działacz polityczny, początkowo działał w PSL „Wyzwolenie", następnie związał się z lewicową opozycją i w październiku 1923 r. uczestniczył w Moskwie w konferencji powołującej do życia Międzynarodówkę Chłopską. Poseł na sejm I kadencji 1922-1927. Aresztowany w 1927 r. i na mocy decyzji sejmu z 4 lutego 1927 r. wydany sądom „za udział w spisku na ustrój i całość Rzeczypospolitej". Zwolniony bez wyroku sądowego. Do wybuchu II wojny światowej wójt gminy Mir (pow. Nieśwież). W 1939 r. aresztowany przez NKWD i wywieziony w głąb ZSRR. Pracował jako dozorca w Domu Dziecka w Dżambule (Kazachstan), od 1943 r. był członkiem Związku Patriotów Polskich. W 1946 r. wrócił do Polski.

diusz Szymanowski[52]. Również inne partie i stronnictwa występowały z propozycją wprowadzenia do Rady Narodowej przedstawiciela Białorusinów. 3 kwietnia 1945 r. grupa londyńskich piłsudczyków wysłała list do prezesa Rady Ministrów z propozycją wprowadzenia jednego przedstawiciela Białorusinów do Rady Narodowej argumentując: „Fakt, że około 60 procent ogółu ludności tych ziem nawet w czasach przedwojennych stanowiła ludność niepolska, przede wszystkim białoruska i ukraińska, jest argumentem, który może być wykorzystany przeciwko stanowisku polskiemu"[53]. Mimo powyższych propozycji rząd polski nie brał pod uwagę możliwości udziału w życiu politycznym działaczy Komitetu Białoruskiego i nie odniósł się do deklaracji uchodźców polskich narodowości białoruskiej. Premier Mikołajczyk ograniczył się do podziękowania im za gotowość do walki o niepodległość Polski i zapewnił, że prawa ludności białoruskiej będą uwzględnione w powojennej Rzeczypospolitej. 13 listopada 1943 r. rząd polski skierował list do Konsulatu Generalnego RP w Nairobi, w którym pisał: „Proszę o zawiadomienie ks. Bożerianowa i uchodźców białoruskich, obywateli Rzeczypospolitej, podpisanych z nim na pismach do p. Premiera, że z prawdziwym wzruszeniem przyjęliśmy do wiadomości ich wyrazy współczucia po zgonie gen. Sikorskiego oraz zapewnienia o lojalności wobec Polski. Dziękując, chcę w imieniu Premiera zapewnić obywateli Rzeczypospolitej narodowości białoruskiej, że zgodnie z wytycznymi ustalonymi za życia gen. Sikorskiego, rząd stoi niezłomnie na stanowisku równej opieki nad obywatelami Rzeczypospolitej bez względu na narodowość i wyznanie. Rząd wierzy głęboko, że w wolnej i niepodległej Polsce urzeczywistniana będzie polityka oparta na sprawiedliwości i poszanowaniu wszystkich narodowości do pełnego ich rozwoju społecznego, gospodarczego i kulturalnego (...)"[54]. List ten poza ogólnikowym zapewnieniem o równości praw, nie wnosił nic nowego do polityki władz polskich w stosunku do mniejszości narodowych.

*

W latach 1942-1943 polscy uchodźcy zostali przeniesieni z Iranu do Afryki Wschodniej (23 676 osób), Indii (4701), Palestyny (6569), Meksyku (1569), Nowej Zelandii (838) i innych krajów. W czasie pobytu w Iranie zmarło ponad 2 tys. cywilnych obywateli polskich[55]. Nie jest możliwe dok-

[52] Władze polskie uważały Szymanowskiego za Polaka wyznania prawosławnego, który „w razie potrzeby mógłby uchodzić za Białorusina", tymczasem sam Szymanowski czuł się Białorusinem kultury polskiej. G. Szymanowski, *Dwanaście lat — wspomnienia z lat 1927-1939*, Toruń, 1998, s. 120.

[53] Cyt. za: J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 378.

[54] Tamże, s. 378-379.

[55] *Polacy w Iranie 1942-1945,* t. I: *Antologia*, red. A. Kunert, A. Przewoźnik, Warszawa 2002, s. 411.

ładne ustalenie liczby Białorusinów w poszczególnych grupach. Wielu Białorusinów znalazło się w Indiach, na co wskazują osoby o nazwiskach białoruskich, pochodzących z kresów północno-wschodnich[56]. Więcej informacji zachowało się na temat Białorusinów, którzy po pobycie na terenie Iranu znaleźli się w Afryce Wschodniej. W październiku 1942 r. do Afryki wyjechało około 900 obywateli polskich wyznania prawosławnego. W kwietniu 1943 r. w Obozie Uchodźców Polskich nr 1 w Iranie nadal pozostawało ok. 800 prawosławnych.

Na terenie Afryki Wschodniej założono 18 obozów dla uchodźców polskich, między innymi w miejscowościach Tengeru (Tanzania), Rongai (Kenia), Lusaka (Rodezja Północna), Koja, Masindi (Uganda). W osiedlach tych mieszkali uchodźcy polscy bez względu na wyznanie i narodowość. Według Konsulatu Generalnego RP w Nairobi podział narodowościowo-wyznaniowy kształtował się następująco: „ogromna większość Polaków-kresowców, trochę Białorusinów i Ukraińców. Minimalny procent Żydów. Ścisłe określenie składu narodowościowego jest prawie niemożliwe, narodowość może być jedynie zgadywana. To samo odnosi się do sprawy wyznań. Słyszałem niejednokrotnie o dziwnych i smutnych objawach zatajania czy też ukrywania swego wyznania przez prawosławnych i grekokatolików i podawania się za katolików. Jest to urojony kompleks obawy „stracenia polskości" i wiąże się ściśle ze stanowiskiem tamtejszego (i niestety — nie tylko tamtejszego) kleru katolickiego: co polskie — to katolickie. (...) Wprowadzono nawet pojęcie »mniejszość« kierując się kategoriami wyznania (...)"[57].

Cywilów znajdujących się na terenie Afryki spotkały nowe warunki klimatyczne, nieznane środowisko, afrykańskie choroby. Osiedlono ich w prowizorycznych obozach, w których zapewniono im bezpłatne utrzymanie, stałą opiekę medyczną i szkoły dla dzieci. Młodzież skierowano do średnich i początkowych szkół polskich. Dorośli mogli dorabiać dorywczo przy pracach sezonowych u miejscowych Greków. Jeden z największych obozów w Afryce znajdował się w Tengeru w Tanzanii (Tanganice), koło miasteczka Arusza. Liczył on ponad 4 000 osób. W obozie tym przebywało wielu prawosławnych Białorusinów, przeważnie niezdolnych do służby wojskowej mężczyzn, kobiety i dzieci. Szacuje się, że w obozie w Tengeru znajdowało się ponad czterystu prawosławnych Białorusinów.

Do obozu w Tengeru koło miasteczka Arusza w Tanzanii ks. Michał Bożerianow przybył dopiero w lipcu 1943 r., pomimo że dokumenty o wyjazd złożył już w marcu tego roku. Duchowny i jego współpracownica Ludmiła

[56] *Polacy w Indiach 1942-1948 w świetle dokumentów i wspomnień*, red. L. Betgowski, Warszawa 2002, s. 752-756.

[57] Cyt. za: J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 380.

Szewczuk padli ofiarą prowokacji polskiej „dwójki", czyli wywiadu wojskowego. Ks. Bożerianowa i pracownicę poczty bezpodstawnie oskarżono o kradzież listów. Prowokacja spowodowała zatrzymanie duchownego w porcie w Ahvazie, skąd uchodźcy udawali się do Afryki. Dopiero oczyszczenie z zarzutów przez Komisję Badawczą w Iranie 19 maja 1943 r. i interwencja ministra pełnomocnego RP w Teheranie Karola Badera doprowadziło do uwolnienia zatrzymanych. Ks. M. Bożerianow uzyskał wolność po 54 dniach zatrzymania przez Straż Bezpieczeństwa. Sam te wydarzenie ocenił jako prowokację i wyraz antybiałoruskiej fobii przebywających na terenie Iranu służb polskich, które działały wbrew polityce rządu w Londynie. „Dla zażegnania tego bezprawia o podłożu czysto politycznym, przybył do Ahvazu Delegat Ministerstwa Spraw Wewnętrznych mgr Jerzy Górszczyk[58], który wygłosił przemówienie do ludności prawosławnej po nabożeństwie w kaplicy w Ahvazie, w którym przyznał, iż ich duszpasterzowi (tj. mnie) wyrządzono straszną krzywdę itd... W tym czasie p. Sz.[ewczuk] nie została jeszcze zwolniona. W parę dni po tym otrzymałem pismo Komisji Badawczej w Iranie, które stwierdza w całej swej rozciągłości fakt bezprawia dokonanego na mnie przez ludzi »szlachetnych«"[59].

Przed opuszczeniem Ahvazu w lipcu 1943 r. władze duchowne powołały ks. Bożerianowa na stanowisko Prawosławnej Cerkwi Polskiej Inspektora Religijnego na Centralną i Wschodnią Afrykę. Był on jedynym księdzem prawosławnym na terenie polskich osiedli w Afryce. Początkowo duchowny adaptował jeden z budynków obozowych w Tengeru na kaplicę, a następnie przy pomocy miejscowych Greków wybudował cerkiew, w której zgromadził zebrane przez wiernych ikony. Część ikon napisał włoski malarz, który przebywał w obozie jako jeniec wojenny. Parafianami ks. Bożerianowa stali się przebywający w obozie Białorusini, Polacy, Ukraińcy i miejscowi Grecy. Ks. Michał zorganizował dwa chóry parafialne, w tym chór dziecięcy. Prawosławna młodzież znalazła zatrudnienie w kancelarii parafialnej i drukarni. Spośród tej młodzieży wyrosło wielu duszpasterzy, którzy pracowali wśród białoruskiej emigracji. Ks. Włodzimierz Moroz był dziekanem w Anglii (zm. w 1994 r.), a ks. Włodzimierz Zajka był duszpasterzem w Australii[60]. W celu integracji młodzieży duchowny zorganizował dla niej klub, w którym urządzał coniedzielne spotkania.

Ks. Michał prowadził ożywioną działalność duszpasterską. Kapłan od-

[58] Jerzy Mikołaj Górszczyk (1899-1970) — przedwojenny działacz Stronnictwa Ludowego i Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici", delegat Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Stronnictwa Ludowego w Palestynie (1943-1945), autor książki *Szkice emigracyjne: Rumunia, Iran, Palestyna, Egipt* (Warszawa 1948).

[59] M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym"*, s. 19.

[60] J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 382; М. Швэдзюк, *Беларусы ў Афрыцы ў 1942-1948 гадох*, s. 14.

wiedzał inne obozy w Afryce, gdzie mieszkali prawosławni. Jego opieka duszpasterska pomogła wielu przetrwać załamania duchowe. Podczas kazań ks. Bożerianow mówił swym współwyznawcom: „Nie jesteście gorsi od katolików, dlatego musicie mieć jednakowe prawa jako obywatele polscy”. Duchowny miał wsparcie polskiego konsula Konsulatu Generalnego RP w Nairobi Michała Wierusz-Kowalskiego[61]. W jego raporcie z 11 sierpnia 1943 r. znajduje się informacja o duchownym prawosławnym: „Ks. Bożerianow jest mi osobiście dobrze znany i uważam go za bardzo pozytywny i szlachetny typ człowieka, który z racji swoich funkcji duszpasterskich ogromnie dużo dobrego może zrobić w naszych osiedlach. Jest on bardzo patriotycznie nastawiony i uważam, że należy go w jego działalności społecznej i patriotycznej jak najbardziej popierać”[62].

Duże znaczenie w pracy duszpasterskiej miało wydanie przez ks. Bożerianowa w Nairobi (Kenia) w 1944 r. modlitewnika. Duchowny wydał modlitewnik dzięki wsparciu finansowemu Konsulatu Generalnego RP w Nairobi. Modlitewnik był napisany w języku staro-cerkiewno-słowiańskim z polską transliteracją i polskojęzycznymi objaśnieniami. Modlitewnik zawierał modlitwy dzienne i wieczorne, porządek liturgii świętej, wieczerni, tropariony, akatysty, kalendarium świąt cerkiewnych. Modlitewnik zawierał między innymi: Kanon molebnyj do Jezusa Chrystusa (s. 1-8), Bogurodzicy (9-17), Anioła Stróża (18-24); akatysty do Cudotwórcy Mikołaja (25-35), świętego Serafina Sarowskiego (36-46) i modlitwy z wieczerni pięćdziesiątnicy (47-56). Luźne wydrukowane karty, zszyte grubą nitką, stanowiły ważną literaturę religijną, pomocną duchownym i wiernym w modlitwach. Modlitewnik ten stał się najbardziej popularną książką religijną w środowisku emigracyjnym prawosławnych Białorusinów. W latach powojennych jego egzemplarze można było spotkać wśród prawosławnych emigrantów w Wielkiej Brytanii, Kanadzie, Stanach Zjednoczonych i Australii. Z obozowej drukarni w Tengeru księdza Michała wyszły podręczniki do nauczania religii, śpiewu i inna literatura cerkiewna.

Podobnie jak na terenie obozów uchodźców w Iranie również w Afryce Wschodniej zaczęła rozwijać się wśród osób narodowości polskiej nienawiść do Ukraińców i Białorusinów. Przedstawicieli obu narodów oskarżano o wywózki w latach 1939-1941, zapominając, że to Białorusini i Ukraińcy byli też ofiarami sowieckich deportacji. Oskarżano też wyznawców prawosławia o okupację sowiecką kresów wschodnich II Rzeczypospolitej, nie uwzględniając faktu, że Białorusinów nikt o zdanie nie pytał. Postawy antymniejszościowe dominowały wśród ludności narodowości polskiej, mi-

[61] Michał Wierusz-Kowalski (1903-1992) — wiceminister rolnictwa i reform rolnych w latach 1938-1939, konsul generalny w Nairobi w 1943 r.

[62] Cytat za: J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 383.

mo że ponad dwa tysiące Białorusinów walczyło w polskich formacjach wojskowych na Zachodzie, a większość znajdujących się w obozach prawosławnych wykazywało lojalny stosunek do państwa polskiego. Wszyscy uchodźcy narodowości białoruskiej, tak samo jak Polacy, przeszli przez sowieckie więzienia i przez wiele lat dzielili z Polakami wspólny los. Pomimo tego prawosławnych wyzywano od „kacapów" i wypędzano do Rosji. Wyrzucano Białorusinów z organizacji harcerskich i zespołów artystycznych[63]. Narastanie tendencji antyprawosławnych doprowadziło do napadów na budynki zamieszkałe przez Białorusinów i do dewastacji cerkwi.

Postawę ludności polskiej trudno wytłumaczyć klęską wrześniową w 1939 r. czy latami okupacji radzieckiej. Poczucie krzywdy wzbudziło wśród uchodźców Polaków nienawiść do prawosławnych Białorusinów. Mieszkając w Afryce, Polacy traktowali wyznanie prawosławne, nabożeństwa w innych językach słowiańskich, niepolską gwarę jako zjawiska wrogie kulturze polskiej. Pomimo że uchodźcy narodowości białoruskiej byli nastawieni pozytywnie do Polski, to wśród Polaków utrwaliło się przekonanie o antypolskiej i prosowieckiej postawie całej społeczności białoruskiej. Przedstawiciele Konsulatu RP byli zdania, że głównym powodem nieprzychylnej postawy części katolików do prawosławnych było duchowieństwo rzymskokatolickie. Potwierdzeniem tego faktu jest fragment sprawozdania konsula RP w Nairobi: „Jeżeli powiedzenie: duchowieństwo katolickie w Afryce utrzymuje polskość słuszne, to pozostaje pytanie: jaką polskość? Nastawienie duchowieństwa jest szowinistyczne. Na pierwszym miejscu są stawiane sprawy wyznania, sprawy Kościoła katolickiego, a dopiero dalej sprawa polska. Zwracam jeszcze raz uwagę, że właściwie jedynym autorytetem w obecnej sytuacji w osiedlach jest — ambona, i autorytet ten nie zawsze jest należycie wykorzystywany (...)"[64].

Podczas konfliktów wyznaniowych czasem dochodziło do wzajemnego obrzucania się kalumniami, a nawet bójek i awantur. Jak wynika ze wspomnień Marii Maroz, stosunki pomiędzy prawosławnymi i katolikami można było określić jako „generalną nienawiść". W osiedlu Tengeru dwukrotnie nieznani sprawcy zniszczyli ołtarz w kaplicy prawosławnej. Między młodzieżą prawosławną i katolicką czasem dochodziło do bójek. Maria Gołubinka i Maria Maroz z osiedla Tengeru wspominają: „Katolicy na ulicy i w szkole mówili do nas: »kacapy, po co przyjechaliście do Afryki, precz do Rosji«. Obrzucali nas przezwiskami: »ruskie« i »kacapy«". Inna prawosławna Białorusinka z osiedla Tengeru, Olga Zingal, wspomina: „Początkowo w Tengeru nie było cerkwi prawosławnej, mieliśmy natomiast kaplicę. Jednak przed upływem roku przy pomocy tutejszych Greków zos-

[63] Tamże, s. 381-382.
[64] Tamże, s. 383.

tała wybudowana cerkiew. Brałam udział w zespole teatralnym w obozie, w ruchu harcerskim. Jednak kiedy moja nauczycielka dowiedziała się, że w niedziele chodzę do cerkwi, usunęła mnie z tego zespołu"[65].

Podobnie sytuację ocenił w swej broszurze ks. Michał Bożerianow: „Jeżeli mimo to, zdecydowałem się na wydanie tej broszury, to chciałem dać wyraz prawdzie, która będzie dostateczną odpowiedzią dla oszczerców, którzy nawet tutaj w Afryce kontynuują swoją prowokację pod moim adresem. Niechaj czytelnik nie sądzi, że warunki pobytu prawosławnych na terenie osiedli polskich w Afryce pozbawione są wrogiego nastawienia ze strony polskiej większości"[66].

Pod wpływem przykrych wydarzeń, obelg i wrogiej postawy duchowieństwa katolickiego wobec prawosławnych ks. Bożerianow rozpoczął wydawanie czasopisma „Promyk Prawosławny". Czasopismo miało integrować społeczność prawosławną w Afryce. „Promyk Prawosławny" był wydawnictwem Prawosławnego Duszpasterstwa Polskiego w Afryce. Ulotka była skierowana „do prawosławnych uchodźców, obywateli polskich", którzy znaleźli się w Tanzanii (Tanganice) i innych regionach Afryki. Pierwszy numer „Promyka Prawosławnego" ukazał się w połowie kwietnia 1943 r. Pismo wychodziło jako dwutygodnik aż do końca 1945 r. Czasopismo ukazywało się z jakże wymownym mottem „Jeśli Cerkiew nie jest ci matką to i Pan Bóg nie będzie ci ojcem". Głównym celem wydawnictwa było zachęcenie wiernych do jednoczenia się wokół Cerkwi prawosławnej, uczestniczenia w modlitwie, poznawania zasad wiary chrześcijańskiej. W nagłówku znajdowało się równie wymowne na ówczesne czasy pouczenie: „Nie niszcz tych ulotek, szanuj słowo Boże". Z drugiej strony ulotki znajdujemy kolejny apel redaktora: „Po przeczytaniu ulotkę tę pożycz innym, a następnie weź ją z powrotem — niech będzie Ci pamiątką i pocieszeniem w przyszłości". Treść ulotki, oprócz stopki redakcyjnej, kończyła się hasłem: „Z Bogiem do Ojczyzny".

Przez trzy lata ojciec Michał Bożerianow prowadził wśród uchodźców katechezę poprzez „Promyk Prawosławny". W numerze 5 (46) „Promyka Prawosławnego" z 1945 r. znajdujemy „pouczenie z klasztoru św. Eliasza na Atosie" na temat modlitwy wewnętrznej i rozważania o Bogu. W numerze 6 z tegoż roku zamieszczone zostało pouczenie „jak zachowywać się w świątyni Bożej". Następne dwa numery były poświęcone kwestiom historycznym i polemicznym. Bożerianow przetłumaczył z języka francuskiego artykuł „Papieżyca Joanna" księcia Włodzimierza Bariatyńskiego opublikowany w Paryżu w 1939 r. Praca ta była poświęcona kobiecie, która według historyków zasiadała w IX w. na tronie papieskim. Mieszkający

[65] Tamże, s. 383.

[66] M. Bożerianow, *Moja odpowiedź „ludziom małym"*, s. 20.

w obozie katolicy protestowali przeciwko publikacjom ks. Michała Bożerianowa, zwłaszcza przeciwko „Papieżycy Joannie". Po ukazaniu się tego numeru czasopisma duchowieństwo katolickie groziło zemstą wierzących Polaków[67].

Pozostałe numery „Promyka Prawosławnego" z 1945 r. zostały poświęcone głównie kwestiom teologicznym i katechetycznym. Z uwagi na brak wcześniejszych egzemplarzy ulotek możemy jedynie przypuszczać, że ich treść i charakter nie odbiegała od zachowanych.

Po klęsce deklaracji i memoriałów, które nie doczekały się odpowiedzi od rządu polskiego oraz z powodu niewłaściwego stosunku uchodźców katolików do prawosławnych nastąpiła zmiana poglądów ks. Bożerianowa. Sprawą konfliktów w obozie w Tengeru interesował się konsul generalny RP w Nairobi. W jednym z raportów pisał: „Na terenie Afryki jest tylko jeden ksiądz prawosławny, ks. M. Bożerianow. Nie mam żadnych kwalifikacji, by zabierać głos i wyrażać zdanie w zatargach religijnych, zaznaczam jedynie, że zatargi wyznaniowe tam są powodem wprowadzenia pojęcia mniejszości. (...) Na terenie Afryki słyszałem z ust ks. Bożerianowa szereg skarg na panujące tam stosunki, na niewłaściwy stosunek do jego współwyznawców, do niego i do jego pracy. Nie przytaczam tych zarzutów, są bowiem jednostronnym naświetleniem, ale fakt spalenia w nocy domu, w którym on się zatrzymywał wizytując współwyznawców (osiedle Koja, listopad 1945 r.) mówi wiele. (...) Przytaczam powyższe w celu zilustrowania stosunków wyznaniowych w Afryce oraz jako przykład tego — jak można zmarnować dla sprawy człowieka, praca którego mogła być cenna"[68]. Rzeczywiście propolsko nastawiony ks. M. Bożerianow, organizator Komitetu Białoruskiego w Iranie, zwolennik porozumienia z Polakami, stał się obiektem ataku polskich kół narodowych. Fakt ten spowodował zmianę stanowiska duchownego z polonofilskiego na zwolennika niezależnego ruchu białoruskiego. Pod wpływem doznanych krzywd ks. M. Bożerianow i inni członkowie Komitetu Białoruskiego zerwali współpracę z Polakami i zaczęli tworzyć na emigracji własne organizacje narodowe.

W połowie 1946 r. ks. Michał Bożerianow zaczął chorować na nerki i trafił do szpitala w Dar es Salaam w Tanzanii. Wyszedłszy ze szpitala duszpasterz powrócił do obozu w Tengeru. Zmarł wśród swoich wiernych 20 sierpnia 1946 r., nie ukończywszy 35 roku życia. Jego parafianie i miejscowi Grecy postawili na jego grobie w Dar es Salaam wspaniały pomnik z napisem w języku angielskim. Kiedy w 1948 r. rozpoczęto likwidację obozu, jego parafianie po raz ostatni oddali cześć swemu duchownemu. O wielkim autorytecie,

[67] М. Швэдзюк, *Беларусы ў Афрыцы ў 1942-1948 гадох*, „Рунь", Вільня 2000, № 29.

[68] Cyt. za: J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945*, s. 383.

jakim cieszył się ojciec Michał Bożerianow wśród wiernych świadczy fakt, że pozostał on na trwale w pamięci białoruskich i polskich emigrantów przebywających w Wielkiej Brytanii, Włoszech, Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Australii i Południowej Afryce. Wydawnictwa przygotowane i wydane drukiem przez oddanego wiernym duchownego były powszechnie wykorzystywane w nabożeństwach prawosławnych w środowisku emigrantów polskich, białoruskich i ukraińskich. Dla wielu pozbawionych stałej opieki duszpasterskiej były jedynym źródłem nauki modlitwy i poszerzenia wiedzy religijnej. Katechizmy, modlitewniki i pisma ks. Michała Bożerianowa odegrały ważną rolę w podniesieniu stanu świadomości religijnej obywateli polskich wyznania prawosławnego na obczyźnie.

Ks. Michał Bożerianów widział we współpracy z rządem polskim szansę na odzyskanie niepodległości i odbudowy kraju, w którym Polacy i Białorusini oraz inne mniejszości mieliby takie same prawa. Deklaracje lojalności nie wzbudziły zainteresowania rządu polskiego i rządów państw zachodnich. Rząd polski na uchodźstwie nie zwracał uwagi na opinie obywateli polskich narodowości białoruskiej w udowodnieniu swych pretensji do ziem Zachodniej Białorusi. Dla rządów państw zachodnich, w warunkach toczącej się wojny, problem białoruski nie stanowił istotnego znaczenia. Uważano, że w przyszłości ziemie białoruskie będą stanowić problem wewnętrzny ZSRR. Do duchownego prawosławnego i działalności Komitetu Białoruskiego wrogo odniosło się środowisko polskich uchodźców.

Summary

The activities of Father Michał Bożerianow in the territory of Iran and East Africa in 1941–5

There were more than 2,000 Orthodox Belarusians among the Polish civilians evacuated with Anders' Army from the Soviet Union to Iran in 1942. The help given by the Polish government in exile in leaving the USSR evoked pro-Polish sympathies and gratitude among the Belarusians. In 1942 a Belarusian Committee, headed by Father Michał Bożerianow, was established in Iran. The Committee issued several memorials and proclamations to the Polish and US governments, expressing their negative opinion regarding the incorporation of Poland's north-eastern voivodeships into the USSR. The majority of Belarusians declared their willingness to remain Polish citizens. One of the demands put forward by the chairman of the Belarusian Committee, Father Bożerianow, was that a representative of the Belarusian minority be introduced into the National Council of Poland. In 1943 most of the Belarusian refugees were transferred to East Africa, where relations between the Orthodox and Catholics deteriorated. Although most Polish refugees of Belarusian nationality were pro-Polish, the stereotype of their anti-Polish attitude was becoming more noticeable among Polish people. This unfounded anti-Belarusian phobia among the Poles led to religious conflicts in the refugee camps which lasted until the camps in Africa were closed down and the pro-Polish chairman of the Belarusian Committee, Father Bożerianow, died. It also led to the majority of Belarusians who stayed there becoming reluctant to cooperate with the Poles.

Змест

Дзейнасць а. Міхала Бажар'янава на тэрыторыі Ірана і Усходняй Афрыкі ў 1941-1945 гадах

Сярод польскіх цывільных грамадзян, эвакуяваных разам з Арміяй Андэрса з СССР у 1942 г. у Іран было больш за 2 тысячы беларусаў праваслаўнага веравызнання. Дапамога польскага эміграцыйнага ўрада ў выхадзе з Савецкага Саюза выклікала ў беларусаў прапольскія сімпатыі і словы ўдзячнасці. У Іране ў 1942 г. быў заснаваны Беларускі камітэт, які ўзначаліў а. Міхал Бажар'янаў. Камітэт выдаў некалькі мемарандумаў і зваротаў да польскага і амерыканскага ўрадаў, у якіх асуджаў далучэнне паўночна-ўсходніх ваяводстваў II Рэчы Паспалітай да СССР. Большасць беларусаў дэкларавала жаданне заставацца грамадзянамі польскай дзяржавы. Сярод пастулатаў, якія фармуляваў старшыня Беларускага камітэта а. М. Бажар'янаў, было патрабаванне ўвесці прадстаўніка беларускай меншасці ў састаў польскай Нацыянальнай Рады.

У 1943 г. большасць беларускіх бежанцаў пераехала ва Усходнюю Афрыку. Там адносіны паміж праваслаўнымі і католікамі сталі яшчэ больш ускладняцца. Нягледзячы на тое, што большасць польскіх бежанцаў беларускай нацыянальнасці праяўляла прапольскія сімпатыі, сярод палякаў замацоўваўся стэрэатып пра іх антыпольскае стаўленне. Гэтая нічым неабгрунтаваная антыбеларуская фобія палякаў давяла да канфліктаў на рэлігійнай глебе ў лагерах для бежанцаў. Канфесійныя канфлікты, якія цягнуліся да закрыцця лагераў у Афрыцы, і смерць прапольска настаўленага старшыні Беларускага камітэта а. Міхала Бажар'янава сталі прычынай таго, што большасць беларусаў-бежанцаў змяніла сваё станоўчае стаўленне да Польшчы на нежаданне супрацоўнічаць з палякамі.

Antoni Mironowicz – prof. dr hab., pracownik naukowy Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej. Tematyka badań: historia Kościoła wschodniego w Europie Środkowo-Wschodniej, stosunki narodowościowe i etniczne w Europie Środkowo-Wschodniej, kultura religijna społeczeństw pogranicza.

Наталля Гардзіенка
(Мінск)

Да пытання беларуска-літоўскіх дачыненняў на эміграцыі пасля Другой сусветнай вайны (другая палова 1940-х — 1950-я гг.)

Другая сусветная вайна нарадзіла вялікую хвалю эміграцыі, што ахапіла краіны Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Дзясяткі і нават сотні тысяч уцекачоў з Польшчы, Чэхіі, Славакіі, краін Балтыі, Беларусі, Украіны, Расіі і іншых у 1945 г. апынуліся на тэрыторыі Германіі ды Аўстрыі. Нежаданне жыць пры савецкай уладзе стала дастатковай падставай, каб штурхаць значную частку перасяленцаў на Захад. Сярод уцекачоў-невяртанцаў у трох саюзніцкіх зонах акупацыі Германіі, паводле прыблізных ацэнак, пасля Другой сусветнай вайны было каля 100 тысяч беларусаў[1] і каля 57 тысяч літоўцаў[2]. Адначасова на эміграцыі апынуліся і прадстаўнікі беларускай і літоўскай палітычнай эліты, што не вызнавалі адноўленую савецкую дзяржаўнасць сваіх краін. Антыкамуністычная скіраванасць, разам з геаграфічным суседствам і наяўнасцю агульнай гісторыі ў беларусаў і літоўцаў стала важным фактарам, што штурхаў палітыкаў да шукання кантактаў на найвышэйшым узроўні. Ад паспяховасці наладжвання сувязяў на ўзроўні эміграцыйных урадаў у пэўнай ступені залежылі і дачыненні паміж шэраговымі эмігрантамі.

Гісторыя беларуска-літоўскіх эміграцыйных дачыненняў пасля Другой сусветнай вайны на сёння амаль невядомая. Асноўнымі крыніцамі звестак пра іх могуць быць архівы палітычных арганізацый і асобных дзеячаў ды эміграцыйныя перыядычныя выданні. Безумоўна, для ўсебаковага вывучэння неабходна ўключаць у кола крыніц як беларускія, гэтак і літоўскія. Аднак паколькі апошнія на гэты момант для нас застаюцца малавядомымі і праз моўныя складанасці практычна недаступнымі, засяродзімся на разглядзе беларуска-літоўскіх дачыненняў у тым выглядзе, у якім яны зафіксаваныя ў дакументах менавіта беларускіх эміграцыйных архіваў. Найбольш звестак па згаданай тэме магчыма адшукаць у паперах Рады Беларускай Народнай Рэспублікі, што захоўваюцца ў фондах Беларускага інстытута наву-

[1] В. Кіпель, *Беларусы ў ЗША*, Мінск 1993, с. 159.
[2] A. Ejdintas, *Lithuanian Emigration to the United States 1863-1950*, Vilnius 2003, p. 213.

кі і мастацтва ў Нью-Йорку, а таксама ў публікацыях найбуйнейшых эміграцыйных газет „Бацькаўшчына" (1947-1966) і „Беларус" (ад 1950). На падставе згаданых крыніц мы паспрабуем аднавіць своеасаблівы беларускі погляд на ўзаемадачыненні двух народаў у другой палове 1940-х-1950-х гг. — у часе, калі была закладзеная аснова ўсіх паваенных нацыянальных сувязяў беларускай (і не толькі) эміграцыі.

Прадстаўніцтвам літоўскіх інтарэсаў на эміграцыі займаліся розныя структуры. Гэта і Найвышэйшы камітэт вызвалення Літвы, які дзейнічаў спачатку ў Германіі, а ў 1950-х гг. у ЗША, і прадстаўніцтва на чале са Стасісам Лазарайцісам у Рыме, і Чыкагская Літоўская Нацыянальная Рада. Беларускія палітыкі найбольш і найперш кантакта-валі з прадстаўнікамі Найвышэйшага камітэта вызвалення Літвы і лічылі іх своеасаблівым эміграцыйным урадам, таму наступны аповед будзе ісці менавіта пра сувязі з гэтай інстытуцыяй.

Першыя звесткі пра кантакты палітычных прадстаўнікоў беларусаў і літоўцаў пасля Другой сусветнай вайны датычаць верасня 1945 г. Тады літоўскае прадстаўніцтва знаходзілася ў нямецкім Вюрцбургу, непадалёк ад якога адбывалася пасяджэнне Беларускай Цэнтральнай Рады, дзе было прынята рашэнне пра прыпыненне яе дзейнасці. На змену створанай у часе нямецкай акупацыі БЦР прыйшло Беларускае Нацыянальнае Прадстаўніцтва, і менавіта ад яго імя і адбываліся першыя перамовы з літоўскімі дзеячамі на чале з нейкім Дантам, а пазней з Юозасам Камінскасам (Стэпонасам Кайрысам). З беларускага боку былі намеснік старшыні БНЦ Аўген Кахано́ўскі (Калубовіч), Сымон Кабыш (Кандыбовіч) і Барыс Рагуля[3]. Падрабязнасцей перамоў, што адбываліся 23-24 верасня 1945 г. не захавалася. Аднак Аўген Каханоўскі ў пазнейшым лісце згадваў, што ў яго склалася ўражанне пра „інфармацыйна-разведвальны" характар тых кантактаў з літоўскага боку: „У тыя часы ў нас зляжылася ўражаньне, што летувісы ня мелі на мэце далёка ангажавацца ў сувязях і супрацоўніцтве з усімі небалтыцкімі й іншымі, званымі імі „недзяржаўнымі народамі", а ў тым ліку й з намі. Тады яны яшчэ моцна песьцілі сябе ружовымі надзеямі на Мірную Канфэрэнцыю ў Парыжы (ліпень 1946 г.), дзе нібы англа-саксонскія дзяржавы меліся ўзьняць пытаньне няпрызнанае імі анэксіі прыбалтыцкіх дзяржаваў"[4]. Часткова гэткае асцярожнае стаўленне з літоўскага боку пацвярджаецца і тым, што пасля першых перамоў ва ўзаемадачыненнях палітычных прадстаўніцтваў адбыўся амаль трохгадовы перапынак, і аднавіліся кантакты толькі ў 1948 г.

3 *Ліст А. Каханоўскага да В. Войтанкі ад 18.08.1948*, Архіў Беларускага Інстытута Навукі і Мастацтва (далей: БІНіМ).

4 Там жа.

Праўда, беларусы і літоўцы ўзаемадзейнічалі цягам гэтага часу ў розных міжнацыянальных арганізацыях. Прыкладам, супольнай ініцыятывай прадстаўнікоў абодвух народаў і ўкраінцаў стала стварэнне ўвосень 1945 г. Міжнацыянальнага камітэта DP[5] і палітычных уцекачоў[6]. Супрацоўнічалі беларусы з літоўцамі, як і з прадстаўнікамі іншых нацыяў і ў Інтэрнацыянале свабоды, і ў Антыбальшавіцкай лізе вызвалення народаў (АЛАН), і ў Антыбальшавіцкім блоку народаў, і іншых шматлікіх міжнацыянальных антыкамуністычных і ўцякацкіх структурах[7]. Аднак кантактаў на ўзроўні ўрадавых прадстаўніцтваў не было. Магчыма, гэта тлумачыцца яшчэ і тым, што цягам згаданага часу ішоў працэс афіцыйнага аднаўлення дзейнасці беларускага дзяржаўнага прадстаўніцтва на эміграцыі ў выглядзе Рады Беларускай Народнай Рэспублікі.

Рада БНР мела досвед узаемадзеяння з кіруючымі коламі Літвы ад 1918 г., калі была падпісаная дамова паміж урадамі дзвюх краін аб усталяванні дыпламатычных адносін. Магчыма, памяць пра гэта і стала адной з падставаў для аднаўлення афіцыйных кантактаў хутка пасля абрання першага эміграцыйнага ўрада БНР у чэрвені 1948 г. Праўда, у гэтым урадзе не было дзеячаў, што трыццаць гадоў таму падпісвалі беларуска-літоўскае пагадненне, аднак копія тае дамовы захавалася ў паперах паваеннай Рады БНР.

Першыя афіцыйныя спатканні кіраўніцтва БНР і Найвышэйшага камітэта вызвалення Літвы датычаць кастрычніка-снежня 1948 г. Ёсць згадкі пра тое, што ў кастрычніку 1948 г. кіраўнік Урада Найвышэйшага камітэта вызвалення Літвы Вацлавас Сідзікаўскас сустракаўся ў Парыжы з Міколам Абрамчыкам[8]. Праўда, падрабязнасцей гэтага спаткання знайсці пакуль не ўдалося. Затое 19 лістапада 1948 г. у Мюнхене адбылася афіцыйная сустрэча беларускай і літоўскай дэлегацый. БНР была прадстаўленая прэм’ер-міністрам і міністрам замежных спраў Аўгенам Каханоўскім, міністрам вайсковых спраў Францам Кушалем і сябрам Рады Уладзімірам Бортнікам. Найвышэйшы камітэт вызвалення Літвы прадстаўлялі прэм’ер-міністр і міністр замежных спраў Вацлавас Сідзікаўскас ды міністр інфармацыі праф. Юозас Бразайціс (Абмразавічус). Першае афіцыйнае спатканне прайшло, паводле сведчанняў беларускага боку, у прыязнай атмасферы. Адбыўся абмен інфармацыяй адносна стану беларускай і літоўскай эміграцыі і паўнамоцтваў палітычнага прадстаўніцтва, міжнароднай

[5] DP (англ.: displaced persons) — перамешчаныя асобы.

[6] Я. К-скі, *Зьезд ДП*, „Бацькаўшчына”, 25.01.1948, № 1 (4).

[7] Н. Гардзіенка, Л. Юрэвіч, *Рада БНР 1947-1970. Падзеі. Дакументы. Асобы*, Мінск 2013, с. 110-112.

[8] Там жа, с. 123.

сітуацыі і яе перспектыў, выказана ўпэўненасць у неабходнасці каардынацыі дзейнасці ў антыкамуністычнай барацьбе[9]. У выніку перамоў літоўскі бок даў зразумець беларусам, што справа можа дайсці да падпісання афіцыйнага пагаднення паміж двума ўрадамі. Аўген Каханоўскі пісаў: „Не зважаючы на тэрыятарыяльныя спрэчкі паміж намі, ёсьць надзея, што яны (літоўцы — Н. Г.) нас могуць афіцыйна вызнаць і падпісаць аб гэтым умову. Разьвітваючыся з намі Сп. Сідзікаўскас аб гэтым заявіў. Таму я ўжо падрыхтаваў праект умовы, бо першым пытаньнем на будучым спатканьні якраз і будзе абмеркаваньне формы ўзаемадачыненьняў і супрацоўніцтва паміж нашымі ўрадамі”[10].

Абмеркаванне ўласна беларуска-літоўскіх дачыненняў было перанесенае на наступнае спатканне, што адбылося 4 снежня 1948 г. таксама ў Мюнхене. Гэтым разам беларусаў рэпрэзентавалі тыя ж Аўген Каханоўскі і Уладзімір Бортнік ды міністр унутраных спраў БНР Станіслаў Грынкевіч, а літоўцаў — той самы Вацлавас Сідзікаўскас ды віцэпрэм’ер і міністр народнай гаспадаркі д-р Юозас Камінскас (Стэпонас Кайрыс) і міністр фінансаў праф. Петрас Карвеліс. Другое спатканне было больш драматычным за першае, бо выявіла наяўнасць непераадольных рознагалоссяў паміж двума ўрадамі. Літоўскі бок абяцаў афіцыйна прызнаць беларускі ўрад, падпісаць пагадненне, падтрымліваць БНР у імкненні атрымаць для Беларусі выхад у Балтыйскае мора (на той час у эміграцыйных колах існавала ідэя далучэння да Беларусі тэрыторыі Усходняй Прусіі), але ўзамен патрабаваў прыняць заяву літоўцаў пра тое, што Вільня мае быць сталіцай незалежнай літоўскай дзяржавы. Пры гэтым статус Вільні падкрэсліваўся як абсалютна недыскусійнае пытанне. Прадстаўнікі ўрада БНР спрабавалі пераканаць апанентаў у немэтазгоднасці канчатковага вырашэння тэрытарыяльных пытанняў да часу вызвалення абедзвюх краін, прапаноўвалі стварыць сумесную камісію для больш глыбокага вывучэння пытання, аднак літоўскія калегі былі трывалыя ў сваім перакананні, што пытанне Вільні з’яўляецца асновай іх дзяржаўнасці і не былі гатовыя ісці на кампрамісы[11]. Прадстаўнікі БНР, якая афіцыйна выступала за аднаўленне незалежнай дзяржаўнасці ў беларускіх этнаграфічных межах, таксама не мелі паўнамоцтваў, каб вызнаваць літоўскі статус Вільні. Беларускі прэм’ер пісаў пасля перамоў: „Справа, здаецца, стаіць так: або мы згодныя ўступіць ім (літоўцам — Н. Г.) Вільню, і тады яны фармальна нас прызнаюць, падтрымаюць у разьвязаньні нашае

[9] *Ліст А. Каханоўскага да М. Абрамчыка ад 25.11.1948*, Архіў БІНіМ.
[10] Там жа.
[11] *Ліст А. Каханоўскага да М. Абрамчыка ад 28.12.1948*, Архіў БІНіМ.

праблемы выхаду ў Балтыцкае мора, будуць нас падтрымліваць на міжнародным груньце, прыпушчальна販 стануць нашымі прыяцелямі ў спрэчках з палякамі й украінцамі, або, калі мы Вільню ім не ўступім, яны будуць нашымі ворагамі. Што ж з імі рабіць. Зракацца Вільні мы ня можам і нат ня маем права. Паліць зь імі масты нам таксама нявыгадна. Тым болей, што тады яны дамовяцца з украінцамі аб узаемападтрыманьні: яны падтрымаюць украінцаў супраць нас у пытаньні Палесься, а ўкраіншы іх у пытаньні Вільні. Усялякі-ж кампраміс у пытаньні Вільні — ужо з нашага боку ўступка, якая ляжыць па-за кампэтэнцыяй Ураду. Таму пры наступным спатканьні мае пазыцыі будуць гэткія: 1) сьпярша зноў паспрабую ўгаварыць яго адкласьці пытаньне Вільні на пазьнейшае вырашэньне, паклікаючыся пры гэтым на цэлы арсэнал падабраных аргумэнтаў; 2) калі на гэтую пазыцыю ён ня стане, тады запрапаную такі кампраміс: мы прымем іхную заяву да ведама, але й яны таксама прымуць да ведама нашую заяву — Вільня ляжыць у беларускім энтаграфічным абшары; 3) калі-б ён і на гэта не згадзіўся, тады паспрабую запрапанаваць Беларуска-Летувіскую фэдэрацыю без нутраное мяжы, дзе праблема Вільні адпала-б. Але гэтая трэцяя пазыцыя, бязумоўна, выгодная нам, а не ім, ня можа быць намі вырашаная, бо яна мяняе Канстытуцыю БНР. Але я ня веру, каб яны на гэта пайшлі. Мінімальная ж мэта гэтага спатканьня — ня зрываць зь імі, калі выйсьце знайсьці будзе цяжка, — перамовы зацягваць"[12].

Такім чынам, тэрытарыяльныя спрэчкі сталі на перашкодзе беларуска-літоўскіх міжурадавых дачыненняў на эміграцыі. Гэта пацвердзіла і трэцяе спатканне прадстаўнікоў Урада БНР і Найвышэйшага камітэта вызвалення Літвы, што адбылося ў Мюнхене 15 студзеня 1949 г.[13] Немагчымасць вырашыць пытанне Вільні так, каб задаволіць абодва бакі, стала відавочнай, надзеі на падпісанне пагаднення аб дыпламатычных адносінах паміж урадамі аказаліся марнымі.

Варта адзначыць, што трэцяе беларуска-літоўскае спатканне адбывалася на фоне ажыўленай дыскусіі ў эміграцыйных сродках масавай інфармацыі наконт дачыненняў абодвух народаў. Пачатак спрэчкам паклала інтэрв'ю кіраўніка ўрада БНР і міністра замежных спраў Аўгена Каханоўскага, дадзенае літоўскай газеце „Žiburiai" („Святло"), што выходзіла ў Аўгсбургу. У тэксце, змешчаным у нумары за 27 лістапада 1948 г., відаць, ключавым быў адказ беларускага дзеяча на пытанне адносна дзяржаўных межаў будучай незалежнай БНР. Беларускі прэм'ер згадаў Трэцюю Устаноўчую грамату БНР і этнаграфіч-

[12] Там жа.
[13] Н. Гардзіенка, Л. Юрэвіч, *Рада БНР 1947-1970. Падзеі...*, с. 132.

ны прынцып вызначэння тэрыторыі дзяржавы, якая ў выпадку межаў з Літвой прыблізна адпавядае польска-літоўскай адміністрацыйнай лініі па стане на 9 кастрычніка 1939 г.[14] Гэта значыць, што Вільня мае знаходзіцца на беларускай тэрыторыі. Такая заява беларускага прэм'ера выклікала літоўскую негатыўную рэакцыю, што вылілася на старонкі эміграцыйнага друку. У адказ беларускія перыёдыкі друкавалі абгрунтаванні пазіцый урада БНР і развагі адносна перспектыў беларуска-літоўскіх дачыненняў.

Пытанне Вільні ў эміграцыйнай грамадскай свядомасці і беларусаў, і літоўцаў было цесна звязанае з больш шырокай праблемай гістарычна-культурнай спадчыны Вялікага Княства Літоўскага, якое кожны з народаў лічыў сваёй дзяржавай. У выніку, ва ўяўленнях і палітыкаў, і інтэлектуальнай эліты, і шэраговых грамадзян умацоўвалася перакананне: чыя дзяржава (ВКЛ) — таго і Вільня[15]. І з абодвух бакоў прыводзіліся доказы адпаведнай прыналежнасці Княства і яго сталіцы беларускай або літоўскай гісторыі. Палеміка захоплівала і пытанне мовы ў ВКЛ, і этнічнай прыналежнасці кіруючай эліты і іншае. Пры гэтым адным з варыянтаў калі не вырашэння тэрытарыяльных спрэчак, дык хаця б зняцця іх актуальнасці і вастрыні выступала ідэя аднаўлення ў тым ці іншым выглядзе супольнага беларуска-літоўскага дзяржаўнага ўтварэння. Прапановы былі розныя: ад стварэння вузкай беларуска-літоўскай федэрацыі (або канфедэрацыі), дзе Вільня будзе агульнай сталіцай да больш шырокіх міждзяржаўных саюзаў з удзелам іншых балтыйскіх краін, а таксама Украіны і нават краін Скандынавіі[16]. Да сур'ёзнага абмеркавання гэткіх прапаноў на ўзроўні палітычных элітаў не дайшло.

Немагчымасць прыйсці да згоды ў пытанні Вільні на міжурадавых перамовах на пачатку 1949 г. зноў перапыніла наўпроставыя кантакты прадстаўнікоў БНР і Найвышэйшага камітэта вызвалення Літвы. Зведалі змены і дачыненні на ўзроўні грамадскіх арганізацый і асобных людзей. Так, калі цягам 1948 г. на старонках беларускай газеты „Бацькаўшчына" з'яўляліся паведамленні пра супольныя мерапрыемствы беларусаў з літоўцамі, нават пра кроўную роднасць двух народаў (праз

[14] *Інтэрв'ю прэм'ер-міністра Ураду БНР*, „Бацькаўшчына", 19.12.1948, № 40 (43).

[15] *Мы й нашыя суседзі. Беларусь і Летува*, „Бацькаўшчына", 06.02.1949, № 5 (49), с. 3; 23.02.1949, № 6 (50), с. 3; 09.03.1949, № 7 (51), с. 3.

[16] *Суседзям-сваяком на іхныя сьвяты*, „Бацькаўшчына", 15.02.1948, № 4 (7), с. 1-2; Ліцьвін Гудас Крэвэ, *Беларусь і Узбалтыка*, „Бацькаўшчына", 23.01.1949, № 3 (47), с. 2-3; *Пра Беларусаў у летувіскім друку*, „Бацькаўшчына", 25.10.1953, № 41-42 (172-173), с. 8; Я. Каранеўскі, *Пад супольным знакам Пагоні. Да беларуска-летувіскіх узаемадачыненьняў*, „Бацькаўшчына", 28.11.1954, № 43-44 (225-226), с. 2-3.

наяўнасць у беларусаў побач з славянскай і балцкай крыві)[17], то ад пачатку 1949 г. танальнасць паведамленняў выразна змянілася. Паказальнай можа быць зацемка пра святкаванне 625-годдзя пабудовы Лідскага замка, ладжанае літоўскай грамадой у Цюбінгене. Аўтар паведамляў пра тое, як запрошаны на вечарыну беларускі дзеяч Мікола Дзямідаў спрабаваў абвергнуць літоўскую прыналежнасць Ліды і не спаткаў ніякага разумення ў гаспадароў мерапрыемства[18]. Літоўцы лічылі беспадстаўнымі прэтэнзіі беларусаў на гістарычную спадчыну Вялікага Княства Літоўскага наогул. Непрыняцце літоўскіх дзеячаў і абвінавачанне беларусаў у экспансіяніцкіх настроях выклікаў і той факт, што нававысвечаны пры канцы 1949 г. беларускі праваслаўны іерарх Васіль (Уладзімір Тамашчык) атрымаў тытул віленскага епіскапа.

Своеасаблівы „літоўскі фактар” стаў часткай і ўнутрыбеларускага палітычнага супрацьстаяння. Апаненты Рады БНР на эміграцыі — удзельнікі адноўленай таксама ў 1948 г. Беларускай Цэнтральнай Рады сталі шукаць уласных кантактаў з літоўскімі палітыкамі і нават прапанавалі свой варыянт вырашэння пытання Вільні. Так, у 1950 г. на старонках лонданскага часопіса „Аб’еднаньне” быў апублікаваны артыкул прэзідэнта БЦР Радаслава Астроўскага пад назвай „Гранічныя спрэчкі беларусаў з іх суседзямі ды спосаб іх вырашэньня”. У тэксце сярод іншага ўтрымлівалася прапанова правесці мяжу паміж Беларуссю і Літвой па лініі чыгункі Беласток — Дзвінск (Даўгаўпілс). А паколькі чыгунка праходзіла таксама праз Вільню, то і гэты горад падзяліць адпаведна на літоўскі і беларускі сектары. Пры гэтым беларускі аказваўся значна меншы, але важна было менавіта сімвалічнае значэнне наяўнасці беларускай часткі былой сталіцы[19]. Нягледзячы на відавочную кампраміснасць варыянта, ён так і не быў пастаўлены на парадак дня беларуска-літоўскіх дачыненняў. Больш за тое, невядома ці наогул адбываліся кантакты прадстаўнікоў БЦР з літоўскімі палітыкамі на найвышэйшым узроўні. Прынамсі Вацлавас Сідзікаўскас сцвярджаў, што гэткіх кантактаў не было[20].

Тым не менш, цікавасць да апазіцыйных Радзе БНР палітыкаў у літоўскіх дзеячаў існавала, і ўнутрыбеларускія спрэчкі часам правакавалі з’яўленне правакацыйных публікацый на старонках літоўскай прэсы. Так, 12 траўня 1950 г. газета „Lietuvis” змясціла артыкул, дыскрэдытуючы Раду БНР. Тэкст быў заснаваны на выдадзенай пры-

[17] К. Пэлескіс, *Незалежнай Летуве 30 год*, „Бацькаўшчына”, 15.02.1948, № 4 (7), с. 2.

[18] С. К., *Летувіска-беларускі вечар*, „Бацькаўшчына”, 6.02.1949, № 5 (49), с. 2.

[19] А. Калюш, *Гранічныя спрэчкі беларусаў з іх суседзямі ды спосаб іх вырашэньня*, „Аб’еднаньне”, 1950, № 6 (27).

[20] *Ліст А. Каханоўскага да М. Абрамчыка ад 10.03.1951*, Архіў БІНіМ.

хільнікамі БЦР брашуры „Хто такія крывічы”[21]. Рэакцыя Урада БНР была даволі вострая. Беларускі прэм’ер Аўген Каханоўскі пісаў: „Завастрэньне нашых дачыненьняў зь летувісамі ў сувязі із спрэчкай за Віленшчыну і высьвячэньнем япіскапа Віленскага (Уладыка Васіль) пачало набіраць з боку летувісаў недапушчальных у міжнародных дачыненьнях формаў. Паміма таго, што ад свайго эміграцыйнага ўраду іхныя грамадзкія камітэты атрымалі распараджэньне варожа ставіцца да нашых нацыянальных арганізацыяў, летувіская эміграцыйная прэса на заданьне й з благаславенства таго-ж ураду сыстэматычна зьмяшчае агрэсыўна-варожыя да нашага вызвольнага руху артыкулы”[22]. Аўген Каханоўскі прапаноўваў прэзідэнту Міколу Абрамчыку не толькі скіраваць ноту пратэсту літоўскаму кіраўніцтву, але і даслаць адмысловую інструкцыю прадстаўніцтвам БНР у розных краінах, каб яны выказвалі пратэсты літоўскім арганізацыям і варожа да іх ставіліся[23]. Яшчэ адной прапановай была антылітоўская кампанія ў СМІ, якая, зрэшты, на той час ужо пачалася і сама па сабе, у адказ на аналагічную з супрацьлеглага боку.

Дзеячы БНР непакоіліся, што нявырашанасць і варожасць стасункаў з літоўцамі можа дрэнна адбіцца на міжнародным іміджы саміх беларусаў, а таксама падштурхне літоўцаў да пошуку кантактаў, прыкладам, з украінцамі, якія падтрымаюць прэтэнзіі Літвы на Вільню, узамен на падтрымку сваіх зацікаўленасцей у абшарах беларускага Палесся[24]. Усё гэта ўрэшце падштурхнула ўрад БНР на тое, каб зрабіць яшчэ адну спробу наладжвання кантактаў с прадстаўнікамі Найвышэйшага камітэта вызвалення Літвы. Так, у студзені 1951 г. міністр замежных спраў БНР Аўген Каханоўскі прапанаваў таму ж Вацлавасу Сідзікаўскасу новае спатканне, гэтым разам у Нью-Йорку, дзе жылі абодва палітыкі[25]. 10 лютага 1951 г. у гатэлі „Вальдорф-Асторыя” адбылося згаданае спатканне, дзе з літоўскага боку быў толькі былы прэм’ер Сідзікаўскас, а з беларускага побач з Аўгенам Каханоўскім прысутнічаў радны Пётра Манькоўскі. Даволі працяглы абмен думкамі скончыўся прапановай літоўскага дзеяча сапраўды не дамаўляцца канчаткова пра статус Вільні і адкласці вырашэнне гэтага пытання на пазнейшы час, праўда, прыняўшы заяву літоўскага боку пра іх прэтэнзіі на гэты горад, а таксама дамовіўшыся на пэўную ўмоўную дэмаркацыйную лінію, якая будзе актуальная на час вызвалення Літвы і Беларусі, каб унікнуць няпэўнасці да канчатковага вырашэння пытання межаў. У якасці такой дэмар-

[21] А. Крыга, *Адумайцеся, суседзі*, „Бацькаўшчына”, 15.09.1950, № 63, с. 5.
[22] *Ліст А. Каханоўскага да М. Абрамчыка ад 20.05.1950*, Архіў БІНіМ.
[23] Там жа.
[24] В. Мікалаеня, *Небясьпека з-за балота*, „Беларус”, 10.02.1951, № 1 (3), с. 3-4.
[25] *Ліст А. Каханоўскага да М. Абрамчыка ад 24.01.1951*, Архіў БІНіМ.

кацыйнай лініі літоўцы прапаноўвалі лінію Палецкіса, г.зн. наяўную на той момант мяжу паміж БССР і Літоўскай ССР[26]. У пэўным сэнсе, прапанова адкласці канчатковае вырашэнне тэрытарыяльных пытанняў на потым, пагадзіўшыся пакуль на часовае захаванне існуючага становішча, было крокам наперад у беларуска-літоўскіх дачыненнях. І Аўген Каханоўскі настойліва прапаноўваў Міколу Абрамчыку задумацца над неабходнасцю прыняцця гэткай прапановы. Ён спрабаваў цвяроза разважыць плюсы і мінусы: „Цяпер Рада мусіць вырашыць і даць Ураду інструкцыі аб тым ці мы:

прыймаем папраўку летувісаў да нашае прапазыцыі што да часовае дэмаркацыйнае лініі між Б[еларуссю] і Л[ітвой], якая, на мой погляд, ёсьць скрайняй іхнай прапазыцыяй, ужо некаторым кампрамісам, хоць і меншым ад нашага, папраўку, якая прэстыжова ня ганьбіць нас, бо пытаньне Вільні й дзяржаўнай мяжы між Б[еларуссю] і Л[ітвой] застаецца адчыненым, а мы толькі часова з пэўнай некарысьцю для сябе на будучыню (на самы мамэнт вырашэньня нашых дзяржаўных спрэчак) згаджаемся на сяньняшняе статус-кво, а за гэта: 1) спыняем некарысныя для нашай вызвольнае палітыкі спрэчкі зь імі; 2) падпісваем зь імі умову аб супрацоўніцтве і ўзаемадапамозе; 3) адчыняем шырэй дзьверы да далейшага зьбліжэньня з латышамі і эстонцамі, зьвязанымі зь летувісамі ўмоваю балтыцкага блёку; 4) можам мець гарантыі, што на выпадак вызваленьня яны, дыплёматычна сільнейшыя за нас і вайскова, прынамся на пачатак, найпраўдападабней лепей зарганізаваныя, не пераступяць мяжы БССР і ЛССР, як гэта было за часоў нямецкае акупацыі.

або адкідаем гэтую папраўку і шукаем новых спосабаў і формулаў разьвязаньня спрэчак, з сумлівам, ці знойдзем штось лепшае і, урэшце, зусім зрываем зь імі, а тады: 1) яны будуць нам усюды шкодзіць; 2) не здабудзем умоваў поўнага зьбліжэньня з лат[ышамі] і эстонцамі; 3) а на выпадак вызваленьня яны будуць мець вольную руку заняць ня толькі спрэчную тэрыторыю, дзе хоць савецкая, але ўсё-ж іхная адміністрацыя ёсьць, але й значна шырэй; чым бы яно там далей ня скончылася, ці выйграем што з гэтага — прадбачыць цяжка".

На думку беларускага прэм'ера, найперш трэба было наладзіць грамадскае абмеркаванне літоўскай прапановы. Інфармацыя пра перамовы павінна была пайсці ў прадстаўніцтвы БНР у розных краінах, быць абмеркаванай на месцах і вынікі гэтага пазней быць разважанымі ўласна Радай[27]. Аднак ужо пачатак гэтага працэсу выклікаў сур'ёзны крызіс унутры Рады БНР.

[26] *Ліст А. Каханоўскага да М. Абрамчыка ад 10.03.1951*, Архіў БІНіМ.
[27] Там жа..

8 красавіка 1951 г. адбылося пасяджэнне Нью-йоркскага сектара Рады БНР, на якім прэм’ер-міністр Аўген Каханоўскі прадставіў прысутным магчымасці заключэння дамовы з літоўцамі пры ўмове адсоўвання на пазнейшы час пытання дзяржаўных межаў, аднак вызнання да таго часу знаходжання Вільні і Віленшчыны пад літоўскай адміністрацыяй. У выніку бурлівай дыскусіі большасць удзельнікаў прагаласавала за прыняцце прапановы літоўцаў[28]. Аднак актыўная меншасць на чале з радным Леанідам Галяком распачала грамадскую кампанію па адмене гэтай пастановы. У іншых асяродках, як выглядае, нават не паспелі атрымаць інфармацыі пра літоўскія прапановы і іх абмеркаваць, бо актыўныя праціўнікі ўжо прадставілі нью-йоркскія падзеі як здраду дзяржаўным інтарэсам БНР. У Раду пайшлі актыўныя пратэсты ад розных дзеячаў і сектараў з патрабаваннем не падпісваць пагаднення з літоўцамі і нават адмяніць пастанову сектара (якая, наогул, вырашальнага значэння для заключэння дамовы не мела)[29]. У выніку 22 красавіка 1951 г. было склікана новае пасяджэнне сектара, дзе папярэдняя пастанова была адмененая[30]. Дамова з літоўскім бокам так і не была падпісаная, а беларускі прэм’ер пакінуў сваю пасаду, а пазней, праз рознагалоссі з прэзідэнтам наогул пакінуў БНР і палітычную дзейнасць.

Ад таго часу пра афіцыйныя кантакты беларускіх і літоўскіх палітыкаў на эміграцыі звестак болей не знойдзена. Цалкам магчыма, што яны маглі адбывацца на прыватным узроўні ў працэсе дзейнасці прэзідэнта Міколы Абрамчыка, аднак вызначальнага характару для абодвух бакоў не мелі. Прыярытэты БНР палягалі ў стварэнні шырокага антыкамуністычнага руху найперш тых „недзяржаўных” (паводле літоўскага меркавання) народаў, прадстаўнікі якіх гуртаваліся ў Лізе вызвалення народаў СССР, доўгагадовым кіраўніком якой і быў беларускі прэзідэнт[31]. Літоўцы ж арыентаваліся найперш на кантакты з прадстаўнікамі краін так званага „сацыялістычнага блока”, згуртаваных вакол Камітэта Свабоднай Еўропы.

Тым не менш, грамадская дыскусія адносна беларуска-літоўскіх дачыненняў працягвалася амаль да канца 1950-х гг. Прычым ініцыявалася яна як беларускімі, гэтак і літоўскімі дзеячамі. Прыкладам апошняга з’яўляецца праведзенае літоўскім палітыкам і журналістам Альмусам апытанне беларускіх, літоўскіх, латышскіх і эстонскіх дзеячаў на тэму перспектыў літоўска-беларускіх, і наогул балтыйска-бе-

[28] Л. Галяк, *Успаміны*, кн. 2, ЗША 1983, с. 117-118.

[29] *Летапіс жыцьця беларускай эміграцыі*, сьнежань 1983, № 3/17.

[30] Л. Галяк, *Успаміны*, кн. 2, с. 119-120.

[31] Н. Гардзіенка, Л. Юрэвіч, *Рада БНР 1947-1970. Падзеі...*, с. 80-85.

ларускіх дачыненняў. Вынікі гэтага апытання былі апублікаваныя на старонках літоўскай газеты „Tėviškės žiburiai" („Святло Радзімы"), што выдавалася ў Таронта, і абмяркоўваліся на старонках беларускай газеты „Бацькаўшчына"[32]. Пытанні датычылі праблемаў, звязаных са стаўленнем да спадчыны Вялікага Княства Літоўскага, статусам Вільні, магчымасцямі стварэння беларуска-літоўскага ці балтыйска-беларускага саюза. Цікава, што адказы выявілі пэўныя перасцярогі да дачыненняў з беларусамі, якія мелі не толькі ўласна літоўцы, але і прадстаўнікі іншых балтыйскіх народаў. Апошнія бачылі ў беларусах агентаў уплыву рускіх, а да таго ж баяліся, што колькасна большыя беларусы могуць прэтэндаваць на дамінаванне ў супольнай з балтамі дзяржаве[33]. Зрэшты, і спрэчкі вакол спадчыны Вялікага Княства Літоўскага заставаліся не апошнім фактарам неспакою гэтым разам менавіта для літоўцаў у дачыненнях з беларусамі. Прынамсі так тлумачылі прычыны своеасаблівай „сцюдзёнасці" ў адносінах двух народаў менавіта беларускія палітыкі.

Можна меркаваць, што да канца 1950-х гг. у колах беларускай і літоўскай эміграцыі канчаткова аформілася стаўленне перспектыў узаемадачыненняў, а дакладней замацавалася ўяўленне пра немагчымасць дасягнуць згоды. Спрэчкі пра спадчыну ВКЛ надалей усё радзей узнікалі на старонках перыёдыкі і ў навуковай літаратуры. Беларус Аляксандр Ружанцоў, што як бібліёграф працаваў у літоўскіх структурах у ЗША, сцвярджаў, што літоўцы ставяцца да беларусаў, як да бедных сваякоў, а „для большасьці летувіскіх палітыкаў беларусы — вораг нумар першы"[34]. Праўда, часам у газетах з'яўляліся паведамленні пра нейкае ўзаемнае наведванне мерапрыемстваў у тых, ці іншых асяродках[35]. На пачатку 1990-х у беларускім эміграцыйным друку нават былі заявы пра салідарнасць з незалежнай Літвой[36]. Пытанне пра Вільню, як ні дзіўна, ужо не стаяла на перашкодзе. Але тады пачынаўся іншы перыяд міжнацыянальных дачыненняў.

Цягам жа існавання ва ўмовах „халоднай вайны" беларускія і літоўскія эміграцыйныя палітыкі, нават перад тварам агульнага ворага ў выглядзе СССР, не змаглі пераадолець супярэчнасцей ва ўзаемадачыненнях. Зрэшты, застаецца адкрытым і пытанне, ці былі б тыя адносіны іншымі, калі б не існавала праблемы Вільні, бо дачыненні

[32] *Да беларуска-летувіскіх дачыненьняў*, „Бацькаўшчына", 31.10.1954, № 39-40 (221-222), с. 2-3; 07.11.1954, № 41 (223), с. 3.

[33] Я. Каранеўскі, *Пад супольным знакам Пагоні. Да беларуска-летувіскіх узаемадачыненьняў*, „Бацькаўшчына", 28.11.1954, № 43-44 (225-226), с. 2-3.

[34] *Ліст А. Ружанцова да В. Тумаша ад 14.12.1965*, Архіў БІНіМ.

[35] Н., *На сьвяце Незалежнасьці ў лятувісаў*, „Беларус", травень 1981, № 289, с. 4.

[36] *Салідарнасьць зь Летувай*, „Беларус", студзень 1991, № 377, с. 1.

беларусаў і з латышамі, і эстонцамі таксама не аформіліся ў нейкія афіцыйныя дамовы. Не атрымала развіцця і ідэя балтыйска-беларускага, ці скандынаўска-балтыйска-славянскага саюза, які дапамагаў бы малым краінам захоўваць сваю незалежнасць найперш перад тварам вялікай з імперскімі амбіцыямі Расіі, ідэя, якая можа разглядацца як актуальная і сёння.

Summary
The problem of Belarusian-Lithuanian relations in exile after World War II (the late 1940s and early 1950s)

Based on the archival documents of the Council (Rada) of the Belarusian Democratic Republic and articles published in the most important periodicals in exile—“Bats’kaushchyna” and “Bielarus”, this paper examines the relations between state representatives of the Belarusians and Lithuanians in the West in the second half of the 1940s and early 1950s. The common problems faced by both Belarusian and Lithuanian emigration structures after the war, necessitated their cooperation in various international organizations and also led to the formation of military and political coalitions in the form of the Baltic-Belarusian and Scandinavian-Baltic-Belarusian alliance. The direct bilateral contacts at the level of political institutions were also of the utmost importance, although the negotiations between the government of the Belarusian Democratic Republic and Supreme Committee for the Liberation of Lithuania, which took place in 1948–51, ended in failure. The main problem was the unresolvable issue of the disputed status of Vilna and the Vilna Region. The mutual accusations put a stop to official Belarusian-Lithuanian contacts and led to tension in the relations between both nations.

Streszczenie
Problem stosunków białorusko-litewskich na emigracji po II wojnie światowej (II poł. 1940. — lata 1950.)

W artykule na podstawie dokumentów archiwalnych Rady BRL i publikacji w największych periodykach emigracyjnych — gazetach „Baćkaŭszczyna” i „Biełarus” — rozpatrzono stosunki przedstawicielstw państwowych Białorusinów i Litwinów na Zachodzie w drugiej połowie lat 1940. i początku lat 1950. Wspólne problemy wyrosłe przed białoruskimi i litewskimi strukturami emigracyjnymi w okresie powojennym zrodziły konieczność współpracy w różnych organizacjach międzynarodowych, a także idee tworzenia koalicji wojskowo-politycznych w formie sojuszu bałtycko-białoruskiego czy skandynawsko-bałtycko-białoruskiego. Wielkie znaczenie przy tym miały bezpośrednie kontakty dwustronne na poziomie instytucji politycznych. Pertraktacje pomiędzy Rządem BRL i Najwyższym Komitetem Wyzwolenia Litwy odbywały się w latach 1948-1951, jednak bez powodzenia. Głównym problemem w stosunkach białorusko-litewskich na emigracji była kwestia przynależności Wilna i Wileńszczyzny, której nierozstrzygalność i wzajemne oskarżenia spowodowały wstrzymanie kontaktów pomiędzy oficjalnymi strukturami politycznymi obu diaspor oraz wywołały napięcie w stosunkach między obydwoma narodami.

Natalla Hardzijenka — historyk, kandydat nauk historycznych, redaktor naczelna almanachu „Zapisy Białoruskiego Instytutu Nauki i Sztuki”, wiodąca archiwistka Białoruskiego Państwowego Archiwum-Muzeum Literatury i Sztuki, przewodnicząca Ośrodka Gromadzenia i Badania Spuścizny Dokumentalnej Emigracji Białoruskiej.

Валянцін Голубеў
(Мінск)

З гісторыі канстытуцыйнага будаўніцтва ў Беларусі канца XX — пачатку XXI ст.

Да таго часу, як Вярхоўны Савет Беларусі 27 ліпеня 1990 г. прыняў Дэкларацыю аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (БССР), краіна мела чатыры Канстытуцыі.

Упершыню праблема дзяржаўнага будаўніцтва паўстала на парадку дня палітычных сіл Беларусі ў пачатку XX ст. На развіццё дзяржавабудаўнічых працэсаў вельмі моцна паўплывалі падзеі Першай сусветнай вайны 1914-1918 гг., Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцый 1917 г. у Расійскай імперыі. Як адзначалі даследчыкі, у беларускім нацыянальным руху ў гэты час усё большую ролю стаў адыгрываць знешнепалітычны фактар, бо Беларусь „апынулася ў фокусе знешнепалітычных і тэрытарыяльных інтарэсаў Германіі, Савецкай Расіі, а пазней і Польшчы (...)”[1].

Так, пасля падпісання 3 сакавіка 1918 г. Брэсцкага міру паміж Савецкай Расіяй, з аднаго боку, і Германіяй з саюзнікамі, з другога, менавіта пад час нямецкай акупацыі (9 сакавіка 1918 г.) упершыню было прадэкларавана стварэнне беларускай дзяржавы — Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР) і абвешчана яе незалежнасць (25 сакавіка 1918 г.)[2]. На жаль, рэальнага палітычнага напаўнення БНР не атрымала.

У далейшым канстытуцыйнае будаўніцтва ў Беларусі адбывалася ўжо на савецкай аснове, пад уплывам напачатку РСФСР, а потым СССР. Так, першая Канстытуцыя абвешчанай 1 студзеня 1919 г. Беларускай ССР была прынята 3 лютага 1919 г. Першым Усебеларускім з’ездам Саветаў і была створана на ўзор Канстытуцыі РСФСР 1918 г. Яна замацавала назву дзяржавы — Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі (ССРБ) і абвясціла яе рэспублікай Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў[3]. Па патрабаванні Масквы ўжо 27 лютага 1919 г. ССРБ аб’ядналася з Літоўскай ССР у Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку Літвы і Беларусі (Літоўска-Беларускую Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку, Літбел). У жніўні 1919 г. тэ-

[1] *Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе*, М. П. Касцюк [і інш]; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш], Мінск 2008, с. 63.
[2] Там жа, с. 104-105.
[3] Т. Доўнар, *Канстытуцыя Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі 1919*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т.*, рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.], Мінск 1997, т. 4, с. 90.

рыторыя Літбел была занятая польскімі войскамі і дзяржава з такой назвай перастала існаваць.

Пытанне аб беларускай дзяржаўнасці ізноў паўстала пасля таго, як 11 чэрвеня 1920 г. Чырвоная Армія ўвайшла ў Мінск і ўлада перайшла ў рукі Мінскага губернскага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта (ВРК) на чале з Аляксандрам Чарвяковым. 31 ліпеня 1920 г. у Мінску адбыўся сход кіруючых работнікаў Цэнтральнага камітэта Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Літвы і Беларусі (ЦК КП(б)ЛіБ), ЦК Бунда, Беларускай камуністычнай арганізацыі, Мінскага губернскага ВРК, Цэнтральнага бюро прафесійных саюзаў Мінска і Мінскай губерні, на якім была прынята Дэкларацыя аб абвяшчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь (ССРБ).

Пасля ўтварэння 30 снежня 1922 г. Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік (СССР), заснавальніцай якога разам з РСФСР, УССР і ЗСФР была і БССР, і вяртання ў 1924 і 1926 гг. Расіяй раней адабраных ад Беларусі тэрыторый, узнікла патрэба адлюстраваць палітычныя і тэрытарыяльна-адміністрацыйныя змены ў новым Асноўным законе краіны. 11 красавіка 1927 г. VIII Усебеларускі з'езд Саветаў прыняў другую Канстытуцыю Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі (БССР). Канстытуцыя замацавала факт уваходжання БССР у склад СССР. БССР абвяшчалася дзяржавай дыктатуры пралетарыяту[4].

12 лютага 1937 г. Надзвычайны XII Усебеларускі з'езд Саветаў прыняў трэцюю Канстытуцыю БССР. Яе змест поўнасцю адпавядаў Канстытуцыі СССР 1936 г. БССР абвяшчалася сацыялістычнай дзяржавай рабочых і сялян[5].

Канстытуцыя Беларускай ССР 1978 г. (чацвёртая Канстытуцыя БССР) была прынята 14 красавіка 1978 г. на Нечарговай дзявятай сесіі Вярхоўнага Савета БССР IX склікання[6]. Яна была пабудавана ў адпаведнасці з Канстытуцыяй СССР 1977 г. і аб'явіла, што ў БССР пабудавана сацыялістычнае грамадства (замест абяцанай Камуністычнай партыяй Савецкага Саюза (КПСС) пабудовы ў 1980 г. камунізму — *В. Г.*). Канстытуцыя СССР 1977 г. вызначыла аднапартыйную палітычную сістэму савецкага грамадства: дзяржава, КПСС, грамадскія арганізацыі і працоўныя калектывы. Артыкул 6 Канстытуцыі БССР 1978 г. таксама сцвярджаў, што „кіруючай і накіроўваючай сілай савецкага грамадства, ядром яго палітычнай сістэмы, дзяржаўных і гра-

[4] Т. Доўнар, *Канстытуцыя Беларускай ССР 1927*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 4, с. 89.

[5] Т. Доўнар, *Канстытуцыя Беларускай ССР 1937*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 4, с. 89.

[6] А. Галаўко, *Канстытуцыя Беларускай ССР 1978*, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 4, с. 89-90.

мадскіх арганізацый з’яўляецца Камуністычная партыя Савецкага Саюза”. Суверэнітэт БССР быў другасным у адносінах да суверэнітэту СССР. Вярхоўным органам дзяржаўнай улады ў Беларусі паводле Канстытуцыі 1978 г. з’яўляўся Вярхоўны Савет БССР; вышэйшым выканаўчым і распарадчым органам — Савет Міністраў БССР.

Але пасля прызначэння ў сакавіку 1985 г. на пасаду генеральнага сакратара ЦК КПСС Міхаіла Гарбачова і абвяшчэння ім „палітыкі перабудовы” ўпершыню за часы існавання СССР з’явілася легальная магчымасць правядзення дэмакратычных змяненняў, заканадаўчага абмежавання палітычнага дыктату КПСС. Спрыяла гэтаму і тое, што СССР уступіў у перыяд глыбокага эканамічнага і сацыяльна-палітычнага крызісу, які быў паглыблены аварыяй на Чарнобыльскай АЭС, увядзеннем „закону аб цвярозасці”, працягваннем распрацоўкі праграмы „зорных войнаў” са ЗША (САІ — стратэгічная абаронча ініцыятыва) і інш. Рэзкае пагаршэнне ўмоў жыцця, памножанае на памяць пра сталінскія рэпрэсіі, адназначна звязвала ў грамадскай свядомасці ўсе існуючыя ў грамадстве недахопы з наяўнасцю і дзейнасцю КПСС.

З крытыкі палітыкі КПСС, з выказванняў пра неабходнасць яе рэфармавання і пабудовы сацыялізму „з чалавечым тварам” пачаў сваю дзейнасць і М. С. Гарбачоў. Як адзначаў вядомы беларускі гісторык Анатоль Сарокін, „рэформы ў сваёй аснове зыходзілі з неабходнасці ліквідацыі ідэалагічнага дыктату КПСС і праводзіліся ва ўмовах дэмакратызацыі ўнутрыпартыйных адносін. Вынікам такой дэмакратызацыі стала фактычная немагчымасць жорсткага кіравання з боку партыйных органаў дзяржавай і грамадствам *яшчэ да таго, як адпаведны артыкул Канстытуцыі СССР быў адменены*”[7] (выдзелена намі — *В. Г.*).

Справа ў тым, што арганізацыя ўлады ў СССР і саюзных рэспубліках адрознівалася ад той формы, што была запісана ў іх канстытуцыях. Так, напрыклад, у Канстытуцыі БССР 1978 г. (як і ў папярэдніх канстытуцыях — *В. Г.*) сцвярджалася, што ўся ўлада належыць народу. „Народ ажыццяўляе дзяржаўную ўладу праз Саветы народных дэпутатаў, якія складаюць палітычную аснову Беларускай ССР. Усе іншыя дзяржаўныя органы з’яўляюцца падкантрольнымі і падсправаздачнымі Саветам народных дэпутатаў”[8]. Як адзначалася дасле-

[7] А. М. Сарокін, *На шляху да Віскулёў (галоўныя вехі скону СССР і набыцця незалежнасці Рэспублікай Беларусь)*, „Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні”, 2011, № 3, с. 23-24.

[8] *Канстытуцыя (Асноўны закон) Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Прынята на нечарговай дзевятай сесіі Вярхоўнага Савета БССР дзевятага склікання 14 красавіка 1978 года са змяненнямі і дапаўненнямі, унеснымі Законамі БССР ад 21 чэрвеня 1979 года і 27 кастрычніка 1989 года. — Артыкул 2*, Мінск 1989, с. 5.

чыкамі, гэта азначала паўнаўладдзе саветаў у палітычным жыцці краіны, і, такім чынам, адмову ад прынцыпу раздзялення ўлад у савецкай палітычнай сістэме[9]. Але і саветы ў сваёй уладзе былі абмежаваны. Уладу саветаў абмяжоўвала, а дакладней забрала яе ад саветаў, КПСС. „Кіруючая і накіроўваючая сіла савецкага грамадства, ядро яго палітычнай сістэмы, дзяржаўных і палітычных арганізацый" шляхам безальтэрнатыўных выбараў праводзіла сваіх прадстаўнікоў у Саветы, а праз Саветы — і ў іншыя дзяржаўныя органы. Партыйныя арганізацыі не проста ўмешваліся ў дзейнасць дзяржаўных органаў, а кіравалі імі"[10]. Заняць кіруючую пасаду мог толькі член КПСС. Разам з тым уся паўната ўлады знаходзілася ў руках вярхушкі КПСС — Палітбюро КПСС і Цэнтральных камітэтаў кампартый саюзных рэспублік. Кіраўніком Вярхоўнага Савета мог стаць толькі той чалавек, які быў „рэкамендаваны" на гэтую пасаду вышэйшым органам КПСС, а ў рэспубліках — ЦК Кампартыі саюзнай рэспублікі. Такім чынам КПСС абыходзіла канстытуцыйныя фармуліроўкі і трымала палітычную ўладу ў сваіх руках.

Выказванні пра неабходнасць канстытуцыйных змен у Беларусі даволі адкрыта і шырока пачалі рабіцца пад час выбараў у Вярхоўны Савет СССР (сакавік 1989 г.) і Вярхоўны Савет БССР (сакавік 1990 г.). Але пра сапраўды радыкальныя змены гаворка яшчэ не ішла: асноўным патрабаваннем дэмакратычна настроеных людзей было ўсё тое ж выключэнне з Канстытуцыі СССР і Канстытуцыі БССР артыкула пра кіруючую і накіроўваючую ролю КПСС.

Разам з тым, змены ў Канстытуцыю ўносіліся і па ініцыятыве ўлад. Так, 27 кастрычніка 1989 г. Вярхоўны Савет БССР унёс змены ў Канстытуцыю, у адпаведнасці з якімі Вярхоўны Савет фактычна ператвараўся ў парламент: ён стаў „вышэйшым пастаянна дзеючым органам дзяржаўнай улады", які мог прымаць да разгляду і вырашаць любое пытанне, якое знаходзілася ў веданні БССР[11]. Аднак трэба прызнаць, што гэтыя правы нівеліраваліся Артыкулам 72 Канстытуцыі БССР: „Законы СССР абавязковыя на тэрыторыі Беларускай ССР".

Вышэйшай службовай асобай БССР стаў старшыня Вярхоўнага Савета БССР, які абіраўся Вярхоўным Саветам з ліку народных дэпута-

[9] Г. А. Василевич, *Белорусское государство на рубеже веков*, Минск 2006, с. 4.

[10] Н. Колпаков, *Разделение властей в современном Российском государстве*, „Конституционное и муниципальное право", 2001, № 2, с. 21.

[11] *Канстытуцыя (Асноўны закон) Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Прынята на нечарговай дзевятай сесіі Вярхоўнага Савета БССР дзевятага склікання 14 красавіка 1978 года са змяненнямі і дапаўненнямі, унеснымі Законамі БССР ад 21 чэрвеня 1979 года і 27 кастрычніка 1989 года. — Артыкул 97*, Мінск 1989, с. 26.

таў тайным галасаваннем тэрмінам на 5 гадоў і не больш чым на два тэрміны запар. Выканаўча-распарадчая ўлада заставалася за Саветам Міністраў БССР. Старшыня Савета Міністраў (урада) БССР фарміраваў па даручэнні Вярхоўнага Савета склад Савета Міністраў, уносіў па гэтым пытанні ў Вярхоўны Савет адпаведныя прапановы.

Такім чынам, на пачатак 1990 г. у Канстытуцыі БССР быў зафіксаваны наступны парадак дзяржаўнага ўладкавання: Беларусь — парламенцкая рэспубліка ў складзе СССР. Кіраўніком дзяржавы з'яўляўся старшыня Вярхоўнага Савета БССР. Камуністычная партыя нідзе „прапісана" не была.

Але хутка на тэрыторыі СССР пачалі адбывацца падзеі, якія аказалі значны ўплыў і на ход канстытуцыйнага будаўніцтва ў Беларусі. Першае — гэта дзяржавабудаўнічыя працэсы ў рэспубліках Балтыі. 11 сакавіка 1990 г. Вярхоўны Савет Літоўскай ССР абвясціў аб аднаўленні незалежнасці Літоўскай дзяржавы. 30 красавіка 1990 г. Вярхоўны Савет Эстонскай ССР прыняў пастанову „Аб дзяржаўным суверэнітэце Эстоніі", а 4 мая 1990 г. Вярхоўны Савет Латвійскай ССР прыняў дэкларацыю „Аб аднаўленні незалежнасці Латвійскай Рэспублікі". І ў беларускім грамадстве пытанне аб дзяржаўным суверэнітэце выйшла на этап шырокага абмеркавання. У сакавіку1990 г. З'езд народных дэпутатаў СССР унёс змены ў Канстытуцыю СССР, якімі адмяніў манаполію КПСС на палітычную ўладу і ўвёў у краіне пасаду прэзідэнта[12].

У сувязі з гэтым, другім важным пытаннем, якое магло быць вырашана толькі шляхам змены Канстытуцыі БССР, з'яўлялася наяўнасць ці адсутнасць у Беларусі пасады прэзідэнта. Найбольшую вастрыню яно набыло пасля абрання на нечарговым III З'ездзе народных дэпутатаў СССР у сакавіку 1990 г. прэзідэнтам СССР генеральнага сакратара ЦК КПСС М. С. Гарбачова.

Тэарэтычна вырашэнне гэтага пытання ў Беларусі на карысць не прадстаўніка кіруючай палітычнай партыі магло б прывесці да пераходу ўлады да некамуністычных сіл. Гэта разумелі многія, і хоць пра гэта тады адкрыта не гаварылася, але найперш на гэта звярнула асноўную ўвагу так званая партыйная наменклатура.

Такая ўвага да пасады прэзідэнта была выклікана яшчэ і тым, што пасля ўнясення 6 сакавіка 1990 г. З'ездам народных дэпутатаў СССР змен у Канстытуцыю СССР „партыйныя структуры (ЦК КПСС — ЦК Кампартыі саюзнай рэспублікі — абкам — райкам — партыйныя арганізацыі) афіцыйна ўжо не валодалі ўладай, таму ў прэзідэнта фак-

[12] „Ведамасці З'езда народных дэпутатаў СССР і Вярхоўнага Савета СССР", 1990, № 9, с. 134.

тычна не было вертыкалі, на якую ён мог бы абапірацца ў рэспубліках. Заканадаўчая ўлада перайшла да Саветаў народных дэпутатаў, а выканаўчая — да Саветаў Міністраў саюзных рэспублік"[13]. Больш за тое, у некаторых саюзных рэспубліках таксама пачаў уводзіцца інстытут прэзідэнцтва. У Малдаўскай ССР, Казахскай ССР, Кіргізскай ССР і Туркменскай ССР да канца 1990 г. ужо з'явіліся свае прэзідэнты, якія не вельмі імкнуліся падпарадкоўвацца прэзідэнту СССР.

Прыняцце Канстытуцыі БССР і ўнясенне ў яе змяненняў належала да выключных паўнамоцтваў Вярхоўнага Савета БССР. Вырашаць пытанні, звязаныя са зменамі канстытуцыйнага ўладкавання ў краіне, давялося Вярхоўнаму Савету БССР XII склікання, выбары якога адбыліся 4 сакавіка 1990 г. Адметнасцю гэтага вышэйшага органа заканадаўчай улады ў Беларусі было тое, што нягледзячы на перавагу ў яго складзе праўраднай камуністычнай большасці, упершыню ў гісторыі краіны там была сфарміравана апазіцыйная фракцыя Беларускага народнага фронту (БНФ) — 27 чалавек, якая адкрыта і паслядоўна выступала з лозунгамі дзяржаўнай незалежнасці[14].

Пытанні палітычнай арганізацыі грамадства і неабходнасці ўвядзення пасады прэзідэнта сталі асноўнымі для Канстытуцыйнай камісіі, якая была створана пастановай Вярхоўнага Савета БССР 20 ліпеня 1990 г. і пачала падрыхтоўку праекта новай Канстытуцыі Беларусі (рашэнне аб утварэнні Канстытуцыйнай камісіі было прынята 22 чэрвеня 1990 г.[15], а 20 ліпеня 1990 г. быў зацверджаны яе персанальны склад). Новаабраны Вярхоўны Савет XII склікання сфарміраваў спецыяльную камісію па стварэнні праекта Канстытуцыі, у якую ўвайшлі 74 чалавекі (62 дэпутаты і 12 экспертаў) на чале з Мікалаем Дземянцеем. Старшынёй Канстытуцыйнай камісіі традыцыйна з'яўляўся старшыня Вярхоўнага Савета. Таму першым яе кіраўніком быў М. І. Дземянцей, другім Станіслаў Шушкевіч, і апошнім, які і падпісаў Канстытуцыю 15 сакавіка 1994 г., Мечыслаў Грыб.

Акрамя дэпутатаў у Канстытуцыйную камісію ў адпаведнасці з займаемымі пасадамі былі ўключаны Валянцін Бараўцоў — загадчык юрыдычнага аддзела Кіраўніцтва справамі Савета Міністраў БССР, Рыгор Васілевіч — загадчык аддзела па пытаннях заканадаўства і правапарадку ВС БССР, Уладзімір Ганчарык — старшыня Беларускага рэспубліканскага савета прафесійных саюзаў, Георгій Тарнаў-

[13] М. У. Смяховіч, *Рэспубліка Беларусь у 1990-1994 гадах: пытанне аб прэзідэнцкім праўленні*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2011, № 9 (146), с. 4.

[14] З. Пазьняк, *Дэпутаты незалежнасьці*, Нью-Ёрк — Вільня — Варшава 2010, с. 10-13.

[15] „Звязда", 29 чэрвеня 1990 г.

скі — пракурор БССР. Дэпутат Валерый Ціхіня быў адзначаны ў складзе камісіі як міністр юстыцыі БССР. У склад камісіі былі ўведзены і іншыя аўтарытэтныя юрысты, якія не з'яўляліся дэпутатамі Вярхоўнага Савета: Валерый Гадуноў, Сцяпан Драбязка, Навамір Кудзінаў, Сцяпан Сокал, Васіль Чыгір, Міхаіл Чудакоў, Віктар Шабайлаў, Іосіф Юхо. Акрамя таго, з Канстытуцыйнай камісіяй актыўна супрацоўнічалі дактары юрыдычных навук Анатоль Галаўко, Уладзімір Кучынскі, Мікалай Юркевіч і інш.

Для падрыхтоўкі тэксту Канстытуцыі 30 кастрычніка 1990 г. была створана рабочая група, у якую напачатку ўвайшло 12 членаў Канстытуцыйнай камісіі. На першым этапе працы рабочай групы ўзнікла сітуацыя, калі яна не магла прыйсці да агульнай думкі па галоўных палажэннях, на якіх павінен быць заснаваны новы Асноўны закон краіны: палітычны лад, адносіны да СССР і КПСС, пасада прэзідэнта, функцыі і колькасны склад парламента, пытанні мясцовага самакіравання і некаторыя інш.

Рабочая група фактычна падзялілася на „дэмакратаў" і „кансерватараў" і адлюстроўвала, такім чынам, той палітычны расклад, які быў у Вярхоўным Савеце. Параіўшыся, члены рабочай групы Канстытуцыйнай камісіі вырашылі стварыць са свайго складу дзве рабочыя групы (падгрупы): адну на чале з Васілём Шаладонавым (група „А") і другую на чале з Віктарам Ганчаром (група „Б"), і даручылі кожнай з іх пісьмова сфармуляваць сваё бачанне асноўных палажэнняў новай Канстытуцыі з мэтай іх потым абмеркаваць і вынесці ўзгодненыя прапановы на пасяджэнне Канстытуцыйнай камісіі. У групу „Б" уваходзілі дэпутаты Апазіцыі БНФ і Дэмклуба Яўген Глушкевіч, Валянцін Голубеў, Лявон Зданевіч, Аляксандр Лукашэнка. Актыўна працаваць абедзве групы пачалі з лістапада 1990 г., калі атрымалі непасрэднае даручэнне Канстытуцыйнай камісіі на падрыхтоўку сваіх варыянтаў новай Канстытуцыі.

Спіс членаў Канстытуцыйнай камісіі і экспертаў, якія пастаянна ўдзельнічалі ў выпрацоўцы праекта Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і з'яўляліся, па сутнасці, яе аўтарамі, наступны: В. І. Шаладонаў, В. А. Бараўцоў, Р. А. Васілевіч, А. А. Галаўко, Я. М. Глушкевіч, В. Ф. Голубеў, У. А. Кучынскі, С. Я. Леўшуноў, В. І. Семянкоў, М. А.Тоўсцік, М. Ф. Чудакоў, В. Ф. Чыгір, В. І. Шабайлаў, М. Р. Юркевіч, І. А. Юхо[16].

[16] Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. Праект, прадстаўлены на разгляд Дзясятай сесіі Вярхоўнага Савета па стане на 10.03.1994 г., с. 37 (з асабістага архіва В. Ф. Голубева); Р. А. Васілевіч, *Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі*, Мінск 2001, с. 341.

11 лютага 1991 г. у памяшканні пасяджэнняў Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР адбылося пасяджэнне Канстытуцыйнай камісіі, дзе яе старшыня М. І. Дземянцей прапанаваў разгледзець прапановы двух рабочых груп для таго, каб прыняўшы пэўныя палажэнні за аснову, надалей працаваць калектыўна.

Было прынята рашэнне правесці паартыкульнае абмеркаванне прапаноў дзвюх груп. Асноўныя спрэчныя пытанні, абмеркаванне якіх было вырашана вынесці на разгляд Канстытуцыйнай камісіі: назва дзяржавы „БССР" (група „А) і „Рэспубліка Беларусь" (група „Б") і назва парламента „Вярхоўны Савет" (група „А) і „Сойм (Рада)" (група „Б"). Ішла спрэчка і па пытаннях сімволікі, прэзідэнцкай ці парламенцкай формы праўлення, грамадскага ладу і інш. Выступілі больш за 20 членаў Канстытуцыйнай камісіі. Лідар парламенцкай апазіцыі, старшыня Беларускага народнага фронту „Адраджэньне" Зянон Пазьняк у сваім выступленні адзначыў, што Канстытуцыя павінна быць заснавана на пэўных універсальных прынцыпах. На яго думку, выразна відаць, што праект групы Ганчара заснаваны на першынстве правоў чалавека, асобы, а праект групы Шаладонава — на прынцыпе першынства народа-дзяржавы. Вось паміж гэтымі двума прынцыпамі, на яго думку, і трэба было знайсці кансенсус"[17].

М. І. Дземянцей, закрываючы абмеркаванне, адзначыў, што з першай спробы аказалася немагчымым улічыць усе выказаныя пажаданні і меркаванні, таму ён даручыў кіраўнікам рабочых груп падрыхтаваць свае прапановы па выніках пасяджэння і прадставіць іх яму, як старшыні Канстытуцыйнай камісіі. Наступнае пасяджэнне Канстытуцыйнай камісіі было прызначана на 25 лютага 1991 г., каб там разгледзець больш дэталёва прапановы рабочых груп і пасля гэтага падрыхтаваць матэрыялы першага варыянта Канстытуцыі для таго, каб раздаць яго для азнаямлення дэпутатам Вярхоўнага Савета.

Пазней па ініцыятыве В. І. Шаладонава абедзве рабочыя групы правялі сумеснае пасяджэнне для таго, каб вызначыць прынцыповыя адрозненні ў падыходах да новай Канстытуцыі дзяржавы. Пры абмеркаванні высветлілася, што абедзве групы стаяць на пазіцыі падрыхтоўкі Канстытуцыі незалежнай дзяржавы, якая па сваім палітычным уладкаванні павінна быць парламенцкай рэспублікай без пасады прэзідэнта. Было прынята рашэнне аб далейшай працы ў складзе адзінай рабочай групы Канстытуцыйнай камісіі.

Але меркаванне рабочай групы наконт пасады прэзідэнта было толькі меркаваннем рабочай групы. У Вярхоўным Савеце, як і ў Са-

[17] Стэнаграма пасяджэння Канстытуцыйнай камісіі Вярхоўнага Савета БССР 11 лютага 1991 г. (з асабістага архіва В. Ф. Голубева).

веце Міністраў і ЦК КПБ ішла дыскусія аб тым, ці патрэбна ўводзіць у Беларусі такую пасаду. Гэта было, па сутнасці, абмеркаванне таго, як магчыма (і ці магчыма) атрымаць (ці ўтрымаць) з дапамогай пасады прэзідэнта ўладу ў дзяржаве. У сувязі з гэтым становіцца зразумелым, чаму Вярхоўны Савет некалькі разоў мяняў сваю пазіцыю па пытанні ўвядзення ў Беларусі пасады прэзідэнта.

Ёсць звесткі аб тым, што пытанне аб увядзенні ў Беларусі пасады прэзідэнта абмяркоўвалася на нарадзе, якая адбылася ў Цэнтральным камітэце КПБ 6 кастрычніка 1990 г. Няўпэўненасць лідараў кампартыі Беларусі ў тым, што Вярхоўны Савет БССР XII склікання абярэ прэзідэнта-камуніста, прывяла да таго, што ЦК КПБ саму ідэю ўвядзення пасады прэзідэнта на гэтай нарадзе ўвогуле не падтрымаў[18].

Але калі тэрмін „парламенцкая рэспубліка" ўсе ўспрымалі амаль аднолькава, то суверэнітэт разумеўся па-рознаму — ад „суверэнітэту саюзнай рэспублікі" да поўнай незалежнасці. Спрэчкі наконт уключэння ў праект Канстытуцыі палажэнняў аб дзяржаўным суверэнітэце працягваліся паміж прадстаўнікамі розных палітычных сіл у парламенце нават пасля прыняцця 27 ліпеня 1990 г. Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце. Завяршыліся яны толькі 15 сакавіка 1994 г., калі адбылося апошняе галасаванне па праекце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь.

Значны штуршок для актывізацыі працы над праектам новай Канстытуцыі Беларусі далі падзеі, звязаныя са спробай дзяржаўнага перавароту ў Маскве 19-20 жніўня 1991 г. Праўда, паўплывалі маскоўскія падзеі дваяка: калі адразу пасля паражэння путчыстаў было прынята некалькі важных законаў на карысць незалежнасці, то потым дзейнасць Вярхоўнага Савета ўсё больш падпарадкоўвалася акрыяўшай камуністычнай наменклатуры.

Важнейшай падзеяй было прыняцце 25 жніўня 1991 г. Закона Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі „Аб наданні статуса канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі". У гэтым законе ўстанаўлівалася, што „ў выпадках, калі артыкулы дзеючай Канстытуцыі (Асноўнага Закона) Беларускай ССР уваходзяць у пярэчанне з палажэннямі Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі, кіравацца Дэкларацыяй, як канстытуцыйным законам Беларускай ССР"[19]. Канстытуцыйнай камі-

[18] М. У. Смяховіч, *Рэспубліка Беларусь у 1990-1994 гадах: пытанне аб прэзідэнцкім праўленні*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2011, № 9 (146), с. 5.

[19] Законы Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і пастановы Вярхоўнага Савета Беларускай ССР, прынятыя на нечарговай Пятай сесіі Вяр-

сіі даручалася прывесці тэкст праекта Канстытуцыі ў адпаведнасць з палажэннямі Дэкларацыі Вярхоўнага Савета Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі.

Прыняты ў гэты ж дзень закон „Аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю (Асноўны Закон) Беларускай ССР" зафіксаваў наступную рэдакцыю Артыкула 72 Канстытуцыі БССР: „На тэрыторыі Беларускай ССР устанаўліваецца вяршэнства Канстытуцыі Беларускай ССР і законаў Беларускай ССР. Заканадаўства Саюза ССР дзейнічае на тэрыторыі Беларускай ССР, калі яно не супярэчыць заканадаўству Беларускай ССР"[20].

Але даследчыкі заўважылі і тое, што адразу пасля падзення ў жніўні 1991 г. таталітарнага рэжыму ў Беларусі пачала складвацца аўтарытарная сістэма ўлады. „Партыйна-дзяржаўная наменклатура пераструктурызавалася і, адмовіўшыся ад камуністычнай ідэалогіі, пачала выкарыстоўваць знешнія атрыбуты дэмакратыі ў сваіх карпаратыўных інтарэсах"[21]. На думку члена Канстытуцыйнай камісіі Сяргея Леўшунова, „новы Асноўны Закон з'явіўся па вялікім рахунку адзіным сур'ёзным палітычным актам, прыняцце якога было ініцыіравана беларускай кіруючай элітай з выразным усведамленнем сваіх інтарэсаў"[22].

Першы варыянт (праект) Канстытуцыі быў прапанаваны на разгляд дэпутатаў на сёмай сесіі Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь у лістападзе 1991 г. У пастанове Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь „Аб праекце Канстытуцыі (Асноўнага Закона) Рэспублікі Беларусь" ад 11 лістапада 1991 г. адзначалася: „1. Адобрыць у першым чытанні асноўныя палажэнні праекта Канстытуцыі (Асноўнага Закона) Рэспублікі Беларусь. 2. Апублікаваць праект Канстытуцыі (Асноўнага Закона) Рэспублікі Беларусь у друку для народнага абмеркавання (...) 5. Даручыць Канстытуцыйнай камісіі дапрацаваць праект Канстытуцыі (Асноўнага Закона) Рэспублікі Беларусь з улікам прапаноў і заўваг, выказаных народнымі дэпутатамі Рэспублікі Беларусь, а таксама паступіўшых у ходзе народнага абмеркавання, і ўнесці яго на разгляд сесіі Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь"[23].

хоўнага Савета Беларускай ССР Дванаццатага склікання 25 жніўня 1991 года (з № 1013-XII па № 1019-XII), с. 7.

20 Там жа, с. 8.

21 В. Чарноў, *Эвалюцыя канстытуцыйнай рэформы праўлення ў Рэспубліцы Беларусь*, „Грамадзянская альтэрнатыва. Грамадска-палітычны аналітычны бюлетэнь", Мінск 1999, № 10, с. 31.

22 С. Левшунов, *Конституционная система: алгоритм белорусской трансформации*, [у:] *Беларусь на пути в третье тысячелетие*, Минск 2001, с. 160.

23 *Законы, пастановы і іншыя акты, прынятыя на сёмай сесіі Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь Дванаццатага склікання*, Мінск 1992, с. 71.

У тлумачальнай запісцы да тэксту праекта Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, з якой выступіў кіраўнік рабочай групы па падрыхтоўцы праекта новай Канстытуцыі В. І. Шаладонаў, адзначалася: „На пасяджэнні Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, у працэсе абмеркавання праекта Канстытуцыі, народнымі дэпутатамі Рэспублікі Беларусь выказваліся прынцыповыя заўвагі і прапановы. Найбольш актуальным стала пытанне аб Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь — быць або не быць у Рэспубліцы Прэзідэнту. У выпадку, калі пасада Прэзідэнта ў праекце новай Канстытуцыі не будзе прадугледжана, то мяркуецца, што яго функцыі будуць пераразмеркаваны паміж Вярхоўным Саветам і Урадам ці іншымі органамі Рэспублікі Беларусь. Шмат прапаноў і заўваг выказана па прадстаўленых варыянтах главы аб мясцовым кіраванні і самакіраванні. (...) З улікам выказаных заўваг і прапаноў народнымі дэпутатамі Рэспублікі Беларусь, а таксама паступіўшых у працэсе народнага абмеркавання, Канстытуцыйная камісія дапрацуе праект Канстытуцыі (Асноўнага Закона) Рэспублікі Беларусь і ўнясе яго на разгляд сесіі Вярхоўнага Савета Рэспублікі”[24].

У сваім дакладзе на сесіі Вярхоўнага Савета В. І. Шаладонаў адзначыў, што акрамя пытанняў аб тым, быць Беларусі прэзідэнцкай ці парламенцкай рэспублікай і аб мясцовым самакіраванні, складана вырашаліся пытанні аб замацаванні ў Канстытуцыі дзяржаўнасці беларускай мовы і наданні такога ж статуса рускай мове, аб прафесійным выкананні дэпутатамі сваіх абавязкаў. На гэта звяртаў увагу і намеснік кіраўніка рабочай групы па падрыхтоўцы тэксту Канстытуцыі Р. А. Васілевіч: „Калі іншыя, узнятыя ў ходзе далейшай працы пытанні былі вырашаны дастаткова лёгка, па іх былі знойдзены аптымальныя варыянты рашэнняў, то адзначанае кола пытанняў заставалася да самай апошняй сесіі, калі ў выніку і была прынята Канстытуцыя, вельмі вострым, якое выклікала многа крытыкі і ўзаемных абвінавачванняў дэпутатаў”[25].

Такім чынам, Вярхоўны Савет Беларусі 11 лістапада 1991 г. адобрыў асноўныя палажэнні праекта Канстытуцыі і вынес яго на народнае абмеркаванне. У Канстытуцыйную камісію паступалі шматлікія прапановы як асобных грамадзян, так і цэлых груп і калектываў, у якіх яны выказвалі сваё бачанне працэсу канстытуцыйнага будаўніцтва ў краіне. Рабочая група Канстытуцыйнай камісіі, а аўтар дадзенага артыкула з’яўляўся яе членам, працавала амаль бесперапынна. Некалькі разоў рабочая група выязджала ў дзяржаўную рэзідэнцыю „Дразды”, дзе яе члены, вызваленыя ад усіх іншых абавязкаў і „адарваныя” ад

[24] Тлумачальная запіска да тэксту праекта Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, 11 лістапада 1991 г. (Матэрыялы для дэпутатаў Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь), с. 1-2.

[25] Г. А. Василевич, *Белорусское государство на рубеже веков*, Минск 2006, с. 76.

акаляючага свету, на працягу 7-10 дзён працавалі на тэкстам Канстытуцыі. Былі вывучаны Канстытуцыі ЗША, Германіі, Італіі, Польшчы, Францыі, Швейцарыі і Швецыі. Улічваўся вопыт канстытуцыйнага будаўніцтва ў некаторых постсавецкіх дзяржавах: Літве, Казахстане, Расіі, Украіне[26].

У выніку першы варыянт праекта Канстытуцыі ў асноўным быў падрыхтаваны да канца 1991 г. Прынятыя пры абмеркаванні ў Вярхоўным Савеце артыкулы (тыя, якія набралі большасць пры галасаванні), як правіла, не абмяркоўваліся, а фіксаваліся ў тэксце праекта Канстытуцыі ўжо як прынятыя (узгодненыя).

Але ў гэты ж час палітычная сітуацыя ў Беларусі пачала змяняцца ў бок адыходу ад дэмакратыі і незалежнасці. Знешне здавалася, што ў краіне перамогу атрымалі нацыянальна-дэмакратычныя сілы: была прыпынена дзейнасць КПБ-КПСС, Беларусь заявіла пра сваю незалежнасць, нацыянальныя сімвалы сталі дзяржаўнымі, а ў снежні 1991 г. перастаў існаваць СССР. Але ў кіраўніцтве дзяржавы ўвесь час, нават пасля прыпынення 25 жніўня 1991 г. дзейнасці КПБ-КПСС, пераважалі сілы наменклатурнай камуністычнай бюракратыі. Існуючы ўрад на чале з прэм’ер-міністрам Вячаславам Кебічам у 1990 г. быў сфарміраваны паводле рэкамендацый і ўзгаднення з ЦК КПБ. У Вярхоўным Савеце БССР персанальных змен таксама не адбылося. Выбранне Станіслава Шушкевіча старшынёй Вярхоўнага Савета, як і прыпыненне пасля жнівеньскага путчу 1991 г. дзейнасці КПБ-КПСС, было проста саступкай правячай большасці, якая напачатку спужалася „разборак” з путчыстамі ў Маскве, а потым увесь час імкнулася „выправіць зробленыя памылкі”. Былая камуністычная (наменклатурная) бюракратыя не хавала таго, што яна не збіраецца аддаваць уладу, будзе рабіць усё, каб захаваць кантроль над уласнасцю. Больш за тое, яна імкнулася забяспечыць сваё пануючае становішча заканадаўча, у тым ліку праз прыняцце Асноўнага закона краіны з пасадай прэзідэнта.

Справа ў тым, што пасля прыпынення ў жніўні 1991 г. дзейнасці КПБ-КПСС і выхаду Беларусі са складу СССР у краіне ўсталявалася своеасаблівае двоеўладдзе: у адпаведнасці з Канстытуцыяй БССР 1978 г. прадстаўнічую і заканадаўчую ўладу ўзначальваў старшыня Вярхоўнага Савета, выканаўчую — старшыня Савета Міністраў. Кожны з іх лічыў сваю пасаду найбольш галоўнай, але ў Канстытуцыі дакладнага вызначэння не было. У такой сітуацыі найбольш зручнай магчымасцю ўмацавання выканаўчай улады было змяненне формы праўлення — увядзенне інстытута прэзідэнцтва — кіраўніка выканаў-

[26] А. В. Курьянович, *Конституция независимой Беларуси: разработка, проекты, принятие*, Минск 2011, с. 31.

чай улады. Гэта было магчыма зрабіць якраз у працэсе падрыхтоўкі новай Канстытуцыі. На пасаду прэзідэнта з боку наменклатуры планаваўся старшыня Савета Міністраў Беларусі В. Ф. Кебіч. Для ажыццяўлення гэтага плана ў Вярхоўным Савеце была ўтворана парламенцкая фракцыя „Беларусь", у склад якой увайшлі дэпутаты, што працавалі ў структурах выканаўчай улады, ці былі блізкія да іх.

Палітолаг Віктар Чарноў выказваў меркаванне, што менавіта ў гэты час намеклатурная бюракратыя паставіла задачу „прыстасаваць працэсы мадэрнізацыі да свайго ўласнага становішча, інтарэсаў і менталітэту. Дзяржаўна-інстытуцыянальным выражэннем такой палітыкі стаў курс правячай эліты на ўстанаўленне аўтарытарнага рэжыму"[27].

На працягу 1992 г. палітычная сітуацыя ў Беларусі яшчэ больш змянілася на карысць праўладных груповак, хаця, як ужо адзначалася, напачатку нішто не сведчыла, што так можа здарыцца. Паступова пачало нарастаць напачатку прыхаванае, а потым ужо і відавочнае супрацьстаянне паміж старшынёй Савета Міністраў Беларусі В. Ф. Кебічам і старшынёй Вярхоўнага Савета С. С. Шушкевічам. Справа ў тым, што хаця ў адпаведнасці з Канстытуцыяй 1978 г. вышэйшым органам дзяржаўнага кіравання ў Беларусі быў Вярхоўны Савет, вышэйшая палітычная ўлада на самой справе знаходзілася ў руках Цэнтральнага камітэта Камуністычнай партыі Беларусі (ЦК КПБ). Кіраўнікамі Вярхоўнага Савета і ўрада выбіралі (прызначалі) людзей, якіх вызначалі на гэтыя пасады ў ЦК КПБ. Пасля жніўня 1991 г. сітуацыя змянілася і С. С. Шушкевіч аказаўся першым кіраўніком Беларусі, які быў выбраны парламентам без узгаднення з ЦК КПБ. Таму ён быў для наменклатуры „чужым". Старшыня Савета Міністраў наадварот, атрымаў у 1990 г. ад ЦК КПБ рэкамендацыю на заняцце пасады кіраўніка ўрада і стаў, такім чынам, лідарам партыйнай і савецкай наменклатуры. Каб умацаваць сваё палітычнае становішча і ў перспектыве стаць першай асобай у дзяржаве В. Ф. Кебіч і запланаваў увесці ў праект Канстытуцыі пасаду прэзідэнта, з упэўненасцю, што ён потым пераможа на выбарах.

Да таго ж, на паводзіны наменклатуры кансалідуючы ўплыў аказалі дзеянні дэмакратычнай апазіцыі на чале з Беларускім народным фронтам, накіраваныя на арганізацыю датэрміновых выбараў Вярхоўнага Савета Беларусі. 14 студзеня 1992 г. у Цэнтральную выбарчую камісію (ЦВК) была накіравана заява аб стварэнні Ініцыятыўнай групы па правядзенні рэферэндуму аб датэрміновых выбарах у Вярхоў-

[27] В. Чарноў, *Эвалюцыя канстытуцыйнай рэформы праўлення ў Рэспубліцы Беларусь*, „Грамадзянская альтэрнатыва. Грамадска-палітычны аналітычны бюлетэнь", Мінск 1999, № 10, с. 31.

ны Савет. 13 лютага 1992 г. ЦВК зарэгістравала пытанне: „Ці лічыце Вы неабходным правядзенне восенню 1992 года выбараў у вышэйшы орган дзяржаўнай улады Рэспублікі Беларусь на падставе закона „Аб выбарах народных дэпутатаў Рэспублікі Беларусь", праект якога ўнесены апазіцыяй БНФ у Вярхоўным Савеце, і ў сувязі з гэтым датэрміновы роспуск цяперашняга Вярхоўнага Савета?" і даў дазвол на збор подпісаў[28].

Менавіта падзеі 1991 г. і асабліва ініцыятыва дэмакратычных сіл аб правядзенні рэферэндуму аб нечарговых выбарах у Вярхоўны Савет Беларусі, якая была падтрыманая больш чым 400 тысячамі выбаршчыкаў, падштурхнулі наменклатуру да рашучай барацьбы за ўтрыманне, а потым і заканадаўчае замацаванне сваёй улады. Яны зрабілі ўсё, каб не дапусціць правядзення рэферэндуму, нягледзячы на тое, што такую ідэю актыўна падтрымлівала грамадства.

Каб неяк абгрунтаваць неправавую адмову грамадзянам Беларусі ў правядзенні рэферэндуму, Вярхоўны Савет выкарыстаў рыторыку аб неабходнасці паскарэння працэсаў канстытуцыйнага будаўніцтва ў краіне. 29 кастрычніка 1992 г. Вярхоўны Савет прыняў пастанову, у тэксце якой была змешчана заява „Аб неабходнасці паскарэння канстытуцыйных пераўтварэнняў у Рэспубліцы Беларусь". Там, у прыватнасці, гаварылася, што Вярхоўны Савет ставіць сваёй задачай прыняцце не пазней, чым у 1993 г. Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь.

Трэба прызнаць, што гэта было зроблена ў тым ліку і з дапамогай старшыні Вярхоўнага Савета С. С. Шушкевіча, які, як і прадстаўнікі наменклатуры, разумеў, што ў выпадку правядзення рэферэндуму і новых выбараў у Вярхоўны Савет бальшыня будзе за прадстаўнікамі нацыянальна-дэмакратычных сіл. І першыя, і другі страчвалі ў такім выпадку свае ўладныя пазіцыі. На жаль, С. С. Шушкевіч, паступіўшы ў гэтай сітуацыі непрынцыпова, нанёс значную шкоду як дзяржаве, так і сабе асабіста.

Як адзначаў член рабочай групы Канстытуцыйнай камісіі С. Я. Леўшуноў, „(...) прынятае Вярхоўным Саветам рашэнне (пра адмену рэферэндуму. — *В. Г.*), вельмі сумніўнае з пункту гледжання законнасці, бясспрэчна панізіла этычны ўзровень палітычнага жыцця рэспублікі. Яно паслужыла своеасаблівай кропкай адліку, з якой закончылася адступленне кансерватыўных сіл. Палітычная ініцыятыва цяпер была на баку парламенцкай большасці, лідарам якой быў В. Кебіч"[29].

[28] Г. А. Василевич, *Референдумы в Беларуси и ее путь к независимости в конце XX столетия*, Минск 2001, с. 56-57.

[29] С. Левшунов, *Конституционная система...*, с. 162.

Але яшчэ раней за забарону рэферэндуму, 23 кастрычніка 1992 г. праект Канстытуцыі быў вынесены на разгляд дзясятай сесіі Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. Перад гэтым праект Канстытуцыі двойчы (у снежні 1991 г. і ў жніўні 1992 г.) быў апублікаваны для народнага абмеркавання і ў Канстытуцыйную камісію паступіла вялікая колькасць заўваг і прапаноў. Кідалася ў вочы, што ў большасьці выпадкаў распрацаваны рабочай групай Канстытуцыйнай камісіі праект падтрымліваўся разам з ідэяй парламенцкай рэспублікі. За моцную парламенцкую рэспубліку ў першую чаргу выступалі прадстаўнікі дэмакратычных сіл, таму што бачылі на прыкладзе іншых дзяржаў — былых рэспублік СССР, што пасада прэзідэнта стварала магчымасці для ўсталявання рэжыму асабістай дыктатуры. Такую пазіцыю падтрымлівалі і некаторыя дэпутаты, што не ўваходзілі ў склад апазіцыі[30].

5 лютага 1993 г. была прынята пастанова Вярхоўнага Савета „Аб праекце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь", паводле якой рабочай групе Канстытуцыйнай камісіі даручалася дапрацаваць праект Канстытуцыі з улікам заўваг дэпутатаў і замацаваць у ім, між іншым, палажэнні аб тым, што дзяржава базіруецца на прынцыпе раздзялення ўлад; што Беларусь — прэзідэнцкая рэспубліка, у якой прэзідэнт з'яўляецца кіраўніком выканаўчай улады.

Але самаму Вярхоўнаму Савету яшчэ пэўны час не ўдавалася вызначыцца па прынцыповых пытаннях: форме праўлення і арганізацыі мясцовага самакіравання. Рабочая група Канстытуцыйнай камісіі прапанавала для рэйтынгавага галасавання тры магчымыя варыянты, каб адзін з іх, прыняты большасцю, можна было б узяць за аснову для праекта Канстытуцыі. Гэта: 1. Беларусь — прэзідэнцкая рэспубліка, у якой прэзідэнт з'яўляецца кіраўніком дзяржавы і выканаўчай улады; 2. Прэзідэнт — кіраўнік дзяржавы, але не кіраўнік выканаўчай улады; 3. Аднаасобнага кіраўніка дзяржавы няма (яго паўнамоцтвы падзелены паміж Вярхоўным Саветам і Саветам Міністраў). Вялікая праца па агітацыі за першы варыянт была праведзена праўрадавай дэпутацкай групай „Беларусь" і ў чэрвені 1993 г. большасць дэпутатаў менавіта яго і падтрымала.

Складанасць для праўрадавай большасці ўяўляла тое, што для прыняцця Канстытуцыі неабходна была не простая, а канстытуцыйная большасць — 2/3 галасоў дэпутатаў. Вялікая колькасць дэпутатаў, перш за ўсё члены БНФ і многія прыхільнікі Дэмклуба, выступалі за парламенцкую рэспубліку без пасады прэзідэнта. Лідар дэпутацкай групы „Беларусь" Генадзь Казлоў, наадварот, заклікаў зацвердзіць

[30] А. В. Курьянович, *Конституция независимой Беларуси...*, с. 71.

прэзідэнцкую форму праўлення, бо інакш, на яго думку, „рэспубліка ўпадзе ў бездань”[31]. Каб неяк вырашыць гэтае пытанне, Вярхоўны Савет 2 снежня 1993 г. вымушаны быў стварыць спецыяльную ўзгадняльную камісію, якая павінна была ўнесці адпаведныя прапановы на сесію Вярхоўнага Савета. Узначаліў камісію В. І. Шаладонаў, а ў яе склад увайшла рабочая група Канстытуцыйнай камісіі і яшчэ 14 дэпутатаў. У выніку большасць узгадняльнай камісіі (але не ўсе яе члены) выказаліся за варыянт Канстытуцыі з прэзідэнцкай рэспублікай. Але спрэчкі ў Вярхоўным Савеце наконт выбару формы праўлення працягваліся. На дэпутатаў, што працавалі ў структурах выканаўчай улады, аказваўся амаль адкрыты ўціск, каб яны падтрымалі „прапрэзідэнцкі” варыянт Канстытуцыі.

Нягледзячы на тое, што С. С. Шушкевіч дапамог наменклатуры ў забароне рэферэндуму, парламенцкая большасць так і не ўспрыняла яго як „свайго” і 26 студзеня 1994 г. па надуманых абвінавачваннях ён быў зняты з пасады старшыні Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. Важкай прычынай гэтага было тое, што палітычны рэйтынг С. С. Шушкевіча ў гэты час быў значна вышэйшы, чым рэйтынг В. Ф. Кебіча. Таму прыняцце новай Канстытуцыі і ўвядзенне пасады прэзідэнта пры захаванні С. С. Шушкевіча на пасадзе старшыні Вярхоўнага Савета было даволі рызыкоўным для наменклатуры. В. Ф. Кебіч і яго каманда лічылі, што з адхіленнем С. С. Шушкевіча з пасады старшыні Вярхоўнага Савета, іх перамога на прэзідэнцкіх выбарах станавілася амаль гарантаванай. Акрамя таго, С. С. Шушкевіч вельмі асцярожна ставіўся да ўвядзення ў Беларусі пасады прэзідэнта. Ён лічыў, што Беларусь павінна быць парламенцкай рэспублікай, а прэзідэнт заставацца толькі кіраўніком дзяржавы[32]. Такім чынам, пазіцыя старшыні Вярхоўнага Савета не супадала з пазіцыяй прыхільнікаў В. Ф. Кебіча адносна паўнамоцтваў прэзідэнта і гэта было таксама адной з прычын, па якой С. С. Шушкевіч страціў сваю пасаду.

Новым старшынёй Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь 28 студзеня 1994 г. быў выбраны М. І. Грыб, які 1 лютага быў зацверджаны і старшынёй Канстытуцыйнай камісіі. Апошні таксама прыняў удзел у прэзідэнцкай кампаніі, хаця і не адкрыты: паводле Канстытуцыі 1994 г. у выпадку, калі б ніхто з прэтэндэнтаў на выбарах прэзідэнта не перамог, паўнамоцтвы прэзідэнта прыйшлося б выконваць старшыні Вярхоўнага Савета (Артыкул 105 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г.). Таму М. І. Грыб мог быць асабіста зацікаўлены ў тым, каб пасада прэзідэнта з’явілася ў Канстытуцыі.

31 Там жа, с. 104.
32 Там жа, с. 84.

Ціск з боку выканаўчай улады на дэпутатаў Вярхоўнага Савета для забеспячэння прыняцця неабходнага для В. Ф. Кебіча і яго прыхільнікаў варыянта Канстытуцыі працягваўся. Амаль адразу пасля зняцця з пасады старшыні Вярхоўнага Савета С. С. Шушкевіча на галасаванне ў парламенце было пастаўлена пытанне аб увядзенні ў тэкст Канстытуцыі раздзела аб прэзідэнце.

У выніку прыняцце Канстытуцыі адбылося пад ціскам выканаўчай улады — старшыня Савета Міністраў Беларусі В. Ф. Кебіч вельмі хацеў стаць прэзідэнтам. Было прынятае рашэнне, якое дало магчымасць выканаўчай уладзе прымусіць практычна кожнага залежнага ад яе дэпутата ўзяць удзел у галасаванні па пытанні ўвядзення ў Беларусі пасады прэзідэнта. 19 студзеня 1994 г. лідар „фактычна падкантрольнай Савету Міністраў" дэпутацкай групы „Беларусь" Г. І. Казлоў выступіў з прапановай правесці галасаванне па асобных палажэннях праекта Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь шляхам падачы імянных бюлетэняў[33]. 11 студзеня 1994 г., праз 10 дзён пасля абрання М. І. Грыба старшынёй Канстытуцыйнай камісіі, Вярхоўны Савет прыняў пастанову „Аб правядзенні галасавання па асобных палажэннях Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь шляхам падачы імянных бюлетэняў".

У Вярхоўным Савеце было арганізавана пайменнае галасаванне на працягу трох дзён (24, 25 лютага і 1 сакавіка 1994 г.) спецыяльнымі бюлетэнямі (11 старонак тэксту ў кожным). Працэс галасавання і час уціску на дэпутатаў склаў у агульнай колькасці шэсць дзён (24, 25, 26 (субота), 27 (нядзеля), 28 (панядзелак) лютага і 1 сакавіка 1994 г.). У суботу, нядзелю і панядзелак „парламент не працаваў". Прычым, бюлетэнь можна было атрымаць 24 лютага, а здаць 1 сакавіка (гэта называлася „здаць у дзень галасавання"). У выдаваным дэпутатам пад роспіс бюлетэні для галасавання ўтрымліваліся тры пытанні: 1. Ці прымаеце Вы главу 3. „Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь"?; 2. Ці прымаеце Вы главу 4. „Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь"?; 3. Ці прымаеце Вы раздзел V. „Мясцовае кіраванне і самакіраванне"? На дэпутатаў, асабліва тых, якія працавалі ў структурах выканаўчай улады, аказваўся беспрэцэдэнтны ўціск для таго, каб яны прынялі ўдзел у галасаванні. Галасаванне такім блокам і прывяло да ўхвалення главы пра прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, чаго і дабівалася выканаўчая ўлада. Практычна толькі дэпутаты Апазіцыі БНФ не ўдзельнічалі ў гэтым галасаванні, выказваючы сваю нязгоду як з увядзеннем пасады прэзідэнта, так і з метадамі, якія для гэтага прымяняла дэпутацкая большасць.

Канстытуцыя Беларусі з наяўнасцю ў ёй главы 4. „Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь" была прынята 15 сакавіка 1994 г. Прыняцце Кансты-

[33] Там жа, с. 111.

туцыі суверэннай Рэспублікі Беларусі стала важнейшай гістарычнай падзеяй. Як адзначаў вядомы беларускі палітолаг Валер Карбалевіч, „упершыню беларускі парламент выказаў сваю палітычную волю ў такім важным пытанні без падказкі з Масквы”[34].

У адпаведнасці з новай Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь 23 чэрвеня 1994 г. адбыліся выбары прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. У першым туры ніхто з прэтэндэнтаў не набраў неабходнай большасці галасоў. У другі тур галасавання прайшлі Аляксандр Лукашэнка (каля 45% галасоў) і Вячаслаў Кебіч (17%). Кіраўнік БНФ Зянон Пазьняк набраў каля 13% галасоў выбаршчыкаў, Станіслаў Шушкевіч — 10%, Аляксандр Дубко — 6%, Васіль Новікаў — 4%. У другім туры выбараў, які адбыўся 10 ліпеня 1994 г. перамог А. Р. Лукашэнка, які і стаў першым прэзідэнтам Беларусі (80,3% ад тых, хто ўзяў удзел у галасаванні і 56,7% ад агульнай колькасці выбаршчыкаў).

Як адзначалася вышэй, пасля ўнясення 27 кастрычніка 1989 г. Вярхоўным Саветам БССР змен у Канстытуцыю, Вярхоўны Савет стаў „вышэйшым пастаянна дзеючым органам дзяржаўнай улады”, які мог прымаць да разгляду і вырашаць любое пытанне, якое знаходзілася ў веданні БССР. Прыняўшы ў 1994 г. новую Канстытуцыю, Вярхоўны Савет замацаваў у ёй прынцып раздзялення ўлад і фактычна адмовіўся ад манапольнага права на ўладу. У артыкуле 6 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і ў самой структуры Канстытуцыі (Раздзел IV. Заканадаўчая, выканаўчая і судовая ўлада) быў замацаваны прынцып раздзялення ўлад. Больш за тое, у Асноўным законе сцвярджалася: „Дзяржава грунтуецца на прынцыпе раздзялення ўлад: заканадаўчай, выканаўчай і судовай. Дзяржаўныя органы ў межах сваіх паўнамоцтваў самастойныя: яны ўзаемадзейнічаюць паміж сабой, стрымліваюць і ўраўнаважваюць адзін аднаго”[35].

Вярхоўны Савет абвяшчаўся „найвышэйшым прадстаўнічым пастаянна дзеючым і адзіным заканадаўчым органам дзяржаўнай улады Рэспублікі Беларусь”[36]. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь з’яўляўся кіраўніком дзяржавы і выканаўчай улады[37].

Нягледзячы на тое, што Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 г. надзяляла прэзідэнта значнымі паўнамоцтвамі, у ёй утрымліваўся

[34] В. И. Карбалевич, *Принятие Конституции независимого государства*, [у:] *Национально-государственные интересы Рэспублики Беларусь*, Минск 1999, с. 71.

[35] *Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. Прынята на трынаццатай сесіі Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь дванаццатага склікання 15 сакавіка 1994 года*, Мінск 1994, *Артыкул 6*, с. 4.

[36] Там жа, *Артыкул 79*, с. 14.

[37] Там жа, *Артыкул 95*, с. 17.

таксама сур'ёзны механізм „стрымання і супрацьвагаў". Як адзначаў пазней член рабочай групы Канстытуцыйнай камісіі С. Я. Леўшуноў, „у цэлым Канстытуцыя 1994 г., надзяліўшы кіраўніка выканаўчай улады паводле выказвання А. Лукашэнкі „шалёнай уладай" і „царскімі паўнамоцтвамі", утрымлівала дастаткова сур'ёзны механізм „стрымлівання і супрацьвагаў"[38]. Так, да прэрагатываў парламента адносілася прызначэнне генеральнага пракурора, кіраўнікоў Вярхоўнага, Вышэйшага гаспадарчага і Канстытуцыйнага судоў, Кантрольнай палаты, праўлення Нацыянальнага банка, Цэнтральнай выбарчай камісіі. Менавіта Вярхоўны Савет, зыходзячы з тэксту Асноўнага закона, павінен быў вызначаць асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі, ваенную дактрыну.

Такім чынам, у адносінах да Асноўнага закона Беларусі 1994 г. можна было гаварыць пра замацаванне ў ёй канцэпцыі „моцны" прэзідэнт — „моцны" парламент. Сіла парламента, сярод іншага, заключалася яшчэ ў тым, што ён меў права адхіліць прэзідэнта ад пасады ў выпадку парушэння апошнім Канстытуцыі альбо здзяйснення злачынства. Прэзідэнт жа не меў права распусціць парламент. Важнейшай акалічнасцю было тое, што для ўзбуджэння працэдуры адлучэння прэзідэнта ад пасады было дастаткова 70 подпісаў дэпутатаў ВС. Пытанне аб парушэнні прэзідэнтам Канстытуцыі павінна было разглядацца Канстытуцыйным судом. У выпадку „станоўчага" заключэння суда паўнамоцтвы прэзідэнта лічыліся прыпыненымі да вынясення канчатковага рашэння Вярхоўным Саветам большасцю ў дзве трэці дэпутатаў"[39].

Як лічаць некаторыя даследчыкі, у першы час пасля выбараў прэзідэнт імкнуўся „(...) унесці такія змены і дадаткі ў Канстытуцыю, якія б пазбавілі парламент часткі паўнамоцтваў на карысць выканаўчай улады, а пры больш спрыяльнай сітуацыі ўвогуле б выключылі Вярхоўны Савет з сістэмы размеркавання ўлад і з палітычнай арэны"[40].

Да таго ж, супрацьстаянне прэзідэнта і Вярхоўнага Савета яшчэ больш абвастрылася пасля прыняцця парламентам законаў „Аб Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь" і „Аб Вярхоўным Савеце Рэспублікі Беларусь". І ў Канстытуцыі, і ў законе „Аб Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь" дакладна распісвалася магчымасць адстаўкі прэзідэнта і галоўную ролю ў працэдуры адстаўкі адыгрываў Вярхоўны Савет. Магчымасць роспуску Вярхоўнага Савета ні ў Канстытуцыі, ні ў законе не прадугледжвалася.

[38] С. Левшунов, *Конституционная система...*, с. 167-168.

[39] Там жа, с. 168.

[40] А. В. Курьянович, *Верховный Совет в политической жизни Беларуси: формирование, особенности деятельности, финал (1990-1996)*, Минск 2011, с. 5.

Вырашыць праблему супрацьстаяння па лініі „прэзідэнт—парламент" А. Р. Лукашэнка прапанаваў шляхам правядзення рэферэндуму. Упершыню ідэя правядзення рэферэндуму была агучана ім 2 лютага 1995 г. на сустрэчы з кіраўнікамі ветэранскіх арганізацый. 22 сакавіка 1995 г. А. Р. Лукашэнка перадаў у Вярхоўны Савет пытанні, якія збіраўся вынесці на рэферэндум. Гэта былі пытанні аб наданні рускай мове статуса другой дзяржаўнай, аб замене нацыянальнай сімволікі (белачырвона-белага сцяга і герба „Пагоня") на ранейшую савецкую, аб падтрымцы сацыяльна-эканамічнай палітыкі прэзідэнта і пытанне аб магчымасці роспуску прэзідэнтам парламента. Напачатку апошняе пытанне гучала так: „Ці пагаджаецеся Вы з правам Прэзідэнта распускаць Вярхоўны Савет у выпадку грубага і сістэматычнага парушэння Канстытуцыі?"[41]. Заўважым, што гэтая прапанова была вынесена А. Р. Лукашэнкам нягледзячы на тое, што ў Канстытуцыі не прадугледжвалася права роспуску Вярхоўнага Савета прэзідэнтам. Пасля крытыкі гэтай фармулёўкі з боку дэпутатаў і юрыстаў з-за яе супярэчнасці з Асноўным законам дзяржавы, пытанне было падкарэктавана наступным чынам: „Ці пагаджаецеся Вы з неабходнасцю ўнясення змен у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь, якія прадугледжваюць магчымасць датэрміновага спынення паўнамоцтваў Вярхоўнага Савета Прэзідэнтам у выпадку сістэматычнага або грубага парушэння Канстытуцыі?". Чацвёртае пытанне, што выносілася на рэферэндум, у адрозненне ад папярэдніх, павінна было мець кансультатыўны характар.

Але закон аб рэферэндуме забараняў вынясенне на ўсенароднае галасаванне пытанняў, якія парушаюць гарантыі існавання беларускай нацыянальнай культуры і мовы. Гэта адносілася ў першую чаргу да пытанняў пра дзяржаўную мову, сцяг і герб. Даволі спрэчным было і пытанне аб праве прэзідэнта распускаць парламент.

11 красавіка 1995 г. група дэпутатаў Вярхоўнага Савета, якія прадстаўлялі Апазіцыю, спрабуючы не дапусціць правядзення гэтага рэферэндуму, большасць пытанняў якога, на іх думку, супярэчылі Канстытуцыі або закону аб рэферэндуме[42], аб'явілі ў зале пасяджэнняў Вярхоўнага Савета галадоўку пратэсту. Гэта пэўным чынам паўплывала на астатніх дэпутатаў. Першае пытанне аб наданні рускай мове дзяржаўнага статуса роўнага з беларускай не атрымала падтрымкі большасці. Не набралі патрэбнай колькасці галасоў і прапановы аб змене дзяржаўнай сімволікі і праве прэзідэнта распускаць парламент. Была падтрымана толькі прапанова аб эканамічнай інтэграцыі з Расіяй.

[41] Там жа, с. 85.

[42] А. Волчак, *Рэферэндум пад друламі аўтаматаў*, „Народная воля", 14-17 мая 2010 г.

Але ў ноч з 11 на 12 красавіка ў залу пасяджэнняў Вярхоўнага Савета, дзе знаходзіліся дэпутаты, якія аб’явілі галадоўку, па загадзе кіраўніцтва краіны былі ўведзены падраздзяленні спецназа, якія з прымяненнем сілы выдалілі згаданых дэпутатаў з будынка парламента. Пасля гэтага 13 красавіка 1995 г. дэпутацкая большасць Вярхоўнага Савета пагадзілася з прапановай прэзідэнта правесці 14 мая 1995 г. рэферэндум па ўсіх чатырох пытаннях, сумясціўшы яго з выбарамі ў новы Вярхоўны Савет.

У выніку ўзмоцненай прапрэзідэнцкай агітацыі і прапаганды праз дзяржаўныя сродкі масавай інфармацыі арганізатары рэферэндуму атрымалі большасць галасоў па ўсіх пытаннях, што былі ўнесены ў бюлетэні для галасавання. Выбары ж новага Вярхоўнага Савета, якія праводзіліся адначасова з рэферэндумам па адных і тых жа акругах, не адбыліся: было абрана толькі 119 дэпутатаў. Цікава і паказальна тое, што ў абсалютнай большасці выбарчых акруг выбары дэпутатаў не адбыліся, як пішуць нават сёння некаторыя даследчыкі, з-за „нізкай яўкі выбаршчыкаў”[43], а рэферэндум у тых жа акругах адбыўся, і яўка там была. Атрымлівалася, што адны і тыя ж людзі бюлетэні па галасаванню на рэферэндуме атрымлівалі, а бюлетэні па выбарах дэпутатаў Вярхоўнага Савета ім не давалі, ці яны іх не бралі.

Несумненна, што выканаўчая ўлада ў дадзеным выпадку свядома пайшла на зрыў выбараў у парламент. Паводле ж Канстытуцыі 1994 г. Вярхоўны Савет складаецца з 260 дэпутатаў[44], а для таго, каб вышэйшы заканадаўчы орган мог пачаць сваю працу, неабходна каб было абрана не менш чым дзве трэція ад агульнай колькасці дэпутатаў (174 дэпутаты).

Пасля паўторных выбараў у Вярхоўны Савет (29 лістапада і 10 снежня 1995 г.) стала магчымай праца новаабранага Вярхоўнага Савета. 9 студзеня 1996 г. пачалася першая сесія Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь XIII склікання. Але, нягледзячы на тое, што ў новы парламент прайшло шмат прыхільнікаў А. Р. Лукашэнкі, супрацьстаянне паміж Вярхоўным Саветам і прэзідэнтам не спынілася. У гэтым адыграла сваю важную ролю пазіцыя кіраўніцтва Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, найперш старшыні Вярхоўнага Савета Сямёна Шарэцкага і яго намесніка Генадзя Карпенкі.

Кантроль за канстытуцыйнасцю нарматыўных актаў у дзяржаве ажыццяўляў у адпаведнасці з Артыкулам 125 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь незалежны ні ад заканадаўчай, ні ад выканаўчай улады Канстытуцыйны суд Рэспублікі Беларусь. 9 лютага 1996 г. было пры-

[43] *Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці...*, с. 577.

[44] *Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь... Артыкул 80*, с. 14.

нята пасланне Канстытуцыйнага суда „Аб стане канстытуцыйнай законнасці ў Рэспубліцы Беларусь у 1995 годзе”[45], якое было адрасавана адначасова і прэзідэнту, і Вярхоўнаму Савету. Асноўным пасылам паслання было тое, што ў краіне быў парушаны прынцып раздзялення ўлад і найчасцей парушальнікам Канстытуцыі быў прэзідэнт.

Магчыма, што для таго, каб паўплываць як на сам Канстытуцыйны суд, так і яго кіраўніка В. Г. Ціхіню, у маі 1996 г. прадстаўнікі прапрэзідэнцкай фракцыі „Згода” ў Вярхоўным Савеце выступілі з прапановай аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у закон аб Канстытуцыйным судзе. Асноўны сэнс гэтай прапановы быў у тым, каб палову суддзяў Канстытуцыйнага суда прызначаў прэзідэнт. Пасля таго, як Вярхоўны Савет не зацвердзіў гэтую прапанову, дэпутаты фракцыі „Згода” дэманстратыўна пакінулі залу пасяджэнняў Вярхоўнага Савета. А. Р. Лукашэнка адмовіўся адмяніць свае ўказы, якія, паводле заключэння Канстытуцыйнага суда, супярэчылі Канстытуцыі і 29 снежня 1995 г. выдаў распараджэнне „Аб выкананні нормаў і ўказаў Прэзідэнта”[46].

Такім чынам, у краіне ўзнік канстытуцыйны крызіс. Вярхоўны Савет і Канстытуцыйны суд бачылі выхад з яго ў дакладным выкананні палажэнняў Асноўнага закона краіны ўсімі бакамі палітычнага працэсу. А. Р. Лукашэнка і яго каманда — ва ўсталяванні такога парадку, калі ўсе распараджэнні, загады і ўказы прэзідэнта павінны безумоўна выконвацца прадстаўнікамі ўсіх галін улады. Такому „парадку” пярэчыла логіка і сам змест Канстытуцыі.

У ліпені 1996 г. А. Р. Лукашэнка заявіў аб магчымасці правядзення рэферэндуму па ўнясенні змен у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь, а 7 жніўня 1996 г. афіцыйна праінфармаваў Вярхоўны Савет аб тым, што ён выступае з ініцыятывай аб правядзенні рэферэндуму па шэрагу пытанняў грамадска-палітычнага жыцця і па новай рэдакцыі Канстытуцыі.

27 жніўня 1996 г. была прынята пастанова Прэзідыума Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь „Аб правядзенні рэспубліканскага рэферэндуму ў Рэспубліцы Беларусь”[47]. Прэзідыум Вярхоўнага Савета, вывучыўшы прадстаўленыя ад імя прэзідэнта дакументы, пастанавіў уключыць у бюлетэнь для галасавання тры пытанні, прапанаваныя прэзідэнтам: 1) Перанесці Дзень незалежнасці Рэспублікі Беларусь

[45] *О состоянии конституционной законности в Республике Беларусь в 1995 году*, [у:] *Послание Конституционного Суда Республики Беларусь от 09.02.1996*, „Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь”, 25 октября 1999, № 6/87.

[46] *Нарысы гісторыі беларускай дзяржаўнасці...*, с. 580.

(Дзень Рэспублікі) з 27 ліпеня на 3 ліпеня; 2) „Ці выступаеце Вы за свабодную, без абмежаванняў, куплю і продаж зямлі?”; 3) „Ці падтрымліваеце Вы скасаванне смяротнага пакарання ў Рэспубліцы Беларусь?”.

Канстытуцыйнае пытанне, якое было сфармулявана „Прыняць Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь 1994 года са зменамі і дапаўненнямі (новая рэдакцыя Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь), прапанаванымі Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь” было вырашана разгледзець у Вярхоўным Савеце пасля прадстаўлення прэзідэнтам тэксту Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, які выносіўся на рэферэндум.

Прэзідэнцкі праект новай рэдакцыі Канстытуцыі быў апублікаваны ў канцы жніўня 1996 г.[48] Як адзначаў С. Я. Леўшуноў, „па сутнасці справы гэта быў зусім новы дакумент, праект зусім новага Асноўнага Закона. (...) Праект прадугледжваў змяненне формы праўлення — пераход ад прэзідэнцкай рэспублікі да праўлення з некаторымі элементамі парламентарызму. Прэзідэнт станавіўся „толькі” кіраўніком дзяржавы. Ажыццяўленне выканаўчай улады ўскладвалася на ўрад — Кабінет Міністраў, які быў падсправаздачны прэзідэнту і адказны перад парламентам (!)”[49].

С. Я. Леўшуноў доказна сцвярджаў, што аўтары праекта „дастаткова слаба ўяўлялі сабе прынцыпы ўзаемаадносін у рамках „прэзідэнт — урад — парламент”, прынятыя ў цывілізаваных краінах”[50].

6 верасня 1996 г. А. Р. Лукашэнка выступіў у Вярхоўным Савеце з абгрунтаваннем неабходнасці ўнясення змен у дзеючую Канстытуцыю Беларусі. Выразна было відаць, што прэзідэнт выносіў грамадзянам краіны на галасаванне не папраўкі да Канстытуцыі 1994 г., а новы варыянт Асноўнага закона. Па новай рэдакцыі Канстытуцыі прэзідэнт канцэнтрыраваў у сваіх руках усю паўнату выканаўчай улады і, акрамя таго, надзяляўся істотнымі заканадаўчымі паўнамоцтвамі: ён атрымліваў права выдаваць дэкрэты, якія былі роўныя па сваёй моцы з законамі. Прэзідэнту прадастаўляліся права прызначаць і распускаць урад, прызначаць суддзяў Вярхоўнага і Вышэйшага гаспадарчага судоў, старшыню і палову суддзяў Канстытуцыйнага суда, кіраўніцтва Нацыянальнага банка, генеральнага пракурора са згоды Савета Рэспублікі, а вызваляць іх з пасады ён мог аднаасобна.

Такім чынам, новая рэдакцыя Канстытуцыі „стварала дзяржаўную мадэль, у якой прэзідэнт, не ўваходзячы ў сістэму раздзялення ўлад,

47 „Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь”, 1996, № 26, с. 492.
48 „Народная газета”, 31 августа — 2 сентября 1996 г.
49 С. Левшунов, *Конституционная система...*, с. 173.
50 Там жа.

а ўзвышаючыся над імі, карыстаўся самымі вялікімі прэрагатывамі. Пры гэтым вызваліць кіраўніка дзяржавы ад пасады было значна цяжэй, чым распусціць парламент. (...) З праекта была выключана норма, згодна якой Прэзідэнт мог быць адпраўлены ў адстаўку з-за парушэння Канстытуцыі”[51].

Паводле праекта Канстытуцыі кіраўнік дзяржавы мог быць вызвалены ад пасады па стане здароўя ці ў сувязі з учыненнем дзяржаўнай здрады або іншага цяжкага злачынства двумя трацінамі галасоў кожнай палаты новага парламента (Палаты прадстаўнікоў і Савета Рэспублікі). Прэзідэнт атрымліваў рашаючую ролю ў фарміраванні парламента, Канстытуцыйнага суда і інш.

Вярхоўны Савет вынес на рэферэндум і свае пытанні. У пастанове Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь ад 6 верасня 1996 г. гаварылася:

„1. Правесці ў Рэспубліцы Беларусь 24 лістапада 1996 г. рэспубліканскі рэферэндум.

2. Уключыць у бюлетэнь для тайнага галасавання на рэспубліканскім рэферэндуме наступныя пытанні:

а) якія ініцыіруе Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь:

2.1. Перанесці Дзень незалежнасці Рэспублікі Беларусь (Дзень Рэспублікі) на 3 ліпеня — дзень вызвалення Беларусі ад гітлераўскіх захопнікаў у Вялікай Айчыннай вайне.

„За” ці „супраць”?

2.2. Прыняць Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь 1994 года са зменамі і дапаўненнямі (новая рэдакцыя Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь), прапанаванымі Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнкам.

„За” ці „супраць”?

2.3. Ці выступаеце Вы за свабодную, без абмежаванняў, куплю і продаж зямлі?

„За” ці „супраць”?

2.4. Ці падтрымліваеце Вы скасаванне смяротнага пакарання ў Рэспубліцы Беларусь?

„За” ці „супраць”?

б) якія ініцыіруюцца дэпутатамі Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь:

2.5. Прыняць Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь 1994 года са зменамі і дапаўненнямі, прапанаванымі дэпутатамі фракцый камуністаў і аграрыяў.

[51] А. В. Курьянович, *Верховный Совет в политической жизни Беларуси...*, с. 138.

„За” ці „супраць”?

2.6. Ці выступаеце Вы за тое, каб кіраўнікі мясцовых органаў выканаўчай улады выбіраліся непасрэдна жыхарамі адпаведнай адміністратыўна-тэрытарыяльнай адзінкі?

„За” ці „супраць”?

2.7. Ці пагаджаецеся Вы, што фінансаванне ўсіх галін улады павінна ажыццяўляцца толькі галосна і толькі з дзяржаўнага бюджэту?

„За” ці „супраць”?”[52].

Пытанні, прадугледжаныя пунктамі 2.1, 2.2, 2.5 і 2.6 выносіліся на абавязковы рэферэндум, а прадугледжаныя пунктамі 2.3, 2.4, 2,7 — на кансультатыўны.

Адносна прапанаванага А. Р. Лукашэнкам варыянта Канстытуцыі 4 лістапада 1996 г. крытычна выказаўся старшыня Канстытуцыйнага суда Рэспублікі Беларусь В. Г. Ціхіня. Канстытуцыйны суд пастанавіў, што адказ на рэферэндуме па канстытуцыйным пытанні можа насіць толькі кансультатыўны характар. Нягледзячы на тое, што ў адпаведнасці з дзеючай Канстытуцыяй рашэнні Канстытуцыйнага суда з’яўляюцца канчатковымі і абскарджванню не падлягаюць, прэзідэнт выдаў два ўказы, якімі адмяніў заключэнне Канстытуцыйнага суда. У гэтых указах было заяўлена, што на рэферэндуме рашэнні па пытаннях Канстытуцыі маюць абавязковы характар, з’яўляюцца канчатковымі і ўступаюць у сілу праз 10 дзён пасля галасавання. 15 лістапада 1996 г. указам прэзідэнта быў адлучаны ад пасады старшыня Цэнтральнай выбарчай камісіі В. І. Ганчар[53].

19-20 кастрычніка 1996 г. у Мінску адбыўся Першы Усебеларускі народны сход. А. Р. Лукашэнка выступіў там з дакладам „Толькі народ мае права вырашаць свой лёс”, у якім актыўна прапагандаваўся рэферэндум па змене Канстытуцыі. На сходзе былі прыняты „Асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996-2000 гг.”.

Улічваючы нарастанне палітычнага супрацьстаяння ў беларускім грамадстве, Канстытуцыйны суд прыняў зварот да ўдзельнікаў Усебеларускага народнага сходу з перасцярогай, што прыняцце ім „якіх-небудзь рашэнняў па пытаннях, якія ўваходзяць у кампетэнцыю Вярхоўнага Савета, будзе ні чым іншым, як грубым парушэннем Канстытуцыі”[54].

[52] Г. А. Василевич, *Референдумы в Беларуси...*, с. 116-117.

[53] *О Председателе Центральной избирательной комиссии по выборам и проведению республиканских референдумов: Указ Президента Республики Беларусь, 14 ноября 1996 г., № 469*, „Советская Белоруссия”, 16 ноября 1996 г.

[54] „Свабода”, 18 кастрычніка 1996 г.

19 кастрычніка 1996 г. адбыўся Нацыянальны Кангрэс дэмакратычных сіл Беларусі „За дэмакратыю, супраць дыктатуры", удзельнікі якога прынялі рэзалюцыю супраць змены Асноўнага закона дзяржавы.

Супрацьстаянне паміж прыхільнікамі прэзідэнта і абаронцамі канстытуцыйнага ладу ўзмацнялася. 18 лістапада 1996 г. падаў у адстаўку прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь Міхаіл Чыгір. У знак пратэсту супраць правядзення рэферэндуму ў адстаўку падалі таксама міністр працы Аляксандр Сасноў і намеснік міністра замежных спраў Андрэй Саннікаў.

Дэпутаты Вярхоўнага Савета, якія лічылі, што А. Р. Лукашэнка парушае Канстытуцыю, пачалі збіраць подпісы для разгляду пытання аб імпічменце. 19 лістапада 1996 г. адпаведная заява з 73 подпісамі дэпутатаў была перададзена ў Канстытуцыйны суд, які ў гэты ж дзень распачаў справу аб парушэнні прэзідэнтам Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь[55].

Сумесную заяву адносна палітычных падзей у Рэспубліцы Беларусь зрабілі прэзідэнты Літвы, Польшчы і Украіны. Выказваючы глыбокую павагу да суверэнных правоў Беларусі, яны заклікалі вырашыць палітычны канфлікт канстытуцыйным шляхам[56].

Дапамагчы пераадолець канстытуцыйны крызіс у Беларусі імкнулася і кіраўніцтва Расійскай Федэрацыі. 21 лістапада 1996 г. у Мінск прыбыла дэлегацыя ў складзе старшыні Савета Міністраў Расіі Віктара Чарнамырдзіна, старшыні Дзяржаўнай Думы Расіі Ягора Строева і старшыні Савета Федэрацыі Расіі Генадзія Селязнёва. У ноч з 21 на 22 лістапада адбылася сустрэча вышэйзгаданых асоб з прэзідэнтам Беларусі А. Р. Лукашэнкам, старшынёй Вярхоўнага Савета Беларусі С. Г. Шарэцкім і старшынёй Канстытуцыйнага суда Рэспублікі Беларусь В. Г. Ціхіняй.

У выніку кансультацый і перамоў адбылося падпісанне „Пагаднення аб грамадска-палітычнай сітуацыі і канстытуцыйнай рэформе ў Рэспубліцы Беларусь". Прэзідэнт, у адпаведнасці з пагадненнем, адмяняў свае ўказы аб абавязковым характары вынікаў галасавання на рэферэндуме па праекце Канстытуцыі.

Рэферэндум адбыўся 24 лістапада 1996 г. На яго было вынесена 7 пытанняў: чатыры — прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь (аб прыняцці Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі; аб магчымасці свабоднай куплі і продажу зямлі; аб магчымасці адмены ў Беларусі смяротнага пакарання; аб пераносе Дня Незалеж-

[55] А. В. Курьянович, *Верховный Совет в политической жизни Беларуси...*, с. 159.

[56] „Народная воля", № 107, лістапад 1996 г.

насці Беларусі з 27 на 3 ліпеня) і тры — Вярхоўным Саветам (аб праекце новай рэдакцыі Канстытуцыі 1994 г. прапанаваным дэпутатамі фракцый камуністаў і аграрыяў; аб фінансаванні ўсіх органаў улады толькі з дзяржаўнай казны і галосна; аб прамых выбарах кіраўніцтва мясцовых выканаўчых органаў улады).

У галасаванні прынялі ўдзел 84,1% правамоцных грамадзян Беларусі. За прыняцце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі, прапанаванай прэзідэнтам, прагаласавала больш за 5 млн. чалавек, або 70,4% выбаршчыкаў.

За варыянт Канстытуцыі, прапанаваны дэпутатамі фракцый камуністаў і аграрыяў прагаласавала 7,9% выбаршчыкаў. Была падтрымана прапанова прэзідэнта аб пераносе Дня незалежнасці Рэспублікі Беларусь з 27 ліпеня на 3 ліпеня — дзень вызвалення Мінска ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў (88,2% выбаршчыкаў). Большасць галасаваўшых выказалася супраць свабоднай, без абмежаванняў, куплі і продажу зямлі (82,9%) і супраць адмены ў Рэспубліцы Беларусь смяротнага пакарання (80,4%). Ні адна з прапаноў Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусі не набрала неабходнай колькасці галасоў.

Галоўнай асаблівасцю новага варыянта Канстытуцыі з'явілася *ўвядзенне прэзідэнцкай формы праўлення замест парламенцкай.* У адпаведнасці з новай рэдакцыяй Канстытуцыі значна пашырылася кола правоў прэзідэнта: ён не з'яўляецца кіраўніком урада, прызначае ўсіх вышэйшых службовых асоб, фарміруе ўрад, падпісвае законы і выдае дэкрэты, якія маюць сілу закона, валодае правам распускаць абедзве палаты Нацыянальнага сходу. У *Нацыянальны сход* быў перайменаваны парламент Беларусі. Ён з'яўляецца прадстаўнічым і заканадаўчым органам улады і складаецца з дзвюх палат: *Палаты прадстаўнікоў* і *Савета Рэспублікі.* Выканаўчая ўлада належыць Савету Міністраў Рэспублікі Беларусь.

На рэферэндуме 24 лістапада 1996 г. сістэма дзяржаўнай улады, зафіксаваная ў Канстытуцыі 1994 г., змянілася. Беларусь стала прэзідэнцкай дзяржавай.

9 верасня 2001 г. А. Р. Лукашэнка быў пераабраны прэзідэнтам Беларусі на другі тэрмін і паводле Канстытуцыі не мог балатавацца на пасаду прэзідэнта на наступных выбарах. Але ён асабіста ініцыіраваў і 17 кастрычніка 2004 г. правёў рэферэндум, на які было вынесена пытанне: *«Ці дазваляеце Вы першаму Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь Лукашэнку А. Р. удзельнічаць у якасці кандыдата ў Прэзідэнты Рэспублікі Беларусь у выбарах і ці прымаеце частку першую артыкула 81 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь у наступнай рэдакцыі: «Прэзідэнт выбіраецца на пяць гадоў непасрэдна народам Рэспублікі Беларусь на падставе ўсеагульнага, свабоднага, роўнага і прамога выбарчага права пры тай-*

ным галасаванні». Па выніках рэферэндуму і на падставе новай папраўкі ў Асноўны закон дзяржавы А. Р. Лукашэнка абіраўся на пасаду прэзідэнта на выбарах 19 сакавіка 2006 г. і 19 снежня 2010 г.

Такім чынам, галоўны ўпор у канстытуцыйным рэфармаванні ў Беларусі на працягу 1990-2012 гг. рабіўся ў першую чаргу на змяненне формы праўлення. У ажыццяўленні такіх канстытуцыйных пераўтварэнняў можна ўбачыць, на першым этапе канстытуцыйнай рэформы, спробы рэфармавання савецкай сістэмы ўлады з паступовай трансфармацыяй у бок квазіпарламенцкай, прэм'ерскай рэспублікі, што садзейнічала ўтварэнню ў беларускім палітычным рэжыме аўтарытарна-персаналісцкіх элементаў (1991-1994 гг.) і пераход, на другім этапе, да прэзідэнцкай формы праўлення (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, прынятая 15 сакавіка 1994 г.) з узмацненнем яе ў варыянце Канстытуцыі, прынятым на рэферэндуме 24 лістапада 1996 г. [57]

Summary

From the history of constitution-making in Belarus in the late 20th and early 21st centuries

The paper devoted to the 20th anniversary of the adoption of the Constitution of the Belarusian Republic presents the history of the drawing-up of the constitution of the sovereign Belarusian state and analyses the changes introduced after the presidential elections in Belarus. The author—the then deputy to the Supreme Soviet of the 12th term of office and a member of the Working Group of the Constitution Committee—discusses some unknown or little known phenomena and events which influenced the process of drafting the constitution and its content, as well as analysing attempts on the part of various political forces to use the process of preparing the constitution to maintain or seize power in the country. The article presents the process of preparing the text of the Constitution, as well as establishing and negotiating its fundamental principles (sovereignty, a parliamentary or presidential republic). It describes the pressure exerted by the executive over the deputies of the Supreme Soviet to change the key content of the Constitution's provisions and introduce the office of president. The author unveils the essence and principles of the "roll-call voting held on the individual provisions of the Constitution of the Belarusian Republic with the use of personal cards" which was held on 24–25 February and 1 March 1994. The causes of the escalation of the political confrontation in 1995–6, as well as the nature and results of the constitutional referendum of 24 November 1996 and the resulting changes introduced in the constitution, are also analysed.

Streszczenie

Z historii budownictwa konstytucyjnego w Białorusi w końcu XX i na początku XXI w.

W artykule poświęconym 20. rocznicy przyjęcia Konstytucji Republiki Białoruś omówiono historię tworzenia Konstytucji suwerennego państwa białoruskiego i przeanalizowano zmiany wniesione do ustawy zasadniczej po wyborach prezydenckich w Białorusi.

[57] В. Чарноў, *Эвалюцыя канстытуцыйнай рэформы праўлення ў Рэспубліцы Беларусь*, „Грамадзянская альтэрнатыва. Грамадска-палітычны аналітычны бюлетэнь", Мінск 1999, № 10, с. 31.

Autor — ówczesny deputowany Rady Najwyższej BSRR XII kadencji i członek Grupy Roboczej Komisji Konstytucyjnej — ukazuje niektóre nieznane bądź mało znane zjawiska i zdarzenia, które wpływały na proces przygotowania ustawy zasadniczej i na jej treść, analizuje próby różnych sił politycznych dążących do wykorzystania procesu budownictwa konstytucyjnego w celu utrzymania bądź zdobycia władzy w kraju. W artykule przedstawiono proces przygotowywania tekstu Konstytucji, opracowywania i uzgadniania podstawowych zasad, na jakich powinna być oparta ustawa zasadnicza (suwerenność, republika parlamentarna lub prezydencka). Ukazano też presję ze strony władzy wykonawczej na deputowanych Rady Najwyższej w celu zmienienia treści kluczowych artykułów Konstytucji i wprowadzenia stanowiska prezydenta. Autor odkrywa istotę i tryb „głosowania imiennego nad poszczególnymi artykułami Konstytucji Republiki Białoruś przy pomocy kart imiennych”, które odbyło się 24-25 lutego i 1 marca 1994 r. Analizie poddano także przyczyny eskalacji konfrontacji politycznej w kraju w latach 1995-1996, charakter i rezultaty referendum konstytucyjnego z 24 listopada 1996 r. i wynikłe stąd zmiany w ustawie zasadniczej.

Walancin Hołubieŭ — doktor nauk historycznych, profesor, kierownik Wydziału Historii Białorusi Średniowiecznej i Czasów Wczesnonowożytnych Instytutu Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi.

Mariusz Maszkiewicz
(Warszawa)

Kolorowe rewolucje i mniejszość polska na Białorusi

Wstęp

Inżynieria społeczna w systemach totalitarnych nie przewiduje takich zjawisk jak spontaniczne działania, oddolna aktywność obywatelska, religijna żarliwość czy emocje w polityce. Ludziom wychowanym w komunizmie trudno zatem zrozumieć, że za motywacją do działań publicznych nie muszą stać tylko interesy lub zewnętrzna inspiracja. Materialistyczne podejście do polityki wypycha wartości poza obszar racjonalnych działań i skuteczności. Dlatego tak trudno w postkomunistycznym krajobrazie zrozumieć, że za jakimś politycznym aktem czy zbiorowym czynem nie musi stać ciemna siła, prowokacja lub misterny plan obcych służb. W ostatnich latach miejsce marksistowskiego materializmu zajmuje tzw. geopolityka, przy pomocy której bardzo łatwo unieważnia się takie zjawiska jak obywatelskie nieposłuszeństwo, wspólne spontaniczne działanie oraz społeczny sprzeciw.

Z podobnym zjawiskiem mamy do czynienia, kiedy analizujemy aktywność mniejszości polskiej na Białorusi w latach 2004-2006. Pisze o tym szeroko w swoich publikacjach Tadeusz Gawin, pierwszy prezes powołanej oddolnie masowej organizacji społecznej, jaką był Związek Polaków na Białorusi[1]. Próbuje on tłumaczyć genezę i motywacje działaczy. Niejeden uśmiechnie się pod nosem w tym miejscu kryjąc w sobie głębokie przekonanie, że za powołaniem ZPB stały ciemne siły — KGB, GRU i inne sowieckie instytucje. Nawet jeśli przyjąć ten mroczny scenariusz to i tak w rezultacie widać, że w postsowieckim systemie ideologicznym nie znalazło się miejsca dla niezależnej organizacji mniejszości polskiej. Jeżeli założymy, że ten system wyhodował grupę społeczną mającą odegrać określoną rolę, to przecież w końcu musiał tę grupę odrzucić i napiętnować. System zniszczył swoje dzieło, gdyż naprzeciw stanęła siła ludzkich emocji, spontaniczne działania i pragnienie niezależności na tym małym polu, jakim jest działalność ZPB. W prezentowanym poniżej artykule chciałbym zmierzyć się po części z problemem relacji władzy i środowisk obywatelskich w postso-

[1] Zob.: T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności 1988-2005*, Białystok 2006; *Polska mniejszość narodowa na Białorusi 1988-2009. Ocena minionego dwudziestolecia*, Białystok 2009 (red. wspólnie z J. Winnickim); *Polska mniejszość narodowa na Białorusi. Związek Polaków na Białorusi w 20-lecie działalności*, Białystok 2010, a także kilka jego poprzednich prac: *Zwycięstwa i porażki*, Białystok 2003 oraz ostatnio wydana praca *O bycie Polakiem*, Białystok 2013.

wieckiej Białorusi, opisując na przykładzie jednej mniejszości narodowej jaka jest zależność między zwalczaniem przez oficjalne władze zjawiska nazywanego „kolorową rewolucją" a aktywnością polskiej diaspory, której na długie lata odebrano prawo do samodzielnego i niezależnego od władz zarządzania swoimi sprawami.

Gene Sharp — między cybernetyką społeczną a aksjologią

Kiedy zastanawiamy się nad istotą zjawiska określanego jako „kolorowe rewolucje", sięgamy do polskich doświadczeń z lat 80. Istotę aktywności wielu środowisk ruchu „Solidarności", sposoby walki o prawa obywatelskie doskonale opisał w swoim bogatym dorobku amerykański uczony profesor Gene Sharp[2]. Jak bardzo niewygodny dla sowieckiego i postsowieckiego systemu jest ten dorobek świadczą liczne ataki na jego osobę ze strony rosyjskiej machiny propagandowej. Autora książki *Od dyktatury do wolności* przedstawia się w artykułach i audycjach publicystycznych kanału „Rossija" czy „Russia Today" jako teoretyka i inspiratora działań skierowanych na dezintegrację ZSRS i krajów z niego powstałych. Jak bowiem wytłumaczyć społeczeństwu (post) sowieckiemu, że ruch obywatelski może mieć charakter spontaniczny i być efektem aspiracji wolnościowych oraz rosnącej świadomości dużych grup społecznych? Przecież wiadomo było do tej pory, że społeczeństwo jest produktem permanentnie poddawanym eksperymentom i zabiegom socjotechnicznym ze strony każdej władzy.

Rosyjski teoretyk systemu sowieckiego, autor obszernej książki *Cywilizacja sowiecka* profesor Siergiej Kara-Murza[3], który jest obiektem admiracji wielu środowisk (również w Polsce) uznających wyższość geopolityki[4] nad obywatelską i narodową podmiotowością, uznaje Gene'a Sharpa za jednego z winnych rozpadu ZSRS, czyli współwinnego „największej geopolitycznej tragedii XX wieku".

[2] Zob.: G. Sharp, *Od dyktatury do demokracji. Drogi wolności*, Warszawa 2013.

[3] S. Kara-Murza jest autorem pomnikowej pracy *Cywilizacja sowiecka* (Moskwa 2008), a także wielu innych książek „demaskujących" spiski przeciw „narodowi sowieckiemu", w tym „kolorowe rewolucje" (oto tytuły jego książek rozchodzących się w wielotysięcznych nakładach: *Antysowiecki projekt*, *Pomarańczowa mina*, *Rewolucja na eksport* i kilka innych).

[4] Słowo geopolityka nie jest nowe w politologii, popularność zawdzięcza brytyjskiemu uczonemu Halfordowi J. Mackinderowi (1861-1947), który empiryczne czynniki analiz z obszaru geografii, demografii, ekonomii wykorzystał do budowania makrokoncepcji politycznych odnoszących się do relacji międzynarodowych. Spuścizna Mackindera padła na podatny grunt w ogołoconym z ideologii komunistycznej środowisku teoretyków polityki w krajach b. ZSRS. Za ważną postać (guru) rosyjskiej „geopolityki" uchodzi Aleksander Dugin ze swoją pracą *Podstawy geopolityki* (Moskwa 1997). Podstawową cechą koncepcji geopolitycznych Dugina wydaje się być brak wiary w systemy aksjologiczne, które mogą determinować ludzkie wybory.

Twórczość i aktywność społeczna Sharpa stawia nas wobec zderzenia się dwóch zasadniczo sprzecznych, wykluczających się koncepcji życia społecznego i politycznego. W pierwszej zakładamy możliwość funkcjonowania podmiotowości i autentycznej reprezentacji, w drugim przypadku z góry ją przekreślamy uznając, iż wielkimi masami społecznymi nie rządzą idee i wartości tylko interes (wąskich grup, kapitału, oligarchii, klanów, wszelakich służb specjalnych, a czasem dyktatorów i ich aparatu przymusu). W publicystyce postsowieckiej — od Białorusi po Kazachstan — przyjęto uważać, iż to profesor Sharp osobiście sterował procesem dekompozycji ZSRS, podpowiadając m.in. litewskiemu „Sajudisowi" (ponoć z ukrytego sztabu w jednym z krajów skandynawskich), jak pokojowymi metodami zwalczać sowiecki OMON i bronić niepodległości pod parlamentem i wieżą telewizyjną w Wilnie w styczniu 1991 r.

Z biografii akademickiej Sharpa dowiadujemy się, że to raczej doświadczenia ruchów obywatelskich w krajach Azji (np. Birma, Tajlandia, Chiny) przyczyniły się do teoretycznego wykorzystania przez niego w późniejszych publikacjach doświadczeń „refolucji" w krajach Europy Wschodniej. Nie odwrotnie. Mało tego, możemy podejrzewać, że we wczesnych latach „zimnej wojny" Sharp był bliższy ruchom lewicowym, sympatyzującym z „pokojowym krajem Rad" niż z antysowiecką „konserwą" w Ameryce i Zachodniej Europie. *Habent sua fata libelli.....*

Ataki zwolenników geopolityki na dorobek Gene'a Sharpa opierają się na przekonaniu, że tylko skuteczne zarządzanie wyobraźnią ludzi, techniki manipulacyjne, oddziaływanie na system potrzeb wielkich mas i skuteczny PR są w stanie dać efekt w postaci przejmowania władzy. Metody społecznej aktywności bez stosowania przemocy (*non violence*) dla zwolenników geopolityki są takim samym katalogiem techniki i operacji jak zarządzanie wojskiem, policją czy służbami specjalnymi. Specjaliści od szkolenia służb mundurowych poświęcają Sharpowi wiele miejsca uznając jego twórczość za doskonały przykład możliwych działań dezintegracyjnych, uderzających w morale żołnierza czy policjanta. Sharp jest więc szanowanym wrogiem, gdyż okazał się skuteczny w wielu krajach na świecie. Ale wróg pozostaje wrogiem. Jak zatem przejąć tego typu technologię na użytek dyktatur? Wydarzenia na Ukrainie w 2014 r., a także przebieg ostatnich protestów w Hongkongu (*rewolucja parasolek*) wskazują przynajmniej na jeden nowatorski i istotny trick wykorzystywany przez opresyjny system — wykorzystanie kontrsiły społecznej — w postaci zorganizowanych grup awanturników kontrolowanych przez siły specjalne wierne reżymowi. Na Ukrainie są barwnie nazywani *tituszkami*. Od nazwiska jednego z liderów tego środowiska.

W wielu krajach b. ZSRS odradzający się system autorytarny, manipulowanie procesem wyborczym, demonstracjami, operacje medialne na gigan-

tyczną skalę itd. pokazują, że wojna o władzę nad społeczeństwem dawno już zeszła z poziomu „walki o terytoria" na poziom walki o dusze i umysły. Jesteśmy tego świadkami i dzisiaj patrząc na losy i wyzwania środowisk obywatelskich w Rosji, na Ukrainie, Białorusi. W lżejszej formie ta wojna z użyciem potężnych narzędzi dezinformacji i manipulacji (np. *trolling* internetowy) dotyczy wielu innych krajów nie wyłączając i Polski.

Kiedy czytamy dzisiaj Sharpa, mając za sobą rocznicę 25-lecia zwycięstwa „Solidarności" i w konsekwencji kolejne rocznice obalenia muru berlińskiego, możemy być dumni jako pokolenie Sierpnia 1980, że przyczyniliśmy się do wzbogacenia katalogu metod *non violence* stosowanych we współczesnym świecie. Wydaje się, że żywotność i aktualność pracy Sharpa polega również na tym, iż ta lista form aktywności nie jest zamknięta. Praca Sharpa zawierająca katalog działań bez przemocy udowadnia, iż podmiotowość społeczeństwa nie jest teoretycznym zadaniem, ale praktyką życia i walki o wolność i wartości.

Wydarzenia we współczesnym świecie takie jak brutalna wojna w Syrii czy konflikt rosyjsko-ukraiński, przynoszą jednak zwątpienie, czy walka bez przemocy ma sens, skoro w ostatecznym rezultacie prowadzi do śmierci tysięcy osób i nie wszędzie i nie zawsze kończy się obaleniem dyktatorskich reżymów. Pojawia się pytanie, czy spisane przez Gene'a Sharpa katalogi metod *non violence* nie są tylko zbiorem pięknych, idealistycznych haseł na użytek jedynie tych społeczeństw, w których utrwalone są zasady demokracji, poszanowanie praw jednostki, gdzie działają instytucje i utrwalone mechanizmy społeczeństwa obywatelskiego.

Pierwszym narzucającym się wnioskiem jest ten, że metody *non violence* odnoszą się jedynie do państw, w których obie strony sporu, konfliktu respektują pewien utrwalony katalog zasad i norm — prawnych i etycznych. Wreszcie, mogą być zastosowane skutecznie w takich systemach politycznych, w których funkcjonujący aparat sprawiedliwości skutecznie wesprze tę stronę konfliktu, za którą stoją moralne, prawne i materialne racje, z zestawem dowodów i jurysdykcyjnych narzędzi do ich obrony.

Mniejszość polska na Białorusi — jej sztandarowa organizacja ZPB — stanęła wobec dramatycznego rozdarcia między systemem wartości wyznawanych w sąsiedniej Macierzy, a opresyjnym reżymem politycznym, w którym nie do pomyślenia jest, aby liderzy nie byli w pełni kontrolowani przez tajną policję. W 2005 r. doszło do wyborów w Związku Polaków, w rezultacie których na czele organizacji stanęły osoby nie akceptowane przez białoruskie władze. Rolę ówczesnych *tituszek* w procesie odbierania ZPB prawowitym i legalnym władzom odegrali działacze „kontrolowani" przez reżym.

Przeprowadzanie analogii między „kolorowymi rewolucjami", a tym co stało się w Grodnie wiosną 2005 r. wydaje się być głęboko uzasadnione,

dlatego że u źródeł systemu politycznego, ustanowionego przez prezydenta Aleksandra Łukaszenkę, stoi sowiecki system „społecznej inżynierii". Poniżej postaram się wskazać mechanikę jego funkcjonowania.

Geneza i wpływ „kolorowych rewolucji" na Białorusi

Kiedy wiosną 1968 r. społeczeństwo Czechosłowacji zapragnęło większej przestrzeni i swobód obywatelskich, w ZSRS zaczęto przygotowania do pacyfikacji niepokornego sojusznika. Ludziom sowieckim, a także komunistom i w ogóle społeczeństwom w Europie i na świecie trzeba było wyjaśnić dlaczego i po co ta interwencja. Aparat ideologiczny armii sowieckiej oraz KPZS przedstawiał szeroko teorię o zagrożeniu militarnym ze strony RFN, wprowadzając w obieg informacyjny szereg szczegółowych danych o rozlokowanych jednostkach armii amerykańskiej i narastającej w RFN atmosferze rewizjonizmu. W bardziej zaufanych kręgach wojskowych i wśród działaczy partyjnych przedstawiano wersję, że nowe władze Czechosłowacji nie chcą zgodzić się na rozmieszczenie na swoim terytorium sowieckich głowic jądrowych mających zagwarantować pokój na świecie. Nietrudno było o skuteczność tego typu argumentacji w okresie napięcia na Bliskim Wschodzie i niekończącej się gry międzynarodowej o dominację w krajach postkolonialnych.

Wersja o zagrożeniu dla pokoju i historycznej konieczności interwencji wojsk Układu Warszawskiego jest propagowana do dnia dzisiejszego. Dumni z udziału w operacji „Dunaj" są byli wojskowi sowieccy, którzy publikują wspomnienia i przypominają szczegóły działań oraz swoje zasługi dla pokoju światowego[5]. W miesięczniku „Biełaruskaja Dumka", organie ideologicznym administracji prezydenta Łukaszenki, ukazał się kilka lat temu rocznicowy tekst o operacji „Dunaj"[6]. Dla polskiego odbiorcy artykuł ten może być przykładem klasycznej propagandy z czasów PRL i ZSRS. Ale ten tekst wydaje się mieć jeszcze głębszy sens, niezależnie od okrągłej czterdziestej rocznicy wydarzeń i podkreślenia wagi zasług wielu byłych żołnierzy i oficerów armii sowieckiej (weteranów nazywanych żołnierzami-internacjonalistami). Ideologowie chcą wykorzystać ciągłość historiograficzną i logikę tzw. narracji sowieckiej. Służbom ideologicznym władz białoruskich wydało się pożyteczne utrzymywanie oficjalnej wersji przyczyn i przebiegu wydarzeń w Czechosłowacji, gdyż to może wzmacniać przekonanie o słuszności polityki prowadzonej przez ZSRS i tym samym konieczności istnienia wszystkich jego represyjnych instytucji.

5 Zob.: www.dunay1968.ru (wejście 25.10.2014). Środowiska wokół tego portalu dzisiaj aktywnie wspierają separatystów na ukraińskim Donbasie.

6 Zob.: О. Лицкевич, *Пражская весна — пражская осень. К 40-летию ввода советских войск в Чехословакию*, «Беларуская думка», 2008, № 8, с. 90-95.

Dla młodszego pokolenia Białorusinów taki tekst może być jednocześnie przesłaniem, ukrytym ostrzeżeniem przed możliwą manipulacją ze strony wrogich sił ideologicznych, które oczywiście i dzisiaj czyhają, aby zdestabilizować sytuację wewnątrz kraju.

Dla nas z tego kontekstu wyłania się teza, że oto „kolorowe rewolucje" nie zaczęły się dzisiaj (w Gruzji w 2003 r., Ukrainie — 2004 r. czy Kirgistanie — 2005 r.). Siły postępu walczą z nimi już od kilkudziesięciu lat. W 1968 r. nie było jeszcze bogatego Sorosa ani Berezowskiego, zaś amerykańskie ambasady w Europie wschodniej, jeśli rozdawały pieniądze, to na pewno nie organizacjom trzeciego sektora.

Oficjalne stanowisko władz RB jest takie, że największa armia świata, czyli siły zbrojne USA planują rozszerzanie swoich wpływów, w tym rozmieszczenie systemów obrony przeciwrakietowej w Europie wschodniej i centralnej, dlatego przygotowują społeczeństwa państw tego regionu przy pomocy intensywnej polityki informacyjnej i próbują zmienić tym społeczeństwom światopogląd. Przekonuje o tym nie tylko aparat ideologiczny prezydenta Białorusi, ale także minister obrony narodowej prezentując w 2010 r. główne założenia doktryny obronnej państwa[7].

Mamy zatem dwa skrajne sposoby interpretacji przyczyn „kolorowych rewolucji" — spisek i zmowa lub spontaniczny zryw wolnościowy i pragnienie zmian w społeczeństwie. Między nimi istnieje olbrzymia przestrzeń do spekulacji lub dokumentacji, do rzetelnych badań, ale także dla domysłów, legend i mitów. Społeczeństwa kształtowane przez pokolenia z dala od jakichkolwiek tradycji republikańskich, a nawet pozbawione literatury na ten temat, nie przyjmują na wiarę poglądu, że jakaś część obywateli sama z siebie organizuje się i czegoś słusznie żąda od władz. Z perspektywy człowieka sowieckiego zawsze za tym musi stać jakaś inna, ukryta trzecia siła (wielkie pieniądze, obce służby, zwalczające się koterie w obozie władzy, itd.).

Andrew Wilson pisze o większej skuteczności technologii antyrewolucyjnych niż determinacji i woli zmian, modernizacji na Białorusi. „Kolorowe rewolucje", według Wilsona podsumowującego kilka lat temu analizy politologiczne, działają według różnych schematów. Dla niektórych są efektem przenoszenia doświadczeń z kraju do kraju, dla innych to „wirus demokracji", lub efekt „modułowego przenoszenia". Z drugiej strony i same reżymy autorytarne uczą się od siebie nawzajem. Wilson patrzy na wydarzenia na Białorusi w 2006 r., kiedy doszło do pacyfikacji manifestacji na Placu Październikowym po wyborach prezydenckich jak na grę dwóch aspektów. Z jednej to tzw. „miękki" wpływ Rosji, z drugiej — technologie

[7] Zob.: Ю. Жадобин, *Военная безопасность Республики Беларусь. Итоги 2009 года и взгляд в будущее*, «Беларуская думка», 2010, № 2, с. 2-5.

polityczne. Rosyjski wpływ oczywiście dla każdego z krajów obszaru postsowieckiego jest inny (np. diametralna różnica między Ukrainą a Łotwą). Białoruś na tym tle nie musi być specjalnie obiektem rosyjskich makroprojektów promujących kulturę, język itd. gdyż jej wpływy są powszechnie akceptowane i oczywiste[8]. Wilson zestawia i porównuje ze sobą elementy „rewolucji" na Ukrainie i na Białorusi i właściwie żaden z elementów nie może przypominać siebie nawzajem[9].

Protesty pokojowe na Litwie w styczniu 1991 r. stanowią także unikatową lekcję. Reżym komunistyczny w Moskwie usiłował zdusić niepodległościowe aspiracje Litwinów przy pomocy czołgów i oddziałów specjalnych. Protesty mieszkańców, akcje obywatelskiego nieposłuszeństwa, połączone z silną reakcją świata (poprzez globalizujące się media) przyniosły zwycięstwo, mimo „stosunkowo niewielu" ofiar i przelanej krwi.

Bunt w ZPB, czyli „kolorowa rewolucja" w Grodnie

Jeszcze w 2005 r. władze w Mińsku za wstęp do „kolorowej rewolucji" czujnie uznały proces wymykania się spod kontroli Związku Polaków na Białorusi. W maju 2005 r. po zakończeniu uroczystości poświęconych sześćdziesięcioleciu zakończenia II wojny światowej grupa przywódców państw WNP spotkała się na Kremlu z prezydentem Putinem, aby omówić system wzajemnego wsparcia na arenie międzynarodowej oraz w mediach na obszarze postsowieckim w wypadku powstania zagrożenia tzw. „kolorową rewolucją"[10]. Aleksander Łukaszenko naradę w Moskwie potraktował poważnie.

Wybory w marcu 2005 r. do Rady i Zarządu ZPB przebiegły z problemami, ale wydawało się, że władze nie będą zwracać uwagi na to, co stało się wewnątrz jednej z organizacji społecznych. Polacy na Białorusi stanowili swoistą grupę etniczną, gdyż od początku lat 90. konsekwentnie wpisywali się w nurt polityczno-społeczny skierowany na budowanie systemu demokratycznego, poszanowania prawa i tradycji. Była to bodaj największa organizacja społeczna w kraju w ciągu całego dwudziestolecia. Dla sowieckiego establishmentu i władz w Mińsku zaskoczeniem było współdziałanie Białoruskiego Frontu Ludowego z organizacjami polskimi. Nie mieściło się w ideologicznych założeniach systemu, że władza nie musi trzymać kontroli nad nienawidzącymi się grupami narodowych radykałów z jednej i drugiej strony (mniejszość Polska *versus* nacjonalistyczny BFL)[11].

[8] Zob.: A. Wilson. *Belarus, the last European dictatorship*, Yale University Press 2011.
[9] Zob.: A. Wilson, *Belarus's Non-Election*, „New Eastern Europe", 2010, nr 3.
[10] Zob.: B. Nygren, *The rebuilding of greater Russia. Putin's foreign policy towards CIS countries*, Routledge, New York 2008.
[11] Zob.: T. Gawin, *Zwycięstwa i porażki*, Białystok 2003.

Demonstracyjna kooperacja i brak napięć między działaczami polskimi i białoruskimi kłóciły się z tradycyjnie pojmowanym, uznawanym niemal za dogmat sowieckiej polityki wewnętrznej i ideologii, podziałem Białorusi na katolicką (polską) i białoruską (prawosławną). Trafnie wyraża to Jakow Treszczonok, profesor i wykładowca Mohylewskiego Uniwersytetu, który obstaje przy poglądzie, że większość Polaków na Białorusi spogląda w stronę Polski i nie czuje silnego związku ze swoim państwem. Wprawdzie Treszczonok mówi o negatywnym wpływie katolicyzmu (polskiego) na tendencje do nieposłuszeństwa w polskich środowiskach, ale w istocie, analizując w wielu swoich pracach problematykę sowietyzacji kultury i tradycji białoruskiej oraz podporządkowanie jej ideologii komunistycznej, pokazuje nieuchronny i w jakimś stopniu potrzebny władzom konflikt o podłożu religijnym i narodowym[12].

Sytuacja związana z rozwojem aktywności Polaków na Białorusi po 1990 r. powinna być jednak postrzegana bardziej jako proces odrzucania ideologii sowieckiej przez białoruskich Polaków niż proces negacji białoruskiej państwowości w ogóle. Zaświadcza o tym nie tylko aktywność, ale i liczne książki i artykuły działaczy polskich z Białorusi[13].

Demokratycznie wybrana reprezentacja środowisk mniejszości polskiej postanowiła powierzyć funkcję prezesa ZPB Andżelice Borys, uznawanej za działacza umiarkowanego, nauczycielkę grodzieńskiej szkoły. Borys nigdy przedtem nie deklarowała jakichś zdecydowanych poglądów politycznych, była umiarkowana, jeżeli chodzi o postawę wobec władz, ale nie odcinała się od współpracy z organizacjami demokratycznymi i tzw. trzecim sektorem na Białorusi. Podczas dyskusji i wyborczych procedur zjazdowych przegrała koncepcja Tadeusza Kruczkowskiego, dotychczasowego prezesa, który prowadził od 2000 r. linię bliską ideom narodowej demokracji (związał się zresztą w Polsce ze środowiskiem LPR i miał serdeczne relacje z Romanem Giertychem), w wydaniu raczej PRL-owskim. Kruczkowski demonstracyjnie popierał linię ideologiczną obecnych władz białoruskich, wspierał integrację Białorusi z Rosją, a szczególnie niechętny stosunek manifestował do białoruskiego ruchu narodowego, który uznawał za coś efemerycznego, sztucznego i z gruntu antypolskiego.

Po wyborach w ZPB wśród dziennikarzy i działaczy polskich i białoruskich w Grodnie zaczęła krążyć wersja o udanej „małej kolorowej rewolucji". Udało się demokratycznym sposobem dokonać zmiany władz w Związku Polaków na Białorusi, bez ingerencji czynników z zewnątrz. Działacze

12 Zob.: Я. Трещенок, *Выбор нации*, «Беларуская думка», 2007, № 8, 10/11.

13 Należy zwrócić uwagę na liczne publikacje w polskich i białoruskich mediach dwóch działaczy polskich i dziennikarzy z Grodna: Andrzeja Poczobuta i Andrzeja Pisalnika (m.in. w: „Rzeczpospolita", „Gazeta Wyborcza", „Наша ніва"). Obaj stanowią silną część środowisk niepodległościowych i demokratycznych na Białorusi.

polscy i białoruscy na Grodzieńszczyźnie dobrze wiedzieli, co mówią. Wybory w ZPB, nieoczekiwane powierzenie największej organizacji w ręce Andżeliki Borys uznawanej za osobę bliską pierwszemu i legendarnemu przywódcy Związku Tadeuszowi Gawinowi, to także „prztyczek" dla miejscowego KGB.

Podczas telewizyjnego wystąpienia w dniu 19 kwietnia 2005 r. prezydent Łukaszenko wprost zwrócił się do ambasady Polskiej w Mińsku: „Nie uważajcie tego za groźbę, ale wiemy co się dzieje w waszej ambasadzie, znamy waszą robotę (...). Na Ukrainie przygotowuje się obozy [treningowe — przyp. M. M.] i podrzucacie tam rewolucjonistów. Na Zachodzie pracują Polacy, w tym Kościół katolicki (...). Na Polesiu też starają się działać. A ja mówię: chorzy ludzie! Oni nie rozumieją, że Białorusini żyją w zupełnie innym świecie (...)"[14].

Według znanego eksperta Walerego Karbalewicza, Łukaszenko usprawiedliwiał tym stwierdzeniem przygotowanie zdecydowanych działań przeciw Związkowi Polaków na Białorusi. Tłumaczył to rzekomymi planami stworzenia autonomii terytorialnej[15] z części ziem litewskich i białoruskich. Projekt autonomii był/jest według Łukaszenki mocno wspierany przez służby specjalne z Zachodu, które przygotowują powstańcze bojówki dla jego realizacji, dla destabilizacji sytuacji na Białorusi i wkroczenia do kraju z interwencją międzynarodową. Prezydent uprzedzał, że dobrze przejrzał te plany i nie pozwoli na tego typu działania[16]. Nie przypadkowo manewry o nostalgicznej nazwie *Zapad*, w których udział biorą połączone sztaby rosyjskich i białoruskich wojsk, organizowane w ostatnich dwóch latach, za jedną z przyczyn scenariuszy interwencyjnych i pacyfikacyjnych przyjmują rebelię polską na Grodzieńszczyźnie.

Z początkiem maja 2005 r. rozpoczęła się procedura prawna zmierzająca do unieważnienia wyborów w ZPB. Ministerstwo Sprawiedliwości Białorusi nie uznało rezultatów wyborów w Związku i nakazało przeprowadzenie nowych wyborów przez dotychczasowy Zarząd z Tadeuszem Kruczkowskim na czele. W końcu lipca 2005 r. pod osłoną nocy Kruczkowski w asyście uzbrojonych oddziałów milicji białoruskiej (OMON) przejął budynek ZPB w Grodnie, wyrzucając z niego legalny Zarząd. W sierpniu odbył się „pod ochroną władz" nowy zjazd ZPB w Wołkowysku, na którym wybrano kierownictwo ZPB posłuszne Mińskowi[17]. Od tej pory trwał

[14] Za: В. Карбалевич, *Александр Лукашенко. Политический портрет*, Москва 2010, с. 605-606.

[15] Szerzej o projektach autonomii polskiej pisałem w książce *Między bezpieczeństwem a tożsamością* (Wrocław 2013), s. 483-487.

[16] В. Карбалевич, *Александр Лукашенко...*, с. 606.

[17] Zob.: T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności 1988-2005*, Białystok 2006.

będzie wieloletni spór i bolesny podział na dwie organizacje, z których ta legalna i uznawana przez władze faktycznie zaprzestała aktywnej działalności w środowiskach polskich.

Sytuacja ta i konflikty w Grodnie w dużym stopniu nakładały się także na wewnętrzny polski spór polityczny o kształt, formę i treść relacji z mniejszością polską na Wschodzie. Konflikt wokół ZPB, zwłaszcza postawa części polskich konsulów[18], paradoksalnie unaocznił też żywotność, ale jednocześnie niski poziom merytoryczny polskich sporów ideologicznych między „dwoma trumnami". W wielu wypadkach postpeerelowski wymiar tego sporu daje się tłumaczyć jako spór między Giedroyciem a Moczarem, co oznacza przeciwstawienie subtelnej intelektualnie myśli politycznej, osadzonej w tradycji Polski przedwojennej, temu rodzajowi „komunistycznego patriotyzmu narodowego", jaki reprezentowały środowiska funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa PRL.

Zakończenie

„Kolorowa rewolucja" w Grodnie została spacyfikowana. Te, które próbowano spontanicznie i nieefektywnie zorganizować po wyborach prezydenckich w marcu 2006 r. i w grudniu 2010 r. zakończyły się jeszcze większą porażką. Sterroryzowane ideologicznie społeczeństwo białoruskie okazało się mało przekonane, iż protesty są słuszne i cokolwiek zmienią. Wszystkie zresztą próby społecznego oporu wobec narastającej opresji władz Białorusi były przez oficjalną propagandę traktowane jako inspiracja zagraniczna, w której swój istotny wkład miały polskie i zachodnie „ciemne" siły. Koncepcję tę potwierdzali zresztą w Polsce niektórzy politycy i publicyści, jak Andrzej Lepper, Bolesław Tejkowski, Stanisław Michalkiewicz czy Janusz Korwin-Mikke[19].

Teorie o zachodnich inspiracjach „kolorowych rewolucji" są także najczęściej spotykanym refrenem lamentów nad rozpadem ZSRS. Wadim Gigin zapytał o to profesora Siergieja Kara-Murzę, jednego z uczonych broniących zdobyczy ZSRS (autora wspomnianego wyżej monumentalnego dzieła *Cywilizacja sowiecka*). W odpowiedzi na pytanie Gigina o przyczyny rozpadu ZSRS Kara-Murza odpowiada, że zrzucanie wszystkiego na

[18] Zob.: T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności 1988-2005*, Białystok 2006. Według T. Gawina konsulowie RP na Białorusi, o PRL-owskim rodowodzie, od wielu lat prowadzili politykę mającą na celu podporządkowanie Związku władzom oraz skłócenie z organizacjami białoruskimi, prowadzili też liczne akcje i intrygi mające doprowadzić do rozbicia środowiska.

[19] A. Lepper i B. Tejkowski wypowiadali się wielokrotnie w mediach białoruskich wspierając politykę Łukaszenki, zaś J. Korwin-Mikke w zbiorze felietonów (*Rusofoby w odwrocie*, Warszawa 2009) podtrzymuje sugestie o polsko-amerykańskim wspieraniu „kolorowej rewolucji" na Białorusi.

Gorbaczowa jest prymitywnym uproszczeniem, gdyż proces „gnicia" był bardzo zaawansowany. Ale za najważniejszą przyczynę Kara-Murza uznaje wojnę informacyjno-psychologiczną: „W czasach pierestrojki w ZSRS prowadzona była przemyślana wojna informacyjno-psychologiczna, skierowana na przekodowanie samego typu psychologicznego człowieka sowieckiego, i zniszczenie historycznej pamięci, zburzenie moralnych zasad i fundamentów". Dalej dodaje jeszcze: „Głęboką przyczyną rozpadu był też brak odpowiedzi na wyzwania, jakie stały przed cywilizacją sowiecką, wynikało to z połączenia się negatywnych następstw wieloletniej zimnej wojny oraz zewnętrznych nacisków z nieprzyjaznym warcholstwem intelektualnym wewnątrz kraju"[20].

Upraszczając: ZSRS rozwalili dysydenci połączywszy siły z Zachodem. Antycypując zagrożenia dla sytuacji Białorusi obaj — Gigin w rozmowie z Kara-Murzą — uważają, że to samo może stać się i dzisiaj. Niebezpieczeństwo czyha.

Sytuacja jest jednak niezbyt zabawna, gdyż mijające lata bezpowrotnie niszczą społeczną tkankę polską na Białorusi. Szczególnie mocno cierpi ta część środowisk, które inwestowały w demokratyczną i niepodległą Białoruś, które wierzyły, że ich Ojczyzna będzie silnym i stabilnym partnerem ich Macierzy — sąsiedniej Polski.

Summary

Colour revolutions and the Polish minority in Belarus

This article discusses the issue of colour revolutions, which were recognized by the majority of authoritarian regimes in post-Soviet countries to be a threat and a synonym of the outside inspiration of democratic and social transformations. The concept of colour revolution is connected to non-violent social attitudes and methods of civil resistance which are described, among others, in many works by the American professor Gene Sharp. There are many examples of colour revolutions in 20th-century history, which were not referred to as such at the time, including the Prague Spring in 1968, the emergence of "Solidarity" in 1980 and independence movements in the Soviet Baltic republics in the late 1980s and early 1990s. Nowadays, post-Soviet ideologies downplay or reject values and emotions as motivation for social actions. Authoritarian regimes prefer to justify their non-democratic methods as a necessary defence against outside aggression. Hence the growing popularity of geopolitics, which is based on the Darwinist approach to political science. The message of geopolitics, popularized in Russia by Alexander Dugin, accounts for macro-political projects and justifies the use of force against peaceful demonstrators. In 2005 the Polish minority in Belarus fell victim to the fight against colour revolutions. The democratic aspirations of the Polish minority to manage their own affairs were treated by the Belarusian authorities as an attempt at launching mass protests and social revolt in cooperation with the political opposition. The paper shows how the Polish minority became hostage to the ideological project to restore the Soviet system.

[20] С. Кара-Мурза, *Осознавать угрозы значит проектировать будущее*, «Беларуская думка», 2008, № 5, с. 60-66 (rozmowę prowadzi W. Gigin).

Змест

Каляровыя рэвалюцыі і польская меншасць у Беларусі

Артыкул кранае праблему «каляровых рэвалюцый», якія большасць аўтарытарных сістэм у постсавецкіх краінах лічыць пагрозай і сінонімам вонкавай інспірацыі дэмакратычных і грамадзянскіх перамен. Паняцце «каляровай рэвалюцыі» звязана з тыпам грамадскіх пазіцый і метадаў барацьбы без прымянення насілля, якія былі апісаны м.інш. у шматлікіх працах амерыканскага прафесара Джына Шарпа. Гісторыя XX стагоддзя ведае шмат прыкладаў «каляровых рэвалюцый», якіх тады так не называлі. Належыць да іх Пражская вясна 1968 г., узнікненне «Салідарнасці» ці незалежніцкі рух у савецкіх прыбалтыйскіх рэспубліках на пераломе 80-х і 90-х гадоў мінулага стагоддзя. Цяпер у постсавецкіх ідэалагічных сістэмах ігнаруюцца або прызнаюцца несапраўднымі такія матывацыі дзеянняў як каштоўнасці і эмоцыі. Аўтарытарным урадам больш выгадна апраўдваць сваю сістэму патрэбай абароны ад вонкавай агрэсіі. Адтуль расце папулярнасць навук на прыроднай аснове (дарвінізм), называных геапалітыкай. Пасыл геапалітыкі, якая ў Расіі папулярызуецца такімі экспертамі як Аляксандр Дугін, мае ў выніку абгрунтоўваць палітычныя макрапраекты і апраўдваць прымяненне сілы супраць мірных дэманстрантаў. Ахвярай барацьбы з «каляровымі рэвалюцыямі» стала ў 2005 г. польская меншасць у Беларусі. Да дэмакратычных імкненняў, разлічаных на справядлівае кіраванне справамі свайго асяроддзя, беларускія ўлады паставіліся як да спробы падрыхтоўкі палітычнай апазіцыяй масавых пратэстаў і грамадскага бунту. Артыкул паказвае як польская меншасць міжвольна стала заложнікам ідэалагічнага праекта, якім з'яўляецца спроба аднавіць савецкую сістэму.

Mariusz Maszkiewicz — dr, adiunkt w Instytucie Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, były ambasador RP na Białorusi (1998-2002). Autor wielu książek i artykułów z dziedziny religioznawstwa, socjologii i politologii. W 2013 r. wydał monografię o polskiej polityce wschodniej *Między bezpieczeństwem a tożsamością*. Mieszka w Warszawie.

Антон Лявіцкі
(Мінск)

Тураўскае княства ў беларускім гістарычным наратыве паміж 1980 і 2000 гадамі

У дадзеным артыкуле разглядаецца эвалюцыя спосабаў апісання Тураўскага княства ў беларускім гістарычным наратыве ў 1980 і 1990-х гг. Ён з'яўляецца пашыраным і ўдакладненым фрагментам ранейшай работы аўтара па праблеме[1]. Ніжэй гаворка пойдзе пра сюжэт, ужо даволі звычны для беларускага гуманітарнага кантэксту — узаемасувязі паміж гістарыяграфіяй як сферай навуковай дзейнасці і шырэйшымі сацыякультурнымі і палітычнымі кантэкстамі гэтай дзейнасці. У той жа час, прыклад Тураўскага княства як элемента нацыянальнага гістарычнага наратыву вельмі адметны, калі зусім не выключны: у адрозненні ад трансфармацый у стратэгіях гістарыяграфічнага апісання Полацкай зямлі, ВКЛ, БНР і г.д., адпаведнае перафарматаванне „тураўскага тэксту" грунтавалася на абагульненні эмпірычных даных, прапанаванага ў даследаваннях толькі аднаго акадэмічнага вучонага, які ў БССР (і, па вялікім рахунку, ва ўсім свеце) паслядоўна вывучаў мінулае Тураўскага княства — Пятра Лысенкі. З'яўляючыся археолагам, ён у першую чаргу займаецца ў сваіх працах пытаннямі матэрыяльнай культуры, аднак у яго работах закраналіся і іншыя аспекты мінулага Тураўшчыны — палітыка, культура, эканоміка[2].

Пасля 1991 г., паводле трапнай заўвагі Аляксандра Першая, „патрабавалася новая версія гісторыі, якая паказвала б Беларусь як незалежную дзяржаву"[3]. Гістарычныя веды ў БССР былі ўгрунтаваныя прынцыпова іншым мэтавызначэннем, і выпрацаваныя раней клішэ і штампы гісторыяпісання амаль цалкам не пасавалі новым знешнім запатрабаванням. Адбываецца істотная перамена ў гістарычнай навуцы, найбольш яўна яна праявілася ў тым, што радыкальна пашыраецца кола дапушчальных для вывучэння пытанняў; акрамя таго, гістарыя-

[1] А. Лявіцкі, *Адлюстраванне палітычнага развіцця Тураўскага княства ў беларускай гістарыяграфіі*, «Беларускі гістарычны часопіс», 2013, № 1, с. 29-35.

[2] Манаграфіі П. Ф. Лысенкі: *Города Туровской земли*, Минск 1974, 197 с.; *Берестье*, Минск 1985, 399 с.; *Дреговичи: материалы археологических исследований*, Минск 1991, 242 с.; *Туровская земля, IX-XIII вв.*, Минск 1999, 266 с.; *Древний Туров*, Минск 2004, 180 с.

[3] А. Першай, *Рецензия на книгу: А. Латышонак, Нацыянальнасць — беларус, Вільня — Беласток 2009, 558 с.*, «Ab Imperio», 2011, № 1, с. 331.

графія набывае паліфанічны характар, унутры яе ўзнікаюць некалькі праектаў канструявання нацыянальнага мінулага, якія ўваходзяць у канкурэнцыю міжасобку[4]. У рамках гэтага наратыўнага перавароту адной з ключавых праблем з'яўляецца ўяўленне вялікай традыцыі нацыянальнай дзяржаўнасці, якая б сягала сівой даўніны. „Неабходна нагадаць скептыкам, што крыніцы дзяржаўнасці (Staatswesen) беларусаў знаходзяцца ў Полацкім і Турава-Пінскім княствах, якія ўтварыліся як складнікі Кіеўскай Русі, але валодалі ў ёй адноснай самастойнасцю"[5], — зазначаў Адам Мальдзіс у 1992 г. у праграмным артыкуле, апублікаваным у прэстыжным нямецкім часопісе „Osteuropa".

Зразумела, што нацыянальная гістарычная думка ў пошуках вытокаў нацыянальнай дзяржаўнай традыцыі магла звярнуцца да ўжо існуючых узораў такога гісторыяпісання. Ужо Вацлаў Ластоўскі зазначаў: „Полацк — самае даўнае і сільнае з усіх беларускіх княжаств"[6]. У далейшым гістарыяграфія, цесна звязаная з вызваленчым праектам беларускага нацыянальнага руху, правяла немалую інтэлектуальную работу, звязаную з апісаннем „Полацкай зямлі" як вытоку нацыянальнай дзяржаўнасці і культуры[7]. Тураўскае княства ў гэтым сэнсе застаецца на перыферыі, яго маргінальная прысутнасць у тэкстах такога роду прымушае гаварыць пра адсутнасць пэўнасці ў гісторыкаў наконт самой магчымасці атрыбуцыі гэтага палітычнага ўтварэння як „беларускага княства"[8]. Толькі стабілізацыя паўднёвай дзяржаўнай мяжы Беларусі ў 1920-1940-х гг. (пачатак гэтаму быў пакладзены ў 1919 г., калі была выдадзена карта граніц БНР[9]) і завяршэнне выпра-

4 Там жа.

5 A. Maldsis, *Die Wiedererstehung der belorussischen Nation aus ihrem historischen und kulturellen Erbe*, «Osteuropa», 1992, Jg. 42, nr 4, s. 311.

6 В. Ю. Ластоўскі, *Кароткая гісторыя Беларусі*, Мінск 1992, с. 8.

7 Найбольш яскравы прыклад такога роду прапанаваны У. Ігнатоўскім ужо ў 1919 г. — гл.: У. М. Ігнатоўскі, *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі*, 5-е выд, Мінск 1992, 176 с. Пры гэтым яны абапіраліся на знаходкі шэрагу аўтараў сярэдзіны XIX ст., якія належалі да заходнерускай інтэлектуальнай плыні. Гэта ўжо даволі пераканаўча даведзена ў літаратуры: гл.: А. Латышонак, *Гутарка „царкоўнага страсты Янкі" з „Яськам гаспадаром з-пад Вільні"*, «Дзеяслоў», 2004, № 9, с. 196-216; І. Марзалюк, *Міфы „адраджэнскай" гістарыяграфіі Беларусі*, Магілёў 2009, с. 7-16.

8 Тут вельмі неабходна паказаць на яшчэ адну перадумову нізкага інтэлектуальнага інтарэсу да Турава — гісторыя княства вельмі кепска зафіксаваная ў крыніцах і, сапраўды, у параўнанні з полацкай спадчынай выглядае не вельмі ўнушальна. Тым не менш, абапірацца толькі на гэта тлумачэнне было б памылкова: у П. Лысенкі і М. Ермаловіча выдатна дэманструецца, што факты „барацьбы за незалежнасць" могуць быць паспяхова знойдзейны і ў гісторыі Тураўшчыны.

9 Аглядальнік газеты „Бацькаўшчына" асобна акцэнтуе ўвагу на факце „карэктуры" паўднёвых межаў БНР у параўнанні з картай Я. Карскага — гл.: М. Агнявіда, *Этнаграфічны прастор Беларусі*, «Бацькаўшчына», 22 чэрвеня 1958, с. 2.

цоўкі агульнаабавязковых палажэнняў гістарыяграфіі ў БССР (1940-1950-я гг.) запэўнілі статус Турава ў рамках нацыянальнага гістарычнага наратыву. Ён стала прысутнічае ў тэксце „гісторыі БССР”, але апісваецца як выразна другаснае паводле свайго значэння ўтварэнне: да 1157 г. гэта воласць вялікай Кіеўскай зямлі, пазней яна адасабляецца ад яе, але звычайна ўказваецца, што Тураўскае княства залежала ў другой палове XII ст. ад Валыні. Адпаведнае тэкстуальнае афармленне было пададзена ў ключавых выданнях 1950-х і 1970-х гг. па гісторыі БССР[10].

У 1974 г. выходзіць першая манаграфія П. Лысенкі, прысвечаная ягонаму ўласнаму вопыту археалагічнага вывучэння гарадоў на тэрыторыі „Тураўскай зямлі”. Дадзеная манаграфія ўтрымлівала таксама раздзелы, прысвечаныя палітычнай гісторыі Тураўскага княства, і яны выглядалі, так бы мовіць, рэвалюцыйна[11]. У ёй упершыню ў навуковай літаратуры было пададзена, напрыклад, абгрунтаванне выкарыстання ў прымяненні да Тураўскага княства тэрміна „зямля”, бо такое словазлучэнне — „Тураўская зямля” — суздром адсутнічае ў крыніцах. Даследчык спрабаваў таксама паказаць вялікі абшар, які ў адміністрацыйным дачыненні належаў Тураву. У цэлым, манаграфія прапаноўвала зусім іншую трактоўку палітычнай гісторыі княства. Для гэтага П. Лысенка акцэнтуе ўвагу на раней (маецца на ўвазе — у беларускай савецкай гістарычнай літаратуры) малазаўважных дэталях, напрыклад, падкрэслівае, што ў XI ст. у Тураве часта сядзеў адзін са старэйшых сыноў вялікага князя кіеўскага. Даследчык настойвае на тым, што Тураўская воласць існавала як асобнае палітычнае ўтварэнне і да 1157 г., мела сваю дынастыю і пастаянную тэрыторыю, г.зн. увогуле адыгрывала істотную ролю ў палітычнай гісторыі ўсёй Русі.

Нягледзячы на гэтую выключна наватарскую трактоўку, беларуская гістарыяграфія засталася абыякавай да работы П. Лысенкі. Пэўны водгук яна выклікала ў Маскве, дзе з’явілася рэцэнзія вядомага спецыяліста па старажытнарускай гісторыі Алега Рапава, і ў Кіеве, дзе на пабудовы П. Лысенкі кароткай рэмаркай адрэагаваў Пятро Талочка. Абодва гісторыкі сышліся ў думцы, што вывады П. Лысенкі адносна палітычнай гісторыі Тураўскага княства хібныя. А. Рапаў пісаў: „На нашу думку, аўтар некалькі перабольшвае ўдзельную вагу Тураўшчыны ў палітычнай сістэме Русі”[12]. П. Талочка ў сваёй рабо-

[10] *История Белорусской ССР: в 2-х т.*, т. 1, Минск 1954, 503 с.; *Гісторыя БССР: у 5 т.*, Мінск 1972, т. 1, 631 с.

[11] П. Ф. Лысенко, *Города Туровской земли*, Минск 1974, с. 10-21 і далей.

[12] О. М. Рапов, *Рецензия на книгу: П. Ф. Лысенко, Города Туровской земли, Минск 1974, 197 с.*, «Вопросы истории», Москва 1976, № 7, с. 157.

це, прысвечанай гісторыі Кіеўскай зямлі ў цэлым, мімаходзь выказаў думку, што „ні пра якое вылучэнне яго (Тураўскага княства — А. Л.) са складу Кіеўскай Русі да 20-х гг. XII ст. не можа быць і гаворкі". Нават пасля 1157 г., паводле ўкраінскага даследчыка, княства было толькі „адносна" самастойным палітычным суб'ектам[13].

Вернемся да вышэйпададзенага сцвярджэння, што ў тагачаснай беларускай гістарыяграфіі работа П. Лысенкі не мела значных наступстаў. Гэта добра прасочваецца на тых сінтэзах, якія выйшлі пазней. Напрыклад, у 1977 г. з'явілася калектыўная аднатамовая *Гісторыя Беларускай ССР*, у якім палітычную гісторыю Тураўскага княства характарызаваў іншы вядомы беларускі археолаг Георгій Штыхаў. Гэта характарыстыка заснавана пераважна на чыстай фактаграфіі, яна амаль не ўтрымлівае ніякіх вывадаў і абагульненняў, за выняткам апісання падзей 1157 г. — у тэксце заўважаецца, што пасля атрымання самастойнасці Тураў трапіў у палітычную залежнасць ад суседняга Валынскага княства[14]. У выдадзеным у 1981 г. універсітэцкім дапаможніку па гісторыі Беларусі нечакана многа ўвагі нададзена Полацкай зямлі, якая паказваецца як самастойнае і развітае палітычнае ўтварэнне. На яе фоне Тураўскае княства выглядае зусім невыразна: зазначана, што ў XI ст. кіеўскія князі імкнуліся ўтрымаць яго ў сферы свайго ўплыву, а ў сярэдзіне XII ст. тут паўстае самастойная дынастыя[15].

Такая тэндэнцыя прасочваецца таксама ў апублікаванай у 1981 г. навукова-папулярнай брашуры, прысвечанай старажытнаму Тураву. Асаблівасці жанравай прыналежнасці абумовілі, відаць, немагчымасць разгорнутай гаворкі пра разгляданую праблему. Пасля пераліку асноўных летапісных звестак пра Тураў аўтар (як відаць, Г. Штыхаў) коратка заўважае, што „ў 50-х гадах XII стагоддзя Тураў выйшаў з падпарадкавання Кіеву і ў ім сцвердзілася самастойная княжацкая дынастыя"[16].

Такім чынам, добра відаць, што своеасаблівая „эмпірычная рэвалюцыя", якую спрабаваў ажыццявіць у сваёй першай працы П. Лысенка, засталася вельмі лакальнай з'явай, яна ніяк не паўплывала на сацыяльна значныя вымярэнні індустрыі гістарычнай веды — падручнікі і папулярныя матэрыялы.

Сітуацыя рэзка змяняецца ў 1990-х гг. у рамках вышэйпамянёных працэсаў трансфармацыі гістарычнага тэксту ў Беларусі. Інстытуцый-

13 П. П. Толочко, *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков*, Киев 1980, с. 121.

14 *История Белорусской ССР*, Минск 1977, с. 33.

15 *История Белорусской ССР*, ч. 1: *С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*, Минск 1981, с. 56.

16 *Туров древний и современный*, ред. Г. В. Штыхов и др., Минск 1981, с. 9.

на гэтыя трансфармацыі лакалізуюцца, у першую чаргу, у выпрацоўцы і ажыццяўленні т.зв. „нацыянальнай канцэпцыі гісторыі Беларусі” (1990-1991 гг.[17]), у рамках якой новае прачытанне знаходзіць гісторыя нацыянальнай дзяржаўнасці. У фокусе ўвагі даследчыкаў становіцца Полацкае княства, дзе гісторыкі маглі абаперціся на ўстойлівыя спосабы адпаведнага структуравання гістарычных фактаў. Нават у савецкай гістарыяграфіі існавалі работы, якія лёгка можна было выкарыстаць для такіх мэт, напрыклад, праца Леаніда Аляксеева[18], не кажучы ўжо пра вялізны корпус тэкстаў у гістарыяграфіі 1920-1930-х гг. паваеннай эмігранцкай традыцыі[19].

У гэтым рэчышчы, напрыклад, выступіў Алег Іоў, археолаг, які апублікаваў у адмысловым нумары новага прафесійнага выдання — „Беларускі гістарычны часопіс” — артыкул пра Тураўскае княства ў X-XIII стст.[20] У ім выразна адчуваецца ўплыў прац П. Лысенкі: напрыклад, у пачатку XI ст., як мяркуе даследчык, Тураўскае княства „захавала сваю эканамічную самастойнасць, тэрытарыяльную цэласнасць і мела практычна ўсе дзяржаўныя атрыбуты”[21].

У цэлым, менавіта ў гэты час — у пачатку 1990-х гг. — замацоўваецца ўяўленне пра своеасаблівы „падвойны” выток беларускай дзяржаўніцкай традыцыі ў двух больш-менш раўнапраўных локусах (тут, зразумела, неабходныя пэўныя агаворкі) — Полацку і Тураве[22]. Гэты працэс асабліва паказальна праяўляецца, відавочна, не ў прэстыжных гістарыяграфічных тэкстах, выкананых на належным прафесійным узроўні, кшталту работы А. Іова, а ў „альтэрнатыўных” пляцоўках вытворчасці гістарычнага наратыву, як напрыклад, у вышэй цытаваным артыкуле А. Мальдзіса, у якім вельмі дакладна артыкулюецца думка пра тое, што Полацк і Тураў — гэта раўназначныя ўтварэнні,

[17] А. Корзюк, *Вывучэнне гісторыі Беларусі ў сярэдняй школе (канец 1950-х — 2010-я гады)*, «Беларускі гістарычны часопіс», 2014, № 4, с. 49-50.

[18] Л. В. Алексеев, *Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX-XIII вв.)*, Москва 1966, 295 с. Што і рабіў Павал Урбан, які крытыкаваў Лаўрэнція Абэцэдарскага, у значнай меры абапіраючыся на даныя з гэтай манаграфіі.

[19] Пра сувязі „нацыянальнай канцэпцыі” і гістарыяграфіі нацыянальнага адраджэння 1900-1920-х гг. гл.: А. Ластоўскі, *Стварэнне нацыянальнай гісторыі ў Беларусі: як далёка мы адыйшлі ад XIX стагоддзя*, [у:] *Белорусизация. Можно ли завершить процесс институционального строительства независимого государства?: сборник материалов конференции*, Вильнюс 2014, с. 59-69.

[20] А. Іоў, *Турава-Пінскае княства ў X-XII стст.*, «Беларускі гістарычны часопіс», 1993, № 3, с. 11-19.

[21] Там жа, с. 16.

[22] Хаця, натуральна, Полацк захоўвае „першынства”. Гл. напр.: С. Тарасаў, *„Цэнтр дзяржавы — у Полацку”*, «Культура», 21 снежня 1994, с. 5.

нездарма ім даецца агульная характарыстыка (паўторым гэту надзвычай знамянальную вынятку): „утварыліся як складальнікі Кіеўскай Русі, але валодалі ў ёй адноснай самастойнасцю”[23]. У работах Міколы Ермаловіча актыўна выкарыстоўваліся працы П. Лысенкі, фактычна, гэты маргінальны даследчык нацыянальнай гісторыі салідарызуецца з многімі вывадамі прафесійнага навукоўца[24].

Што хацелася б асабліва падкрэсліць. Яшчэ ў канцы 1980-х гг. Тураўскае княства амаль не фігуравала ў ідэалагічных дыскусіях, звязаных з гісторыяй беларускай дзяржаўнасці. Напрыклад, у артыкуле Адама Залескага, скіраванага супраць кнігі Канстанціна Тарасава *Памяць пра легенды* (1984 г.)[25], або на круглых сталах, якія праводзіліся ў 1988-1989 гг. пад патранажам разнастайных акадэмічных інстытуцый БССР[26]. У 1990 г. з’яўлецца гранічна „нацыяналістычны” *Кароткі агляд гісторыі Беларусі*, у якім зноў-такі адсутнічае ўпамінанне пра Тураўскае княства[27]. У 1993 г. у кнізе *Гісторыя Беларусі: пытанні і адказы* на пытанне пра аснову беларускай дзяржаўнасці даецца просты адказ: Полацкая зямля[28]. Але ўжо к канцу 1990-х — пачатку 2000-х гг. складваецца іншае становішча. Яго праявы назіраліся і раней; натуральна, што дынаміка гэтага гістарыяграфічнага працэсу найлепш адлюстроўваецца менавіта ў маргінальных заўвагах, а не асноватворных працах, як, напрыклад, у дадзеным выпадку: „Дасягненне незалежнасці Полацкім, Тураўскім і іншымі княствамі...”[29]. У рабоце Пятра Дзмітрачкова асобна ўказана „важная роля ў зараджэнні і развіцці дзяржаўнасці на тэрыторыі Беларусі” Тураўскага княства[30]. У вучэбным дапаможніку па гісторыі беларускай дзяржаўнасці, выдадзеным пад грыфам „Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь”, гісторыя Тураўскага княства таксама займае належнае

23 A. Maldsis, *Die Wiedererstehung der belorussischen Nation aus ihrem historischen und kulturellen Erbe*, «Osteuropa», 1992, Jg. 42, nr 4, s. 311.

24 М. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды*, Мінск 1990, 364 с.

25 А. Залескі, *Гістарычная навука і мастацкая літаратура*, «Полымя», Мінск 1989, № 7, с. 184-199.

26 Гл.: *На скрыжаванні думак: Вучоныя аб „белых плямах” у гісторыі Беларусі*, Мінск 1990, с. 12-28.

27 *Кароткі агляд гісторыі Беларусі*, улажыў П. Рагач, Кліўленнд — Нью-Ёрк — Талін 1990, 94 с.

28 *История Беларуси: Вопросы и ответы*, сост. Г. Я. Галенчанко, В. П. Осмаловский, Минск 1993, с. 6.

29 А. Кляўчэня, *Ля вытокаў нацыянальнай свядомасці беларусаў*, [у:] *Беларусіка=Albaruthenica*, кн. 2, рэд. А. Анціпенка і інш, Мінск 1993, с. 87.

30 П. Дмитрачков, *О зарождении и развитии государственности на белорусских землях*, «Беларуская думка», Мінск 2001, № 4, с. 109.

месца[31]. У 2000 г. выходзіць 1-ы том прэстыжнага шасцітамовага выдання *Гісторыя Беларусі*, у якой раздзелы пра Тураўскае княства напісаны П. Лысенкам[32] — яны цалкам узнаўляюць палажэнні яго ранейшых манаграфій, без якіх-небудзь паправак на крытычныя заўвагі іншых даследчыкаў.

Адпаведным чынам замацоўваецца новае бачанне Тураўскага княства ў падрыхтаваных у пачатку 1990-х гг. школьных падручніках. Першы дапаможнік па перыядзе быў напісаны Георгіем Штыхавым і Уладзімірам Пляшэвічам і выйшаў у 1993 г.[33]; можна пагадзіцца з Віталем Карнелюком, які назваў яго і іншыя падручнікі гэтага „першага пакалення" — „рэвалюцыйнымі"[34]. Пазней змест гэтага падручніка быў прыблізна паўтораны ў выданні 2003 г.[35]. Асобныя параграфы вылучаны для Турава і „Старадаўняй Брэстчыны"[36]. Паказальна ў дачыненні да разгляданай праблемы змешчанае ў пачатку параграфа пра Тураў заданне для вучняў: „На падставе вывучанага матэрыялу паспрабуйце даказаць, што Тураўскае княства, як і Полацкае, было дзяржаўным утварэннем у беларускіх землях"[37].

Пашырэнне гісторыі Тураўскага княства ў тым выглядзе, якім яе паказваў П. Лысенка, у беларускай культурнай прасторы выклікала пэўную занепакоенасць у паасобных даследчыкаў. Яшчэ ў лютым 1993 г., на Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў, вядомы беларускі медыевіст Юрый Заяц прадстаўляў даклад пра паходжанне беларускай дзяржаўнасці, у якім разглядаў палітычную гісторыю Полацкага княства[38]. Але больш яўны пратэст супраць перагляду ролі Тураўска-

[31] В. И. Малиновский, *История белорусской государственности: учебное пособие для вузов*, Минск 2003, с. 49-51.

[32] П. Лысенка, *Тураўскае княства ў IX-XI стст.*, [у:] *Гісторыя Беларусі: у 6 т.*, т. 1, Мінск 2007, с. 166-175; гэты ж, *Тураўская зямля XII-XIII стст.*, [у:] *Гісторыя Беларусі: у 6 т.*, т. 1, Мінск 2007, с. 190-195.

[33] Г. Штыхаў, У. Пляшэвіч, *Гісторыя Беларусі. Старажытныя часы і сярэднявечча: Вучэбны дапаможнік для вучняў 5-6 класаў*, Мінск 1993, 255 с.

[34] В. Карнялюк, *Міндоўг у школьных падручніках Беларусі, Польшчы і Расіі*, «Герольд Litherland», 2003, № 1-2, с. 10. Аб падрыхтоўцы першых беларускіх постсавецкіх падручнікаў гл.: Р. Лінднер, *Падручнікі гісторыі ў Беларусі*, [у:] *Гісторыя штодзённасці і правы чалавека: матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі, 1-5 снежня 1999 г.*, Мінск 2000, с. 51-53.

[35] Г. В. Штыхаў, *Гісторыя Беларусі ў сярэднія вякі: вучэбны дапаможнік для 5-га кл. агульнаадукац. шк. з бел. і рус. мовамі навучання*, 2-е выд, Мінск 2003, 207 с.

[36] Там жа, с. 64-75.

[37] Там жа, с. 64.

[38] Ю. А. Заяц, *У истоков белорусской государственности*, [у:] *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: Новыя канцэпцыі і падыходы: Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў, Мінск, 3-5 лютага 1993: у 2 ч.*, ч. 1: *Гісторыя Беларусі*, рэдкал.: М. П. Касюцк (адк. рэд.) і інш., Мінск 1994, с. 24-28.

га княства ў станаўленні беларускай дзяржаўнай традыцыі быў звязаны з падрыхтоўкай і выданнем падручнікаў; ён належыць таксама Ю. Зайцу[39]. Даследчык адпрэчыў гэтыя навацыі як такія, якія грунтуюцца на „ўключаных у летапіс паданнях, альбо на домыслах асобных навукоўцаў”[40]. На думку Ю. Зайца, нягледзячы на тое, што „ў складзе Кіеўскай Русі тураўскі стол у пэўныя часы каціраваўся даволі высока”, да 1158 г. яна не мела сваёй дынастыі і ўстойлівай тэрыторыі[41].

Другі прыклад такога роду, — універсітэцкі падручнік *Заходняя Русь*, створаны Эдуардам Загарульскім. У ім асвятленне палітычнай гісторыі Тураўскага княства выглядае даволі самастойным ад пабудоў П. Лысенкі. Тут, у прыватнасці, сцвярджаецца, што „пачынаючы з гэтага часу (1054 г. — А. Л.), Тураў амаль заўсёды з'яўляўся як бы воласцю Кіеўскага княства”[42]. Паўтараючы думку, што выдзяленне Турава аднаму са старэйшых сыноў сведчыла аб „палітычным значэнні”[43], Э. Загарульскі цалкам справядліва засцерагае ад некрытычных падыходаў да гэтага: „магчыма, што ў пачатковы перыяд вялікага княжання Уладзіміра такая іерархія не існавала”[44]. Вельмі істотная заўвага, якая абвяргае адзін з асноўных пунктаў аргументацыі П. Лысенкі. Адмаўляецца даследчык таксама ад пэўнага вызначэння тэрыторыі княства[45]. Нарэшце, прафесар БДУ прама палемізуе з П. Лысенкам у дачыненні да характарыстыкі ўзаемаадносін паміж Кіевам і Туравам[46].

Такім чынам, можна зрабіць вывад пра ўнікальны выпадак, звязаны з Тураўскім княствам і рэканструкцыяй яго палітычнай гісторыі ва ўмовах „новай культурнай сітуацыі” 1990-х гг. Фарміруючы гістарычны тэкст, які б паказаў Беларусь як дзяржаву з магутнай і старажытнай дзяржаватворчай традыцыяй, беларускія гісторыкі мусілі абапірацца на работы фактычна аднаго вучонага-археолага — П. Лысенкі, якія да гэтага крытычна не абмяркоўваліся ў беларускай навуцы. Такім чынам, даўнейшае знаходжанне Турава на маргінальных пазіцыях у рамках наратыву „гісторыя БССР” было заменена новым уяўленнем пра гэтае палітычнае ўтварэнне; цяпер яно трактавалася

39 Ю. Заяц, *Праблема дзяржаўнасці ва ўсходніх славян і на беларускіх землях у курсе гісторыі для 10-га класа сярэдняй школы*, [у:] *Матэрыялы па гісторыі Беларусі*, Мінск 1998, с. 9-16.

40 Там жа, с. 15.

41 Там жа.

42 Э. М. Загарульскі, *Заходняя Русь, IX-XIII стст.*, Мінск 1998, с. 98.

43 Там жа, с. 97.

44 Там жа, с. 98.

45 Там жа, с. 99-100.

46 Там жа, с. 102.

як адзін з вытокаў беларускай дзяржавы і ў гэтым сэнсе прама ставілася побач з Полацкай зямлёй. Гэты падыход вымагае сёння акуратнага крытычнага разгляду, і ў гістарыяграфіі паасобныя крокі ў гэтым кірунку ўжо зробленыя (напр., у амбіцыйным праекце *Вялікага гістарычнага атласа Беларусі*). Трэба думаць, у далейшым яны будуць прыведзеныя да лагічнага завяршэння.

Summary

The Principality of Turau in Belarusian historiography between 1980 and 2000

This paper discusses how the portrayal of the Principality of Turau in Belarusian historiography in 1980–90 has evolved in the wider context of the change in the manner of presenting the history of Belarusian statehood. Up until the 1990s Belarusian historians described the Turau Principality as being of secondary importance compared to the more powerful Principality of Polatsk, which was regarded in many interpretations, at least by implication, as the first Belarusian state. The archaeological research conducted by Petr Lysienko (published since 1974) offered a completely different perspective, where Turau was considered to be one of the most important and influential city centres in the whole of Kievan Rus'. Although this approach was not in line with the manner of approaching "the history of the BSSR" (for ideological reasons), it began to become popular in the late 1980s in connection with the forming of a qualitatively different historical discourse, where Belarus was to be presented as a state with long-lasting and established traditions of independence. In the new textbooks and monographs, usually under the influence of Lysienko's works (or with his direct participation), the Turau Principality was presented, alongside Polatsk, as one of the historical foundations of Belarusian statehood. This approach was criticised by individual historians.

Streszczenie

Księstwo Turowskie w białoruskiej narracji historycznej pomiędzy 1980 i 2000 rokiem

Artykuł traktuje o ewolucji obrazu Księstwa Turowskiego w historiografii białoruskiej w latach 1980-1990 w szerszym kontekście transformacji opisu historii państwowości białoruskiej. Do lat 1990. historycy białoruscy opisywali Księstwo Turowskie jako drugorzędne i mało ważne w porównaniu do bardziej potężnej Ziemi Połockiej, która w wielu interpretacjach przynajmniej domyślnie występowała w charakterze pierwszego państwa białoruskiego. Badania archeologa Piotra Łysienki (publikowane od 1974 r.) proponowały całkiem inną perspektywę, w której Turów rozpatrywany był jako jeden z najważniejszych i najbardziej wpływowych ośrodków miejskich w całej Rusi Kijowskiej. Chociaż do opowiadania o „historii BSRR" takie podejście nie pasowało (z przyczyn ideologicznych), zaczęło się ono upowszechniać w końcu lat 1980. w związku z kształtowaniem się jakościowo innego tekstu historycznego, w którym Białoruś byłaby pokazywana jako państwo z długimi i trwałymi tradycjami niepodległościowymi. W nowych podręcznikach i monografiach, zazwyczaj pod wpływem prac Łysienki (albo z bezpośrednim jego udziałem), Księstwo Turowskie stawiane jest obok Połocka jako jedno z dwóch fundamentów historycznych państwowości białoruskiej. Takie podejście spotkało się z krytyką ze strony poszczególnych historyków.

Anton Lawicki — student 5 roku na Wydziale Historii Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku, uczestnik wymiany studenckiej w Uniwersytecie w Lipsku (2014-2015).

Anton Saifullayeu
(Warszawa)

Postkolonialne dziejopisarstwo na Białorusi. Zarys teoretyczny

Niepodległość Białorusi w 1991 r. oznaczała wkroczenie tego kraju na całkowicie nowy etap rozwoju. Tak zwana „przypadkowa państwowość”[1] Białorusi wymagała natychmiastowego unarodowienia nie tylko struktury politycznej i gospodarczej kraju, oderwania się od dotychczasowego centrum imperialnej władzy i prowadzenia własnego kursu politycznego; pojawiła się także kwestia transformacji społecznej i legitymizacji kraju w świecie. W istocie z całą pewnością można to określić mianem dekolonizacji kraju, choć w ramach studiów postkolonialnych określenie owo rzadko stosuje się do regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Jan Sowa tłumaczy to tym, że powszechne rozumienie terminu „kolonializm” ogranicza analizę owego zjawiska w ramach tylko jednego modelu — zachodnioeuropejskiego[2]. Autor *Fantomowego ciała króla*, powołując się na Ewę Thompson, pisze o zbieżności pojęć kolonializmu w rozumieniu zachodnim z kolonializmem właściwym dla Europy Środkowo-Wschodniej. Różnica pomiędzy kolonializmem zachodnim a rosyjskim — pisze Sowa — to raczej różnica metody i formy (lądowa dla Rosji, morska dla Zachodu) niż istoty i treści[3].

We współczesnych naukach humanistycznych obserwujemy dążenie do naukowej synchronizacji przeszłości krajów Europy Środkowo-Wschodniej z zachodnią teorią postkolonialną, inspirowane w szczególności koncepcjami Edwarda W. Saida[4]. Jednym z badaczy, którzy podjęli próbę „uwolnienia” teorii saidowskiej od determinantów geograficznych jest Ewa Thompson, która dokonuje takiego rodzaju zsynchronizowania na podstawie literatury rosyjskiej[5].

Teoria i rzeczywistość postkolonialna, niezależnie od regionu świata, jest ściśle powiązana z teorią i rzeczywistością nacjonalistyczną. W przestrzeni europejskiej regionem, w którym zależność taką można obserwo-

[1] M. Śliwiński, *Analiza porównawcza systemów politycznych*, cz. 1: *Droga do współczesności*, Warszawa 2005, s. 32-33.
[2] J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011, s. 436.
[3] Tamże, 436-437.
[4] E. W. Said, *Orientalizm*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań 2005.
[5] Zob.: E. Thompson, *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*, Westport — Greenwood 2000.

wać jest jej część środkowo-wschodnia, w której nacjonalizm nie zanikł lecz tylko został rozmyty w czasach komunistycznych[6] (kolonialnych). Połączenie to przeplata się z teorią historiografii, którą wykorzystuje się jako instrument mobilizujący narodową tożsamość w obliczu konfliktów międzyetnicznych[7] na tle stosunków między państwami postkolonialnymi lub kolonizatora z kolonią. „Dekolonizacja jest, jak wiadomo, procesem historycznym, a zatem może być zrozumiała, może być czytelna i jasna dla siebie tylko wtedy, gdy jednocześnie wyodrębni się ruch tworzący historię, który nadaje jej kształt i treść[8]" — pisał Frantz Fanon. Ów cytat teoretyka można zinterpretować różnie, lecz w ramach badań, w których centralne miejsce zajmuje pytanie o rolę historiografii w postkolonialnym dyskursie, wyjaśnić ten cytat możemy jako postulat zwiększenia znaczenia historyka i jego twórczości w procesie dekolonizacji społeczeństwa.

W swoim słynnym dziele *Orientalizm* Edward W. Said stwierdził, że jednym z głównych czynników pozwalających kolonizatorowi na sprawowanie władzy jest wiedza: „wiedza daje władzę, większa władza wymaga większej wiedzy[9]". Właściwie „wiedza" (o koloniach) była najważniejszym „produktem" importowanym do wszystkich światowych imperiów w XIX i XX w. Gromadzenie i systematyzowanie owej wiedzy o skolonizowanym świecie pozwoliła takim krajom jak Wielka Brytania, Francja, Hiszpania, Rosja, Portugalia, Holandia budować własne dyskursy historyczne, polityczne i kulturowe wobec innych, obcych. Później w XX w. owe dyskursy zostaną uznane przez społeczności dekolonizujące się za wiedzę bazową o nich samych. Tworzenie podobnego rodzaju dyskursów na podstawie zdobytej w koloniach wiedzy stanowiło i stanowi w XX w. dla byłych imperiów kolonialnych podstawę do wymiany owej wiedzy o współczesnych krajach Afryki, Azji, Europy Wschodniej, Ameryki Południowej. Wyrwanie się poza krąg owej skonstruowanej przez dawnych kolonizatorów wiedzy jest dla postkolonialnych społeczeństw bardzo trudne, dlatego, dążąc do oderwania się od byłego suwerena, często wybierają drogę nacjonalizmu w różnych odmianach owej teorii, jak ksenofobia, etnonacjonalizm, rasizm etc.

Oczywiście przesadnym byłoby twierdzenie, jakoby wszystkie kraje postkolonialne wciąż, w intelektualnej opozycji do dawnych kolonizatorów, zmagały się z problemem prawa do posiadania własnego obrazu samych siebie i tworzenia wiedzy o sobie samych. Warto uwzględniać fakt, że większa część krajów Europy Środkowo-Wschodniej przeszła przez ta-

[6] G. G. Iggers, *Historiografia XX wieku*, red. naukowy wyd. polskiego K. Zamorski, Warszawa 2010, s. 109.

[7] Tamże, s. 109.

[8] F. Fanon, *Wyklęty lud Ziemi*, tłum. H. Tygielska, Warszawa 1985, s. 19-20.

[9] E. W. Said, *Orientalizm*..., s. 73.

kie fazy transformacji myśli społecznej w XIX i XX w., w okresie gdy zdecydowana reszta świata znajdowała się pod panowaniem imperiów europejskich. Owa „walka o wiedzę" na starym kontynencie, która rozpoczęła się w XIX-XX w., pozwoliła zniewolonym Polakom, Czechom, Litwinom, Estończykom etc., ogłosić niepodległość tuż po I wojnie światowej. Natomiast pierwsze masowe ruchy narodowe w Afryce zaczęły się pojawiać dopiero w połowie XX w. Trzeba byłoby dodać również fakt istnienia w dziewiętnastowiecznej przestrzeni europejskiej tzw. wspólnot jak Polacy i Węgrzy, należących do tzw. „historycznych narodów" europejskich, dysponujących własnymi rozwiniętymi państwami, które zostały podbite w okresie nowożytnym, co nie raz podkreślali intelektualiści polscy w XIX w.[10]

Dziewiętnastowieczna historiografia rozwijająca się w ramach ruchów narodowych stała się głównym narzędziem walki o wiedzę narodów zniewolonych z kolonizatorem. Tomasz Kizwalter podkreśla, że w tamtym okresie pisarstwo historyczne ściśle wiązało się z ideologią narodową i zaznacza: „argumentacja historyczna odgrywała istotną rolę w publicystyce politycznej, a historycy, przystępując do pracy, stawiali sobie na ogół obok celów naukowych — narodowe[11]". Akcentowanie własnej, odrębnej egzystencji narodowej, a co więcej uznanie jej przez sąsiadów oraz suwerena miało ogromne znaczenie dla przyszłości narodu w obecnym rozumieniu tego słowa. Od przebiegu fazy naukowej ruchu narodowego (posługując się terminologią Miroslava Hrocha), zależał dalszy postęp ruchu narodowego i odpowiednio legitymizacja narodu w przestrzeni politycznej. Hroch zauważa, że po upadku komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej odbył się swoisty renesans nacjonalizmu typu dziewiętnastowiecznego. Badacz ten przeprowadza analogię między imperializmem w XIX w. a reżimem komunistycznym w drugiej połowie XX w., podkreślając cykliczność kombinacji zadań programów narodowych obu tych okresów[12].

Swoiste cofnięcie się w czasie dokonało się także w sposobie pisania historii w postkomunistycznej Europie. Przeszłość stała się przedmiotem sporów, wiary oraz pryzmatem, przez który „zdekolonizowane" narody kształtowały swoje spojrzenie na zewnątrz — poza swoją grupę etniczną. Prócz tego gloryfikacja przeszłości z punktu widzenia narodowego miała uzasadniać prawa wobec ex-suwerena, tj. dawnego kolonizatora. Dziejopisarstwo postkolonialne jest przedstawione w złożonej narracji tworzącej powszechnie narzucany i akcentowany przez grupę społeczną dyskurs o przeszłości.

[10] T. Kizwalter, *O nowoczesności narodu. Przypadek polski*, Warszawa 1999, s. 80.

[11] Tamże, s. 8.

[12] M. Хрох, *От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства нации в Европе*, [в:] *Нации и национализм*, Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др., пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского, Москва 2002, с. 135.

We współczesnych naukach humanistycznych toczy się spór o racjonalność i wartość tzw. „historii postkolonialnych". Dipesh Chakrabarty wysunął tezę, że podobnego rodzaju **historie mniejszości**[13] zawierają tzw. **przeszłości podrzędne**, które zdaniem badacza są marginalizowane, dlatego że dotyczą one takich miejsc czy momentów historii, w których będące obiektem badań historyka archiwalia nie dają się wykorzystać do celów historii profesjonalnej[14]. Chakrabarty udowadnia, że włączanie historii mniejszości do historii narodowej załamało podejście do wiedzy jako postępującej kumulacji odkryć[15]. W ten sposób historia jako nauka straciła aspekt racjonalizacji własnej wiedzy, do której w założeniu powinna dążyć. Natomiast „zdobywanie" **wiedzy** poprzez fikcjonalizację przeszłości i ustalenie pewnego modelu „prawdy" historycznej wywiera bezpośredni wpływ na sferę uczuciową grupy: wzmocnienia tożsamości (narodowej), poczucia więzi między członkami jednej kultury. Dipesh Chakrabarty dalej stwierdza, że „przeszłości podrzędne" funkcjonują jako suplementy przeszłości tworzonych przez historyka, ukazując granice uhistoryczniania przeszłości[16].

Jednym z pierwszorzędnych zadań historiografii postkolonialnej jest kreowanie doświadczenia historycznego, będącego głównym instrumentem legitymizacji wspólnoty uzasadniającym jej trwałość i tradycje. Twórcy owej konstrukcji historiograficznej (siły polityczne oraz intelektualne) kreują historyczną interpretację przeszłości, której sens polega na przekazywaniu systemu wartości odpowiadającego potrzebom rzeczywistości[17], gdy zaś jej odbiorcy akceptują nadawcę jako gwaranta zachowania i wzbogacania dziedzictwa wartości historycznych definiujących wspólnotę, powstaje społeczno-polityczny dyskurs, na którym wspiera się grupa sprawująca nad ową wspólnotą władzę.

Najbardziej rozpowszechnioną formą konstruowania przez nadawcę doświadczenia historycznego jest strukturalizacja pamięci traumatycznej społeczeństwa, albo kreowanie doświadczenia traumatycznego. Dominick Lacarpa określa między tymi pojęciami precyzyjną granicę, mówiąc o tym, że **wydarzenie traumatyczne** ma charakter punktowy i pozwala się datować, podkreślając jednocześnie odmienny — nieuchwytny czasowo — wymiar **doświadczenia traumatycznego**[18]. Ale później Lacarpa dowodzi,

[13] D. Chakrabarty, *Historie mniejszości, przeszłości podrzędne*, tłum. E. Domańska, „Literatura na Świecie", 2008, nr 1-2, s. 258-279.

[14] Tamże, s. 264

[15] Tamże, s. 271.

[16] Tamże, s. 279.

[17] T. Woźniak, *Narracja jako kategoria kliniczna*, [w:] *Teksty i interpretacje*, red. B. Bokus i Z. Kloch, Piaseczno 2013, s. 268-297.

[18] D. Lacarpa, *Historia w okresie przejściowym. Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna*, tł. K. Bojarska, Kraków 2009, s. 76.

podobieństwa doświadczenia traumatycznego do innego rodzaju traumy — traumy fundującej (założycielskiej): „Trauma fundująca może odnosić się do „mistycznego" doświadczenia pozornie niezapośredniczonego — albo mniej lub bardziej problematycznie w nie przekształcać — zaświadczania lub objawienia, a także stać się podstawą nowej tożsamości"[19]. Pojęcie traumy założycielskiej, będącej wydarzeniem rzeczywistym lub wyobrażonym, umożliwia postawienie kwestii tożsamości historycznej — która w niektórych przypadkach może stać się podstawą tożsamości indywidualnej lub zbiorowej[20] — wydaje się być odpowiednią formułą w dyskursie historii postkolonialnych. Dzieje się to dlatego, że owe „mniejsze historie", próbując wejść do tzw. zachodniego rozumienia historii jako nauki[21] już od początku swojego istnienia tworzą takie doświadczenia przeszłości, którym przypisywano zawsze „gorsze" czy „marginalne" miejsce na przestrzeni historii akademickiej[22]. Jak zauważa Chakrabarty, „są to przeszłości, które, by użyć wyrażenia Kanta, są instancjami ludzkiej „niepełnoletności"; to przeszłości, które nie przygotowują nas ani do demokracji, ani do praktyk obywatelskich, ponieważ w życiu publicznym nie zasadzają się na rozwiniętym rozumie"[23].

Białoruska historiografia jest jaskrawym przykładem wyżej opisanej koncepcji pisarstwa historii postkolonialnej. Historia Białorusi pozwala nam stwierdzić, że Białoruś jako jednostka polityczna znajdowała się albo w stanie kolonialnym, albo postkolonialnym. Pierwszy etap postkolonializmu był etapem krótkoterminowym i trwał od 1918 (gdy po raz pierwszy została ogłoszona państwowa niepodległość Białorusi) po rok 1922, kiedy Białoruś jako twór państwowy weszła w skład ZSRR w postaci radzieckiej republiki, chociaż *de facto* przez cały ów okres była podporządkowana politycznie i gospodarczo Rosji. Drugi zaś etap postkolonialny rozpoczął się w 1991 r. i trwa do dziś. W obu przypadkach Białoruś wpisuje się w schematy postkolonialne w stosunku do Rosji i w schematy szeroko rozumianego przez Zachód Orientu, który według Saida *a priori* jest kategorią postkolonialną.

Znajdując się ponad 200 lat pod polityczną, kulturową oraz ideową dominacją Rosji w jej różnych imperialnych kształtach, tożsamość białoruska

[19] Tamże, s. 77.

[20] Tamże.

[21] Określenie owo możemy spotkać u Haydena White'a, który mówi, że to jest mit służący uzasadnianiu ekspansji zachodniej cywilizacji, traktowanej jako dowód własnej dojrzałości kulturowej, w przeciwieństwie do rzekomego dziecięctwa ludów prymitywnych. Zob.: H. White, *Poetyka pisarstwa historycznego*, tłum. E. Domańska, M. Wilczyński, A. Marciniak i inni, Kraków 2010, s. 117.

[22] D. Chakrabarty, *Historie...*, s. 263.

[23] Tamże.

była zamknięta/definiowana w kategoriach regionalno-kulturowych, a nie narodowych[24]. Ryszard Radzik pisze o tym, że „ten regionalizm — niegdyś w ramach ZSRR, obecnie pojmowany jako bycie częścią składową zbiorowości prawosławnych wschodnich Słowian — ma nowy postsowiecki wymiar polityczny, republikański, choć także etniczny”[25]. Warto jednak zauważyć, że obecne władze w Mińsku sytuację ową próbują zmienić, idąc w kierunku odbudowywania nacjonalizmu obywatelskiego.

Jeśli podejmować rozważania odnoszące się do dziejopisarstwa białoruskiego, warto wyznaczyć kilka istotnych dla rozumienia przedmiotu badań punktów. Najważniejszym wątkiem będzie rozróżnienie białoruskiej narracji historycznej na dwa gatunki. Historiografia białoruska — jako reprezentująca zinstytucjonalizowaną formę pamięci narodu[26] — dzieli się na dwa odrębne kierunki: „niepodległościowy” i „propaństwowy”. Oba te kierunki przedstawiają wzajemnie wykluczające się obrazy przeszłości narodu białoruskiego, jego państwowości oraz tradycji historycznych. Oba kierunki współistnieją w białoruskiej tradycji historiograficznej od momentu, w którym można mówić o powstaniu żywiołu białoruskiego w rosyjskiej literaturze historycznej w XIX w. aż do współczesności.

Nurt „niepodległościowy” czy narodowy jest w swojej treści kontynuacją białoruskiej historiografii odrodzeniowej w jej początkowej fazie nacjonalizmu, tj. od początku XX w. do końca II wojny światowej, lecz trzeba dodać, że po 1921 r. przedstawiciele „odrodzenia” białoruskiego prawie w komplecie znaleźli się poza granicami radzieckiej Białorusi. Do tego nurtu należy zaliczyć także prace powojennych historyków emigracyjnych oraz dysydentów z terenu Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR), takich jak na przykład Mikoła Jermałowicz. Nurt ów przedstawia przeszłość narodową w bardziej typowym dla Europy Środkowo-Wschodniej modelu dziejopisarstwa nacjonalistycznego, kładąc główny nacisk na konstruowanie opozycji etnicznych i kulturowo-językowych w przeciwieństwie do kolonizatora (Rosja i Polska) oraz podkreślając różność tradycji historycznych i narodowych[27].

Drugi nurt — propaństwowy — oficjalny, pojawił się wraz z powstaniem na terenie radzieckiej Białorusi środowisk naukowych: Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, Instytutu Kultury Białoruskiej (od 1929 r. — Akademia Nauk BSRR). Istotne jest, że nurt propaństwowy znajdował

[24] R. Radzik, *Kim są Białorusini?*, Toruń 2004, s. 47.

[25] Tamże.

[26] Zob.: B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 24-25.

[27] Przykładem służyć mogą wybrane prace Wacława Łastoúskiego, opracowania Janki Stankiewicza, Piotry Kreczeúskiego, zob.: Пётра Крэчэўскі, *Замежная Беларусь: зборнік гісторыі, культуры і эканомікі. Кніжка першая*, Прага 1926., etc.

się zawsze w absolutnej zależności od państwa i odpowiednio ideologii komunistycznej. Główną bazą teoretyczną dla badaczy przeszłości był marksizm, leninizm oraz przez pewien czas stalinizm. W istocie rzeczy punktem odniesienia dla owego nurtu dziejopisarstwa białoruskiego pozostawała ideologia imperialna. Przeszłość białoruska rozpatrywana była w ścisłym powiązaniu z historią Rosji oraz ideą braterstwa i słowiańskiej jedności narodów Europy Wschodniej. Natomiast język, etniczność, tradycje kulturowe i historyczne zmarginalizowano do poziomu badań etnograficznych i językoznawczych. Nowa fala badań historycznych, uwzględniająca narastanie tendencji etnonacjonalistycznych[28] po 1991 r., w pewnym stopniu zmieniła retorykę historyków „starej szkoły" i wprowadziła do badań nowe wątki, rzec można — unaradawiające historię Białorusi. Po dojściu do władzy Aleksandra Łukaszenki w 1994 r. dokonał się jednak renesans tradycji radzieckiego pisania historii. Polityczne zbliżenie z Federacją Rosyjską oraz uzależnienie gospodarcze i militarne kierowały dyskurs władz białoruskich w stronę modernizacji „starego" kompleksu wartości, w tym również i w dyskursie historycznym, i w oficjalnej historiografii. Pewna modernizacja ówczesnej historiografii polegała raczej na zmianie dominujących wątków, niż istoty. Idea odwiecznego „braterstwa" słowiańskiego, bliskość kultury i języka, historii i tradycji zastąpiły ideologię komunistyczną. Postkolonialne dziejopisarstwo białoruskie w jego odmianie propaństwowej w znacznym stopniu znalazło się pod wpływem swoistej reorganizacji wątków starego dyskursu kolonialnego, wciąż jednak eksponujących zależność od rosyjskiego „starszego brata" w jedności wschodniosłowiańskiej wspólnoty narodów. W nowym tysiącleciu oficjalna historiografia białoruska stała się niejako hybrydą wszystkich poprzednich koncepcji historiograficznych i ideologii państwowej, która określa podstawowe założenia teoretyczne państwa białoruskiego jako odrębnej jednostki politycznej.

Oba nurty można odnieść do zjawiska historiograficznego dyskursu postkolonialnego. Różni je w zasadzie tylko to, że historycy nurtu niepodległościowego inaczej postrzegają kolonizatora/-ów, niż badacze tzw. „historii oficjalnej", którzy akceptują swoją historyczną podrzędność wobec byłego suwerena. W narodowej interpretacji dziejów ziem białoruskich dąży się zaś do dekonstrukcji narracji „propaństwowej", według której czasy panowania imperium carskiego i komunizmu owocowały pozytywnymi skutkami dla białoruskiej wspólnoty narodowej. Doświadczenie traumatycz-

[28] Więcej na temat **etnonacjonalizmu**, zob.: M. Хрох, *От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства нации в Европе*, [в:] *Нации и национализм*, Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др., пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского, Москва 2002, с. 121-145 i A. D. Smith, *Etniczne źródła narodów*, tł. Małgorzata Głowacka-Grajper, Kraków 2009.

ne, stanowiące mit założycielski nurtu narodowego, jest oparte na historii starć wojennych z Rosją, konfliktów z imperium, powstań przeciwko caratowi, represji stalinowskich etc. Zaś oficjalna historiografia stara się owych wydarzeń nie uwypuklać, eksponując historię w wersji złagodzonej, choć warto też dodać, że oficjalna historia w sposób bezpośredni uzależniona jest od oficjalnego stanowiska władzy.

Postmodernizm i dziejopisarstwo postkolonialne

Gdyby przyjąć twierdzenie, że historie postkolonialne są rodzajami kumulacji wiedzy fikcyjnej i odcięciem się od kolonialnych interpretacji historycznych, można dojść do wniosku, że najbardziej odpowiednią formułą, która pozwoliłaby na krytyczną analizę tekstów i na ich systematyzowanie jest teoria postmodernistyczna, której podstawową ideą, jak odznaczał Iggers, jest zanegowanie stwierdzenia, że historiografia ma odniesienie do rzeczywistości[29].

Postkolonializm jest konsekwencją załamania ustroju kolonialnego oraz późniejszą próbą wyrwania się z modelów tożsamościowych byłego suwerena. Historia w tym aspekcie ma kluczowe znaczenie dla społeczeństwa postkolonialnego, ponieważ pełni funkcję nowego źródła informacji o sobie i o obcych. Przy poszukiwaniu, tworzeniu oraz pisaniu „nowej, własnej historii", historycy postkolonialni *nolens volens* gloryfikują i idealizują „własną" przeszłość, próbują wykazać długie trwanie narodu, gromadząc definiowane na nowo i reinterpretowane kolonialne doświadczenie historyczne. Hans Ulrich Gumbrecht uważa, że proces fascynacji przeszłością uwidacznia się tylko wtedy, kiedy czujemy, że upadła zinstytucjonalizowana kultura historyczna[30]. Ów upadek oznacza zniszczenie pewnych zasad i wartości, które wiązały wszystkie wymiary dziejów w teraźniejszości, gdy powstaje w pewnym momencie brak poczucia „bezchmurnej przyszłości" i gdy upada system starych wartości: rzeczywistość w nowych warunkach politycznych ma być przekształcona i podporządkowana we wszystkich wymiarach czasowych nowej władzy politycznej. Z tego powodu wydaje się być dosyć naturalnym proces konstruowania tożsamości narodowych i wzrost nastrojów nacjonalistycznych oraz upolitycznienie badań historycznych[31]. Każda nowa rzeczywistość historyczna potrzebuje własnych interpretacji dziejowych, które w świecie mnogości innych rzeczywistości narodowych nie zawsze są wzajemnie zbieżne. Ocena tego zjawiska jest trudniejsza niż mogłoby się wydawać na pierwszy rzut oka. Zamiast głosić hasło dążenia do obiekty-

[29] G. G. Iggers, *Historiografia...*, s. 83.
[30] H. U. Gumbrecht, *Użyteczność historii (uobecnienie i odkupienie)*, [w:] *Pamięć, etyka i historia*, red. i tłum. E. Domańska, Poznań 2006, s. 123.

wizacji badań, warto przytoczyć myśl Franka Ankersmita, który twierdzi, że zamiast wymagać od przystępującego do pracy historyka rezygnacji ze swoich przekonań moralnych i politycznych, powinniśmy głosić pochwałę subiektywizmu. Argumentem Ankersmita jest to, że przywiązanie do wartości moralnych i politycznych często owocuje tekstami historycznymi, które dają nam najlepszą orientację w teraźniejszości — a także na przyszłość (dyskurs poznawczy)[32].

Związek pomiędzy prawdą i zatrzymaniem się czasu — pisze Joan W. Scott — jest widoczny w bardzo wielu współczesnych konfliktach określanych mianem „wojen o historię"[33]. Białoruski przypadek jest o tyle ciekawy, że prócz „wojen" zewnętrznych dziejopisarstwo białoruskie prowadzi także „wojnę domową o historię". W koncepcjach białoruskich historyków obu nurtów widzimy wiele rozbieżności w metodach interpretowania przeszłości. Wpływ na to mają oczywiście wątki polityczne i ideowe, jednak wspólną dla nich podstawą teoretyczną jest postulat tworzenia croceańskiego poznania logicznego, które pozwalałoby uniknąć destruktywnego dla władzy poznania intuitywnego[34], wymykającego się spod jej kontroli.

Nie raz podkreślane wyżej zjawisko **fikcjonalizacji historii** daje możliwość konstruowania więzi społecznej na podstawie przeszłości wyobrażonej oraz łączy system wartości w nowym kształcie tożsamości narodowej. Fikcyjny charakter narracji historycznej, idąc za myślą Haydena White'a, jest postępującą redeskrypcją zespołów wydarzeń w taki sposób, aby wstępny demontaż konkretnej struktury zakodowanej w obrębie określonego typu wypowiedzi uzasadniał w końcu jej ponowne zakodowanie w obrębie innego schematu[35]. Z tego według White'a wynika, że w rzeczywistości „historii nadajemy sens w taki sam sposób, w jaki stara mu się go nadać poeta czy powieściopisarz, przypisując temu, co z początku wydaje się problematyczne i tajemnicze, jakąś rozpoznawalną czy znaną wcześniej formę"[36]. Jedną z kluczowych konkluzji White'a odnośnie do poetyckiego charakteru pisarstwa historycznego jest to, że patrząc na związki między historiografią a jej podstawami literackimi dostrzegamy typowe dla niej wypaczenia ideologiczne[37].

[31] G. G. Iggers, *Użycia i nadużycia historii: o odpowiedzialności historyka w przeszłości i obecnie*, [w:] *Pamięć, etyka i historia*, red. E. Domańska, tłum. A. Pantuchowicz, Poznań 2006, s. 110-111.

[32] F. Ankersmit, *Pochwała subiektywności*, [w:] *Pamięć, etyka i historia*, red. E. Domańska, tłum. T. Sikora, Poznań 2006, s. 79-80.

[33] J. W. Scott, *Po historii?*, [w:] *Pamięć, etyka i historia*, red. E. Domańska, tłum. P. Ambroży, Poznań 2006, s. 217.

[34] Zob.: B. Croce, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale. Teoria e storia*, Bari 1922.

[35] H. White, *Poetyka...*, s. 106.

[36] Tamże.

[37] Tamże, s. 108.

Teza White'a, że dziejopisarstwo należy rozpatrywać w kategoriach literackich oraz rezygnacja z jej postawy naukowej, wywołała w świecie akademickim ogromną dyskusję, która nie jest przedmiotem analizy niniejszego tekstu. Ale warto zaznaczyć, że zastosowanie owej koncepcji w badaniach nad historiografią postkolonialną nie jest wcale pozbawione sensu. W gruncie rzeczy historie postkolonialne są swego rodzaju „redeskrypcją zespołów wydarzeń" przekodyfikowaną w innej konwencji[38]. Inaczej mówiąc, historyk postkolonialny widzi w zasadzie ten sam zespół wydarzeń „właściwy" dla jego wspólnoty (etnicznej, narodowej, jakiejkolwiek), zmienia się jedynie opis, interpretacja, czyli to jak proponuje nazwać zjawiska będące przedmiotem jego badań. W konsekwencji z historii w gruncie rzeczy pozostaje tylko tekst, który, zgodnie z określeniem Ankersmita, stanowi „wyobrażenie historyka o przeszłości"[39].

Postkolonialne dziejopisarstwo Białorusi

Przystępując do analizowania dziejopisarstwa białoruskiego po roku 1991, należy przedstawić kilka najważniejszych wątków charakteryzujących ową historiografię. Nie ulega wątpliwości, że pisanie historii przez badaczy białoruskich odbywało się zdecydowanie w tzw. nurcie nacjonalistycznym i postkolonialnym. Białoruska historiografia po roku 1991 stanowi świetny przykład „przekodyfikowania przeszłości". Jest to właściwe dla obu nurtów: narodowego i państwowego[40]. Punktem wyjścia i podstawą dla historyków tzw. pronarodowych były wczesne badania historyków białoruskich w pierwszej połowie XX w.: Łastoúskiego, Doúnar-Zapolskiego, Ihnatoúskiego, częściowo Stankiewicza, etc. Jak zauważa Zachar Szybieka, „na początku lat dziewięćdziesiątych dokonał się swoisty proces inwentaryzacji przeszłości z punktu widzenia białoruskiego etnocentryzmu"[41]. Natomiast postsowiecki nurt redeskrybował styl pisania białoruskiej historii sowieckiej, w której wyodrębniano Białorusinów ze wspólnej narracji dotyczącej przedsowieckiego i sowieckiego okresu historii narodów byłego ZSRR.

Jedno z centralnych miejsc przy fabularyzacji przeszłości Białorusi zajmuje kwestia wojny, która może stanowić podłoże do konstruowania doświadczenia traumatycznego oraz heroizacji postaci historycznych i glory-

[38] Tamże, s. 104-107.

[39] F. Ankersmit, *Narracja jako przedstawienie*, [w:] *Metodologiczne problemy narracji historycznej*, red. J. Pomorski, Lublin 1990, s. 75-104.

[40] W latach 1991-1994 nurt ów miał charakter ambiwalentny, tzn. z jednej strony narodowy, zaś z drugiej „radziecki". Dopiero po 1994 r. można go określić mianem **oficjalnej**, bądź **państwowej** historiografii. Z kolei do 1994 r. ów kierunek można nazwać **postsowiecką** historiografią białoruską.

fikacji wycinków przeszłości uważanych za najwspanialsze karty historii narodu. W ustaleniu kanonu wiedzy o przeszłości narodu tematykę wojen i bitew wykorzystuje się najczęściej do mitologizacji dawnych tradycji państwowych, ukazania starożytnych korzeni współczesnego państwa oraz włączania poszczególnych bohaterów do panteonu narodowego[42].

Białoruskie dziejopisarstwo dość obszernie wykorzystuje taką optykę historyczną. Tematyka wojenna jest akceptowana przez oba nurty, z jedną tylko różnicą. Owo zróżnicowanie polega na gloryfikacji różnych etapów historii wojskowej. O ile uwaga historyków nurtu narodowego skupia się zwłaszcza na okresie średniowiecznym i nowożytnym, o tyle nurt postradziecki — obecnie oficjalny — kładzie w szczególności nacisk na heroizację okresu II wojny światowej i na tej właśnie podstawie tworzy państwowy epos historyczny.

Na początku XX w. w białoruskim ruchu narodowym dokonała się konceptualizacja historii Białorusi. Poszukiwanie własnej tradycji, jak dla każdego zresztą ruchu narodowego, bazuje na wynalezieniu własnej tradycji historycznej, państwowej oraz kulturowej[43]. Historycy związani z białoruskim ruchem narodowym w początkach XX w. koncentrowali swoje badania na dziejach księstwa połockiego i na historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, które stanowi świetną ilustrację white'owskiej kodyfikacji wydarzeń w różnych odmianach (konwencjach), ponieważ jego historia stanowi podłoże historyczne i ideologiczne dla kilku koncepcji narodowych: litewskiej, białoruskiej, ukraińskiej, a po części także polskiej. W dużej mierze podobne zjawiska były charakterystyczne dla dziejopisarstwa białoruskiego po roku 1991. Tworzenie mitu Wielkiego Księstwa Litewskiego nie ograniczało się jedynie do historiografii; gloryfikacja przeszłości Wielkiego Księstwa była obszernie wykorzystywana także w białoruskim dyskursie politycznym. Jako przykład przytoczyć tu można pierwszą w niepodległej Białorusi przysięgę wojskową, która — celowo i świadomie — została zorganizowana 8 września 1992 r. w rocznicę bitwy orszańskiej z 1514 r.

Historia „sławy wojskowej" Wielkiego Księstwa Litewskiego stała się dla historyków białoruskich swoistą ucieczką przed polityczną rzeczywistością, zarówno w okresie pierwszego dwudziestolecia XX w., jak i po roku 1991. Podkreślanie znaczenia wielkich zwycięstw militarnych w pierwszym przypadku miało symbolizować przede wszystkim konieczność walki narodowej o własne państwo, zaś na etapie postkolonialnym „walkę

41 Z. Szybieka, *Historia Białorusi 1795-2000*, tłum. H. Łaszkiewicz, Lublin 2002, s. 18.

42 A. Saifullayeu, *Mityczne konstruowanie przeszłości historycznej. Przypadek Białorusi na przełomie XIX i XX wieku*, „Acta Albarutenica", 2014, nr 14, s. 285-297.

43 Zob.: E. Hobsbawm, *Tradycja wynaleziona*, Kraków 2008.

o przeszłość" oraz wyznaczenie własnego miejsca historycznego na tle nowych państw regionu Europy Środkowo-Wschodniej.

Warto podkreślić, że dla retoryki konstruowania przeszłości białoruskiej na podstawie dziejów wojskowych Wielkiego Księstwa Litewskiego charakterystyczny jest brak elementów odnoszących owe wydarzenia do „tragicznych" lub „traumatycznych" doświadczeń narodu, jak na przykład „niewiadoma wojna" (1654-1667), nazwana tak przez Hienadzia Sahanowicza[44]. Jedyną okolicznością, która wiąże historię wojskowości z dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego, jest tzw. „trauma ponadhistoryczna"[45]. Dominick Lacarpa określa ją jako „nazbyt powszechne uczucie, że utraciło się to, czego nigdy się nie miało — jak w przypadku prawdziwej wspólnoty, raju, autentycznej pamięci, Bytu"[46]. W kontekście historiografii białoruskiej pierwszej połowy XX w. (mowa wciąż o nurcie narodowym) trauma ponadhistoryczna jest odczytywana jako najdoskonalsza forma „**białoruskiej**" państwowości, okres świetności i potęgi. Potęga „białoruskiego" państwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, jako państwa „od morza do morza" obecna jest nie tylko w historiografii dwudziestowiecznej i obecnej; wątek ów podkreślany był także w oficjalnych podręcznikach szkolnych na Białorusi po 1994 r.

Metaforyzacja wojen Wielkiego Księstwa Litewskiego w narracji historyków białoruskich nadawać miała walor „wspaniałej" tradycji historycznej, która miała się odrodzić we współczesnym kształcie nowego państwa narodowego. Ważne jest również to, że jednocześnie z kreowaniem własnej „sławy" tworzył się wizerunek „odwiecznych wrogów"[47], zbieżny w dużym stopniu z rzeczywistymi rywalami politycznymi elit białoruskich w pierwszej połowie XX w. Owymi „wrogami" historycznie zakorzenionymi w okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego dla historyków białoruskich na początku XX w. stali się dwaj byli suwereni: Rosjanie i Polacy. Przy czym ostatnich oskarżano w znacznym stopniu o przyczynianie się do procesu likwidacji Wielkiego Księstwa Litewskiego jako odrębnego podmiotu politycznego oraz o polonizację. Rosja była zaś przedstawiana jako historyczny główny konkurent polityczny w regionie. Wacłaŭ Łastoŭski nie raz ostrożnie podkreśla fakt rywalizacji Wielkiego Księstwa Litewskiego i Moskwy w okresie historii nowożytnej, lecz z powodu cenzury podaje informacje w dosyć zawoalowany sposób, podkreślając na przykład fakt „trwającej bez przerwy walki o Białoruś" w pierwszej połowie XVI w. Łastoŭski, przedstawiając — zgodnie z rzeczywistością — Konstantego Ost-

[44] Г. Сагановіч, *Невядомая вайна: 1654-1667*, Менск 1995.
[45] D. Lacarpa, *Historia w okresie...*, s. 151.
[46] Tamże.
[47] A. Saifullayeu, *Mityczne konstruowanie...*, s. 292.

rogskiego (hetmana wielkiego litewskiego dowodzącego wojskiem Wielkiego Księstwa w bitwie pod Orszą w 1514 r.) jako wyznawcę i zwolennika prawosławia, łagodzi antyrosyjskie wątki swego dzieła, podkreśla wyznaniową tożsamość Białorusinów i Moskwy. W narracji o bitwie orszańskiej Łastoúski posługuje się ponadto bezosobową definicją „wroga", nie pisząc wprost z kim stoczono bitwę. W XX w. w nurcie historiografii narodowej zdecydowanie pierwszorzędną rolę „odwiecznego wroga" pełni jednak Rosja, Polacy natomiast w negatywnym świetle pojawiają się zwłaszcza w okresie międzywojennym. Polski żywioł ściśle wiąże się we współczesnej historiografii białoruskiej z pojęciem postkresowości, o czym mowa będzie niżej.

Zbieżnymi elementami w procesie fabularyzacji historii wojskowej Wielkiego Księstwa Litewskiego w białoruskiej historiografii narodowej pierwszej połowy XX w. oraz po 1991 r. zajmują trzy kluczowe wydarzenia:

1. Wyprawy wielkiego księcia Olgierda na Moskwę. Symboliczny charakter wyższości politycznej nad Moskwą miał dla historyków białoruskich decydujące znaczenie. Uwypuklenie wypraw Olgierda na Moskwę ma bezpośrednie związki z rzeczywistością polityczną po rewolucji 1917 r. w Rosji oraz w okresie postkolonialnego oderwania się od suwerena, tzn. po 1991 r. Jest to próba odnalezienia i romantycznego stylizowania własnej historii jako etapu wyższości cywilizacyjnej, a w szczególności politycznej i militarnej wobec Rosji
2. Bitwa pod Grunwaldem z 1410 r. ma ogromne znaczenie dla narracji o historii narodowej Białorusi. Grunwald w historiografii białoruskiej jest głównym symbolem tzw. „sławy". Dyskurs narodowej historiografii białoruskiej prowadzi ku epickiej heroizacji postaci Witolda i umieszczeniu go w szeregu bohaterów narodowych Białorusi. Jeden z podstawowych argumentów, za pomocą której odbywa się kodyfikowanie Grunwaldu w ujęciu przeszłości białoruskiej, jest udział w bitwie „pułków białoruskich", który miał się okazać decydujący dla zwycięstwa.
3. Fabularyzacja Rosji w postaci historycznego „odwiecznego wroga", obecna już w narracji o wyprawach Olgierda na Moskwę, kontynuowana jest w eposie historiograficznym związanym z bitwą pod Orszą. Retoryka „odniesionego mniejszymi siłami zwycięstwa" nad Moskwą jest swoistym apogeum etosu „sławnej" przeszłości wojskowej Białorusi. Z kolei postać hetmana Ostrogskiego dopełnia panteon „słynnych synów ziemi białoruskiej". Ostatnio toczone dyskusje historyków białoruskich z historykami rosyjskimi o znaczeniu owej bitwy dla politycznej i wojsko-

wej historii Wielkiego Księstwa Litewskiego i Moskwy wskazuje na to, że w historiografii białoruskiej proces mityzacji i metaforyzacji znaczenia bitwy w najbliższym czasie zakończony nie będzie.

Podsumowując, warto zauważyć, że w pierwszej połowie XX w. łatwo daje się zaobserwować silną metaforyzację wydarzeń wojskowych z okresu Wielkiego Księstwa Litewskiego prowadzącą ku poczuciu tragizmu dziejów białoruskich. Poczucie utraconej przeszłości było dla nich swoistym znakiem mającym pobudzać społeczeństwo do renesansu pełnej chwały przeszłości. Inną kwestią jest to, że postulowanego w ten sposób celu narracja ta u większości ówczesnego społeczeństwa Białorusi nie spełniła. Natomiast miał on ogromny wpływ na kształtowanie niepodległej, postkolonialnej historiografii białoruskiej po roku 1991 i przyczynił się wyodrębniania identyczności historycznej i mentalnej Białorusinów na przełomie XX i XXI w.

Dla oficjalnej historiografii najważniejszym wątkiem wojennych i heroicznych dziejów Białorusi jest okres wielkiej wojny ojczyźnianej (1941-1945). Dosyć oczywiste jest, że mamy tu do czynienia z kontynuacją tradycji historiograficznej szkoły sowieckiej. „Wielka wojna" zajmuje centralne miejsce w białoruskiej pamięci traumatycznej i jest okresem wielkiego zbiorowego czynu narodu. Co interesujące, w retoryce obecnych władz Białorusi zachowało się symboliczne utożsamianie Zachodu — głównego politycznego oponenta białoruskiego reżimu — z faszystowskimi Niemcami i przybrało formę „odwiecznej", „historycznej" wrogości. Na dyskursie wielkiej wojny ojczyźnianej oparty jest cały zespół rytuałów symbolicznych, wiążących owo wydarzenie z tradycją białoruskiej niepodległości oraz kształtujących poprzez pryzmat wojny współczesne obrazy rzeczywistości historycznej dla białoruskiego odbiorcy (społeczeństwa).

Ta właśnie „wojenno-ojczyźniana" narracja historyczna kierowana do społeczeństwa przez oficjalną współczesną historiografię białoruską może być przykładem tworzenia przez władzę postkolonialną dyskursu wiedzy o przeszłości w oparciu o wizję byłego suwerena (w tym przypadku Rosji). Polityczne, gospodarcze, a w pewnym stopniu także militarne uzależnienie Białorusi od Federacji Rosyjskiej na przełomie XX i XXI w. i budowanie ścisłej więzi dyplomatycznej pomiędzy Mińskiem i Moskwą wyjaśniają w dużym stopniu kreowanie, a dokładniej zachowanie w oficjalnej wersji narodowych dziejów wątku „wspólnego zwycięstwa narodu" nad III Rzeszą. Warto jednak zauważyć, że w drugiej dekadzie XXI w. odbywa się stopniowy proces unarodowienia wojny i jej flagowanie[48] od strony biało-

[48] Więcej o pojęciu flagowania zob.: M. Billig, *Banalny nacjonalizm*, Kraków 2008.

ruskiej. Głównym motywem owego „narodowego" białoruskiego dyskursu o wielkiej wojnie ojczyźnianej nie są odniesione przez Białorusinów sukcesy militarne (choć działająca na terenie Białorusi w trakcie II wojny światowej partyzantka sowiecka od dawna jest oceniana w kategoriach heroicznych), lecz przywoływanie „traumatycznego" bagażu pamięci o wojnie, czemu ma służyć na przykład wielotomowe wydanie *Памяць* (pol. *Pamięć*)[49], w którym szczególną uwagę poświęcono ludziom i wydarzeniom „wielkiej wojny" w każdym z obwodów i rejonów Białorusi.

Jedna z zasadniczych różnic między obu nurtami białoruskiego dziejopisarstwa polega na *dalekim* i *bliskim* sięganiu w czas. Dla narodowego nurtu charakterystyczne jest odwoływanie się do czasów średniowiecznych, natomiast oficjalna historiografia zaakcentowana skupia się na wieku XX. Modyfikacja rosyjsko-radzieckiego dyskursu historycznego w kierunku dowartościowania narodowego aspektu historii Białorusi okresu sowieckiego w ciągu ostatniego dziesięciolecia osiągnęła pewien sukces — ów nowy typ narracji mitohistorycznej dotarł do poziomu „wiedzy obywatelskiej". Wynika to stąd, że władze, dążąc do opanowania społecznej wyobraźni o przeszłości, wprowadzają ową narrację historyczną w strefę oficjalnej symboliki państwowej. Wszystkie święta państwowe na Białorusi wprowadzone przez rząd białoruski od 1994 r. tak czy owak są związane z okresem Białorusi radzieckiej, na przykład dwie największe uroczystości świąteczne w roku kalendarzowym: Dzień Niepodległości oraz Dzień Zwycięstwa. Pierwsze z tych świąt obchodzi się 3 lipca (dzień uznany przez historiografię radziecką za datę wyzwolenia Mińska spod okupacji niemieckiej w 1944 r.), a zastąpiło ono w 1996 r. rocznicę ogłoszenia przez Sąd Najwyższy Białorusi niezależności od ZSRR — 27 lipca. Dzień Zwycięstwa (9 maja) jest odzwierciedleniem radzieckich i rosyjskich obchodów związanych ze zwycięstwem ZSRR w II wojnie światowej.

Warto jednak zauważyć, że na Białorusi istnieją również alternatywne święta narodowe, postulowane przez narodowy nurt historiografii. Pierwszym z nich jest 25 marca, uznawany za Dzień Niepodległości Białorusi przez opozycyjne środowiska polityczne i intelektualne. Jest to upamiętnienie ogłoszenia przez środowiska narodowe niepodległości Białoruskiej Republiki Ludowej w 1918 r. Drugim ważnym „alternatywnym" świętem narodowym jest dotychczas nieoficjalnie obchodzony na Białorusi 8 września — Dzień Białoruskiej Sławy Wojskowej — upamiętniający bitwę pod Orszą 8 września 1514 r., który ma być alternatywą dla Dnia Armii Czerwonej (23 lutego).

[49] Zob. np.: *Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка Заслаўя*, рэд. Е. Фешчанка, Мінск 2000.

Ważne miejsce w postkolonialnych tekstach historycznych zajmuje tzw. panteon bohaterski. Konstruowanie własnego historycznego panteonu i jego konfrontacja z przeszłością byłego suwerena ma olbrzymie znaczenie dla kwestii wyrwania społeczeństwa postkolonialnego z rzeczywistości kolonialnej i dopełnia zmitologizowaną konstrukcję przeszłości grupy. Przekonującą tezę dotyczącą funkcji, które ma pełnić bohater, stawia Ivan Čolović, który zauważa, że w czasach pokoju bohaterowie pozostają w granicach czasu/przestrzeni wyznaczonych na rytualne uroczystości publiczne, zdystansowane od sfery prywatności obywatelskiej i w społecznej świadomości historycznej obecni są w formie zindywidualizowanej, lecz w trakcie wojny lub konfrontacji politycznych otrzymują cechy utożsamiające ich z aktualnymi przywódcami politycznymi i wojskowymi[50].

Bohater narodowy jest postacią wynikającą przede wszystkim z tekstualizacji jego obrazu w historiografii. W zależności od stylu dziejopisarskiego obraz bohatera otrzymuje odpowiednie znaczenie symboliczne i rytualne. Teoria stylów historiograficznych[51] w dużej mierze pokazuje w jaki sposób odbywa się fabularyzacja postaci historycznej oraz jej literacka fikcjonalizacja. Język, jakim posługuje się historyk, jest punktem wyjścia do heroizacji postaci historycznych. To język reguluje stopień fabularyzacji oraz poziom deformacji przeszłości rozumianej przez historyka i odbiorcę jako „prawda"[52]. W zależności od stylu tworzy się odpowiedni typ bohatera, dopasowany do potrzeb wynikających z relacji pomiędzy członkami społeczności i pozwalający wykreować odrębną od innych grup (narodowych) tożsamość. Jednak każdy typ bohatera w panteonie tworzy się całkowicie oczyszczając postać z wszelkiego rodzaju ambiwalencji, dwuznaczności czy niewyjaśnionych momentów jego biografii[53]. Bohaterowie lokalni i ogólnonarodowi klasyfikują rzeczywistość grupy w zależności od potrzeb teraźniejszości, dążąc do unifikacji moralnych wartości grupy, które zmieniają się pod kątem wymogów władzy.

Historie narodowe opowiadają o ludziach pojawiających się na przestrzeni czasu — „naszych", „żyjących po naszemu" i w „naszej" kulturze, co z kolei wywołuje stereotypy charakterów i temperamentów, które opowiadają nam samym o naszej wyjątkowości i naszym wspólnym losie[54] — pisał Michael Billig. Bohaterowie narodowi w świecie postkolonialnego nacjonalizmu zostają wyposażeni w cały szereg charakterystyk, które określają ich „narodowy charakter". Historyk w tej sytuacji dąży do po-

[50] I. Čolović, *Polityka symboli*, tłum. M. Pietryńska, Kraków 2001, s. 77.
[51] Zob.: H. White, *Poetyka*..., s.30
[52] B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 24-25.
[53] I. Čolović, *Polityka*..., s. 77.
[54] M. Billig, *Banalny nacjonalizm*..., s. 139.

wiązania postaci bohatera z „naszością", wyznacza „typowe" „wspaniałe", „tragiczne", „starożytne", etc. rysy bohaterskie, które odpowiadają „właściwym" cechom narodowym grupy.

Białoruskie dziejopisarstwo historyczne rozbudowało dosyć obszerny „Olimp" bohaterów narodowych. Istnienie dwóch różnych rodzajów opisu białoruskiej przeszłości wpłynęło również na zróżnicowane ukształtowanie panteonu bohaterskiego w każdej z dwóch wersji historii białoruskiej. Jednym z zasadniczych rozróżnień jest oczywiście pochodzenie bohaterów narodowych z różnych okresów historycznych: nurt narodowy dostrzega ich w średniowieczu oraz w okresie od XIX do początku XX w., nurt propaństwowy — w czasach II wojny światowej i w okresie sowieckim. Niezwykle istotną kwestią jest też problem powszechnie lub tylko lokalnie odczuwanej symboliki bohaterów panteonu historycznego. Dziejopisarstwo nurtu „niepodległościowego", z właściwym mu nastawieniem na dostrzeganie w historii Białorusi specyfiki narodowej, zmierza do unifikacji obrazów bohaterskich na płaszczyźnie ogólnonarodowej. Nacjonalizm etniczny jako podłoże do pisania historii białoruskiej na początku lat dziewięćdziesiątych w warunkach państwa postkolonialnego w swoim założeniu wymagał wykreowania postaci takich bohaterów, którzy mogliby pełnić rolę symboli jedności narodowej/etnicznej dla społeczeństwa białoruskiego. Efektem takiego zdefiniowania jest fabularyzacja postaci bohaterskich na poziomie „ogólnonarodowym". Natomiast dyskurs propaństwowy nie nadaje wielkiego znaczenia historycznej czy państwowotwórczej roli pojedynczych bohaterów. Bohaterstwo w nurcie oficjalnym ma raczej charakter bezosobowy: symboliczne cechy heroiczne stają się atrybutem wspólnoty historycznej, o której pamięć, za pośrednictwem rytuałów państwowych, podtrzymuje pamięć traumatyczno-bohaterską na poziomie odpowiadającym interesom władz politycznych i ich bieżącym zapotrzebowaniom ideologicznym. W związku z tym kluczowe wydarzenie historyczne, którym według historii oficjalnej jest wielka wojna ojczyźniana, jest jednocześnie męką i bohaterstwem całego narodu białoruskiego, co stanowi modyfikację modelu sowieckiego, w którym traumatyczno-bohaterskie doświadczenie owej wojny pełniło funkcję mitu założycielskiego „narodu" radzieckiego. W konsekwencji w dyskursie tym pojedynczy bohaterowie są upamiętniani w większym stopniu na poziomie lokalnym.

Warto zauważyć, że w obu historiograficznych konstrukcjach historycznych białoruskiego dyskursu o przeszłości można znaleźć te same postacie heroiczne, na przykład Janka Kupała, Jakub Kołas, Wasil Bykaŭ czy nawet Kastuś Kalinowski. Główna różnica w wartościowaniu znaczenia historycznego/narodowego herosa polega na selektywności charakteru interpretacji pewnych aspektów życiorysu bohatera w ramach modelu przeszłości, który zastosował historyk. Najbardziej interesującą postacią wspólną

dla obu dyskursów jest Kastuś Kalinowski, wokół którego powstało kilka „rzeczywistości historycznych". Należy w tym miejscu zaznaczyć, że cały bohaterski obraz powstania styczniowego w białoruskim dziejopisarstwie postkolonialnym oparty jest na utożsamieniu wizji powstania z obrazem heroicznym Kalinowskiego, którego narodowe pobudki nie budzą już większych wątpliwości wśród badaczy białoruskich. Rewolucjonista uważany jest za pierwszego Białorusina walczącego o wolność kraju i narodu. Poprzez postać Kalinowskiego powstanie styczniowe na Białorusi dołącza do listy białoruskich doświadczeń traumatycznych. Tragizm rebelii w białoruskich narracjach historiograficznych jest ściśle związany ze śmiercią Kalinowskiego (został powieszony przez władze carskie). Obecnie można wyodrębnić trzy główne typy mitu bohaterskiego Kastusia Kalinowskiego:

1. Walczący o wolność Białorusi i narodu

Mit ów aktywnie został wprowadzany do literatury historycznej na Białorusi w okresie międzywojennym (1918-1939) i w okresie II wojny światowej. Podstawą owej mitograficznej konstrukcji wizerunku Kalinowskiego jest kwestia jego świadomości narodowej oraz fabularyzacja jego śmierci w kategoriach narodowych. Postkolonialna historiografia narodowa po 1991 r. aktywnie wprowadzała ową interpretację w dyskurs historyczny, przede wszystkim na potrzeby zewnętrznej konfrontacji ideowej z byłym kolonizatorem — Rosją, rzadziej w stosunku do Polski.

2. Rewolucjonista ludowy

Narracja drugiego typu wywodzi się generalnie ze środowisk komunistycznych na terenach tzw. Białorusi Zachodniej w granicach II Rzeczypospolitej. Po II wojnie światowej wizerunek Kalinowskiego jako ludowego rewolucjonisty przechodzi do historiografii radzieckiej; w przeciwieństwie do pierwszego typu, w którym Kalinowski uosabia naród, w sowieckiej literaturze wykształca się przeciwstawny obraz Kalinowskiego jako bohatera uosabiającego lud, bez podłoża narodowo-etnicznego. Obecnie, w umiarkowanym stopniu, mit Kalinowskiego „ludowego" funkcjonuje również w oficjalnym dyskursie o przeszłości. Nadawca (władza) nie jest w stanie odrzucić całkowicie zakorzenionego już mitu Kalinowskiego jako białoruskiego bohatera, dlatego — pod adresem przyszłych pokoleń — dokonuje się proces stopniowego zmniejszenia znaczenia Kalinowskiego i zapominania o nim w oficjalnie propagowanej wizji historii.

3. Stawiający opór władzy

Trzeci typ mitu bohaterskiego Kalinowskiego — to bohater ruchu oporu przeciwko panującej władzy. Dyskurs taki pojawił się najpóźniej i można go uznać za odmianę pierwszego typu. Genetycznie związany jest przede

wszystkim z konsekwencjami sytuacji politycznej na Białorusi w XXI w., choć taki wizerunek Kalinowskiego jako opozycjonisty wobec władzy pojawiał się w literaturze historycznej tak sowieckiej, jak i narodowej (emigracyjnej) już w połowie XX w. Prawdziwy rozkwit owego mitu miał miejsce nie na łamach monografii i artykułów, lecz wykształcił się bezpośrednio w środowisku opozycji wobec obecnych władz w Mińsku w XXI w.

Mit Kalinowskiego w białoruskiej literaturze historycznej i w społeczeństwie pokazuje, jak bardzo na Białorusi jest podzielona wyobraźnia o przeszłości. Postkolonializm miał w państwie białoruskim po 1991 r. dwa kierunki rozwojowe. Pierwszy z nich odpowiada scenariuszom środkowoeuropejskiej transformacji postkomunistycznej. Oznacza to oderwanie się od byłego suwerena — Rosji — i tzw. „wchodzenie do Europy", to jest całkowitą przebudowę wszystkich sfer życia społecznego oraz zmianę świadomości narodowej dzięki stworzeniu nowego obrazu przeszłości. Drugi kierunek możemy odczytać na podstawie saidowskiej definicji wiedzy postkolonialnej, tzn. że podstawą do tworzenia dyskursów o przeszłości i rzeczywistości stanowiła wiedza zdobyta podczas panowania kolonizatora — władzy radzieckiej. Był to proces unarodowienia spuścizny sowieckiej, realizowany przez nadawanie rytuałom polityczno-państwowym i historii atrybutów białoruskości, a wywiedziony z idei jedności społecznej, konstruowanej nie na podłożu etnicznym, do czego dążył nurt narodowy, lecz w dyskursie legitymizacji i legalności aktualnie panującej władzy, będącej hipostazą państwa.

Wyjątkowość białoruskiego przypadku polega na tym, że wewnątrz Białorusi jako wspólnoty funkcjonują dwa modele interpretacji przeszłości. Historia nadal jest narzędziem przede wszystkim ideologicznym i konstruktywistycznym. Podtrzymywanie przez opozycyjne, niepodległościowe, narodowe czy, jakkolwiek to nazwać, koła intelektualistów i polityków białoruskich problemów z polityką pamięci, zapominania o „naszej sławnej przeszłości" było i jest próbą konstruowania własnego modelu opartego na prostej redeskrypcji przeszłości i nadaniu jej „białoruskiej" treści; jest też swoistą ucieczką przed polityczną rzeczywistością. Lecz zastosowanie metody, mówiąc ogólnie, środkowoeuropejskiej transformacji postkolonialnej w rzeczywistości białoruskiej pozostało nieracjonalnym eksperymentem, wynikającym z błędnego odczytu potrzeb wspólnoty. Zanegowanie kolonialnego paradygmatu „tutejszości" nie było i nie jest pierwszorzędnym czynnikiem w procesie ujednolicenia świadomości narodowej, owszem, akcentowanie i promocja tzw. „tutejszości" na poziomie polityki państwowej (banalny nacjonalizm) oraz nadanie jej statusu łącznika społecznego wyróżniającego naród białoruski w dyskursie postkolonialnym pozwoliło obecnym władzom Białorusi określić ramy współczesnej tożsamości narodowej Białorusinów. Trzeba także dostrzec fakt ideologizacji na Białorusi nauk humanistycznych nurtu propaństwowego. Współczesne władze Bia-

łorusi, które nigdy nie starały się o nadanie narodowi białoruskiemu tożsamości historycznej, dążą do przeniesienia całego obszaru wiedzy o przeszłości na płaszczyznę ideologiczną[55].

Ważną przesłanką do właściwego pojmowania procesów pisania historii na Białorusi jest stosunek historyków białoruskich do ujęcia ich kraju w kategoriach koncepcji „kolonialnych", które w XIX w. i pierwszej połowie XX w. dostarczały fundamentalnej wiedzy o etnosie białoruskim. Pierwszą z tych koncepcji jest **zachodniorusizm**, teoria nawiązująca do decydującej roli rosyjskiego żywiołu na płaszczyźnie wschodniosłowiańskiej. Druga, tzw. teoria **Kresów**, przedstawia Białoruś w kategoriach wyidealizowanej przez pryzmat literackiej i politycznej myśli romantyzmu — historycznie utraconej — peryferii kulturowej Polski[56]. W dziejopisarstwie białoruskim obie koncepcje mają charakter ambiwalentny. Zachodniorusizm — mimo że nie jest oficjalnie propagowany przez władze wątkiem wyobraźni o przeszłości — rozwija się w państwie białoruskim dosyć aktywnie i przekształca się w nową wersję historii Białorusi, podkreślającą fundamentalne znaczenie żywiołu rosyjskiego dla ukształtowania się „prawosławnej cywilizacji wschodniosłowiańskiej"; wizja ta znajduje pewien pozytywny odbiór w społeczności białoruskiej. W historiografii narodowej zachodniorusizm postrzegany jest jako element destruktywny i kolonialny. Natomiast „trudne pogodzenie ze sobą historycznych identyfikatorów własnej tożsamości"[57] występuje w historiografii narodowej, w mniejszym stopniu w propaństwowej, w kontekście tzw. teorii kresowości. Okres I Rzeczypospolitej traktuje się nade wszystko jako etap rozwoju wspólnego państwa polsko-litewsko-(białoruskiego), podkreśla się ambiwalentny charakter tzw. bohaterów pogranicznych[58], a Rosję identyfikuje się jako wroga. Jednak, jeżeli chodzi o teorię kresowości, historycy postkolonialni skupiali lub skupiają uwagę na procesach destruktywnych dla białoruskiego żywiołu etnicznego i religijnego, którymi są polonizacja kulturowa, katolicyzacja, polskie osadnictwo na ziemiach etnicznie białoruskich.

Konkluzje

„Każda historiografia przyjmuje jakąś perspektywę związaną z osobami, czasem czy kulturą, i w tym tkwi jej element ideologiczny" — pisał

[55] „Podstawy ideologii państwa białoruskiego" to jeden z obowiązkowych przedmiotów do zaliczania na białoruskich uczelniach.

[56] Zob.: M. Janion, *Niesamowita Słowiańszczyzna*, Kraków 2006.

[57] M. Kula, *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004, s. 197.

[58] Bohater pograniczny — osoba, która może być włączana do kilku schematów interpretacji historycznych, przy czym często podkreśla się jej ambiwalentna rola w stosunku do żywiołu obcego, np. Mickiewicz — poeta polskojęzyczny, który urodził się na Litwie (czy Białorusi).

Iggers w swoim dziele *Historiografia XX wieku*[59]. Fabularyzacja, otwarta subiektywizacja oraz empiryzm w badaniach nad przeszłością w białoruskiej nauce historycznej często omija lub wcale nie zwraca się ku współczesnej myśli humanistycznej. Ograniczenie się do wartościowania przeszłości oraz rzeczywistości postkolonialnej w kategoriach etnicznych, narodowych, ideologicznych, językowych etc. pozbawia współczesnych białoruskich dziejopisarzy możliwości zwrotu ku przeanalizowaniu własnej metodologii w odniesieniu do współczesnej refleksji teoretycznej dotyczącej konstruowania wyobrażeń i wiedzy o przeszłości. Można stwierdzić, że w dużym stopniu postkolonialna wiedza o przeszłości na przestrzeni zasięgu białoruskiej historiografii budowana jest na podłożu niekończącej się wojny ideowej dwóch nurtów, opozycji i władzy, intelektualistów narodowych i ideologów państwowych. Postkolonializm jest dziś białoruską rzeczywistością mimowolnie podtrzymywaną przez oba nurty dziejopisarstwa na Białorusi oraz władzę próbującą ukształtować nowoczesne społeczeństwo na podstawie „starej" wiedzy kolonialnej.

Instytucjonalizacja historii na postkomunistycznej Białorusi, w ramach szeroko pojętej teorii nacjonalizmu, u samych swych początków wynikała z celowego zamierzenia określenia własnej, **narodowej** pamięci. Jest to zjawisko naturalne dla społeczeństw postkolonialnych, dążących do wydobycia **własnej** wiedzy o samych sobie. Idąc za myślą Lacarpy można stwierdzić, że historiografia białoruska próbująca nawiązać relację nadawczą ze społeczeństwem nie ma czysto profesjonalnego charakteru, natomiast, jak pisze Lacarpa, „w najlepszym wypadku wkładem historiografii w sferę publiczną jest krytycznie przetestowana, dokładna pamięć, którą pewne grupy w społeczeństwie mogą uwewnętrznić jako pamiętaną przeszłość"[60]. W przypadku białoruskim jednak trzeba zawsze pamiętać o istnieniu wielkich rozbieżności w odczytywaniu przeszłości, gdyż, w konsekwencji wyselekcjonowania przez władze politycznie wymaganych odcinków przeszłości, koncepcje narodowocentryczne stają się obce dla większej części społeczeństwa, które posługuje się w zamian najprostszą formą billigowskiego „banalnego nacjonalizmu", nakierowanego na codzienne uwspółcześniające flagowanie (wciąż posługujemy się terminem sformułowanym przez Michaela Billiga) „wspaniałości" własnego narodu, państwa, władzy.

Przypadek białoruski mało w czym się różni od innych historiografii postkolonialnych. Wyjątkowość polegająca na tym, że w ramach jednej grupy funkcjonują co najmniej dwa paradygmaty wiedzy o przeszłości, odsyła nas raz jeszcze do tezy Ankersmita o „głoszeniu pochwały subiektywnoś-

[59] G. G. Iggers, *Historiografia...*, s. 97.
[60] D. Lacarpa, *Historia w okresie...*, s. 90.

ci”[61]. W istocie naturalnie przebiegająca subiektywizacja przeszłości daje nam możliwość lepszej orientacji w teraźniejszości, lepszego zrozumienia grupy, jej potrzeb, zapoznania się z realiami myśli społecznej, a w końcu powstaje pewien „dyskurs poznawczy”, ustawiający wskaźniki zewnętrznej autoprezentacji grupy na podstawie skonstruowanej i powszechnie podzielanej wizji własnej historii.

Na koniec warto wspomnieć o tym, że obecnie na Białorusi w ramach walczącej w „domowym” starciu historii zaczyna się aktywnie rozwijać ideologicznie niezaangażowana w dyskurs o przeszłości „nowa filozofia”. Wątkiem przewodnim owej „nowej filozofii” jest akceptacja własnego doświadczenia, które zdaniem Ihara Babkowa „warto wykorzystywać do końca”[62]. Co istotne, przyjmujący ową filozofię autorzy akceptują zarazem postkolonialne trwanie, w którym znajduje się ich grupa społeczna, czego konsekwencją jest wyzbycie się ładunku ideologicznego i narodowego obciążającego współczesną myśl na Białorusi. W historiografii z kolei można ostatnio zaobserwować zwrot ku analizie przeszłości na podstawie przesłanek płynących z nowego dla historiografii białoruskiej podejścia metodologicznego. Ta nowa postawa badawcza jest charakterystyczna zwłaszcza dla naukowców niezależnych, a wśród chętnie uprawianych przez nich metod są np. *oral history* lub konstruktywizm[63]. Pod wpływem owego przełomu intelektualnego zaczynają się również zmieniać treść i podstawy metodologiczne studiów niektórych historyków działających w ramach państwowych jednostek naukowych. Na tle pozostałych badań należących do oficjalnej historiografii, „zatrzymanych w czasie” z powodu uzależnienia ich autorów od ideologii państwowej, jest to powiew świeżości, który może w przyszłości posłużyć wyrwaniu się historii jako nauki spod jarzma przestarzałych schematów metodologicznych i otwarcie nowych horyzontów badawczych dla humanistyki białoruskiej.

Summary

Postcolonial historiography in Belarus. A theoretical outline.

The Anglo-American theory of postcolonialism, which since the early 1980s has continued, although to a lesser degree than before, to be critical discourse widely used in the humanities, concentrates mainly on South Asia, the Muslim world, and Central and East Africa. Until recently, Central and Eastern Europe have not been considered a historical region which is affected by colonialism and, therefore, it has not been taken into account when creating the theoretical bases of postcolonialism, or in historical research which makes use of this method. In 1991, for the first time in its history, Belarus, similarly to other East European countries, gained the right to construct its own discourse, free from

61 F. Ankersmit, *Pochwała subiektywności...*, s. 79-80.

62 I. Babkoú, *Królestwo Białoruś. Interpretacja ru(i)n*, Wrocław 2000, s. 25.

63 Zob. np.: Г. Сагановіч, *Палітычны міф у гістарычнай памяці і гісторыяпісанні*, „Беларускі гістарычны агляд”, 2012, т. 19, сш. 1-2, с. 213-239.

the coloniser's intentions, regarding its historical and cultural identity, and thus breaking away from the imposed category of "otherness" as well as the coloniser's knowledge about subordinated individuals. The paper focuses on postcolonial Belarusian historiography. It shows various ways of approaching the past as well as the development of the two main trends in interpreting Belarusian national history and how they relate to the (post)colonial discourse of the former coloniser.

Змест

Посткаланіяльная гістарыяграфія ў Беларусі. Тэарэтычны нарыс

Англа-амерыканская тэорыя посткаланіялізму, якая з пачатку 1980-х гадоў усё ж застаецца, хаця ў меншай ступені чым раней, ахвотна выкарыстоўваным у гуманітарных навуках крытычным дыспутам, засяроджаным галоўным чынам на рэгіёне Паўднёвай Азіі, мусульманскім свеце, Сярэдняй і Паўднёвай Афрыцы. Цэнтральная і Усходняя Еўропа да нядаўна не ўлічвалася як рэгіён гістарычна пацярпелы ад каланіялізму, таму не прымаўся ён пад увагу пры выпрацоўцы тэарэтычных асноў посткаланіялізму, ні ў гістарычных даследаваннях, якія выкарыстоўваюць гэты метад. З 1991 года Беларусь, так як і астатнія краіны Усходняй Еўропы, упершыню ў сваёй гісторыі атрымала права будаваць свой, вызвалены ад намераў каланізатара дыспут аб уласнай гістарычнай і культурнай тоеснасці, выбіраючыся з навязанай колішняй метраполіяй катэгорыі іншасці, а таксама сканструяваных вакол гэтай катэгорыі ведаў суверэна аб падпарадкаваных адзінках. У артыкуле цэнтральнае месца займае посткаланіяльная беларуская гістарыяграфія, паказваюцца адметнасці развіцця канцэпцыі трактоўкі мінулага гэтай жа гістарыяграфіяй і тое, у які спосаб фармуюцца дзве галоўныя плыні інтэрпрэтацыі нацыянальнай гісторыі Беларусі і як яны сябе знаходзяць у (пост)каланіяльным дыспуце былога суверэна.

Anton Saifullayeu — mgr, doktorant Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Obszar badań naukowych: mity historyczne, nacjonalizm środkowoeuropejski, historiografia postkolonialna, Słowiańszczyzna wschodnioeuropejska.

Генадзь Семянчук
(Гродна)

Аўтабіяграфія Сяргея Дубінскага, беларускага археолага з Падляшша

Сёлета, 25 кастрычніка, споўнілася 130 год з дня нараджэння аднаго з пачынальнікаў беларускай нацыянальнай археалогіі Сяргея Антонавіча Дубінскага. У 2010 годзе намі быў падрыхтаваны, а дзякуючы намаганням Беларускага гістарычнага таварыства ў Беластоку выдадзены адмысловы том даробку Сяргея Дубінскага, археолага народжанага ў вёсцы Наройкі тагачаснага Бельскага ўезда Гродзенскай губерні, пад назвай *Бібліографія па археолёгіі Беларусі і сумежных краін. Спадчына археолага.* На час выдання кнігі шмат крыніц, звязаных з С. Дубінскім, былі нам невядомы і недасягальны. Але пошук працягваўся. І першыя вынікі прапануюцца чытачам у дадзеным матэрыяле.

Дзякуючы дапамозе доктара гістарычных навук Аляксандра Мусіна, мы атрымалі фотакопіі дакументаў з дзвюх асабістых спраў Сяргея Дубінскага, якія захоўваюцца ў архіве Інстытута гісторыі матэрыяльнай культуры Расейскай Акадэміі Навук у Санкт-Пецярбургу. Яны звязаныя з кароткім перыядам працы і жыцця С. Дубінскага ў тагачасным Ленінградзе з 16 красавіка 1934 г. па 20 жніўня 1937 г. Пераважна гэта дакументы звязаныя з прыняццем яго на працу і яе ходам. Першая архіўная справа (сігнатура: ф. 2, ап. 5, ад. зах. 97) *Трудовой список. Дубинский Сергей Антонович* складаецца з аднаго дакумента на 6 аркушах, які ў вельмі сціслай форме падае характарыстыку асноўных этапаў працоўнай дзейнасці С. Дубінскага. Другая архіўная адзінка (сігнатура: ф. 2, ап. 3, ад. зах. 192) *Личное дело Сергея Антоновича Дубинского* больш цікавая, складецца з 13 дакументаў на 15 аркушах. Гэта загады і распараджэнні на прыём на працу, пераводы, адпачынкі і звальненне. Там маецца асабістая заява на прыняцце на працу, рэкамендацыя дырэктара тагачаснай Дзяржаўнай акадэміі гісторыі матэрыяльнай культуры Міхаіла Артамонава, спіс публікацый, т.зв. аўтабіяграфія. Напрыклад, *Личный листок по учету кадров* дазваляе прасачыць вельмі падрабязна працоўную эпапею Сяргея Дубінскага. А навуковы даробак археолага склаў 10 пазіцый. Прадстаўляем яго поўнасцю ва ўласнай версіі і моўнай арыгінальнасці самаго Сяргея Дубінскага:

1. *Бібіліографія. Працы па археолёгіі Магілеўшчыны. — Наш Край. Менск. 1926, № 4-5.*
2. *Раскопкі Банцараўскага гарадзішча каля Менску ў 1926 г. — Гі-*

старычна-археолёгічны Зборнік. Менск. 1927, № 1.

3. *Дадатковыя раскопкі курганоў у Заслаўі. — Працы катэдры археолёгіі (З сэрыі „Запіскі аддзелу гуманітарных навук”). Т. І. Менск, 1928.*
4. *Археолёгічная праца на Беларусі за 1919-1928 гг. і дзейнасьць арганізацый. — Там же.*
5. *Досьледы культур жалезнага пэрыяду на Віцебшчыне, Магілеўшчыне і Меншчыне. — Там же.*
6. *Чаркасоўскае гарадзішча пад Воршай. — Працы археолёгічнай Камíссіі (З сэрыі „Запіскі аддзелу гуманітарных навук”) Т. ІІ. 1930.*
7. *Гарадзішча каля в. Германоў Аршанскай акругі. — Там же.*
8. *Археолёгічная праца на БССР у 1928-1929 акадэмічным годзе. — Там же.*
9. *Досьледы культур жалезнага пэрыоду на БССР у 1929 годзе. — Там же.*
10. *Бібліографія па археолёгіі Беларусі і сумежных краін. Менск. 1933, отдельное издание, 240 стр.*

Але найбольш каштоўнай крыніцай з’яўляецца ўласнаручная аўтабіяграфія Сяргея Дубінскага, напісаная 7 снежня 1935 г. Аўтабіяграфія заўсёды з’яўляецца важнай крыніцай пры даследаванні жыццяпісу асобы. У ёй прасочваюцца не толькі храналогія жыцця і працы, але таксама высвятляюцца псіхалагічныя матывы выбару альбо перамен у лёсе чалавека. Натуральна, трэба ўлічваць пэўны суб’ектывізм аўтабіяграфічнай нарацыі, які вынікае з сацыяльна-палітычнай сітуацыі (у выпадку Сяргея Дубінскага гэта жудасны сталінска-бальшавіцкі тэрор супраць народу і яго „ўласны вопыт” кантактаў з НКВД у Мінску), ці пэўныя „хітрыкі” дзеля дасягнення мэты. Толькі мусім пагадзіцца, што разам з дзённікамі, мемуарамі ці эпісталярыямі ніякая іншая крыніца так не набліжае нас да разумення гістарычнай асобы. У выпадку Сяргея Дубінскага адзначым, што ён свядома лічыў сябе беларусам, светапогляд меў хутчэй сацыялістычны, але не належаў да ніводнай партыі. Выхаваны ў расейскіх універсітэтах (Юр’еў і Петраград), натуральна, быў моцна прывязаны да расейскай культуры і навукі, за што, як сам лічыў, стаў ахвярай „тутэйшых беларусізатараў”. У прыватным жыцці быў жанаты, але нашчадкаў не пакінуў. Сярод асабістых папер Сяргея Дубінскага, якія захаваліся ў архіве ІГМК РАН у Санкт-Пецярбургу, атрымалася выявіць нават адрас пражывання ў тагачасным Ленінградзе: *Петроградская сторона, ул. Песочная дом 16 а, квартира 2.*

Тэкст прапанаванай крыніцы напісаны па-расейску, перадаецца з максімальнай дакладнасцю да арыгінала, толькі ў квадратных дужках раскрываюцца скарачэнні. У падрадковых спасылках пададзены

каментарыі да геаграфічных месц, якія ўзгадваюцца ў „Аўтабіяграфіі”, а таксама на падставе *Личного листка по учету кадров* даты, месцы вучобы і працы Сяргея Дубінскага.

Дубинский Сергей Антонович. Автобиография. (Крыніца: Архив истории материальной культуры РАН в Санкт-Петербурге. Фонд 2, опись 3, дело 192, стр. 6-7 об.).

Родился я 25 октября 1884 г. в селе Наройках[1] Бельского уезда Гродненской губернии, в семье сельского священника[2]. Как поповичу, естественно, мне пришлось учиться сначала в духовном училище, потом в духовной семинарии в Вильне[3]. Мечтой отца конечно (сам он сын дьячка, прадед — крестьянин-белорусс из села Дубины того же уезда, отсюда и произошла фамилия) было увидеть сына тоже духовной особой, может быть даже и архиереем, так как в детстве у меня были очень хорошие способности, чрезмерная страсть к чтению и не по летам начитанность и серьезность. Учился я хорошо, плохим было только то, что с детства я сильно испортил себе зрение, слабое еще в силу наследственности. В семинарии, окончил которую я в 1905 году, последние три года учения (годы формирования миросозерцания, выбора жизненного пути) пришлись на 1903-5 г.г. — годы японской войны и начала „1905 года”. Как известно, семинарии преимущественно плодили духовных карьеристов или атеистов. Рано разочаровался в религии и я. Этому сильно посодействовали революционные события, прокломации, знакомство с рев[олюционной] молодежью. Семинарщина стала ненавистной, бежать от „рясы” стало желаньем не одного только меня, но и многих сотоварищей. Надо итти в университет, но семинаристам доступны были немногие ун[иверсите]ты, и вот я, выдержав большую борьбу с отцом, добился своего, стал осенью 1905 г. студентом-медиком Юрьевского ун[иверсите]та[4].

[1] Вёска Наройкі Сямятыцкага павета Падляшскага ваяводства.

[2] Бацька Антон Канстанцінавіч Дубінскі — нарадзіўся 15 мая 1859 г. у Браньску ў сям'і псаломшчыка; з 9 чэрвеня 1883 г. парафіяльны святар у Наройках; з 19 лістапада парафіяльны святар у Сямятычах; з 5 снежня 1904 г. дэкан Драгічынскага благачыння; са жніўня 1915 г. у бежанстве на тэрыторыі Расіі; у верасні 1922 г. вяртаецца ў Польшчу, выконвае абавязкі святара ў парафіях Олтуш каля Брэста, Воўпа на Ваўкавышчыне, Чэрск Брэсцкага павета; памёр 19 верасня 1933 г., пахаваны ў в. Чэрск (O. Grzegorz Sosna, m. Antonina Troc-Sosna, *Hierarchia i kler Kościoła prawosławnego w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej w XIX-XXI wieku*, Ryboły 2012, s. 219).

[3] З 1899 па 1905 гг., усяго 6 год; як напісаў С. Дубінскі: „окончил, получил возможность стать попом”.

[4] Сучасны Тартускі ўніверсітэт (Tartu Ülikool), Эстонская Рэспубліка. На медыцынскім факультэце навучаўся з 1905 па 1907 гг. — усяго 2 гады; з 2-га курса перавёўся на гістарычна-філалагічны факультэт с 1907 па 1908 гг. — усяго 1 год.

События „1905 года” захватили меня, жадно глотал речи ораторов, брошюры, прокламации, но, как новичок, слабо разбирался в программах и не отважился вступить в какую-либо партию — обычно поддерживал и голосовал за Р.С-Д.Р.П., но и в эсдэках я не не умел разбираться, так и оставался „wied.”-ом («диким»), т.е. между большинством и меньшинством. В Юрьеве пришлось испытать и казацкой нагайки, обыск во время повального по квартирам обыска, недолгий (1 $^{1}/_{2}$ дня) арест за участи в демонстрации. Потом ун[иверсите]т закрыли, студентов поразсылали из Юрьева. И вот у себя дома, в м. Семятичах[5], где тогда уже и жил, я принимал участие в деятельности местной небольшой организации Р.С.-Д.Р.П., но признаюсь чистосердечно, что формально не входил, участвовал тайно в совещаниях, в составлении прокламаций, печатал их на гектографе, распространял «нелегальщину» и т.п. Как студент, как «красный», был на учете у полиции, был под слежкой, но в общем не пострадал, т.е. не был арестован, судим или выслан, считался неблагонадежным, был на подозрении. Осенью 1906 года вернулся в ун[иверсите]т, в 1906-1907 г.г. пробыл на медицинском факультете, а осенью 1907 года перешел на историко-филологический ф[акульте]т по совету профессора окулиста по причине усиленной порчи глаз при занятиях с микроскопом. В этот, как и след[ующие] годы по-прежнему примыкал к Р.С-Д.Р.П. Постановка дел на ист[орико]-фил[ологическом] ф[акульте]те в Юрьеве не удовлетворяла меня и, как только открыли доступ семинаристам в столичные ун[иверсите]ты, я перевелся вскоре на ист[орико]-фил[ологический] ф[акульте]т С[анкт]-П[етер]б[ургского] ун[иверсите]та[6]. Постановка дела здесь была серьезнее, и надо было наверстывать упущенное, пришлось много поработать, но к сожалению, пошатнувшееся здоровье — болезни, неврастения в особенности, — сделали так, что на первых государственных экзаменах я сорвался, пришлось долго лечиться и тогда лишь, уже весной 1914 года, я окончил ун[иверсите]т с дипломом первой степени[7]. Надо упомянуть о том, что с осени 1909 года на ист[орико]-фил[ологическом] ф[акульте]те открылся археологический семинарий — я зачислился туда и сильно занялся археологией, ушел в нее почти целиком. Будучи еще студентом уже с 1910 года по 1914, до войны, по открытым листам Археологической Комиссии производил раскопки в своем Бельском уезде[8]. Таким образом я принадлежу к I выпуску «археологов» из университета.

[5] Горад Сямятычы, цэнтр павета Падляшскага ваяводства.

[6] Навучаўся з восені 1908 г. з перапынкамі да 1914 г. на гісторыка-філалагічным факультэце на гістарычным аддзяленні.

[7] Дыплом 1 ступені № 5096 ад 23.02.1915 г.; атрымаў спецыяльнасць: выкладчык гуманітарных прадметаў; археалагічная тэорыя і вопыт.

[8] У 1910 г. С. Дубінскі правёў раскопкі пахавальных помнікаў каля в. Рогаўка;

Далее идут годы педагогической деятельности, сначала в Вильне, в частной женской гимназии[9], где в 1914-15 г.г. был преподавателем истории в старших классах, затем по эвакуации из Вильны был назначен в ноябре 1915 г. преподавателем истории и русского языка и законоведения в реальном училище в г. Белебей[10] Уфимской губ[ернии], в коем пробыл преподавателем до сентября 1921 года[11]. В единой трудовой школе преподавал историю. Еще с осени 1916 года был приглашен преподавателем латинского языка в VIII класс местной женской гимназии, позднее в ней же, уже Трудовой школе преподавал историю в течение года, в гимназии-же с осени 1917 года по 1919 уч[ебный] год был первым выборным председателем совета[12].

В годы гражданской войны «колчаковщина», как известно, очень тяжело отражалась на Белебее, как на городе — ключе на подступах к Уфе. Город многократно подвергался сильным обстрелам, так что жителям, в том числе и мне, приходилось даже убегать из города. Когда эти часы миновали и учебная жизнь наладилась, я познее, кроме упомянутого председательства в I Труд[овой] школе, (б[ывшем] реальном уч[илище]), преподавал в обеих Труд[овых] школах. С мая 1920 г. вошел в состав Уездной Чрезвычайной Комиссии по ликвидации неграмотности («Учграмчека»), был её председателем[13] и считаю, что, несмотря на все затруднения в снабжении и обслуживании этих многочисленных школ (было их открыто свыше 1000), тот энтузиазм, тот порыв к грамотности и рвения в ней как учивших, так и учившихся башкир, татар, русских и др[угих] национальностей, успешность в этой работе, составляют наиболее пло-

у 1911 г. раскопваў пахавальныя комплексы каля наступных населеных пунктаў: Цацэлі, Клюкава, Бацікі-Бліжнія і Бацікі-Далёкія (усе былой Сямятыцкай воласці), Ляхі і Козлікі (усе былой Кленіцкай воласці). Глядзі: С. Дубінскі, *Бібліографія археалёгіі Беларусі і сумежных краін. Спадчына археолага*, Беласток 2010, с. 261-274.

9 Жаночая гімназія Вінаградавай, з 9.09.1914 па 16.11.1915 г., усяго 1 год 1 $^1/_2$ месяца.

10 Горад Белебей — раённы цэнтр у Рэспубліцы Башкортастан, размешчаны 180 км на захад ад Уфы.

11 Горад Белебей, Рэальнае вучылішча, выкладчык гісторыі, расейскай мовы і законазнаўства з 16.11.1915 па 6.09.1921 гг., усяго 5 год 9 $^1/_2$ месяца. С 1.11.1920 па 6.09.1921 гг. выконваў абавязкі старшыні Школьнай рады.

12 Горад Белебей, Жаночая гімназія, выкладчык лацінскай мовы па сумяшчальніцтве з 6.11.1916 па 12.05.1919 гг., усяго 2 гады 6 месяцаў. Тамсама, выкладчык гісторыі па сумяшчальніцве з 27.04.1920 па 26.01.1921 г., усяго 9 месяцаў. Тамсама, старшыня Школьнай рады па сумяшчальніцтве з 6.09.1917 па 24.10.1921 гг., усяго 1 год 5 месяцаў.

13 Белебейскі аддзел народнай адукацыі — сябра, пазней старшыня Уезднай камісіі па ліквідацыі непісьменнасці з 14.05.1920 па 24.10.1921 гг., усяго 1 год 5 месяцаў.

дотворный, памятный и продуктивный, почти полутарогодовой период в моей преподавательско-руководительской деятельности.

Голод в Поволжье, вызов меня, как белоруса по происхождению, на работу в Белорусскую С.С.Р. в конце 1921 года перекинули меня в Минск, где членом Центральной комиссии по ликбезу и главным инструктором школ ликбеза по Минску пробыл немногим более полугода. Ряд причин (бюрократичность в органах Наркомпроса [Народного комиссариата просвещения], худшая обеспеченность по сравнению с учительством, тяга к преподаванию) вернул меня к школьной работе и в течение 3-х лет (1922-25) я преподавал обществоведение и рус[ский] язык в двух вечерних школах для взрослых и рабочей молодежи[14].

В 1924 г. возродилось общество истории и древностей в Минске, начались по археол[огии] работы, и, я, естественно, после 10-ти летнего перерыва принял в ней участие. Возникновновение Археол[огической] Комиссии при Институте Белорусской культуры в 1925 г. повлекло за собой мой переход на чисто научную работу в «Инбелкульт», позднее нор[мальная] Академия Наук. С 1925 по 1928 год я был на положении аспиранта («молодого исследователя»), с осени 1928 г. — уже научного работника данной комиссии — производил раскопки, начал печатать на белор[усском] яз[ыке] свои работы, исследования, обзоры, готовил свой большой труд — библиографию по археологии Белоруссии —, в течение ряда лет ее подготовил, проверил по материалам библиотек Москвы и Ленинграда (в том числе по биб[лиоте]ке и архиву Г[осударственной] А[кадемии] И[стории] М[атериальной] К[ультуры]) и она увидела свет в конце 1932 г. Далее наступают тяжелые моменты жизни. В 1930 году в связи с ликвидацией «белорусского национал-демократизма» был арестован и я пробыл под арестом свыше трех месяцев. Следствием все было высветлено и я был в числе очень немногих, был освобожден накануне Октябрьской годовщины, полностью восстановлен на работе в Академии, в Союзе [Работников Просвещения] и Секции Н[аучных] Р[аботников], выплачена зарплата за указанное время, — конечно после надлежащих о том предупреждений, связанный подпиской не разглашать ничего по делу, могу сказать только, что до ареста у меня не дружба и общение были с «нацдемами», а произошел ряд серьезных столкновений из-за моей ориентации на «Москву», русскую науку, а затем, что когда нацдемы снова пытались ошельмовать меня (в Списке два постановления об увольнении из Бел[орусской] А[кадемии] Н[аук], то в результате моего требования выяснить, где

[14] Мінск, Народны камісарыят асветы з 20.12.1921 па 1.07.1922 гг., усяго 7 месяцаў; выкладчык вечаровых курсаў для дарослых і працоўнай моладзі з 1.08.1922 па 1.09.1925 гг., усяго 3 гады 2 месяцы.

следует, вопрос о моем «нацдемовстве», новое постановление о моем увольнении (я решил уйти из Б.С.С.Р. на работу в др[угое] место Союза и добился при обжаловании уже не возврата на работу, а изменения (отмены) ложной формулировки) базируясь по существу на моем происхождении, уже было облечено в расплывчатую формулировку об «идеологической невыдержанности» в моих печатных работах. Их за время с 1925-32 г.г. было напечатано до 10 и конечно в них можно было найти места подкрепляющие подобную формулировку. Эти недочеты и ошибки я конечно признаю законными. Но вскоре после моего, как и ряда др[угих] лиц, увольнения из Бел[орусской] А.Н. (февраль 1933 г.), — через несколько месяцев, 5-6 партийцев — членов этой комиссии по чистке (из 79 Человек) оказались членами (и руководителями) «боевого центра» — террористической шпионской организации в пользу Польши. Половина из них получила полное возмездие, остальные полегче. Все это к сожалению узнал я уже по отъезде из Миска и тогда понял все: и способы их маскировки и всю их преступную игру. Таким образом приговор комиссии по чистке аппарата Б.А.Н. в 1931 году, без формулировки причин выговора (тогда председатель сказал мне, что так «надо было») склонен теперь истолковать в несколько ином уже понимании[15].

После более чем годичного перерыва в работе, был принят на работу в Г.А.И.М.К. в апреле 1934 г. старшим сотрудником Сектора полевых исследований и по ликвидации его уволен в январе 1935 г. с выдачей выходного пособия, до восстановления вновь на работу в архиве Г.А.И.М.К., занимался сдельными работами преимущественно по заказам Г.А.И.М.К.[16].

В заключении остается добавить, что в Союзе Рабпроса [Работников Просвещения] состою с апреля 1920 года, в Секции Н[аучных] Р[аботников] с октября 1925 г.; по возрасту уже снят с военного учета а от военной службы при призывах был по состоянию близорукости освобожден; в семье у меня только жена, детей нет, родители и брат уже умерли.

8 декабря 1935 года. Сергей Дубинский

Падрыхтаваў да друку і пракаментаваў
Генадзь Семянчук

[15] Пад час „чысткі" дзяржаўнага апарату ў студзені 1931 г. С. Дубінскі атрымаў вымову; з 21.02.1933 г. звольнены з працы ў Інстытуце гісторыі Беларускай Акадэміі Навук, як „неразоружившийся нацдем" (пратакол Прэзідыума БАН ад 21.02.1933 г.). 22.03.1933 г. у адмену Пастановы Прэзідыума БАН ад 21.02.1933 г., новая Пастанова ад 22.03.1933 г. „за идеологическую невыдержанность в своей работе с работы в Академии отчислить".

[16] Ленінград, Дзяржаўная акадэмія гісторыі матэрыяльнай культуры ў перыядзе з 16.04.1934 па 28.01.1935, усяго 9 ½ месяца.

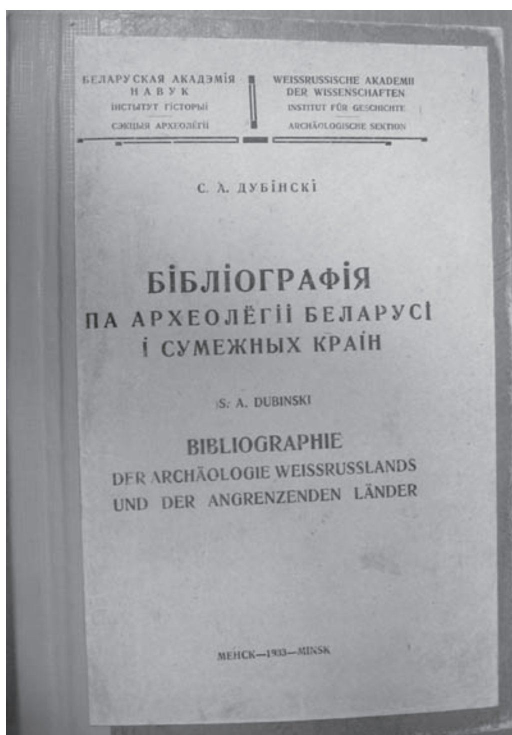
Фота 1. Сяргей Дубінскі (крайні справа) сярод удзельнікаў раскопак курганоў каля вёскі Цацэлі ў 1911 годзе (Архіў ІГМК РАН у Санкт-Пецярбургу, № 1911/89).

Фота 2. Удзельнікі раскопак каменных магіл каля вёскі Бацікі-Далёкія, ведзеных Сяргеем Дубінскім у 1911 годзе (Архіў ІГМК РАН у Санкт-Пецярбургу, № 1911/89).

Фота 3.
Раскопкі кургана каля вёскі Козлікі ў 1911 годзе. Сяргей Дубінскі другі справа (Архіў ІГМК РАН у Санкт-Пецярбургу, № 1911/89).

БЕЛАРУСКАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК
ІНСТЫТУТ ГІСТОРЫІ
СЭКЦЫЯ АРХЕОЛЁГІІ

WEISSRUSSISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
INSTITUT FÜR GESCHICHTE
ARCHÄOLOGISCHE SEKTION

С. А. ДУБІНСКІ

БІБЛІОГРАФІЯ
ПА АРХЕОЛЁГІІ БЕЛАРУСІ
І СУМЕЖНЫХ КРАІН

S. A. DUBINSKI

BIBLIOGRAPHIE
DER ARCHÄOLOGIE WEISSRUSSLANDS
UND DER ANGRENZENDEN LÄNDER

МЕНСК—1933—MINSK

Фота 4.
Вокладка адзінай кнігі Сяргея Дубінскга *Бібліографія па археолёгіі Беларусі і сумежных краін* (Менск, 1933).

Hienadź Siemianczuk – ukończył studia doktoranckie na specjalizacji archeologia w Instytucie Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi, pracownik naukowy Grodzieńskiego Uniwersytetu im. Janki Kupały i Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zainteresowania badawcze – zabytki archeologiczne oraz średniowieczna i nowożytna historia Białorusi, historia regionalna Podlasia. Autor ponad 200 publikacji naukowych, popularno-naukowych i encyklopedycznych.

Józef Makarczyk OFMConv., ***Prowincja Litewsko-Białoruska Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych w latach 1687-1845*****, Grodno: Diecezja Rzymsko-Katolicka, 2012, ss. 555.**

Рэцэнзуемае выданне пабачыла свет у 2012 годзе. Аўтарам манаграфіі з'яўляецца пробашч гарадзенскага касцёла і кляштара францішканаў Юзэф Макарчык OFMConv., вядомы рэлігійны дзеяч і гісторык[1]. Гэта вельмі грунтоўная праца, якая ўводзіць чытача ў гісторыю 31 кляштара былой Літоўска-Беларускай правінцыі. Безумоўна, што кожны кляштар патрабуе асобнага даследавання і манаграфій і ўжо ва ўступе аўтар звяртае ўвагу на недаследаванасць манаскіх ордэнаў на тэрыторыі Беларусі і ў прыватнасці францішканскага. І трэба выказаць падзяку аўтару ўжо за існуючыя яго працы па гісторыі асобных кляштараў дадзенага ордэна.

Па вялікім рахунку кніга мае ўступны характар у кляштарную тэматыку. Штосьці ў ёй можа падацца фрагментарным, але гэта мае пэўныя падставы, паколькі немагчыма ў адной кнізе адлюстраваць тое, чаму неабходна прысвяціць не адзін дзясятак прац. Храналагічна Ю. Макарчык акрэслівае час свайго даследавання, пачынаючы ад стварэння Літоўска-Беларускай правінцыі францішканаў у 1687 г. да яе ліквідацыі ў 1845 г. Але ў кнізе падаецца гісторыя ўзнікнення першых кляштараў, а нават і з'яўлення першых законнікаў на землях ВКЛ, якія прысутная яшчэ ў часы Міндаўга. Назва не адлюстроўвае ўсёй інфармацыі, сабранай у выданні і храналагічна яна значна выходзіць па-за межы 1687-1845 гг.

Што датычыць крыніцазнаўчай базы, якая была выкарыстана аўтарам, то гэта багацейшыя матэрыялы Літоўскага дзяржаўнага гістарычнага архіва, аддзела рукапісаў бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта, архіва францішканаў у Кракаве, Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў Гродне, Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Санкт-Пецярбургу, Ватыканскага архіва. Уражвае таксама багатая бібліяграфія навуковых апрацаванняў і друкаваных крыніц.

Спынімся больш падрабязна на структуры кнігі. Дадзенае даследаванне падзелена на 5 раздзелаў, якія адлюстроўваюць пэўны бок

[1] Сярод багатага навуковага даробку айца Юзафа Макарчыка пералічым найбольш значныя: *Działalność OO. Franciszkanów w Grodnie w latach 1919-1939* (Lublin 1995, mps); *Kustodia grodzieńska Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych w latach 1687-1832* (Grodno 2006); *Dzieje OO. Franciszkanów w Świsłoczy-Zaniewicze oraz spis wiernych parafii Wielkie Ejsmonty* (Grodno 2009); *550 гадоў рымска-каталіцкай парафіі ў Поразаве* (Гродна 2010).

жыцця кляштара. Першы раздзел „Powstanie i rozwój prowincji litewsko-białoruskiej” інфармуе чытача пра з’яўленне першых законнікаўфранцішканаў на тэрыторыі ВКЛ, напачатку асобных місіянераў, якія пазней эвалюцыянуюць структурна ў асобную правінцыю. Прыводзяцца таксама карты, на якіх паказаны межы кустодый і пазначаны кляштары. Пасля ідзе пералік месц, дзе знаходзіліся законнікі. Кароткая гісторыя горада, мястэчка, але не ў кожным пункце ёсць інфармацыя аб часе з’яўлення кляштара францішканаў у тым ці іншым месцы (калі прыбылі, хто быў ініцыятарам) і таму трэба шукаць гэта ў іншым раздзеле, чацвёртым, пра які скажу ніжэй. Асобна хочацца выдзеліць падраздзел прысвечаны пячаткам, якія выкарыстоўваліся ў Літоўска-Беларускай правінцыі. Ад пачатку іх было дзве: 1) вялікая — на ёй была выява св. Казіміра каралевіча, які знаходзіўся паміж праменямі, з княжацкай мітрай на галаве і з ланцужком з крыжыкам на шыі. У правай руцэ ён трымаў лілію, а ў левай крыж; 2) меншая — агіяграфічнага тыпу, з выявай св. Антонія Падуанскага з дзіцяткам Езус на левай руцэ і з ліліяй у правай. З боку дзіцяці знаходзілася калона, а справа ад святога — балясіны на трох слупах, вакол надпіс па-латыні: SIGILUM: MINUSC: PROUINCIA: LITVANIA: ORD: MIN: CONV.S: FRANCIS. Як заўважыў аўтар манаграфіі, да сённяшняга дня не атрымалася выявіць ніводнага адбітка першай пячаткі. На яго думку, гэта сведчанне вельмі рэдкага выкарыстоўвання вялікай пячаткі. Прадстаўленыя ў кнізе ілюстрацыі адносяцца да адбіткаў з XIX ст. Як унікальную трэба вылучыць выяўленую Ю. Макарчыкам у архіве францішканаў у Кракаве пячатку Беларускай правінцыі, аб існаванні якой раней не было вядома. Гэта таксама пячатка агіяграфічнага тыпу, у цэнтры выява св. Станіслава біскупа і пакутніка з пастаралем у левай руцэ. Вакол лацінскі надпіс: SIGILL: PROV: ALB: RUSS: ORD: S: FRAN: CONV. Праўда, аўтар не выявіў у дакументах выкарыстоўванне дадзенай пячаткі і таму мяркуе, што яна была, верагодна, толькі замоўлена.

Наступны другі раздзел „Działalność zewnętrzna” паведамляе пра арганізацыю парафій і парафіяльнага жыцця ў межах Літоўска-Беларускай правінцыі. Парафій усяго было арганізавана 16. Аўтар рэцэнзуемай кнігі падае падрабязныя звесткі пра душпастырскую працу законнікаў, разнастайныя касцельныя таварыствы, школы пры кляштарах і, нават, уласныя друкарні францішканаў у Вільні і Гродне. Заўважым, што ордэн францішканаў не займаўся спецыяльна школьніцтвам і асветай у адрозненні ад езуітаў, дамініканаў альбо піяраў. Вылучаецца падраздзел „Propagowanie kultu maryjnego i świętych”. Высвятляецца, што з 31 касцёла, якія належалі францішканам на тэрыторыі ВКЛ, 19 было пад вызваннем звязанным з Маткай Боскай,

8 — св. Антонія Падуанскага. Юзаф Макарчык падрабязна апісвае алтары, абразы і скульптуры ў кожным з касцёлаў.

Трэці раздзел „Wspólnota klasztorna" адлюстроўвае жыццё ўнутры ордэна: фармацыі, духоўныя практыкі кшталту малітвы альбо медытацыі, абавязкі штодзённыя і не толькі. Звяртаецца ўвага на капітулы і з'езды кустодыі і, канешне ж, правінцыяльныя з'езды. Ю. Макарчык падае кароткія біяграмы ўсіх правінцыялаў Літоўска-Беларускай правінцыі францішканаў, пачынаючы ад першага айца Марцыяна Махалоўскага (1687 г.) да апошняга айца Цімафея Юзэфовіча (1845 г.). Асобна аўтар піша пра бібліятэкі, якія былі даволі багатымі. Прыкладам можа служыць выяўленая тым жа Юзэфам Макарчыкам частка бібліятэкі ў гарадзенскім кляштары францішканаў, якую ён перадаў у 2012 годзе на захоўванне ў фонды Дзяржаўнага музея гісторыі рэлігіі ў Гродне.

У чацвёртым раздзеле „Podstawy materialne poszczególnych klasztorów" разглядаецца матэрыяльны базіс і гаспадарчая дзейнасць кляштараў. Спачатку аўтар падае інфармацыю пра фундацыю кожнага кляштара паасобку з часам ахвяравання і імёнамі ахвярадаўцаў. Пасля ідуць тэстамэнтныя запісы, якія адлюстроўваюць эканамічны бок існавання кляштара. Наступны параграф адлюстроўвае абавязкі, якія павінны былі выконваць законнікі за складзеныя сродкі.

Апошні раздзел „Kasata klasztorów i jej skutki" адлюстроўвае падзеі, якія былі названы ў літаратуры „вялікай касатай 1832 года". Размова ідзе пра закрыццё амаль усіх францішканскіх кляштараў Літоўска-Беларускай правінцыі, што прывядзе ў выніку да ліквідацыі дадзенай правінцыі братоў меншых канвентуальных. З 31 кляштара расейскія ўлады зачынілі 21, засталіся толькі 10: у Коўне, Сянне, Оршы, Навагрудку, Ашмянах, Удзеле, Пінску, Ставісках, Вільні і Гродне. А пасля студзеньскага паўстання 1863-1864 гг. адзіным кляштарам, які функцыянаваў на беларускіх і літоўскіх землях, застаўся гродзенскі. Аўтар характарызуе персанальны склад кожнага ордэна перад закрыццём, лёс касцёлаў і кляштарных будынкаў, а таксама падае актуальную на сённяшні дзень інфармацыю адносна парафій і культавых будынкаў.

Напрыканцы кнігі змешчаны геаграфічны і імянны паказальнікі, што таксама можа аблегчыць пошук патрэбнай інфармацыі, прыведзены некаторыя архіўныя дакументы — фундацыйныя акты на кляштары і дзейнасць францішканаў у Гродне, Жагенях (на Жмудзі) і Ставісках. Вартая ўвагі прадстаўленая Ю. Макарчыкам персанальная ратацыя законнікаў у гродзенскім і свіслацкіх кляштарах у XVIII — першай палове XIX стст.

Падсумоўваючы, адзначым, што рэцэнзуемая кніга айца Юзэфа Макарчыка OFMConv., нягледзячы на пэўную крыніцазнаўчую апісаль-

насць і інфармацыйную падрабязнасць, з'яўляецца першай манаграфіяй, у якой усебакова разглядаецца гісторыя каталіцкага ордэна францішканаў. З'яўленне падобных даследаванняў па іншых каталіцкіх, уніяцкіх і праваслаўных манастырскіх супольнасцях наблізіла б нас да стварэння сапраўднай сінтэтычнай працы па гісторыі і дзейнасці, а таксама ролі ў жыцці беларускага грамадства на розных храналагічных перыядах, унікальных рэлігійных інстытуцый — кляштараў і манастыроў.

Сяргей Герман
(Гродна)

С. П. Стрэнкоўскі, *Гарадское самакіраванне на тэрыторыі Беларусі (канец XIV — XVIII ст.). У 2-х частках*, Мінск: МГІРА, 2013, ч. 1, 587 с.; ч. 2, 545 с.

Манаграфія Сяргея Стрэнкоўскага ў многім з'яўляецца працягам ранейшай працы па гісторыі беларускіх гарадоў[1]. Складаецца з дзвюх частак. Першая частка прысвечана гістарыяграфіі, гарадскому самакіраванню не заснаваным на нямецкім праве, магдэбургскаму самакіраванню, кіраванню ў цэхах. Другая частка змяшчае дадаткі: табліцы, дакументы, пералік прывілеяў для гарадоў і інш. Сярод іх цікавасць прадстаўляе табліца з пералікам паселішчаў з устаўным кіраваннем, табліца кірмашоў і таргоў (ч. 2, с. 3-5; 15-62). У двух частках адсутнічае геаграфічны паказальнік, які павінен быць у падобных выданнях. Кніга напісана ў адпаведнасці з патрабаваннямі Вышэйшай Атэстацыйнай Камісіі (ВАК), што значна ўскладняе яе чытанне.

У апошнія гады ў беларускай гістарыяграфіі значна ўзрасла цікавасць да вывучэння гісторыі гарадоў. Але пры гэтым нельга казаць, што гэты накірунак добра распрацаваны. Дэталёвага даследавання патрабуюць большасць беларускіх гарадоў: Берасце, Менск, Віцебск, Гародня і інш. Зыходзячы з гэтага ўзнікае пытанне наколькі добра абагульняючыя працы могуць прадставіць аналіз тэндэнцый гістарычнага развіцця гарадоў, калі прыватныя выпадкі не распрацаваны. Адзначым, што гістарыяграфія беларуская і замежная мае шэраг абагульняючых даследаванняў па гісторыі гарадоў ВКЛ[2].

[1] С. Стрэнкоўскі, *Прывілеі і вольнасці беларускіх гарадоў з нямецкім правам у канцы XIV — канцы XVIII стст.*, Мінск 2008.

[2] С. Абецедарский, *Торговые связи Белоруссии с Русским государством (вторая половина XVI — первая половина XVII в.)*, „Ученые записки БГУ", 1957, вып. 6, с. 3-46; А. П. Игнатенко, *Русско-белорусские торговые связи во второй половине XVII в.*, „Вопросы истории Белорусской ССР", Минск 1969, вып. 37, с. 18-57; З. Ю. Копысский, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в.,* Минск 1966; тот же, *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII в.*, Минск 1975; W. Mieleszko, *Handel i stosunki handlowe Białorusi Wschodniej z miastami nadbałtyckimi w końcu XVII i w XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne", 1968, t. XXXIII, z. 4, s. 53-90; А. П. Грицкевич, *Частновладельческие города Белоруссии в XVI — XVII вв. (Социально-экономическое исследование истории городов)*, Минск 1975; S. Alexandrowicz, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica", 1970, t. VII, s. 48-108; tenże, *Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII wieku*, „Rocznik Białostocki", 1961, t. 1, s. 68-72; tenże, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w.*, [w:] *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, red.

Манаграфія базуецца на вялікай колькасці крыніц: Метрыка ВКЛ, магістрацкія кнігі і інш. Ахоплівае даволі значны перыяд — XIV-XVIII стст., што не заўсёды дае магчымасць прадставіць спецыфіку кожнага стагоддзя. Праца прэтэндуе на асвятленне даволі шырокага кола пытанняў ад гарадскога самакіравання да цэхавай структуры. Кожны з гэтых аспектаў варты асобнай працы.

У тэрытарыяльным плане ахопліваецца тэрыторыя сучаснай Беларусі. У выніку па-за ўвагай атрымліваюцца важныя гарады Вільня, Коўна, Трокі. Вільня была галоўным горадам ВКЛ і з'яўлялася прыкладам для іншых гарадоў у самакіраванні і фарміраванні цэхавай структуры. Часам гэта згадваецца ў працы. Напрыклад, адзначаецца, што судовы вількер 1620 г. стаў прыкладам для іншых гарадоў (ч. 1, с. 245). Гэта адпавядае фактам, адзінае, што вількер быў прыняты ў 1551 г., называўся Віленская ўстава[3]. У 1620 г. яна была дапрацавана і перазацверджана.

У кнізе асобна характарызуецца змест прывілеяў для гарадоў за XIV-XVIII стст. па наданню магдэбургскага права (прычыны надання, герб, органы самакіравання і інш.), па рэгуляванню гандлю. Прасочваюцца агульныя і адметныя тэндэнцыі ў дакументах. Аднак не вылучаны ні перадумовы, ні этапы ўвядзення магдэбургскага права (ч. 1, с. 214-272). У працы прадстаўлена характарыстыка дзейнасці войта, бурмістраў, радцаў, пісара, а таксама асаблівасці выбараў у розных гарадах (ч. 1, с. 272-323). Агульна разгледжана судовая практыка ў магістратах, без вылучэння яе спецыфікі ў залежнасці ад гістарычнага перыяду (ч. 1, с. 352-382).

Як крыніцы права прыведзены пастановы соймавых канстытуцый, перакладныя выданні П. Шчэрбіча і Б. Граіцкага (ч. 1, с. 273, 296, 298, 311, 312 і інш.), хаця заходнія гарады ВКЛ (Вільня, Гародня, Коўна, Берасце) карысталіся лацінскамоўнымі версіямі Саксонскага Люстра і Вейхбільда, выдадзеныя М. Яскерам (1535). Акрамя таго, Статуты ВКЛ таксама рэгулявалі асобныя пытанні па гарадах[4] і выкарыстоўваліся ў судовай практыцы.

Асобны раздзел прысвечаны цэхам, іх структуры, прывілеям, удзелу цэхаў у гарадскім самакіраванні. У навуковае абарачэнне ўведзе-

J. Wyrozumski, Kraków 1996, s. 61-89; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Związki handlowe ziem litewskich i białoruskich z Królewcem w świetle rejestrów celnych komory grodzieńskiej z lat 1600 i 1605*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie", 1993, nr 1, s. 21-31.

[3] Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka. Rankraščių fondas, f. 130-1791.

[4] А. Заяць, *Міщани поміж Литовськими Статутами і практикою життя*, „Соціум", 2010, № 9, с. 9-19.

ны шэраг новых дакументаў па рамесніцкіх структурах розных гарадоў Беларусі. Дзейнасць цэхаў прадстаўлена ў асноўным на падставе статутаў (ч. 1, с. 413-454).

Другая частка з дадаткамі ўтрымлівае вялікую колькасць інфармацыі. Аднак у дадатках сустракаецца шэраг фактaлагічных памылак. У складзе магістрата Гародні за 1639 г. напісана 8 радцаў, а іх было 10. За 1638 г. лаўнікаў пазначана 13, а іх было 12 (ч. 2, с. 238). Да вайны 1654-1667 гг. склад ураднікаў быў наступны: рада 10 чалавек і 2 бурмістры, а лава — 12 чалавек[5]. У табліцы пазначана розная колькасць асоб за кожны год. Акрамя таго, утрымліваюцца памылкі ў напісанні прозвішчаў: замест Стэфан Гібула — Стэфан Жыбуль. Грыгор Варабеевіч у адным месцы напісаны як Гжэгаж Варабеевіч, у другім — Рыгор Вараб'евіч. Такія памылкі ў прозвішчах сустракаюцца ў іншых месцах (ч. 2, с. 239).

Не абгрунтаваны навукова прынцыпы друку дакументаў. У крыніцах на старабеларускай мове вынасныя літары ў адных выпадках падаюцца курсівам, у іншых — гэтая асаблівасць не пазначаецца (ч. 2, с. 299-300, 302, 315-319 і інш.). Дакументы на старапольскай мове перакладзены на беларускую, арыгінал не прыводзіцца (ч. 2, с. 302-304, 319-330 і інш.). Такі падыход да публікацыі крыніц нельга назваць навуковым. Дакументы павінны друкавацца на мове арыгінала, а пры неабходнасці дадавацца пераклад.

Кароткі змест прывілеяў для 65 беларускіх гарадоў утрымлівае дадатак „К". У спіс не ўключаны Вільня, Коўна, Трокі і інш. Ён мае важнае інфармацыйнае значэнне асабліва для гісторыі малых мястэчак. Тым не менш у некаторых выпадках сустракаюцца памылкі. Напрыклад, адзначаецца, што Гародня атрымала няпоўнае магдэбургскае права ў 1391 г. (ч. 2, с. 402). Аднак горад атрымаў свой першы прывілей толькі ў 1496 годзе[6].

Падсумоўваючы, варта адзначыць пра пэўны ўнёсак манаграфіі ў беларускую навуку. У навуковае абарачэнне ўведзена вялікая колькасць крыніц. Асабліва гэта важна для невялікіх мястэчак, якія слаба прадстаўлены ў навуцы. Аднак найбольш важным на сённяшнім этапе з'яўляецца вывучэнне асобных гарадоў і мястэчак. Абагульненне гэтых прац на новым узроўні павінна стаць наступным этапам. Навязаная традыцыя з савецкіх часоў, якая працягвае падтрымлівацца

[5] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1761, воп. 1, спр. 1.

[6] Н. Сліж, *Магдэбургскае права ў Гародні ў канцы XV — першай палове XVI ст.: увядзенне і развіццё*, [у:] *Гарадзенскі палімпсест. 2011. Асоба, грамадства, дзяржава. XV -XX стст.*, пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж, Мінск 2012, с. 13.

ВАК, даследавання тэмаў неабсяжных па перыядзе і тэрыторыі павінна адысці. Калі за абагульняючымі працамі не стаяць папярэднія рэгіянальныя даследаванні, то гэта прыводзіць да недакладнасцей, факталагічных памылак.

Наталля Сліж
(Гродна)

Наталля Гардзіенка, Лявон Юрэвіч, *Рада БНР 1947-1970. Падзеі. Дакументы. Асобы*, Мінск 2013.

W 2013 r. w serii „Biblioteka Ojczyzny" („Бібліятэка Бацькаўшчыны") nakładem wydawnictwa „Knihazbor" ukazała się w Mińsku książka Natalii Hardzijenko i Lawona Jurewicza pt. „Rada BRL 1947-1970. Wydarzenia. Dokumenty. Ludzie". Przedstawia ona dwudziestotrzyletnie dzieje emigracyjnej Rady Białoruskiej Republiki Ludowej pod przewodnictwem Mikoły Abramczyka.

Dnia 15 sierpnia 1945 r. w Ratyzbonie w Niemczech powstała nowa organizacja Białoruskie Centrum Narodowe (BCN). Jej zadaniem było reprezentowanie interesów białoruskiej emigracji. W Europie zakończyła się właśnie II wojna światowa, a zwycięstwo aliantów przekreślało możliwości dalszego funkcjonowania Białoruskiej Centralnej Rady skompromitowanej współpracą jej prezydenta Radosława Ostrowskiego z nazistami. Na przewodniczącego BCN wybrano Mikołę Abramczyka, który od 1930 r. był obywatelem francuskim, a w czasie wojny nie był zaangażowany w żadne działania polityczne z Niemcami. Już jednak u zarania działalności BCN pomiędzy jej członkami, konkretnie zaś grupą Radosława Ostrowskiego i stronnikami Mikoły Abramczyka, zaznaczył się rozłam, oficjalnie na tle stosunku do kwestii językowej i cerkiewnej, w rzeczywistości zaś do głosu doszły sprzeczności na tle politycznym i ambicjonalnym. Wśród emigracji BCN postrzegane było jako jedna z wielu nowych, powojennych organizacji, toteż dosyć szybko Mikoła Abramczyk podjął kroki w kierunku odnowienia działalności Rady Białoruskiej Republiki Ludowej jako białoruskiego państwowego przedstawicielstwa na Zachodzie. Stało się to w grudniu 1947 r., ale w zasadzie proces legalizacji Rady BRL jako oficjalnego organu reprezentującego Białorusinów na emigracji zakończył się wiosną następnego roku. 25 marca 1948 r., w trzydziestą rocznicę proklamacji niezależności Białoruskiej Republiki Ludowej, na łamach „Baćkaŭszczyny" opublikowano „Manifest Rady BRL". Mikoła Abramczyk uznany został za politycznego spadkobiercę poprzedniego prezydenta Rady BRL — Wasyla Zacharki. Deklaracja ta, ani uznanie części środowiska, nie przekreśliły jednak politycznych aspiracji Radosława Ostrowskiego do kierowania białoruską działalnością, toteż nadal istniały dwa białoruskie ośrodki: Rada BRL i BCR. Organizacyjnie do odnowienia Rady BRL doszło ostatecznie w czerwcu 1948 r., kiedy oficjalnie powołano organy kierownicze: prezydium, komisje Rady, Radę Ministrów oraz wyznaczono cele polityki wewnętrznej i zagranicznej. Przyjęty Statut Rady BRL w pierwszym punkcie głosił: „Rada BRL na czele z Prezydentem jest jedynym prawnym przedstawicielstwem suwerennych praw narodu białoruskiego, sformowanych w prawodawczym Akcie 25 marca 1918 roku". Aż do przeprowadzenia pierwszych, niezależnych wyborów w Białoruskiej Repub-

lice Ludowej. Działalność Rady BRL na emigracji wynikała ze zdecydowanej i jednoznacznej odmowy uznania BSSR za „formę niezależnego białoruskiego państwa, uważając ją za rosyjsko-komunistyczną fikcję białoruskiej państwowości nałożoną przez Moskwę jako środek do zniewolenia narodu białoruskiego, jego narodowościowego, materialnego, a nawet fizycznego wyniszczenia" (Deklaracja Rady BRL, punkt 2).

Książka Natalii Hardzijenko i Lawona Jurewicza ma dosyć nietypowy układ, który określić można jako mieszany. Składa się z sześciu rozdziałów o bardzo różnorodnej zawartości. W pierwszym rozdziale, na pierwszych stu stronach, autorzy przedstawili dzieje związane z odnowieniem Rady BRL i jej działalnością aż do śmierci Mikoły Abramczyka. Przedstawiono strukturę, cele polityki wewnętrznej i zagranicznej, nie uciekając także od spraw trudnych, jakimi były konflikty pomiędzy różnymi nurtami emigracyjnymi. W kolejnych czterech rozdziałach zamieszczone zostały kopie dokumentów w autorskim opracowaniu, opatrzone komentarzami odnośnie do osób lub wydarzeń. Źródła posegregowane zostały według gatunków i w obrębie tego wydzielenia ułożone chronologicznie. W rozdziale II („Protokoły") zebrane zostały protokoły posiedzeń prezydium Rady BRL, Rady Ministrów BRL od 1948 aż do 1970 r., przy czym zestawienie nie jest kompletne, zawiera ono tylko to, co udało się autorom znaleźć (głównie są to materiały przechowywane w zbiorach Białoruskiego Instytutu Nauki i Sztuki). Rozdział III („Dokumenty") zawiera m.in. „Statut Rady BRL", „Deklarację Rady BRL" oraz instrukcje wydane przez rząd BRL jej przedstawicielom w różnych częściach świata, komunikaty oraz raporty o stanie białoruskiej emigracji. W rozdziale IV („Korespondencja") zamieszczone zostały listy Mikoły Abramczyka, Jauhiena Kachanoúskiego, Janki Limanoúskiego Alaksandra Machnoúskiego i Janki Surwiły. Dodatkiem do źródeł są trzy kolejne rozdziały. Rozdział V zawiera bibliografię prac wydanych przez Radę BRL: czasopism, broszur, książek oraz — ujętą w osobny spis — bibliografię materiałów do historii BRL na stronach gazet „Baćkaŭszczyna" i „Biełarus". Zdecydowano się także na rozdział VI (Osoby), który zawiera artykuły biograficzne dotyczące aktywnych działaczy skupionych wokół Rady BRL. Część z nich napisana została specjalnie dla omawianego wydania książkowego, część zaś to przedruki wcześniej opublikowanych artykułów przez autorów nie mających żadnego związku z tym projektem. Ostatni VII rozdział (w spisie treści mylnie opatrzony rzymską cyfrą VI) to kalendarium działalności Rady BRL za lata 1946-1970 powstałe na kanwie „Kroniki życia białoruskiego na emigracji" Mikoły Pańkowa i uzupełnione przez N. Hardzijenko i L. Jurewicza informacjami z zebranych przez nich materiałów archiwalnych. Do pracy dołączono także słownik skrótów oraz niezwykle przydatny w pracach tego typu, a rzadko spotykany w wydaniach naukowych na Białorusi — indeks osobowy.

W pracy zaprezentowano dokumenty ze zbiorów Białoruskiego Instytut Nauki i Sztuki w Nowym Jorku, z prywatnych zbiorów Janki Zaprudnika i Tamary Stahanowicz, a także z Białoruskiej Biblioteki im. Franciszka Skaryny w Londynie, w której znalazły się dokumenty Rady BRL oraz listy Mikoły Abramczyka. Większość materiałów publikowana jest po raz pierwszy. W oparciu o nie Natalia Hardzijenko i Lawon Jurewicz opracowali prawie stustronicowy rozdział pierwszy opisujący dzieje Rady BRL i jednocześnie losy działaczy białoruskiej emigracji. Osobną kwestią, przedstawioną przez badaczy niezwykle interesująco, jest historia spuścizny Rady BNR, zagadkowe perypetie archiwaliów i możliwości dalszego ich przekazania do użytku publicznego.

Pomysł publikacji tej książki ocenić należy bardzo wysoko. Szczególną uwagę zwraca bardzo staranne i wnikliwe studium dziejów emigracji, w którym autorzy nie unikają opisywania spraw trudnych i konfliktowych, jakie były udziałem emigracji białoruskiej. Bardzo przejrzysty jest także układ dokumentów, jasne kryteria podziałów gatunkowych. W przyszłości jednak warto zastosować zasady wydawania dokumentów archiwalnych zalecających podawanie autorskiej nazwy dokumentu wraz z datą i miejscem publikacji, a w przypadku listów — podawanie także nadawcy i adresata. Pod każdym też dokumentem powinno być podane miejsce jego przechowywania wraz z sygnaturą dokumentu (o ile taka istnieje). Być może pomocne w dalszych edycjach dokumentów byłoby sięgnięcie do wydanego ostatnio nakładem Wydawnictwa DiG podręcznika pt. „Edytorstwo źródeł historycznych" (Warszawa 2014) opracowanego przez Janusza Tandeckiego i Krzysztofa Kopińskiego z wiodącego w Polsce ośrodka archiwistycznego na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Dorota Michaluk
(Toruń)

Profesor Jerzy Tomaszewski (1930-2014)

4 listopada w wieku 84 lat zmarł profesor Jerzy Tomaszewski, autor wielu prac poświęconych mniejszościom narodowym w Polsce, monografii dotyczących dziejów Bułgarii, Czech, Słowacji i Izraela w XX wieku, a także historii gospodarczej II Rzeczypospolitej. Był także autorem opracowań kilku zbiorów dokumentów w „Białoruskich Zeszytach Historycznych" na temat mniejszości białoruskiej w Polsce w okresie międzywojennym.

Życzliwy stosunek do ludzi sprawiał, że rady i wsparcia u profesora Tomaszewskiego szukało wielu początkujących badaczy historii najnowszej. Był wyrozumiały dla nadmiernego i najczęściej nieuzasadnionego optymizmu adeptów nauki, zbyt wysoko oceniających swoje możliwości. Poświęcał dużo czasu na wskazywanie i naprawianie błędów swoich uczniów. Wypromował 27 doktorów. Wielu z nich należy dzisiaj do polskiej elity naukowej, zajmuje kierownicze stanowiska w Polskiej Akademii Nauk i najważniejszych ośrodkach akademickich kraju.

Jako wybitny badacz historii profesor Tomaszewski zawsze kierował się racją stanu nauki. Jego opracowania na temat problemów narodowościowych Polski w okresie międzywojennym cieszyły się ogromnym uznaniem środowiska naukowego, lecz jednocześnie tworzyły obóz zagorzałych przeciwników upowszechniania wiedzy, burzącej wyidealizowany obraz II Rzeczypospolitej. Rzetelność, szczerość i ignorowanie obowiązującej poprawności politycznej stawiały profesora Tomaszewskiego w roli niewygodnego interpretatora najnowszej historii zarówno dla władz schyłkowego okresu PRL, jak III Rzeczypospolitej. W pracy historyka skutecznie odróżniał naukę od propagandy. Wychodził z założenia, że historia może być nauczycielką życia dla wielkich zbiorowości tylko wtedy, gdy przekazuje o nich prawdę, nawet tę najbardziej przykrą i trudną do zaakceptowania.

Karierę naukową profesor Tomaszewski rozpoczął w 1954 r. jako asystent w Katedrze Historii Gospodarczej Szkoły Głównej Planowania i Statystyki. W ciągu 10 lat pracy w tej uczelni uzyskał stopień doktora (1960 r.) i doktora habilitowanego (1964 r.). Rok później został kierownikiem Instytutu Nauk Politycznych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Od 1970 r. do końca swojej kariery naukowej pracował na Uniwersytecie Warszawskim, najpierw w Instytucie Nauk Politycznych, a od 1990 r. w Instytucie Historii.

Pierwsza monografia profesora Tomaszewskiego — *Z dziejów Polesia 1921-1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych* — ukazała się w 1963 r. i do dziś jest cytowana przez wszystkich badaczy zajmujących się tym regionem Europy. Opisana w książce poleska rzeczywistość okresu międzywojennego pokazywała obraz II Rzeczypospolitej pełnej reliktów z XVIII wieku. Kilkanaście kolejnych lat pracy wraz ze Zbigniewem

Landauem przyniosły czterotomowe opracowanie *Gospodarka Polski międzywojennej 1918-1939.* Poszczególne tomy ukazywały się w latach 1967-1989.

Ubocznym produktem tych badań były także dziesiątki artykułów naukowych publikowanych przez profesora Tomaszewskiego w czasopismach krajowych i zagranicznych z najbardziej znanym badaczom Białorusi — *Robotnicy Białorusini w Polsce w latach 1918-1939* („Acta Baltico-Slavica", 1967, t. 5). W publikacji tej Profesor, jako pierwszy z powojennych historyków polskich podjął próbę określenia rzeczywistej struktury narodowościowej województw północno-wschodnich, fałszowanej na masową skalę podczas spisów z 1921 i 1931 r. Publikacja wywołała wielką dyskusję w środowisku badaczy dziejów Polski w okresie międzywojennym.

Wielki ferment intelektualny wywołały także dwie książki wydane w 1985 r. — *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939* oraz *Rzeczpospolita wielu narodów.* Obie publikacje zwracały uwagę, że co trzeci obywatel Polski przed 1939 r. był narodowości niepolskiej i najczęściej traktowany przez władze państwa jako element obcy, wrogi i co najmniej podejrzany. Na fali rodzącego się u schyłku PRL uwielbienia dla II Rzeczypospolitej było to przypomnienie o braku rozwiązania podstawowego problemu państwa, fatalnej polityce narodowościowej spychającej mniejszości narodowe na miejsce opozycji antypaństwowej.

Lata dziewięćdziesiąte profesorowi Tomaszewskiemu zajęły badania nad dwudziestowieczną historią narodów Europy Środkowo-Wschodniej, a szczególnie Bułgarów, Czechów i Słowaków. Równolegle prowadził badania nad dziejami Żydów polskich i państwa Izrael. Efektem były kolejne monografie i dziesiątki artykułów naukowych.

Mimo iż w karierze naukowej osiągnął wszystko, co można było osiągnąć, do ostatnich lat, gdy tylko zdrowie Mu pozwalało, czynnie zajmował się badaniami. Był jednym z bardzo nielicznych emerytowanych profesorów, których można było spotkać w Archiwum Akt Nowych lub Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego.

Odszedł tytan pracy, wzór naukowca i historyka.

Eugeniusz Mironowicz
(doktorant promowany przez
profesora Jerzego Tomaszewskiego w 1990 r.).

Księgarnie prowadzące ciągłą sprzedaż publikacji BTH

Białystok
AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17

Warszawa
Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7
LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24
LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)

Poznań
Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka", ul. Mielżyńskiego 27/29

Mińsk (Białoruś)
www.knihi.net; tel. 643 57 33; Кнігі поштай, 220 050 Мінск, п/с 333

Publikacje Białoruskiego Towarzystwa Historycznego

„Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі Гістарычны Зборнік", nr 1-41, Białystok 1994-2013 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-41); **nr 1, 2, 3, 13 — sprzedane**; **nr 4-12, 14-41 cena 20 zł + koszt wysyłki**

Wiesław Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, ss. 148, il. **sprzedana**

Irena Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, ss. 234, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, ss. 193, il. **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, ss.273, il. **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, ss. 256, **cena 15 zł + koszt wysyłki**; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, ss. 233, **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Helena Głogowska, *Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, ss. 238, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1997, ss. 194, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, ss. 71 **sprzedana**

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, oprac. A. Mironowicz, Białystok 1997, ss. 201 **sprzedana**

Pieršy zjezd biełarusaŭ svietu (8-10 lipienia 1993 h., h. Minsk). Materyjały i dakumienty, układalnik H. Surmač, Minsk, 1997, ss. 335, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, ss. 118 **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127 **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, ss. 210, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Aniela Katkovič, Vieranika Katkovič-Klentak, *Uspaminy*, red. Ł. Hłahoŭskaja, V. Charužy, Biełastok 1999, ss. 142, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, ss. 144 **sprzedana**

„Naš Radavod. Kniha 8. Biełarusy i palaki: dyjałoh narodaŭ i kultur. X-XX st.", redaktary: D. Karaŭ, A. Łatyšonak, Hrodna — Biełastok 1999 (2000), ss. 628 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, red. O. Łatyszonek, Białystok 2000, ss. 285 **sprzedana**

Irena Matus, *W Puchłach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, red. D. Wysocka, Białystok 2000, ss. 176, il. **sprzedana**

Małgorzata Moroz, *"Krynica". Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, red. E. Mironowicz, Białystok 2001, ss. 230 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2001, ss. 282, il. **sprzedana**

Marjan Pieciukievič, *Kara za službu narodu. Abrazki ssylnaha žyćcia*, Biełastok 2001, ss. 200, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Piotr Sierhijewicz 1900-1984. Ze zbiorów prywatnych, Gdańsk — Sopot — Gdynia 2002, ss. 24, katalog wystawy. **sprzedana**

Jan Tarasiewicz/Jan Tarasievič, *Pieśń miłości. Utwory na fortepian pod redakcją Ihara Ałoŭnikava / Piesnia kachannia. Tvory dla fartepijana pad redakcyjaj Ihara Ałoŭnikava,* Minsk — Biełastok 2002, ss. 132 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, ss. 214 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Mikoła Škialonak, *Biełaruś i susiedzi*, Biełastok 2003, ss. 300 **sprzedana**

Aniela Kotkowicz, Weronika Kotkowicz-Klentak, *Od Budsławia do GUŁagu*, red. H. Głogowska, W. Choruży, Białystok 2003, ss. 140 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004, ss. 158 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Cina Kłykoŭskaja, *Sajuz Biełaruskaj Moładzi. Viartańnie z zabyćcia*, Biełastok 2004, ss. 228 **sprzedana**

Marjan Pieciukievič (Marian Pieciukiewicz), *Listy. Listy (1956-1982)*, Biełastok 2005, ss. 156, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2005, ss. 434, **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, ss. 918 **sprzedana**

Viktor Stachwiuk, *Siva zozula*, Biłostuok 2006, ss. 196, il. **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Serafion Połchowski, władyka białoruski*, Białystok 2007, ss. 166 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Piotr Chomik, *Kupiatycka Ikona Matki Boskiej. Historia i literatura*, Białystok 2008, ss. 128 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Anton Miranovič, *Pravasłaŭnaja Biełaruś*, Biełastok 2009, ss. 352 **sprzedana**

Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej, opr. P. Borowik i G. Ryżewski, Białystok 2009, ss. 184 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Jazep Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Biełastok — Inaurocłaŭ 2010, ss. 316 **cena 25 zł + koszt wysyłki**.

Siarhiej Dubinski, *Bibliohrafija pa archieolohii Biełarusi i sumiežnych krain (spadčyna archieołaha)*, Biełastok 2010, ss. 338 **sprzedana**

Urzędowe i gwarowe nazwy miejscowości Białostocczyzny, opr. M. Kondratiuk, Białystok 2011, ss. 372 **cena 40 zł + koszt wysyłki**

Łarysa Geniusz, *Ptaki bez* gniazd, Białystok 2012, ss. 331 + audiobook: Łarysa Hienijuš, *Ptuški biaz hniozdaŭ* (w języku białoruskim), **cały nakład został rozdany**

Danuta Kuczyńska, *Łuka nad Narwią. Pamięć jest skarbem bezcennym*, Białystok 2013, ss. 72, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Barbara Tomczuk, *Białoruskie Towarzystwo Historyczne. XX*, Białystok 2013, ss. 200; książkę można bezpłatnie otrzymać w siedzibie Białoruskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku (ul. Proletariacka 11)

Publikacje, których Białoruskie Towarzystwo Historyczne było współwydawcą

Krystyna Mazur, Doroteusz Fionik, *Bielsk Podlaski — miasto pogranicza*, Białystok 2003, ss. 144 **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006, ss. 388 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, ss. 296 **sprzedana**

Publikacje BTH można zamawiać drogą elektroniczną
kamunikat@kamunikat.org **albo** bzh@neostrada.pl
lub faksem: + 48 (85) 744 61 11

Падпіска на „Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”

кошт №№ 3 — 16
12 зл./ асобнік
№ 17 —34
15 зл. асобнік
№ 35 і наступныя
20 зл. — паўгадавая падпіска (1 нумар)
40 зл. — гадавая падпіска (2 нумары)

Вышэйпададзеную суму, у якую ўлічаны ўжо кошт пасылкі, трэба пералічыць на рахунак Беларускага Гістарычнага Таварыства: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Bank Pekao S.A. Oddział w Białymstoku, ul. Rynek Kościuszki 7, 15-950 Białystok
70 1240 5211 1111 0000 4930 2882

Адрас Беларускага Гістарычнага Таварыства

15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, Polska
tel.: (+48) 85 744 61 11; e-mail: bzh@neostrada.pl

У Інтэрнэце пра выданьні Беларускага Гістарычнага Таварыства

http://kamunikat.org/bzh.html
http://bzh.kamunikat.org